

BIHARI PÉTER
NÉMETORSZÁG ÉS A NÉMETEK
500 ÉV LUTHERTŐL MERKELIG

Bihari Péter

NÉMETORSZÁG ÉS A NÉMETEK

500 ÉV LUTHERTŐL MERKELIG

KALLIGRAM

2017

SZTE Klebelsberg Könyvtár

J001199912

X 25 5932

© Bihari Péter, 2017
ISBN 978-615-5603-94-5

TARTALOM

Bevezetés: Európa közepén	13
I. A germánok és a Német–római Birodalom (1250-ig)	21
Germánok római tükrében • A nagy népvándorlás • Hittérítés és egyházzervezés • A germán királyságok • A Karolingok birodalma • A császárság felújítása • A szász és a száli dinasztia • Reformpápák és investitúraharcok • Lovagok, városok, ministerialisok • Staufok és Welfek • A német széttagoeltság • Krónika	
II. Új dinasztiai vetélkedése (1250–1500)	45
Habsburgok, Luxemburgok, Wittelsbachok • IV. Károly, Csehország és az aranybulla • Ínség és pestis • Városok és városszövetségek • A Hanza-szövetség • A Német Lovagrend • „Drang nach Osten” • Zsigmond király, Csehország és az egyházi reformok • Leszakadó peremterületek • A Habsburgok és a birodalmi reformkísérlet • Krónika	
III. Reformáció és vallási küzdelmek (1500–1650)	63
Korforduló • V. Károly és a világbirodalom kísérlete • A Fuggerek • Luther és a német reformáció • A nagy parasztháború • A közösségek és a fejedelmek reformációja • Vallásháborúk és vallásbéke • Ellenreformáció és katolikus megújulás • Török háborúk és a Habsburg hatalom válsága • A harmincéves háború • Pusztulás és válság • A vesztfáliai béke • Krónika	

IV. Poroszország felemelkedése (1650–1790) 91

A régi birodalom • A francia hegemonia • A Habsburg nagyhatalom • A választóvonalak • Az abszolutizmus és korlátai • Négy Hohenzollern uralkodó • Brandenburg-Poroszország felemelkedése • Szilézia és a porosz–osztrák dualizmus • Osztrák és porosz reformpolitika • A német felvilágosodás • A művelt társaság • Krónika

V. Két forradalom között (1789–1848) 115

A nagy francia forradalom és a németek • Napóleon és a Német–római Birodalom vége • A német reformkor • A felszabadító háborúk • 1815, Bécs: Német Szövetség és Szent Szövetség • Romantika és nacionalizmus német földön • A metternichi reakció és a német konzervativizmus • Gyáripar és vasútépítés • Zollverein és gazdasági nacionalizmus • Ínség és forrongások 1848 küszöbén • Krónika

VI. A második birodalom (1848–1890) 143

A német március • A frankfurti nemzetgyűlés • Hol fekszik Németország? • Ellenforradalom és alkotmánykísérletek • A reakció és a kiválasztás évtizede • „Szénnel és vassal” • Urbanizáció és szociális kérdés • Bismarck színre lép • Bismarck három háborúja • Birodalomalapítás és alkotmány • Bismarck és a birodalom belső egysége • Antiliberalis áttrendeződés • „Koalíciók lidércnyomása” • Bismarck menesztése • Krónika

VII. A nyughatatlan nagyhatalom (1890–1918) 177

Németország vilmosi korszaka • Gazdasági és szellemi fellendülés • A polgári társadalom ellentmondásai • A szociáldemokrácia reform és forradalom között • Militarizmus és radikális nacionalizmus • Imperializmus és világpolitika • A kettős szövetség kudarcai • Bel-

politikai patthelyzetek • Balkáni háborúkból világháború • Berlin és az 1914-es júliusi válság • „1914 szelleme” – „az új népközösség” • Villámháború és állóháború • A nélkülözött háttország • Hindenburg és Ludendorff uralma • Breszt-Litovszktól Compiègne-ig • Krónika

VIII. A demokrácia kísérlete (1918–1933) 215

A lefékezett forradalom • A nemzetgyűlés és az alkotmány • Versailles és a tördőfés-legenda • Puccsok, válságok, hiperinfláció • A konszolidáció évei • Pártok és koalíciók • A weimari köztársaság aranykora • Tömegkultúra és kultúrkritika • A világválság és a nácik felemelkedése • Elnöki kormányok – a parlamentarizmus felszámolása • Hitler koalíciós kancellár • Krónika

IX. Faji diktatúra és világháború (1933–1945) 255

A totális diktatúra • „Hosszú kések” • A náci népközösség • Kultusz és propaganda • Felsőbbrendű faj • Alsóbbrendű faj • Harcos német ifjúság • Fegyverkezés és diplomácia • 1938: béke vagy háború? • A „Birodalmi Kristályéjszaka” • Hitler diadalai és kudarcai • A holokauszt • Tettesek, segítők, szemlélők • A másik Németország • A totális háborútól a totális vereségig • Krónika

X. Két állam – egy nép? (1945–1972) 297

„Németország, nulla óra” • A szövetséges megszállás • A hidegháború és a két Németország • A berlini válságtól a júniusi felkelésig • Adenauer és a CDU–CSU • Az SPD Schumachertól Brandtig • A júniusi felkeléstől a berlini falig • A nyugatnémet „gazdasági csoda” • Az NSZK jóléti társadalma • Az NDK útja Ulbrichttől Honeckerig • Hosszú átmenet Adenauertól Brandtig • Szociálliberális koalíció, keleti politika • Krónika

XI. Egység és Európa (1973–2016) 331

A Wehner–Brandt–Schmidt trojka • DDR: A bürokratikus szocializmus évtizedei • Német–német kapcsolatok • A Kohl-korszak • Az NDK végnapjai • „Egy nép vagyunk!” • A berlini köztársaság • Új Németország – új külpolitikai szerep • Válság és vörös–zöld koalíció • Merkel évtizede • Krónika

Befejezés: A múlt terhei 358

Függelék 363

A német történelem uralkodó dinasztiái	363
Németország kancellárjai	366
Statisztikai táblázatok	367
Bibliográfia	380
A kötetben szereplő képek forrásai	391
Névmutató	392

Édesapám emlékének

BEVEZETÉS – EURÓPA KÖZEPÉN

„Némethon? De merre van hát?
Nem tudom, e földet hol találom.”
(Friedrich Schiller)

Amikor 1848 tavaszán az első demokratikusan megválasztott német nemzetgyűlés a frankfurti Pál-templomban megkezdte az új Németország alkotmányának kidolgozását, már annak első két szava: „Minden német...” napokig tartó heves vitákat váltott ki. Utóbb sokan bírálták a frankfurti képviselők tehetetlenkedését, pedig aligha történhetett volna másként: nem létezett egyértelmű válasz arra a kérdésre, mi Németország és kik a németek. Hiszen a frankfurti viták idején német nyelvű emberek százezrei éltek Franciaország, Svájc és Dánia területén, sőt a távoli Erdélyben is, ugyanakkor a 39 német államot lazán összefogó Német Szövetség határain belül jelentős volt a cseh, lengyel és szlovén népesség aránya. A nemzetgyűlés képviselői meglepve, sőt sértődötten vették tudomásul, hogy a csehek nem mentek el Frankfurtba, hanem inkább szláv kongresszust hívtak össze az egyébként német többségű Prágában.

A németek történetében is sorsdöntő 1848–1849-es év kiragadása természetesen kissé önkényes, mégsem alaptalan. Az a „történelmi” probléma, amellyel a frankfurti nemzetgyűlés szembesült, évszázadok óta érlelődött, és még 150 évvel később is aktuális: az 1998-ban hatalomra került „vörös-zöld” koalíció ugyanis módosította azt az elavult (1913-as) törvényt, amely származási alapon állampolgárnak tekintette a Rajna-vidéki parasztoknak a Volga mentén 1800 körül letelepedett – németül már nem is értő – utódait, de megtagadta a polgárjogot a Németországban született, annak nyelvét tökéletesen bíró török fiataloktól.

Kedves olvasó, ez a témájához mérten vékony kötet arra a csak látszólag egyszerű kérdésre keres válaszokat, hogy mi Németország, kik a németek, és hogyan változott az utóbbi néhány száz év alatt e fogalmak tartalma.

Induljunk ki abból, ami a legegértelműbb, és a fenti címben is szerepel: Németország Európa közepén fekszik. Persze ez sem megkérdőjelezhetetlen: földrajzi értelemben az Atlanti-óceántól az Ural hegységig tartó Európa közepét valahol Ukrajna nyugati vidékein kell keresni; magyar szemmel viszont a mai Németország – gazdasági, politikai és kulturális tekintetben – egyértelműen Nyugat-Európa része. A német múlt hosszabb időszakának vizsgálata azonban a Közép-Európához tartozás tézisének látszik erősíteni.

Ez – immár nem földrajzi, hanem történelmi értelemben – feltételezi, hogy megragadható egy nyugat-európai, illetve egy kelet-európai fejlődési modell, Németország pedig valahol e kettő között helyezkedik el. Itt kell utalnunk a Közép-Európa, s főként Kelet-Közép-Európa helyéről – illetve mindenekelőtt létezéséről – folytatott újabb keletű vitákra. Az 1960-as és 1970-es évek óvatos tapogatózásai után a Közép-Európa probléma elsősorban a cseh (emigráns) Milan Kundera és a magyar Szűcs Jenő művei nyomán került a figyelem előterébe. A hazai közvélemény természetesen Szűcs Jenőnek Bibó István ihlette esszéjét ismeri jobban. Szűcs mondanivalójának – az 1980-as évek elején erős politikai felhangokat is hordozó – lényege leegyszerűsítve az, hogy amióta mintegy ezer évvel ezelőtt kialakultak a középkori Európa körvonalai (államai), a hűbéries, majd városias és rendies római keresztény Nyugat, illetve az ortodox Kelet között többé vagy kevésbé határozottan mindig létezett egy köztes régió, amely „vidékiesebb” változatban követte a „nyugati modellt”, de még azokban az időszakokban is arrafelé húzták céljai, ambíciói, amikor a „keleti modellhez” került közelebb. Ebben az értelemben a „köztes” Európa legalább annyira vágy és törekvés, mint amennyire valóság: éppen ez a „virtuális” Közép-Európa-kép kapta a legkomolyabb bírálatokat. Napjainkban a történészek többsége elfogadja a Közép-Európa koncepciót, és használ valamiféle Közép-Európa fogalmat, bár annak tartalmáról továbbra is megoszlanak a vélemények. A történelmi Kelet-Közép-Európa alatt nagyjából az egykori Osztrák–Magyar Monarchiát és Lengyelországot értik, esetleg a balti államokkal kiegészítve, mai használatban pedig – némileg leszűkítve – az úgynevezett visegrádi országokat, valamint Szlovéniát és Horvátországot. Elméleti kitérőnknek ezen a pontján viszont felmerülhet a kérdés: mi végre e fejtegetés, ha Németország nem is szerepel benne, s főként: miért nem szerepel, ha egyszer a szerző szerint Németország Európa közepén (Közép-Európában) van – sőt, az állítást merészebben megfogalmazva: Európa közepén Németország van?

Nos, a kapcsolódási pontokat nem nehéz észrevenni: ha igaz, hogy Kelet-Közép-Európa valamilyen módon létezik, akkor éppen azokat a területeket foglalja magába, ahol a német hatások (egyházszervezés, telepések érkezése, városalapítás, kereskedelem, egyetemek stb.) közvetlenül érvényesültek. Tagadhatatlan, hogy a *Drang nach Osten*, a „kelet felé nyomulás” határa lényegében megegyezett a nyugati kereszténység határával, ami korántsem véletlen, hiszen a „nyugat” alapvetően a német hatásokat jelentette – és jelenti részben napjainkig. Ebben az értelmezésben Közép-Európa Németországgal és „vonzáskörzetével” azonos; nyugati fele magával Németországgal – esetleg Ausztriát beleértve Nyugat-Közép-Európának lehetne nevezni, ha ez nem volna feleslegesen bonyolult –; keleti fele pedig mindazzal, amit az imént Kelet-Közép-Európánál felsoroltunk.

A központi fekvés, hozzá a nagy – bár az elmúlt ezer év alatt fokozatosan csökkenő – országterület meghatározó geopolitikai adottság. Nincs még egy európai állam, amelynek annyi szomszédja lenne, mint éppen Németországnak, a szomszédok pedig nem mindig fogadták felhőtlen derűvel a német jelenlétet és erőt. A német újraegyesítés előestéjén holland és francia politikusok szájából is el-elhangzott a „bon mot”: ők annyira szeretik Németországot, hogy kettőt is szívesen látnak belőle. A németek viszont ezt a geopolitikai adottságot gyakran fenyegető bekerítésként élték meg; ráadásul központi fekvésük miatt a német államok bajosan vagy egyáltalán nem maradhattak ki kontinensünk nagy háborúiból – a harmincéves háborút a kortársak például egyszerűen „*deutscher Krieg*”-nek, német háborúnak nevezték.

Nem válaszoltunk arra a kérdésre, hogy mi különböztette meg a német fejlődést a nyugat-európaiktól. Könnyű belátni, hogy inkább az állami-politikai szféra, mintsem a gazdaság és a kultúra különbségeiről van szó. Míg a 16–18. századi Nyugat-Európában (Anglia, Franciaország, Spanyolország, Dánia, Svédország) előrehaladt az állami centralizáció, a bürokratikus abszolutizmus kiépítése, addig a Német Nemzet Szent Római Birodalmán belül fennmaradt, sőt megerősödött a kisállamiság, a föderalizmus – amely napjainkig meghatározó jellegzetesség maradt. Felfogható úgy is, hogy míg Nyugat-Európa a nemzetállamok területévé vált, Európa közepe – Itália és Németország – a több államban élő nemzeteké lett, végül Kelet-Közép- és Kelet-Európa a többnemzetiségű államoké vagy birodalmaké. Az 1648–1789 közötti időszakban a nyugati és a német modell már határozottan, a kortársak számára is érzékelhetően eltért

egymástól, bár értékszemponthoz csak a 19. század romantikus történetírása ruházta fel őket: eszerint a kisállamiság káros és elavult, a nemzetállami fejlődés pedig pozitív és előremutató.

Mindezzel máris a német „különút”, a *Sonderweg* sokat vitatott kérdésénél járunk. A tézis eredetileg, 1914 előtt, a pozitív német különutat jelentette: a megkésett nemzetállami fejlődésért az 1871 után létrejött erős állam, a kitűnő bürokrácia, a nagy gazdasági és kulturális teljesítmények kárpótoltak. Ebben a megközelítésben a németek új nemzeti állama mintegy kikerülte a „párt-uralomnak” azt a káros korszakát, amely Nyugat-Európát, mindenekelőtt Franciaországot jellemezte. Az 1914-es eszmék hevületében a németek kultúráját és alkotmányos monarchiáját az ellenséges nyugat elfajzott civilizációjával és parlamentarizmusával állították szembe. Ez a gondolat nemcsak Hindenburg környezetében, hanem Thomas Mann-nál és más íróknál is megfogalmazódott.

A kritikus Sonderweg-tézis csírái már Engelsnél és Max Webernél megtalálhatók, majd a náciizmus tragédiája és a második világháború katasztrófája után német történészek sora alakította elméletté. Lényege, hogy a német tradíció negatívumai – a tekintélyelvű, anti-parlamentáris kormányzás, a közélet konzervatív–militarista–bürokrata vonásai, az antiliberalis, irracionális szellemi irányzatok túlsúlya, a megkésett polgárosodás, illetve az erős, politikailag önálló polgárság hiánya – voltak azok a tényezők, amelyek összességében lehetővé tették, sőt elősegítették Hitlernek és pártjának hatalomra kerülését. Ebben az értelmezésben – amelynek kiemelkedő hazai képviselője Bibó István volt – a náciizmus nem „üzemi baleset”, hanem a német történelem hosszú távú folyamatainak eredménye. Ennek a negatív teóriának még ma is fel-felbukkanó karikatúraszerű változatai a németeket – legalábbis Luther óta – erőszakos szörnyetegekként ábrázolják, akiktől nem is várható más, mint a náciizmus és egyéb gonoszságok.

Az utóbbi évtizedben a negatív német különút tétele is háttérbe szorult. Egyrészt, mert a német történelem egészét nem csak 1933 vagy 1945 felől lehet vizsgálni. Másrészt, mert egyre világosabbá válik, hogy nem létezett olyan „normális” nyugati fejlődés, amelyhez képest Németország útja eleve különböző, „eltorzult” vagy „megkésett” lett volna. Az angol, a francia, a spanyol vagy a holland történelem legalább annyira (legfeljebb másként) sajátos, mint a német, noha egyik sem torkollott a némethez mérhető katasztrófába. A legtöbb kutató immár azt a vélekedést

is osztja, hogy nem egyetlen meghatározó német történelmi hagyomány érvényesült, nem kizárólag az imént felsorolt „negatív kontinuitás” határozta meg Németország sorsát, hanem – hol erősebben, hol halványabban – másféle hagyományok, folytonosságok is szerepet játszottak benne. A lehetőségekhez mérten ez a könyv is igyekszik felfejteni a különböző tradíciók alkotta szövetet.

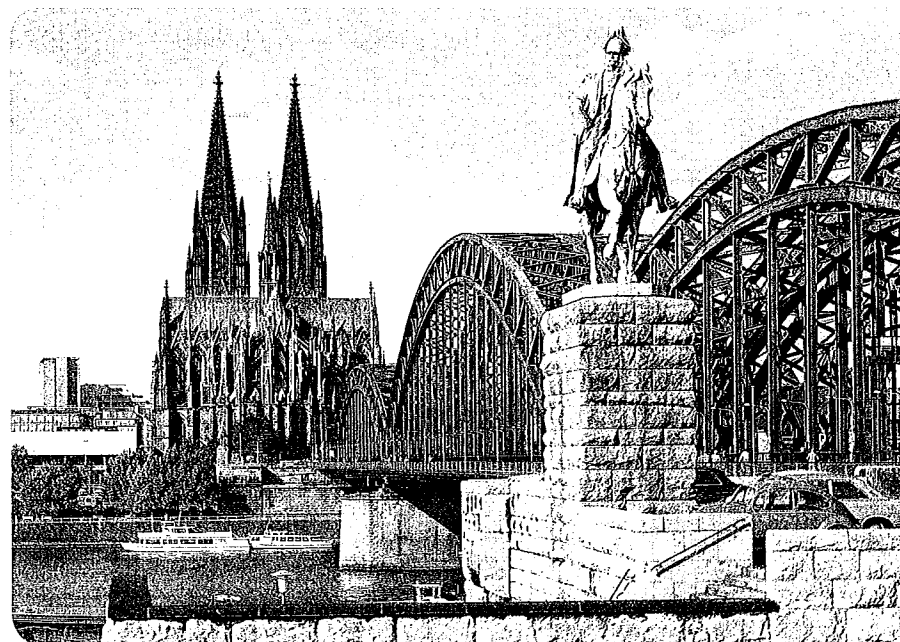
A német múlt megismerését éppen a tradíciók sokfélesége teszi izgalmas vállalkozássá. Futólag esett már szó a kisállamiságról és a ma is eleven föderaliztikus hagyományról. Ennek másik oldala, hogy egy valódi centrum ugyanúgy hiányzott, mint a jól elkülönítő határvonalak. Aligha van még egy állam, amelynek annyi fővárosa vagy politikai központja lett volna, mint Németországnak: Aachen, Speyer, Goslar, Frankfurt, Nürnberg, Prága, Bécs, Berlin és Bonn – és akkor nem említettük még Wetzlart, a régi Birodalmi Kamarai Bíróság vagy Regensburgot, a régi Birodalmi Gyűlés székhelyét. A nálunk is jól ismert gazdag nyugat – szegény kelet (utóbb: NSZK–NDK) megosztottságnál régebbi, sokáig ugyancsak jellegzetes vonásnak számított észak és dél (eredeti formájában: a „civilizált dél” és a „barbár észak”) különbsége. S persze szólni kellene az évszázadokon át meghatározó katolikus–protestáns, illetve a nem csak nagyhatalmi ellentétet tükröző osztrák–porosz dualizmusról vagy a „kreatív” gazdaság és kultúra, illetve a „destruktív” politika kettősségéről. De mindezzel máris visszakanyarodtunk ahhoz a kérdéshez, amelyből kiindultunk, s amely megoldhatatlan dilemmát okozott a frankfurti képviselőknek 1848-ban: kik a németek, mit jelent Németország.

A fentiekből remélhetőleg kiderült, hogy Németország történetét érdemes tanulmányozni. Nem csak azért, mert érdekes, mert tanulságos, mert központi jelentőségű – egyúttal rendkívül változatos, sőt fordultatos. A középkorban a régi birodalom a kereszténység vezető ereje volt. Ugyanez a német birodalom a 17–18. században már inkább szájalom vagy gúnyolódás tárgya; szinte védekezésre képtelenül tűrte, hogy területeit nála erősebb szomszédok ragadják el. Mindenekelőtt a harciasság, a militarizmus megtestesítői: a franciák, akikkel szemben a németek megalkották saját ellenképüket: a költőket, a zeneköltőket és a filozófusokat nemzete lettek. Majd mindez megfordult a 19. században, amely a régi birodalom megszűnése után az új birodalom megszületését is elhozta: a németek lettek az erő, a harcosság, a katonai erények megtestesítői, míg a „dekadens” franciák a kultúra örömeiben letek vigaszt.

A huszadik század, legalábbis annak Németországot illető része valóban a szélsőségek kora. A kitűnő Sebastian Haffnernek (1907–1999) egyenesen a kettős természettel megvert dr. Jekyll és Mr. Hyde – a jóember és a szörnyeteg – jutott eszébe szülőhazájáról. Az első világháború előtt a kardcsörtető „Germánia” együtt élt a korszakos tudományos és kulturális teljesítményeket felmutató Németországgal. Majd a világháborús vereség után az új köztársaság Európa egyik mintaszerű, a szociális jogokkal is törődő demokráciájává alakult át. Egy évtized alatt kiderült, hogy a mintademokrácia valójában ostromlott demokrácia, amely képtelen ellenállni a szélsőséges tömegmozgalmaknak. A mintademokrácia olyan totális faji diktatúrába fordult, amely minden idők legszörnyűbb háborúját zúdította az emberiségre. Az újabb, immár „totális” vereség után a németek – de már csak a szerencsésebb nyugati németek – kaptak még egy esélyt arra, hogy a romokból felépítsék országukat. Ezúttal olyan sikerrel éltek a lehetőségekkel, hogy a bonni, majd a berlini köztársaság az emberi jogok, a parlamentarizmus, a szociális piacgazdaság és a kulturális sokféleség és tolerancia terén egyaránt irigykedés és csodálat tárgya – miközben nem tör hegemon szerepre, beéri azzal, hogy az Európai Unió meghatározó ereje. Talán nincs is olyan ország az EU-ban, amelyiknek fontosabb lenne Európa és az európai értékek, mint a mai Németországnak. A fordulatokkal teli huszadik század utolsó évtizedében megvalósulhatott az, ami a német himnusz kezdősorában szerepel: „Egység, jog, szabadság...”

Mindebből az is következik, hogy a németek múltjáról sokféle könyvet lehet írni, és mindegyiket még többféle szempontból lehetne bírálni. Hiszen bő terjedelem esetén is sok minden kimarad, esetleg súlyához mérten kevés helyet kap. E rövid könyv szerzőjének bőven volna oka a mentegetőzésre: a politikai események történetéhez képest a szükségesnél rövidebben kell tárgyalni a gazdaság-, a társadalom- és a művelődéstörténet nem kevésbé fontos folyamatait. Legfeljebb érzékeltetni tudja a német múlt sokféleségét, mert képtelenség akárcsak utalni is az egyes régiók, államok, városok saját történetének főbb csomópontjaira. Más országokkal való összehasonlításra is csak ritkán adódik lehetőség. A szerző így arra törekedhetett, hogy úgy egyeztesse a tárgyilagos informálás követelményét a bevezetőben említett nagy kérdések felvetésével, hogy az a magyar olvasók számára érdekes és érthető legyen.

Amint az hasonló szintéziseknél megszokott, a könyv egymást követő fejezetei a jelenkorhoz közeledve mind rövidebb és rövidebb korszakokat fognak át. A németek első ötszáz éve (kb. 1000-tól 1500-ig) felfogható ugyan előtörténetként, azonban Leopold von Rankénak a történelmi korszakok egyenértékűségéről mondott szavait megszívlevél nem követtük azoknak az újabb összefoglalásoknak a példáját, amelyek a középkort csak jelzésszerűen érintik. Végül: a szöveg nem minden; az olvasó képek, ábrák, térképek, statisztikai táblázatok és rövid kronológiák segítségével alkothat teljesebb képet a témáról. Az uralkodók neve utáni évszámok mindig uralkodásuk időpontját jelzik.

„Múlt a jelenben”: a kölni Hohenzollern híd, előtérben a birodalomalapító I. Vilmos császár lovas szobrával, háttérben az uralkodása alatt elkészült gótikus dómmal. Heine a dómot – amelynek mintája az amiens-i katedrális volt – „megkövült Nibelung-éneknek” nevezte.

Jelen könyv a tizenöt évvel ezelőtt megjelent „A németek. 2000 év Európa közepén” (Műszaki Kiadó, 2002.) című szintézis alaposan átdolgozott változata. Részben javítottam az elírásokat és a sajtóhibákat, részben tartalmi kiegészítéseket tettem; minél közelebb kerültünk a mához, annál többet. Így most kilenc helyett tizenegy fejezetből áll. Egyfelől tizenöt év alatt sok mindennel gyarapodott a tudásunk, elsősorban a 20. századról; másfelől szerettem volna, hogy ez a történet egészen napjainkig, 2016–2017-ig íveljen. Törekedtem továbbá arra, hogy a német történelemben fontos szerepet játszó személyeket közelebb hozzam az olvasóhoz, így e miniatűr portékon keresztül a fontos események és folyamatok jobban megérthetők, jobban átélhetők legyenek.

Fogadja a kedves olvasó olyan kíváncsisággal az új kiadást, mint amilyen érdeklődéssel én írtam.

Köszönöm Hegedűs Dánielnek az új kiadáshoz nyújtott segítségét.

I. A GERMÁNOK ÉS A NÉMET-RÓMAI BIRODALOM (1254-IG)

„Két olyan intézmény van, amely elsősorban kormányozza ezt a világot: az egyik a főpapok megszentelt tekintélye, a másik pedig a királyi hatalom.”

(I. Gelasius pápa)

GERMÁNOK RÓMAI TÜKÖRBEN

A tulajdonképpeni német történelem a Krisztus utáni 10. század első felében kezdődik, de a környezet és az előzmények megértéséhez legalább ezer évet kell visszalépni az időben. Szólni kell a németek eredetéről és az európai fejlődés alapjairól.

A kelta eredetű germán szót először Poszeidónosz görög-római filozófus említette a Kr. e. 1. század elején: addigra az általa így nevezett, skandináv-balti törzsterületükről dél felé nyomuló törzsek¹ már összecsaptak római seregekkel. Pár évtizeddel később írt róluk a kelta gallokkal háborúzó Iulius Caesar; Tacitus pedig – már a Kr. u. 1. század végén – *Germania* címmel egész könyvecskét szentelt nekik. Tacitus értesülései szerint a nemzeti szervezeti élet germánok fő foglalatossága az állattenyésztés és a harc. Leírta társadalmi és politikai szervezetüket, hadviselésük módját, házaikat, öltözködésüket, szokásaikat, vallásukat. Egyenes, bátor, becsületes, mértékletes és vendégszerető népként ábrázolta őket – egyszerű, tiszta életmódjukat mintegy példaként állította az elpuhult rómaiak elé. Azért azt biztosan állíthatjuk, hogy a rómaiak életmódja jobban hatott a germánokéra, mint megfordítva.

¹ A germán népeket – nyelvi ismérvek alapján – általában három csoportra osztják. Az északi germánok (vikingek, normannok) a skandinávok ősei; a keletiek közé tartoztak a gótok, a burgundok, a vandálok és a szkírek; a nyugatiak közé pedig a frankok, az alemannok, a langobardok, a bajorok, a frízek és az angolszászok.

A *deutsch* elnevezés a *thiutisk* – latinosan *teutonicus* – szóból ered, amely bajor területről terjedt el a 8–9. századtól, s (olykor *theodiscus*, *teotisca* alakban) néphez tartozót, népi nyelvet jelentett. Nem egységes „germán” nyelvet, hanem azokat a dialektusokat, amelyek különböztek a műveltek latinjától, valamint a román és a szláv nyelvektől. Német területeket vagy német királyságot (terra teutonica, regnum teutonicum) majd a 10. századtól kezdenek emlegetni, de csak a sokféle elnevezés (Germania, Francia, Saxonia, Alamannia, Regnum Germanicum, Regnum Saxonum, Regnum Alamanniae) egyikeként. Először 1075 körül a IV. Henrik királlyal harcba szálló VII. Gergely pápa címezte ellenfelét a németek királyának (rex Teutonicum) az addig használatos rex Romanorum helyett, hogy imperátori magasságából a francia vagy a dán király mellé szállítsa le. A birodalmat 1157-től szent birodalomnak (sacrum imperium) nevezték, a 14. századtól gyakran német birodalomnak vagy német császárságnak is, 1512-től pedig a Német Nemzet Szent Római Birodalmának. Maga a „Németország” [Deutschland] kifejezés a 16. századi humanisták alkotása, akik megfelelő „népi” névvel akarták illetni Tacitus frissen felfedezett Germániáját.

Ez a változatosság magyarázza, hogy a *deutsch* szót angolul *German*-nek, franciául *allemande*-nak, olaszul *tedesco*-nak mondják, míg a mi *német* megnevezésünk ismert módon a szláv *nyemec*-ből ered, ami eredetileg némát, értelmes beszédre képtelent jelentett.

A NAGY NÉPVÁNDORLÁS

Évszázadokon át éltek egymás mellett „civilizált” rómaiak és „barbár” germánok, gyakran békében, máskor harcban. Caius Marius Kr. e. 100 körül visszaverte az első germán támadásokat; Caesar a Rajnáig nyomult, sőt át is kelt a folyón. Augustus három légiónját Kr. u. 9-ben a teutoburgi erdőben azonban megsemmisítették a germánok. A nagy győzelmet a Rómában felnőtt és kiképzett cherusk fejedelem, Arminius (germán névén: Hermann) vívta ki: dicsőségét 1875 óta emlékmű hirdeti a teutoburgi erdőben. Arminiusnak azonban nem sikerült általános Róma-ellenes felkelést kirobbantania, így az Augustus és

utódai által kiépített védővonal, a *limes* évszázadokra megállapodott a Rajna–Duna vonala mentén.

A detmoldi Arminius-emlékmű [Hermannsdenkmal] a teutoburgi erdőben. A nemzeti-romantikus történelemfelfogást tükröző 17 méter magas emlékművet 1875-ben, a nemzeti egység kivívása után négy évvel maga I. Vilmos császár leplezte le. Az emlékműállítás konkrét politikai célokat is szolgált: a bismarcki porosz állam a harcos Hermann-nal „üzent” az ellenségnek tekintett római katolikus kisebbségnek.

A germán törzsek nyomása a 2. század második felében, a filozófus-császár Marcus Aurelius korától erősödött meg. A 4. században a római császárok szövetségesként telepítették be őket a határok őrzésére – akkoriban a hadsereg már „elbarbarizálódott”, a testőrgárdában is jórészt germán katonák szolgáltak. Ugyanakkor a határvidéken élő, földművelő germánság szoros kapcsolatokat alakított ki a rómaiakkal, életmódja „romanizálódott”. Mindez mégsem mentette meg Rómát: a hunok 375 körüli nyugatra nyomulása megindította a germán népvándorlást,² amely az ezeréves birodalom összeomlásához vezetett. Rómát előbb (410-ben) Alarik nyugati gótgjai, majd (455-ben) Geiserich vandáljai fosztották ki. „Mindenütt

² A kézikönyvek hagyományosan 375 és 568 (a hun invázió és a langobardok Itáliába érkezése) közötti két évszázadot tekintik a „nagy népvándorlás” korának. A Római Birodalom területére nyomuló germán törzsek – valójában törzsszövetségek – tagjainak száma néhány tízezer és egy-két százezer között mozoghatott. (A törzsek már a népvándorlás korában is inkább fiktív leszármazási közösséget jelentettek.)

csak halál és halál...” – tudósított Hieronymus, a Biblia latin fordítója. (A germánok körében egyébként nem dívott a módszeres rombolás; a városok a helyi kormányzat központjai maradtak.)

Odoaker szkír törzsbeli vezér 476-ban lemondatta az utolsó nyugatrómai császárt, és önmagát Itália királyává nyilvánította – ezt a pillanatot a történetírás a Nyugatrómai Birodalom bukásaként tartja számon, a kortársak számára azonban semmilyen cezúrárt sem jelentett. A germánok nem kételkedtek abban, hogy a Római Birodalom él, ahogyan élt és erősödött a vele összefonódott római egyház, még ha az „örök város” – mint általában a városi élet – a pusztulás képét mutatta is. Róma öröksége több téren fennmaradt: a latin nyelvben, az építészetben, az oktatásban, a művészet ideáljaiban és a jog valóságában.

A népvándorlást nem tekinthetjük gyökeresen más világból érkező barbár népek inváziójának. Sokkal inkább a hun hadjáratoktól megrémült germán parasztok irányított betelepülése volt, akik el akartak vegyülni a határ déli oldalán élőkkel.

A Róma által hagyományozott birodalmi gondolat nem egyszerűen a hódítást jelentette, hanem egyúttal civilizációs örökséget, sokféle nép békés és biztonságos kormányzásának eszményét. A „földi” centrum nem lehetett más, mint Róma, miközben az „égi” központ még sokáig Jeruzsálem maradt.

HITTÉRÍTÉS ÉS EGYHÁZSZERVEZÉS

A kereszténység több évszázad alatt, hullámokban hódította meg a germán népeket. A térítésben kezdeményező szerepet játszott a Konstantinápolyba került, majd onnan visszatért gót püspök, Wulfila (Ulfila), aki a 4. század közepén anyanyelvére fordította le a Bibliát, és a görög betűk felhasználásával ábécét alkotott népének. A gótoktól vette át a kereszténység – eretnekségnek minősített – ariánus változatát³ a többi germán nép (vandálok, langobardok, burgundok).

³ Az arianizmus talán annak köszönhetette népszerűségét, hogy tagadta Krisztus isteni természetét. A germánok marcona lelke vélhetően nem lett volna képes olyan lényt tisztelni, aki hagyta magát keresztire feszíteni.

Az új hit vagy a városok, azaz a püspökségek hálózatán keresztül terjedt (püspökök és érsekek kizárólag városban élhettek), vagy – a távolabbi területeken – kolostorok alapítása révén. A germánok között a 8. század első felében a wessexi születésű Szent Bonifác (Winfrid) ért el nagy eredményeket: püspökségeket és kolostorokat alapított, kiépítette az egyházszervezetet Közép- és Dél-Németország területén. Tevékenységét a már korábban Róma-hű katolikussá lett frank uralkodók is támogatták. A 8. század közepén már csak a szászok voltak pogányok – őket a birodalomépítő Nagy Károly térítette tűzzel-vassal a keresztény hitre. Nagy Károly a kölni, trieri, mainzi és salzburgi érsekség felállításával tette teljessé a német egyház szervezetét. Utódai hozták létre a 9. században a hamburgi, majd a 10. században a magdeburgi érsekséget – az előbbi a skandinávok, az utóbbit a szlávok térítése érdekében.

A pogány szokások természetesen nem tűntek el egyik napról a másikra. A kereszténység ezeket olykor magába olvasztotta – többek között pogány szentélyek kisajátításával.

A GERMÁN KIRÁLYSÁGOK

A felbomlott Nyugatrómai Birodalom területén hat germán királyság osztozott. Gallia középső és északi vidékén a frankok alapítottak királyságot, Hispániában és Gallia déli részén a nyugati gótok (vizigótok), a Rhone folyónál a burgundok, Itáliában a keleti gótok (osztrogótok), majd – Justinianus hódításai után – a langobardok, Észak-Afrikában pedig a vandálok.

Közülk a legjelentősebb Nagy Theodorik (474–526) Ravenna-központú keleti gót királysága volt, amely három évtizeden át biztosította a békét Itáliában. Az ariánus, de Rómát tisztelő Theodorik türelemmel viseltetett a katolikus lakosság iránt. „Miután az istenség több vallást megtűr egymás mellett, nem merészelhetjük, hogy egyet erőszakoljunk rá mindenkire” – mondta. Az itáliai félsziget (1870-ig) ekkor állt utoljára egységes irányítás alatt. Theodorik utódainak királyságát, akárcsak a vandálokét, Justinianus hadvezérei döntötték meg: Bizánc elfoglalta Itália középső és déli részét. A nyugati gótok hispániai országa 711 után az előrenyomuló araboké lett, Burgundiát pedig hosszú harcok után a frankok szerezték meg.

A frankok – nevük jelentése „bátor, merész, vad” – törzsei már a 3. század végén szövetséget (foedus) kötöttek a rómaiakkal, majd egyre nagyobb területet foglaltak el a Rajna alsó és középső folyása mentén. A Tours-i Gergely püspök által feljegyzett frank hagyomány szerint a száli („sós, tengerparti”) frankok törzsében a Meroving nemzetség töltött be vezető szerepet. Ősök az 5. század közepén élt, félig-meddig legendás Merovech („tengeri harcos”) volt. Fiának, Childeriknek gazdag sírját 1653-ban Tournai városában, egy római temetőnél találták meg, benne *Chiderici regis* („Childerik királyé”) feliratú pecsétgyűrűvel.

Childerik tehát már királynak tekintette magát, fia, Chlodvig („a harcban kiváló”; 482–511) pedig el is ismertette királyságát. Chlodvig – Nagy Theodorik kortársa – új típusú, erős frank királyságot akart létrehozni. Tours-i Gergely szerint ezt erőszakkal és ravaszsággal érte el. Legyőzte Syagrius római helytartót, a pogány alemannokat, végül a nyugati gótokat, így országa határait a Pireneusokig tolta ki. A belső rendet a római közigazgatás átvételével, valamint a frank jogszokásokat tartalmazó latin nyelvű törvénykönyv, a *Lex Salica* kibocsátásával erősítette meg. Chlodvig pogány törzsi vezérből akkor lett legitim király, amikor Reimsben – talán 496-ban, de későbbi időpontok is felmerültek – 3000 katonájával együtt megkeresztelkedett. Jó rómaihoz és katolikushoz illően a hadizsákmányból mindig jelentős részt juttatott az egyháznak, amivel megnyerte a nagyhatalmú galliai püspökök támogatását. A frank és a gall-római elit összeolvadása felgyorsult.

A frankok feltűnő sikerét szerencsés földrajzi elhelyezkedésük mellett – nem estek az arabok és bizánciak útjába – az magyarázza, hogy a germán királyságok közül egyedül ők tértek át a római katolikus hitre. A korszak fő integráló ereje az egyház volt; a Meroving-, majd a Karoling-dinasztia és a római egyház kapcsolatára jellemző szoros szövetség már Chlodvig uralkodása alatt formálódni kezdett.

Eleinte a legtöbb germán királyságban külön településeken, külön törvények szerint éltek a pogány vagy ariánus germánok és a katolikus rómaiak. A 7. században felgyorsult a kétféle népesség összeolvadása, amit megkönnyített, hogy a burgundok, a vizigótok és a langobárdok is áttértek a katolikus vallásra.

A germánok átvették a számbeli fölényben lévő rómaiak nyelvét,⁴ jogrendjét és az antik kultúra számos elemét. A rómaiak germán módra nadrágot és hosszú haját kezdtek viselni. „A gazdag gót olyanná akar válni, mint egy római, csak a szegény római szeretne gót lenni” – jegyezte meg már Nagy Theodorik.

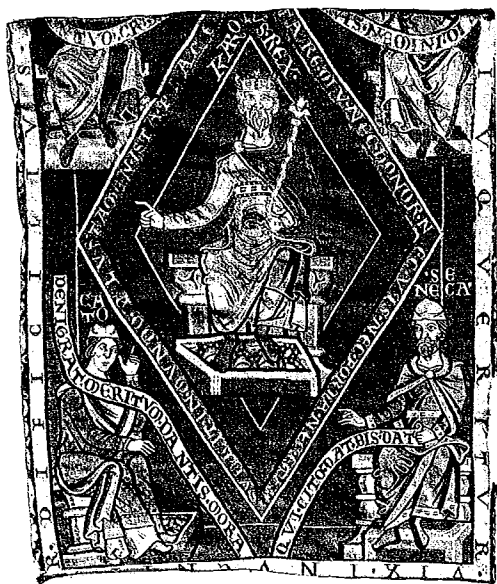
Európát többféle dualizmus formálta: Róma és Bizánc, germánok és rómaiak, antikvitás és kereszténység, egyházi és állami hatalom kettőssége. Mindez hozzájárult a „Nyugat sikerét” megalapozó sokszínűség, sokkötő pontosság kialakulásához.

A KAROLINGOK BIRODALMA

Chlodvig, a frankok első keresztény királya új székvárosában, Párizsban halt meg; birodalmán négy fia frank szokás szerint megosztozott. A birodalom folyton ismétlődő felosztása a Meroving-ház hanyatlásának egyik oka volt. Mellettük emelkedett ki a Karolingok, az austrasiai terület majordomusainak (udvarnagy) új dinasztiája. „Középső” Pippin és törvénytelen fia, Martell („Pöröly”) Károly (714–741) fokozatosan megkaparintotta az egész birodalom feletti uralmat. Utóbbi 732-ben Poitiers-nél megállította egy Tours kifosztására induló muszlim sereget, leigázta a frizeket, a bajorokat és az alemannokat, s ezzel újra rettegetté tette a frank harcosok nevét. Fia, Kis Pippin (751–768) – pápai jóváhagyással – 751-ben kolostorba küldte az utolsó Meroving árnyékkirályt, önmagát Soissons-ban a frankok királyává kiáltatta ki, majd a pápa képviselője is felszentelte. Ennek során Pippint szentelt olajjal (chrismával) megkenték: hatalma isteni eredetűvé vált, *rex et sacerdos* (király és főpap) lett, „Krisztus földi helytartója”, az egyháziak világi feje. A langobárdoktól szorongatott pápa 754-ben Saint-Denis-ben ismét királlyá kente Pippint, majd koronát is küldött neki. Cserébe megkapta tőle a támogatást a langobárdok ellen: Pippin hadjárata nyomán Közép-Itáliában létrejött az egyházi állam; a frank király a „rómaiak patríciausa” (*patricius romanorum*), s ezzel a pápaság védnöke lett. A frank állam és a pápaság közötti szövetség megerősödött; új lendületet vett a keleti térítés és a püspökségek, kolostorok alapítása.

⁴ A germán és latin nyelvek közti határ többé-kevésbé már a Karolingok korára kialakult.

Pippin fia, Nagy Károly (768–814) szinte egész uralkodását végigháborúzta: 47 év alatt 53 nagyobb hadjáratáról tudunk. Délen a muszlimok, délkeleten a langobárdok, északon a szászok, keleten az avarok rovására hódított; a frank királyság területét kétszeresére növelte, amivel a középkori nyugati világ legnagyobb és talán legjobban kormányzott birodalmát hozta létre.⁵ Életrajzírója, Einhard szerint a „leghosszabb, legkegyetlenebb és a frankok népére legmegerőltetőbb” háborúkat a pogány szászok ellen vívta. A háborúk nem kevésbé lehettek „megerőltető” a szászok számára: Károly 782-ben egyetlen nap alatt állítólag 4500 felkelőt végeztetett ki közülük (bár ez a szám vitatott). A frank királyság mellé ő is megkapta a „rómaiak védnöke” címet; 774-ben a langobardok királya lett, 800 karácsonyán pedig III. Leó pápa Rómában császárrá koronázta, azaz ráruházta a nyugati birodalom örökségét. Császárságát 812-ben Bizánc⁶ is elismerte.

Nagy Károly császár ókori filozófusok – Cato és Seneca – társaságában. A halberstadti székesegyház faliszőnyege a 12. századból. A császár maga sem írni, sem olvasni nem tudott, mégis méltán tekintették a tudományok és a művészetek pártfogójának.

⁵ Károly birodalma így is eltörpült kortársa, Hárún ar-Rasíd, a bagdadi Abbászida kalifa birodalma mögött. A két király között diplomáciai kapcsolat létesült; a bagdadi kalifa elefántot ajándékozott a frankok királyának.

⁶ A római császárkoronázás egyik oka az lehetett, hogy a bizánci trónt éppen egy asszony, Iréné császárnő foglalta el. Ezt sem a pápa, sem Károly nem helyeselhette.

A dinasztia legjelentősebb uralkodója az „Európa atyja” állandó jelzőt érdemelte ki. Miben alkottak hát maradandót a Karolingok? Első helyen magát a hűbéri rendszert⁷ említhetjük, amelyre Martell Károly a hadszervezetet, majd Nagy Károly az államszervezetet alapozta. Igaz, nem ez jelentette a Karoling kormányzat egyedüli alapját, sokkal inkább a királyi birtokoknak, a királyi vazallusok személyes függésének és a királyi hatalmat szolgáló egyháznak a hármassága. Másodszor: egy birodalmi főváros megteremtésének igénye a hőforrásairól ismert Aachenben. Bár a palota és a város kisméretű maradt, Róma felújításának igénye tagadhatatlan: „Messze fenn a palotában áll Károly, és kijelöli mindennek a helyét, meghatározza, hol emelkedjenek a jövő Róma falai. Itt legyen a piac és a szenátus tiszteletreméltó háza ... Buzgón gyűjtik az anyagot a nagyszerű Róma felépítéséhez” – írta az ismeretlen krónikás. (Károly egyébként nagy palotaépíttető és kolostoralapító volt. Az aacheni székesegyházban harmincegy német uralkodót koronáztak meg az évszázadok során.) Harmadszor: az egyházi tized bevezetése, a birodalom pénz-, súly- és mértékrendszerének Kis Pippin által elkezdett, Nagy Károly által befejezett egységsítése (egy font – 491 gramm – ezüst 20 schillinget vagy 240 denariust ért). Negyedszer: a túlzás nélkül felvilágosultnak nevezhető uralkodó által támogatott kulturális megújulás, a Karoling-reneszánsz, amelyet az angolszász Alkuin apát vezetett udvari tudóskör teremtett meg. Ennek legmaradandóbb eleme egy új (kisbetűs) írásfajta, a Karoling minuszkula megalkotása volt, amely a káptalani iskolák hálózata révén az egész birodalomban elterjedt, és a későbbi európai írások alapja lett. Végül: a Karoling királykoronázások szertartásrendje Európa-szerte meghonosodott. Ez három tradíciót egyesített: az olajjal való megkenés és felszentelés zsidó-keresztény, a koronázás római-bizánci, valamint a közfelkiáltás és trónra ültetés germán hagyományát. (A szláv *król/král* és a magyar *király* szó közismerten Nagy Károly nevéből ered.)

A CSÁSZÁRSÁG FELÚJÍTÁSA

„Látjátok feleim, mint dűl az Úr haragja [...] Csupa elnéptelenedett város, földig rombolt kolostor, kietlen pusztává vált mező [...] Az erős mindenütt elnyomja

⁷ A hűbériség egyik gyökere a germán uralkodói „kíséret” (comitatus) Tacitus által részletesen leírt intézménye volt. A kíséret [Gefolgschaft] ellátásának biztosítása a hadjáratok fontos ösztönzője volt.

a gyengét; az emberek, akár a tenger halai, egymást falják fel” – panasztak 909-ben a Reimsben összegyűlt püspökök. A Nagy Károly halála és Nagy Ottó trónra lépése közötti bő évszázad Európáját többnyire a kaosz, romlás, válság szavakkal jellemzik. Normann és magyar inváziók, arab betörések és belháborúk pusztították. Nemcsak későbbi önmagához, de a korabeli Bizánchoz, az arab világhoz vagy Kínához képest igen primitív terület volt, ami elsősorban a városok hanyatlásában nyilvánult meg. Ibn Khurradadbeh arab utazó a 850 körüli évek Európáját „rabszolgák, bőrök, szablyák és enyv-féleségek” forrása-ként említette, ahol egyéb kincsek nemigen találhatók. A 10–13. század folyamán a helyzet gyökeresen megváltozott: Európa nyugati része gazdaságilag és kulturálisan utolérte a többi civilizációt, sőt ez a korszak teremtette meg majdani világhegemóniájának alapjait. A változások kiindulópontja a mezőgazdaság fellendülése, leglátványosabb jele pedig a városok újjáéledése volt.

Nagy Károly birodalmát utódai többször felosztották (843, Verdun, 870, Mersen, 880, Ribemont), mígnem körvonalazódott a nyugati frank (körülbelül a későbbi francia) és a keleti frank királyság. A keleti frank területen 900 körül négy törzsi hercegség alakult ki, a szász, a frank, a sváb és a bajor. Ötödikként hamarosan felzárkózott melléjük a lotaringiai, míg Thüringia a szász hercegek uralma alá került. E törzsi területek vezetői megszerezték a dux – herceg – címet. Az utolsó keleti frank Karoling „ágacska”, Gyermeke Lajos 911-ben halt meg, vele halt ki a nagy múltú dinasztia. I. Konrád rövid uralkodása után a szász dinasztiából származó I. Henriket (919–936) választották a kialakulóban lévő Németország királyává. I. (Madarász) Henrik a magyar támadók legyőzésével (933, Merseburg) már megmutatta erejét. Uralkodása végén elérte, hogy másodszülött fia, Ottó legyen az egyetlen örököse, akit a hercegek egyhangúan választottak a „Német Királyság” élére.

I. (Nagy) Ottó (936–973) kemény kézzel leverte rokonainak meg-megújuló felkeléseit, és külháborúiban is eredményes volt. 951-ben a langobardok, azaz Itália királyá lett, négy évvel később nagy győzelmet aratott a lázadó fiát és vejét segítő magyar sereg felett (955, Augsburg), s még ugyanabban az évben a szlávokat is legyőzte (Recknitz mellett). A pápa 962-ben a római Szent Péter templomban császárrá koronázta: ezzel Ottó – aki „a rómaiak és a frankok császáranak” nevezte magát – megalapította az 1806-ig fennálló Német-római Császárságot, röviden a Birodalmat. A császári címet ettől kezdve csak

a mindenkori német király nyerhette el, ám ahhoz Rómában a pápa kezéből kellett megkapnia a koronát. Halála előtt, 973-ban Ottó quedlinburgi palotájában bizánci, dán, cseh, lengyel, kijevi, magyar és más követek jelenlétében ünnepelte a húsvétot – a császár valóban úgy érezhette, hogy az európai uralkodók családjának atyja, birodalma pedig Európa vezető hatalma.

Németország I. Ottó korában

I. Ottó – a bal oldali apró alak – átadja Krisztusnak az általa alapított magdeburgi székes-egyház „modelljét”. A császárt Szent Mauritius és egy angyal kíséri, Szent Péter és a katedrális két védőszentje figyeli. Az elefántcsont faragvány valószínűleg észak-itáliai munka. I. Ottót és angol feleségét, Edgithát az érsekség főtemplomában, a magdeburgi székesegyházban temették el, sírjuk ma is ott látható.

I. Ottónak és utódainak hatalma családi birtokaikon és a birodalmi egyházon nyugodott; a központi kormányzat és a helyi közigazgatás a püspökök és apátok kezébe került. A király nagy birtokadományokkal látta el az egyházat, immunitást (mentességet)⁸ adott a főpapoknak, akiket – mint rex et sacerdos, a birodalmi egyház feje – ő nevezett ki és iktatott be tisztségükbe (invesztitúra joga). I. Ottó a pápát egyértelműen a császár alá rendelte, amennyiben előírta, hogy a pápaválasztáshoz a császár előzetes hozzájárulása szükséges, a megválasztott pápa pedig köteles hűségesküt tenni „előttünk, vagy fiunk előtt, vagy küldötteink előtt, mindenki megalázkodására, a béke érdekében...”

Az újjáalakított birodalom német jellege természetesen vitatható és vitatott. Lassan előrehaladt az a folyamat, amely a germán törzsek összeolvadásával valamiféle „német etnikum” kialakulása felé mutatott. Ugyanakkor a birodalom területén kelta népcsoportok maradványai, továbbá szlávok is éltek: a szláv népesség tartós jelenléte könnyen igazolható például a helységnevek alapján.⁹

⁸ Az egyházi birtokokon minden állami funkciót a főpap gyakorolt.

⁹ A Német Demokratikus Köztársaságban ritkán mulasztották el hangsúlyozni, hogy a szocialista állam példamutató nemzetiségi politikát folytat a Bautzen környékén élő szláv (szorb) népesség irányában. A szorbok a mintegy másfél évezredes „kontinentális migráció” következményeként kerültek a Visztula és az Elba, a Saale és az Unstrut folyók vidékére, a 9–10. században. A szláv nyelv közösséget teremtett, miközben el is különítette a szorbokat a nem-szláv környezettől.

A SZÁSZ ÉS A SZÁLI DINASZTIA

A szász és a száli dinasztia uralkodása – egészen az 1075 körül kirobbanó investitúraharcokig – a fejlődés és egységesülés koraként jellemezhető. Az uralkodók lehetőségeit meghatározta, hogy három állam, Németország, Itália és (örökség révén, 1033-tól) Burgundia királyai voltak, ezért intenzív kapcsolatokat ápoltak a pápákkal, és rendszeresen beavatkoztak az itáliai viszonyokba. A gazdag itáliai városoktól beszedett adók előnyt jelentettek, míg a költséges hadjáratok és a többi terület óhatatlan háttérbe szorulása hátrányokkal járt. Szintén behatárolta az uralkodók lehetőségeit, hogy Németországban együtt kellett működniük a továbbra is hatalmas helyi főurakkal. Ezért egyrészt az egyházra támaszkodtak, másrészt saját birtokaikat próbálták növelni, illetve arra törekedtek, hogy minél nagyobb területet járjanak be és ellenőrizzenek személyesen. A német király és kísérete szinte mindig úton volt; az udvartartás palotákban, püspöki székhelyeken, birodalmi kolostorokban rendezkedett be.

A Párizshoz, Londonhoz vagy Prágához fogható állandó uralkodói központ hiánya a német fejlődés egyik sajátossága lett. A birodalom kormányzata az angol vagy a francia királyságénál archaikusabb, de az észak- és kelet-európai monarchiáknál fejlettebb volt – például az írásbeliség tekintetében.

II. Ottó (973–983) korántsem volt olyan sikeres uralkodó, mint atyja: 982-ben Dél-Itáliában vereséget szenvedett az araboktól, 983-ban – halála évében –

A sajátos identitás kialakulását elősegítette, hogy Alsó- és Felső-Lausicz egy időben a cseh örgrótság fennhatósága alá tartozott. A német parasztháborúhoz kapcsolódott az 1548-as szorb parasztfelkelés, amely évszázadokkal később, a 18. század végén megismétlődött. A 19. század elején, a német területek újrendezésekor a szorb területek 80%-a Poroszországhoz, 20%-a Szászországhoz került. Ekkor alakult ki a két központ is: Cottbus és Bautzen. A 19. században szorb-német szótárak és fordítások készültek, havi irodalmi folyóiratok jelentek meg, s kötetbe gyűjtötték a szorb meséket és népdalokat. Egységes nyelv azonban ekkor sem alakult ki, a két nagyváros egyúttal a nyelvjárások versengésének is központja volt. 1912-ben Hoyerswerdában megalakult a Domowina szorb kulturális egyesület.

pedig kitört a nagy szláv felkelés,¹⁰ amelynek nyomán az Elbán túli területek hosszú időre elvesztek. A hároméves korában trónra lépő III. Ottó (983–1002) a „renovatio imperii romanum”-ról: egy univerzális, nemzetek felett álló keresztény birodalom felújításáról és „a már nagyrészt eltűnt régi római szokások” felélesztéséről ábrándozott. A tehetséges és nagyra törő fiatalembernek a sors alig néhány évet engedélyezett, hogy terveit megvalósítsa, de ez a történelmi pillanat is elég volt ahhoz, hogy személyes közreműködésével létrejöjjön a birodalmi egyháztól független lengyel és magyar egyházszervezet, valamint a némettől független magyar és lengyel királyság.

A 10. század vége az államalapítások koraként vonult be Európa történelmébe. Szinte egyszerre hozták létre keresztény királyságukat a dánok, a norvégok, a csehek, a lengyelek, a magyarok és az oroszok. Ha ehhez hozzávesszük a francia királyság megújulását a Capet-ház uralma alatt, akkor elmondható, hogy kialakultak Európa politikai keretei, a kontinens politikai súlypontja pedig az Alpoktól északra fekvő területekre helyeződött át.

Míg az Ottók Szászországra, a Rajna-vidékre és Frankföldre támaszkodhattak, a száli (frank) dinasztia királyai a délebbi – bajor, sváb, elzászi – területeken is új hatalmi centrumokat hoztak létre (például Ulmban, Baselben, Strassburgban, Augsburgban). Az egyháziak mellett a kisebb nemesekre és a ministerialisok – eredetileg függő – szolgáló rétegére támaszkodhattak. A középkori német birodalom III. Henrik uralkodása idején (1039–1056) élte virágkorát: hűbéresévé tette Csehországot és Lengyelországot, és Magyarország is közel került ehhez az állapothoz. A mélyen vallásos császár támogatta a Cluny bencés kolostorból induló egyházi reformmozgalmat, de ennek irányítását önmagának tartotta fenn. Az 1046-os sutri zsinaton leváltott három civakodó római főpapot, akik mindannyian pápának mondták magukat, és kinevezett egy negyediket, egy németet. Paradox módon az 1046 és 1058 között uralkodó öt német pápa kezdeményezte azokat az újabb reformokat, amelyeket már nem lehetett összeegyeztetni a birodalmi egyház rendszerével, és amelyek az investitúraharc során alapjaiban rendítették meg a német királyságot.

¹⁰ Egy számítás szerint 789 és 1157 között a germánok, illetve a németek 175 háborút vívtak a szlávokkal.

III. Henrik császár solymászata. A vadászat és a solymászat több volt, mint időtöltés és szórakozás. Az előkelők presztízsből is űzték, amúgy pedig tudományának tekintették, értekezések születtek róla. A középkori német császárság III. Henrik korában, a 11. század közepén érte el hatalmának és tekintélyének csúcspontját.

REFORMPÁPÁK ÉS INVEZSTITÚRAHARCOK

A római egyház az ezredforduló utáni évtizedekben nagy változásokon ment át. A pápai kúria a 12. században már körülbelül ezer dekrétumot adott ki, annyit, mint a megelőző évezred pápai együttvéve. A nyilvános, közösségi vezeklés helyét átvette a magángyónás, a szentté avatást formális eljáráshoz kötötték, új szerzetesrendek alakultak, terjedt a Franciaországból induló „Isten békéje” (*treuga dei*)¹¹ mozgalom. Nem véletlen, hogy ekkor, 1054-ben került sor a végleges szakításra a bizánci ortodox egyház és Róma között. Az 1059-es lateráni zsinat már fellépett a papi nőtlenységért és a papi tisztségek adásvétele (*simonia*) ellen, továbbá új törvénnyel szabályozta a pápaválasztás módját. A döntés a bíborosi testület kezébe került, amelynek illetett figyelembe vennie a császár óhaját.

A szász előkelők 1073-ban felkelést robbantottak ki az ifjú, ám erőszakos IV. Henrik király (1056–1106) ellen – az 1075-ig elhúzódó küzdelem a szászok meghódolásával végződött. Szintén 1073-ban történt, hogy a fanatikus reformer Hildebrand bíborost VII. Gergely néven pápává választották. Az új pápa

¹¹ A *treuga dei* olyan időszakot jelentett, amelyben – egyházi kiátkozás terhe mellett – minden háborúskodást, fegyveres összecsapást fel kellett függeszteni.

27 pontos *Dictatus papae* című dekrétuma korlátlan hatalmat igényelt az egész keresztény egyház, sőt a világi hatalmak felett is. Ebbe beletartozott a világi investitúrának – az egyházi méltóságokba való beiktatásnak és a birtok átruházásának – a tilalma is, márpedig a birodalom belső rendje Nagy Ottó óta a főpapi hűbéreken nyugodott. Az investitúraharc a milánói érsekség betöltése körül robbant ki: IV. Henrik király 1076-ban letétette a pápát („Hildebrand [...] hamis szerzetes ..., az apostoli széken nem maradhat”), aki viszont kiátkozta ellenfelét, és híveit feloldozta a neki tett hűségeskü alól. Európa legelső uralkodójának 1076–1077 kegyetlenül hideg télén feleségével, két éves fiával és néhány kísérőjével a szinte járhatatlan alpesi hágókon kellett átkelnie, hogy Canossa vára alatt három napon át mezítláb, szőrcsuhában könyörögjön a pápai feloldozásért.¹² Az igazán szenvedélyes küzdelem azonban a kényszerű feloldozás után kezdődött.

Invesztitúra: Adalbert prágai érsek átveszi a méltóságot jelképező pásztorbot II. Ottó császár kezéből. A gnieznói székesegyház bronz kapujának domborműve az 1120 körüli évekből. A középkorban a gesztusoknak és a jelképeknek legalább akkora jelentőséget tulajdonítottak, mint az írott szövegeknek.

Ellenkirályok és ellenpápák bukkantak fel, kiátkozások és feloldozások követték egymást, változó összetételű pápa- és császárpárti koalíciók alakultak. A német világi főurak zöme a király, a német főpapok többsége a pápa ellen fordult. A pápák fő támaszai Dél-Itália normann uralkodói lettek – maga VII. Gergely száműzöttként halt meg Salernóban, pártfogójánál, Robert Guiscard normann herceg-nél.¹³ A küzdelem első szakasza 1122-ben V. Henrik császár (1106–1125) és II. Callixtus pápa kompromisszumával, a worms-i konkordátummal zárult. Ez

¹² Canossa utóbb szimbolikus jelentőséget kapott: „fordított Canossa-járás”-ként emlegették VI. Pius pápa II. József császárnál tett 1782-es látogatását; az 1870-es évek „kultúrharca” közepette pedig Bismarck kancellár szájából hangzott el, hogy kormánya sohasem fog Canossát járni.

¹³ VII. Gergelynek nem utolsósorban azért kellett elmenekülnie Rómából, mert normann szövetségesei 1084-ben feldúlták és kirabolták a várost.

szétválasztotta a spirituálisokat és a regálisokat: az előbbiek – a püspöki gyűrű és pásztorbot átadása – ezentúl a pápát, az utóbbi – a hűbértokba való beiktatás joga – a császárt illette. A német királyok által addig gyakorolt közvetlen irányítás az egyház feletti közvetett befolyássá alakult át; a német főpapokból az uralkodótól többé-kevésbé független egyházfejedelmek lettek.

Az investitúraharc¹⁴ szerteágazó következményei közül Németország történetének alakulásában elsősorban az uralkodók tekintélyvesztése és az főurak megerősödése játszott fontos szerepet. A pápák és császárok harcait komoly pamfletirodalom, általános szellemi megélnélkülés és nyugtalanság kísérte. A kortársak polgárháborúként élték meg az eseményeket, amelyben „testvér testvér ellen fordult”. „Mindenütt megosztottság van: kettős hercegek, kettős pápa, kettős király” – írta egy krónikás.

LOVAGOK, VÁROSOK, MINISTERIALISOK

Bár az első keresztes hadjáratot 1095-ben hirdette meg II. Orbán pápa – ez a szellemi és érzelmi előkészületek már évtizedek óta folytak: a szentföldi hadjárat tulajdonképpen a sűrűsödő jeruzsálemi zarándoklatok folytatása volt. Az első hadjáratot – amelyben a francia lovagság dominált – a középkor első zsidópogromjai kísérték. A Rajna-vidéki városok zsidó közösségeit¹⁵ a helyi püspökök általában sikertelenül próbálták megvédeni; a túlélők egy része keletre, főleg Lengyelországba menekült. A teljes kudarccal végződő második keresztes hadjáratban (1147–1149) már főként német lovagok vettek részt, élükön III. Konrád császárral (1138–1152). A Franciaországból átvett lovagi kultúra (zászló, címer, lovagi torna és – főként – a lovagi erények gyakorlása) ebben az időszakban kezdett meghonosodni a németek földjén. A lovagok éthoszárt és eszményeit énekelte meg a középkor legnagyobb német költője, Walther von der Vogelweide – egyszerre lovag és vándor dalnok, akinek egyedülállóan személyes hangú lírája egyesítette a népdalt, az énekmondók költészetét, a vágáns gúnydalt és az udvari szerelmi dalt, a Minnesang-ot.

¹⁴ Az egyházi és a világi hatalom közötti összeütközés a pápa-császár küzdelemben csúcsosodott ki, de más országokban is előfordult. Ezek sorába tartozott például az angol II. Henrik király és Thomas Becket, Canterbury érseke közötti küzdelem. A világi investitúráról a német után a többi uralkodó is lemondott.

¹⁵ Az első olyan írásos adat, amely fallal elkülönített zsidónegyedre utal, 1084-ből, Speyer városából való.

Az elsősorban pénzkölcsönzéssel foglalkozó zsidók jelenléte egyúttal jelzi, hogy a 11. században nagy lendülettel bontakozott ki a német városfejlődés, és általában is népesebb települések jöttek létre.¹⁶ Ez a folyamat nem mutatott az önálló városállamok irányába, mint Itáliában, ahol a városok a vidék, sőt a nemesség felett is uralkodtak. A német városok nem politikai-katonai, hanem alapvetően gazdasági funkciókat láttak el – ez viszont az antik várostól különbözteti meg őket. A középkori városok privilégiumaik révén elkülönült közösséget alkottak, de – a nemzetségek kultikus közösségeként szerveződött antik poliszoktól eltérően – minden polgár alapvetően önmagáért viselt felelősséget. A méretekből is következően a birodalmon belül többféle várostípus jött létre: alapvetően a főként kézműiparral foglalkozó délnémet, illetve az inkább helyi és távolsági kereskedelemről élő északnémet városok között húzódott a választóvonal. A két terület elkülönülő gazdasági egységet alkotott.

A német társadalomfejlődés egyik sajátossága a ministerialisok csoportjának egyre jelentősebb szerepe volt. A ministerialisok eredetileg jogi értelemben függő szolgáló réteget alkottak, s a 11. századtól mint udvari és városi hivatalnokok, katonák, követek vagy várnagyok sokféle funkciót töltöttek be. Társadalmi presztízsük nőtt, önálló földbirtokosokká váltak, a késő középkorban lényegében ők alkották a kiskisnemes rétegét.

Köztudott, hogy a középkori társadalom a rendek elkülönülésére és hierarchiájára épült. A Karoling-korra nyúlik vissza a három nagy „funkcionális” rend (harcosok, egyháziak, dolgozók) elkülönülése. A politikai társadalom – jogilag is körülhatárolt – rendjei a 13. század első felében kezdtek formálódni (fő- és köznemesség, felső- és alsópapság, városok). Az emberek egyenlőtlensége a földi élet természetes vonása volt, amit a leghíresebb német apátnő, a sokkötetes életművet hátrahagyó Hildegard von Bingen így fejezett ki: „A nép különböző osztályainak nem szabad keveredniük, mert [különben] az önhietség és gőg megrontja őket ... Isten itt a földön is, mint az égben, különbséget tesz az emberek között; vannak angyalok, arkangyalok, királyok stb.”

A német hűbériség tagolódását különösen merevvé tette a katonai hierarchia lépcsőfokait kijelölő „hadipajzs-rendszer” [Heerschildordnung]. Ebből is kiderül, hogy a nemesség lényegében a harcosok rendje volt: az első pajzs a királyt, a má-

¹⁶ Kb. 1000 után megnőtt a falvak átlagos lélekszáma. Ez – többek között – annak tulajdonítható, hogy a lassú ökröt sokfelé felváltotta a sebesebb ló, így a távolabb fekvő földek gyorsabban elérhetővé váltak, nagyobb összefüggő mezőgazdasági területek alakulhattak ki, és nagyobb települések jöhettek létre.

sodik az egyházi fejedelmeket, a harmadik a világi fejedelmeket, a negyedik az utóbbi két csoport fő hűbéreseit, az ötödik a közönséges nemeseket, a hatodik a ministerialisokat, a hetedik az egyedül hadba vonuló kishűbéreseket illette.

STAUFOK ÉS WELFEK

Az investitúraharcok miatti bizonytalanság – akárcsak majd Magyarországon a tatárjárás – ösztönözte a kővárak építését. Az ebben az időben kiemelkedő főúri családok gyakran egy-egy várról nyerték nevüket, mint a Staufok, a Luxemburgok vagy a Habsburgok. Az első Stauf (Hohenstauf) uralkodót, III. Konrádot a „csuhások királyának” tartották, mert megválasztásában döntő szerepet játszott a pápa. Amikor keresztes lovagjaival együtt átvonult Magyarországon, az őt kísérő krónikás – Freisingi Ottó püspök, I. Frigyes császár nagybátyja – elcsodálkozott a magyar királyok alig korlátozott hatalmán. „A fejedelem nem kér véleményt a hozzá hasonlóktól, amint az nálunk szokásos [...], hanem mindenkinek a magatartását egyedül a fejedelem akarata szabja meg” – írta a német és a magyar állapotokat összehasonlítva.

Konrádot unokaöccse, I. Barbarossa (Rötszakállú) Frigyes (1152–1190) követte a trónon, aki apja révén a Staufokkal, anyja révén a rivális Welfekkel volt rokonságban, így a belső béke szempontjából remek választásnak bizonyult. I. Frigyes már uralkodása kezdetén érzékeltette, hogy nem kér Róma gyámkodásából: trónra lépéséről tájékoztatta a pápát, de a jóváhagyását nem kérte ki. Barbarossa Frigyes, a pápaság új ellenfele a tökéletes lovag ideálját testesítette meg, máig ő a német középkor legnépszerűbb alakja. Frigyes a birodalom „becsületét” és itáliai jogait akarta helyreállítani, de helyzete talán elődeinél is nehezebb volt, mert hatalmas ellenfelekkel kellett megküzdenie: a pápákkal, lombard városokkal, majd rokonaival, a német Welfekkel. Csak személyes népszerűségére, a bolognai egyetem jogászai által felújított császáreszmére,¹⁷ továbbá nem túlságosan kiterjedt családi birtokaira támaszkodhatott.

Itália szinte Frigyes császár rögeszméjévé vált: hat hadjáratot vezetett oda, és 38 évig tartó uralkodásából 16 évet töltött ott. Ennek gyakorlati okai is voltak:

¹⁷ A bolognai egyetem tudós jogásaival Frigyes már első itáliai útján kapcsolatba került. Örömmel fogadta a korlátlan császári hatalmat hirdető római jog felélesztését, s ügyes propagandával önmagát a római császárok és Nagy Károly utódjaként állította be (akinek csak szolgálai a pápák).

Lombardia és a lombard városok egyet jelentettek a gazdagsággal; a jobb években évi százezer fontos jövedelmet biztosítottak Frigyesnek. A császár közvetlen hatalmat akart gyakorolni az itáliai városok felett, élükre német helytartókat (podestákat) állított, a városok ellenállását pedig fegyveres erővel törte le. A hosszú ostrom után bevett Milánó falait 1162-ben földig romboltatta, helyüket felszántatta. „Ki tette a németeket a népek bírójává? Ki adott jogot ennek a durva és erőszakos fajnak ahhoz, hogy az ember gyermekei fölött uralkodjon?” – tette fel ekkor a kérdést az angol John of Salisbury püspök. Milánó azonban rövid idő alatt újból megerősödött. Az addig civakodó városköztársaságok összefogtak, és létrehozták a Lombard Ligát, amelyet a császár elkeseredett ellenfele, III. Sándor pápa „Itália szabadsága” nevében buzdított a harcra. A szövetséget városok 1176-ban Legnano mellett döntő győzelmet arattak Frigyes felett, akinek így előbb a pápával (1177), majd a városokkal is békét kellett kötnie (1183).

Az itáliai békesség alkalmat adott Frigyesnek arra, hogy leszámoljon legnagyobb hazai ellenfelével, a Welf Oroszlán Henrik herceggel.¹⁸ Henrik, Szászország és Bajorország ura afféle „szupervazallus” volt: II. Henrik angol király lányát, Matildát vette nőül, önálló külpolitikát folytatott – felgyorsította az Elbán túli szláv területek kolonizációját –, városokat alapított (például Lübecket és Münchent), braunschweigi vára és udvartartása pedig a császári udvar pompáját is elhomályosította. Frigyes királyi birtokok láncolatát hozta létre Közép-Németországban, megszerezte a hűbérurak támogatását, majd pert indított Oroszlán Henrik ellen, aki a lombardiai háború idején megtagadta tőle a támogatást. A hercegségeitől megfosztott Henrik, aki csak családi birtokait tarthatta meg, angliai száműzetésbe vonult apósához. A szász és bajor hercegséget azonban Frigyes – a német szokásoknak megfelelően – kénytelen volt kisebb területekre bontva újra szétosztani. Ekkor jutott a Wittelsbach-család Bajorország birtokába, amelyet egészen az 1918-as forradalomig megtartott. Ausztria különállását egy 1156-os oklevél biztosította; a hercegség 1246-ig a Babenbergeké maradt. (A kialakuló területi fejedelemségek már nem kapcsolódtak az egykori törzsi hercegségekhez.)

Barbarossa Frigyes élete végén felvette a keresztet. II. Fülöp Ágost francia és Oroszlánszívű Richárd angol királlyal együtt a harmadik keresztes hadjárat

¹⁸ A Hohenstauf-Welf szembenállást Itáliában a *ghibellin* és a *guelf* párt küzdelmeként emlegették. A guelf szóban felismerhető a Welf név, a ghibellin elnevezés a Staufok egyik várának, Waiblingennek a nevéből ered.

élén elindult a Szentföldre, de el sem jutott odáig, mert útközben belefulladt a kisázsiai Saleph folyóba. Egy késő középkorban keletkezett legenda szerint a császár valójában nem halt meg: a thüringiai hegyek közötti Kyffhauser barlangjánál várja a feltámadást,¹⁹ hogy megsejthesse német népét.

I. Frigyes nemcsak a birodalom, de – a normann uralkodóház kihalása után – Nápoly és Szicília trónját is biztosította fia, VI. Henrik (1190–1197) számára. A rátermett Henrik már az egész keresztény világ feletti uralomról szötte terveit, amikor a Szentföldre készülődve váratlanul meghalt. Korai halála súlyos csapást jelentett Németországnak, mivel fia, a Palermóban nevelkedő Frigyes még csak hároméves kisfiú volt. Fellángolt a Stauf-Welf küzdelem a trónért: 1198-ban a Stauf-pártiak az elhunyt császár öccsét, Sváb Fülöpöt, a Welf-pártiak Oroszlán Henrik fiát, IV. Ottót választották királlyá. Az „Istennél alacsonyabban, de embernél magasabban” trónoló III. Ince pápa Ottót támogatta, császárrá is koronázta, majd a kiújult pápa–császár konfliktusok miatt hamarosan kiközösítette. A német trónviszályt az 1214-es bouvines-i csata döntötte el. E nevezetes ütközetben a francia II. Fülöp Ágost király, a Hohenstaufok szövetségese legyőzte az angol Földnélküli János és IV. Ottó koalícióját. A pápa gyámfiát, II. Frigyes (1215–1250) ismét, immár véglegesen királlyá, majd – miután ígéretet tett, hogy nem egyesíti Sziciliát a birodalommal – császárrá koronázták.

A hívei által „a világ csodájának”, ellenségei által „Antikrisztusnak”, „koronás szultánnak” nevezett II. Frigyes a középkor egyik legszínesebb, legeredetibb uralkodóegyénsége volt: gátlástalanul célratörő politikus és széles látókörű államférfi, keleties despota és racionális nyugati király. Állami egyetemet alapított Nápolyban, olasz nyelven verselt, latinul művelte a tudományokat, palermói udvarában (az elefántok és eunuchok mellett) normann, arab és zsidó tudósokat tartott. Frigyes legnagyobb sikere Jeruzsálem visszaszerzése volt, mégpedig harc helyett tárgyalásokkal. Önmagát jeruzsálemi királlyá is koronázta. Uralkodása összességében felgyorsította a birodalom szétagolódását, mert a Mediterráneum vonzásában élő császárt Németország nemigen érdekelt – évtizedeken át feléje sem nézett –, és mert ugyanúgy engesztelhetetlenül szembekerült a pápákkal, mint elődei az investitúraharc idején. Frigyes új pápaellenes hadjáratra készülődve, kiközösítettként halt meg. Birodalmát nem lehetett egyben tartani; a pápaság – átmenetileg – újra felülkerekedett.

¹⁹ A legenda eredetileg (1519 előtt) I. Frigyes unokájára, II. Frigyes császárra vonatkozott. Kyffhauser hegyénél a 19. század végén két, a birodalmi nacionalizmus szellemét tükröző emlékművet is felállítottak.

Itália és a pápaság a Staufok végzete lett. Dinasztiájukat túlterhelte, szinte szétszakította a sokféle bel- és külpolitikai kötelezettség – az eredményességhez hiányoztak az erőforrások, mindenekelőtt a szövetségesek. Végül Németország amolyan mellékes hadszíntérré vált, aminek súlyos következményeivel II. Frigyes utódainak kellett szembenéznük.

A NÉMET SZÉTTAGOLTSÁG

II. Frigyes halálával lezárult a német császárság első korszaka. Az utolsó Hohens-
tauf császárral a világbirodalom álma is sírba szállt. Fia, IV. Konrád (1250–1254)
négy évvel később maláriában halt meg; másik fia, Manfréd az Anjou Károlyval
(IX. Lajos francia király öccsével) Szicíliaért vívott csatában esett el (1266).
A Hohenstauf-család utolsó férfitagját, Conradinót – IV. Konrád fiát – ugyan-
ez az Anjou Károly fejeztette le Nápolyban, mint árulót és felfüggesztőt (1268).
Németországban ekkor már 14 éve, IV. Konrád halála óta tartott a törvényes
király nélküli időszak, a nagy interregnum, amely csak 1273-ban, Habsburg Ru-
dolf királlyá választásával ért véget. Sokkal tovább tartott a császárság interreg-
numa: 1250 és 1312 között a nyugati világban nem koronáztak császárt.

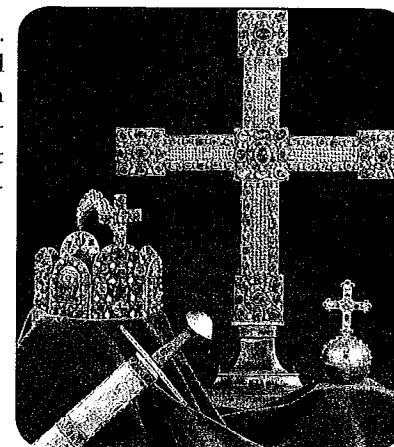
Az egységes és erős német birodalom már II. Frigyes életében sem volt
realitás; fokozatosan felülkerekedett, és végül diadalmaskodott a tarto-
mányok különállása. A történészek magyarázatként már több birodalom
hanyatlásához elegendő okot találtak. Eszerint Németország „eredendő”
gyengeségei közé tartozott a nagy méretek miatti „regionalizmus” és szét-
húzás. Hiányzott a gazdasági integráció, a birodalom északi és déli, nyugati
és keleti részei gazdaságilag is elkülönült egységeket alkottak. Hiányoztak
a központosítást elősegítő állandó uralkodói jövedelmek, nem alakult ki ál-
landó kormányzati központ. De a birodalmat sújtó legnagyobb csapás alig-
hanem az volt, hogy a sorra kihaló, sűrűn váltakozó dinasztiák gyengébbnek
bizonyultak, mint a független fejedelmekként fellépő főurak.²⁰ Örökös

²⁰ „A német hűbéri jogban nem figyelhető meg a francia királyok számára kedvező irányú fejlődés: nem alakult ki az uralkodó legfőbb hűbérurassága, az alvazallusokkal nem volt kapcsolata [...] A német hűbéri fejlődés a gyavazallusoknak kedvezett” – írta Katus László professzor.

dinasztia híján pedig szokássá vált a király választása, ami az új uralkodót
eleve hátrányos helyzetbe hozta.

Ha egyetlen elemet kellene kiragadni a német „különút” magyarázatai kö-
zül, akkor az a birodalom–ország ellentétpár volna. Németország inkább
és előbb volt birodalom, mint egységes vagy legalábbis egységesülő ország
(fővárossal, „nemzeti” uralkodóházzal stb.) Ennek legfőbb oka viszont nem
a királyság méreteiben, hanem inkább az uralkodó – mint császár – nemze-
tek feletti kötelezettségeiben rejlett. Ez vitte bele a birodalmat a pápákkal
vívott, alighanem elkerülhetetlen harcokba és krízisekbe, amelyek azu-
tán a bomlás legfontosabb előidézői lettek. A birodalom mítosza azon-
ban a 20. század derekáig történelemformáló erő maradt.

A Német Birodalom középkori koronázási jelvényei.
Zsigmond császár a huszita veszély miatt Prágából
szülővárosába, Nürnbergbe vitette őket, ahonnan
a régi birodalom felbomlásakor – a 19. század ele-
jén – Bécsbe kerültek. Hitler visszaszállította őket
Nürnbergbe. 1945 óta ismét a bécsi Burg kiállításá-
nak ékességei.

KRÓNIKA

Kr. e. 113–101

Kr. e. 58–53

Kr.u. 9

98

166–180

375

A rómaiak harcai a kimber és teuton törzsekkel.

Caesar a Rajnáig tolja ki a római határt, két ízben át is kel a Rajnán.

A germánok a teutoburgi erdőben megsemmisítik a Varus vezette római légiókat.

Tacitus megírja Germania című művét.

Marcus Aurelius császár harcai a markomann törzsek ellen.

A hunok betörésével megkezdődik a nagy népvándorlás kora.

378	A nyugati gótok győzelme a rómaiak ellen a hadrianopolisi csatában.
419–711	A nyugati gótok birodalma az Ibériai-félszigeten.
429–534	Vandál birodalom Észak-Afrikában.
443–534	Burgund királyság a nyugati Alpokban.
482–511	Chlodvig a frankok királya (Meroving-dinasztia).
568–774	Langobárd birodalom Észak-Itáliában.
751	A Karoling (Kis) Pippin pápai támogatással átveszi az uralmat a frank királyságban.
768–814	Nagy Károly uralkodása. (800-ban Rómában császárrá koronázzák.)
843	Nagy Károly unokái a verduni szerződésben három részre osztják a frank birodalmat.
911	Kihal a Karolingok keleti ága. Az új király a frank I. Konrád.
919–1024	A szász dinasztia (Ottók) uralkodása a német királyságban.
962.	I. (Nagy) Ottót Rómában császárrá koronázzák.
983	A szláv felkelés következtében elvesznek az Elbán túli német hódítások.
1024–1125	A száli (frank) dinasztia uralkodása.
1075	Megkezdődik az invesztitúraharc IV. Henrik király és VII. Gergely pápa között. A szász előkelők felkelnek IV. Henrik ellen.
1077	IV. Henrik Canossa váránál feloldozásért könyörög VII. Gergelyhez.
1122	A worms-i konkordátum lezárja az invesztitúraharcokat.
1138–1254	A Stauf (Hohenstauf) dinasztia uralkodása.
1147–1149	A német lovagok részvétele a második keresztes hadjáratban.
1156	I. Frigyes császár Ausztriát birodalmi hercegséggé teszi. (Bécs fejedelmi székhely.)
1160 után	A gotlandi német kereskedők szövetséget kötnek (a Hanza-szövetség előzménye).
1178–1180	I. Frigyes császár megfosztja birtokaitól a Welf Oroszlán Henriket.
1198	A harmadik keresztes hadjáratban a Szentföldön megalapítják a Német Lovagrendet.
1214	A bouvines-i csatában II. Frigyes király francia támogatással biztosítja trónját a Welf IV. Ottóval szemben. (II. Frigyes 1198-tól Szicília királya is.)
1254	IV. Konrád halálával Németországban elkezdődik a nagy interregnum (király nélküli állapot) korszaka

II. ÚJ DINASZTIÁK VETÉLKEDÉSE (1250–1500)

„Jól ülj meg a trónusodon, fonséges Úristen,
mert különben [Habsburg] Rudolf
még azt is elfoglalja!”
(Basel püspökének sóhaja)

HABSBURGOK, LUXEMBURGOK, WITTELSBACHOK

A Német–római Birodalom késő középkora 1250-ben, II. Frigyes császár halálával kezdődött, és a Habsburgok 1500 körül kiépülő hatalomkoncentrációjával zárult. A gazdasági-társadalmi folyamatok alapján természetesen nehezen húzhatók efféle határvonalak – inkább a 14. század első felének ínséges, járványos évtizedei jelezték egy új korszak beköszöntét.

A két évtizeden át tartó zűrzavaros interregnumot 1273-ban a sváb Habsburg Rudolf gróf (1273–1291) német királlyá történő egyhangú megválasztása zárta le. Az 55 éves főurat sógora, Hohenzollern Frigyes nürnbergi várgróf ajánlotta a királyválasztó fejedelmeknek. Mellette szólt X. Gergely pápa támogatása, viszonylag idős kora, számos kiváló tulajdonsága – hadviselésben jártas, bölcs, nyájas és szívós férfiúnak tartották –, de leginkább az, hogy a leghatalmasabb fejedelem, II. (Premysl) Ottokár cseh király¹ megválasztását mindenki ellenezte. Ottokár nem is ismerte el Rudolf királyságát: kettejük küzdelmében a fegyverek döntöttek. Az 1278. augusztus 26-i dürnkruti (morvamezei) ütközetben a Rudolf szövetségeseiként harcoló magyar könnyűlovasság is részese volt a győzelemnek. Ottokár holtan maradt a csatatéren, fia, II. Vencel csak Cseh- és Morvaországot tarthatta meg. Ausztria, Stájerország, Karintia és Krajna (a mai Szlovénia) – a birodalmi gyűlés jóváhagyásával (1918-ig) – a Habsburgok birtokába került. Ez is

¹ II. Ottokár a Babenberg-dinasztia kihalása (1246) után megszerezte Ausztriát, Stájerországot, Karintiát és Krajnát; hatalma Szászországtól az Adriai-tengerig terjedt.

mutatja, hogy Rudolf szakított az itáliai ambíciókkal, német király akart lenni, amihez a dinasztia tartományúri hatalmát kellett megalapoznia.

Habsburg Rudolf sikeres uralkodó volt: megszerezte Ausztriát és helyreállította a királyi tekintélyt Németországban. Olyan hatalmakra támaszkodhatott, amelyek később is segítették a Habsburgokat: a pápaságra, a birodalmi rendek többségére, a bajorok és – olykor – a magyarok szövetségére.

Bár Rudolf egyik fiát, Albertet (1298–1308), majd unokáját, Szép Frigyes (1314–1330) is megválasztották német királlyá, a Habsburgok örökletes királyságát nem sikerült biztosítani, sőt a család 1322 után több mint egy évszázadra kiszorult a német trónért folytatott versengésből. Politikájuk színtere Ausztria és Svájc lett: további szerzeményekkel igyekeztek megeremteni a két terület közötti kapcsolatot. Megszerezték Tirolt (1363), ami gazdag bányák birtoklását és az Itáliába vezető utak ellenőrzését jelentette. Ugyanakkor a szövetkezett kantonok elleni vesztes csaták után le kellett mondaniuk Svájcra, ahol a Habsburg grófok öröklött uradalmi területek el. Még maga Habsburg vára (Habichtsburg, „Héjvár”), a család ősi fészke is a svájci szövetség [Eidgenossenschaft] kezére került. A német trónon új dinasztiák tűntek fel: a szintén nyugati eredetű Luxemburgok és a bajor Wittelsbachok. Annyiban hasonlítottak a Habsburgokra, hogy általában nem birodalmi politikát folytattak, hanem saját dinasztiájuk erejét, családi birtokaikat próbálták növelni.

VII. (Luxemburg) Henrik király (1308–1313) hosszú idő után először avatkozott be Itália ügyeibe, s ghibellin hívei támogatásával 1312-ben a császári koronát is elnyerte – 1250 óta először volt a nyugatnak császára, igaz, hogy csupán egyetlen évig. Fia, I. János számára megszerezte a Premysl-ház kihalásával megürült cseh trónt, majd a család Prágába tette át székhelyét. Utóda, a Wittelsbach dinasztiából származó IV. (Bajor) Lajos (1314–1347) legyőzte vetélytársát, az osztrák (Habsburg) Szép Frigyes (1322, Mühldorf), megszerezte Brandenburgot, s újból igényt formált Itáliára. Ez volt az utolsó – kiátkozásokkal, röpiratokkal – vívott küzdelem császárság és pápaság között, amelyben az Avignonban székelő pápák a francia monarchia érdekeit is képviselték. Ekkor hozták a német választófejedelmek azt a határozatot (1338, Rhens), hogy az általuk megválasztott király nem szorul pápai megerősítésre, amivel pusztá formassággá degradálták a császárkoronázást.

A 13–14. században a hatalom a fejedelmek kezébe került. A felemelkedő dinasztiák ugyanekkor többnyire keleten építették ki tartományúri hatalmukat: a Wittelsbachok Bajorországban, a Habsburgok Ausztriában, a Luxemburgok Csehországban, a Wettinek Szászországban, a Hohenzollernnek pedig Brandenburgban. A nyugati Németország sokkal elaprózottabb volt, ami megkönnyítette a francia beavatkozást és előrenyomulást.

IV. Károly császár mellszobra a sírhelyüül is szolgáló prágai Szent Vitus székesegyházban. A szobor Peter Parler műve: a német építész és szobrász a közép-európai, de különösen a csehországi és prágai gótika meghatározó alakja volt a 14. században. „A császár magasztalta Prága városát, a cseh városok fejét, melynek törvénytisztelő polgársága a helyes viselkedés és a jó erkölcsök példája lehet a birodalom minden városa és polgára számára”.

IV. KÁROLY, CSEHORSZÁG ÉS AZ ARANYBULLA

A franciás műveltségű, öt nyelven beszélő Luxemburg Károly (1346–1378) morva örgróf inkább diplomata volt, mint harcos, és inkább „világpolgár”, mint német uralkodó. Már Bajor Lajos életében német királlyá választották, majd birodalmának mindhárom fővárosában, Aachenben, Milánóban és Arles-ban is megkoronázták. Jellemző, hogy a császárkoronázás alkalmából Károly mindössze egyetlen napot töltött Rómában. Itáliát és a pápaságot békén hagyta, de felvirágoztatta Csehországot: Prágában önálló érsekséget hozott létre, majd 1348-ban megalapította Közép-Európa első (német nyelvű) egyetemét. Brandenburg, Szilézia, Lausitz, valamint Felső-Pfalz megszerzésével számottevően növelte a Luxemburgok birtokait.

1356-ban, Rómából visszatérve IV. Károly birodalmi gyűlést hívott össze Nürnbergben, s ezen elfogadtatta a birodalom alaptörvényének tekinthető német aranybullát. A 31 fejezetből álló oklevél királyválasztással foglalkozó pontjai megerősítették a választófejedelmek [Kurfürsten] több mint egy évszázaddal korábban kialakult jogait.² Rögzítették, hogy a német király megválasztása három főpap (a mainzi, a kölni és a trieri érsek) és négy világi főúr (a cseh király, a szász herceg, a rajnai palotagróf és a brandenburgi örgróf) feladata – az újítást jelentő többségi elv alapján már nem kellett egyhangúan dönteniük. A pápa kikapcsolása nem volt újdonság – annál inkább a rivális bajor és osztrák fejedelmé. Az aranybulla részletesen szabályozta a hét választófejedelem kiváltságait. Biztosította számukra a pénzverés, a vám- és adószedés, valamint a bányászat regáléit, továbbá a legfőbb igazságszolgáltatás jogát. Kimondta, hogy a választófejedelemség oszthatatlan és az elsőszülöttség jogán öröklődik. De a legfontosabbnak alighanem az az intézkedés bizonyult, amely a választók (elektorok) beleegyezéséhez kötötte a korona birtokainak elidegenítését.

IV. Károly elérte, hogy legidősebb fiát, Vencelt még életében német királylyá válasszák és megkoronázzák. Második fia, Zsigmond hamarosan a magyar trónra lépett: a 14. század végén körvonalazódott a Luxemburg-dinasztiának az Adriai-tengertől a Balti-tengerig terjedő közép-európai birodalma.

A kor legnagyobb formátumú európai uralkodójának emlékeztétét inkább a csehek őrizték meg, mint a németek vagy az olaszok. Petrarca csalódottan említette „üres” császári címét, míg a németek szerint IV. Károly „Csehországnak atyja, Németországnak mostohaanyja” volt. Az aranybulla valóban véglegesítette a császári dinasztiák változékonyságát és a választófejedelmek állandóságát.

A 14. században a német államokban is kialakult a rendi dualizmus rendszere, amely itt kétszeres dualizmust jelentett: egyfelől a császár és a fejedelmek, másfelől a fejedelmek és a helyi rendek között. A legtöbb német fejedelemségben háromkamarás rendi gyűlés [Landtag] jött létre³ a papság, a nemesség és a városok

² Már az 1215 és 1235 között keletkezett *Szász Tükör* [Sachsenspiegel] című jogkönyv szerint is három érsek és három világi főúr választja meg a német királyt – ez a sor egészült ki később a cseh királlyal.

³ Ez alól Ausztria kivételt jelentett: a főurak [Herren] és a lovagok [Ritterschaft] itt két külön rendet alkottak, nem olvadtak össze nemességgé [Adel].

külön kamaráival. A kutatás tisztázta, hogy ez a (francia és német területekre jellemző) „rendi-kuriális” szervezet gyengébb volt, mint az angol vagy a magyar területi országgyűlések, amelyek nem kúriaként, hanem két táblán tanácskoztak. Ez azonban az angol, illetve a magyar királyság centralizáltabb szervezetéből is következett.

ÍNSÉG ÉS PESTIS

A 14. század első évtizedeiben Európa-szerte megállt a mezőgazdasági termelés növekedése, megtorpant a népesség számának emelkedése. 1315 és 1317 között Nyugat-Európát szörnyű éhínség sújtotta. A 14. század közepén – ötszáz év után – visszatért a pestisjárvány, mégpedig annak legpusztítóbb változata. Belső-Ázsiából kiindulva 1347-ben elérte a földközi-tengeri kikötőket, s 1351-ig a kontinens szinte minden részébe eljutott. A „fekete halál” mintegy 20–25 millió áldozatot követelt, ami megfelelt az európai népesség egynegyedének–egyharmadának, de egyes vidékeken a lakosság 40–50 százalékát elpusztította. A következő két évszázadban 17 nagyobb járvány vonult végig Európán (tehát szinte évtizedenként visszatért); egy kutató 1670-ig egyetlen évet sem talált, amikor a kontinensen valahol ne pusztított volna pestis. A kórokozókat és a gyógymódokat még nem ismerték, a rémült kortársak szerint a pestis néha „tölgyfa nagyságú óriásként” jelent meg, máskor „csikó képében nyargalt föl s alá” vagy „borjú képében futkosott”.

A katasztrófát újfajta vallásos mozgalmak, a flagellánsok önkorbácsoló menetei, valamint a pestisért felelősnek tartott zsidók elleni pogromok kísérték. Egyedül Nürnbergben 560 zsidót öltek meg. A mintegy 350 németországi

Az 1500 körüli évek gyakori témája volt a közelgő világvégére figyelmeztető haláltánc. (Schedel Krónika, Nürnberg, 1493.)

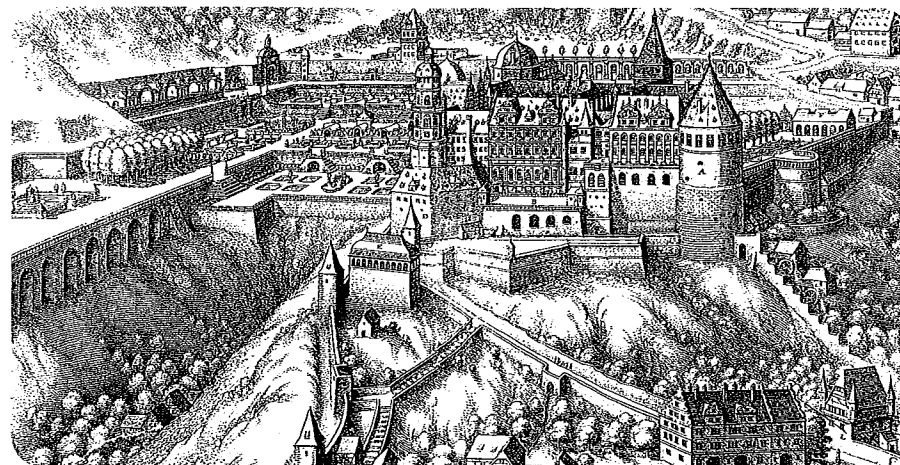
zsidó közösség sohasem heverte ki a pusztítást; tagjai Nyugat-Európa, de még inkább Lengyelország felé vándoroltak. A rövid idő alatt híressé váló prágai egyetemet „Károly úr” úgy bővítette ki, hogy „a diákoknak ajándékozta a[z elmenekült] zsidók házait”. Az általános nyugtalanság közepette megszorodtak a lázadások, főként a városi lakosság 50–70 százalékát kitevő szegények felkelései: 1368-ban Augsburgban, 1370-ben Kölnben, 1374 és 1386 között Braunschweigenben törtek ki véres harcok a polgárok különböző csoportjai között.

VÁROSOK ÉS VÁROSSZÖVETSÉGEK

A 13. század második felében német földön már közel kétezer önkormányzattal rendelkező város létezett. Jogállásuk szerint lehettek egyházi vagy világi fejedelm fennhatósága alatt álló tartományi városok [Landesstadt] vagy közvetlenül a császár alá tartozó birodalmi városok [Reichsstadt]. Az ipar, a kereskedelem és a pénzforgalom fellendülése ellenére – vagy talán éppen azért – a német városok gazdaságilag változatlanul különböző körökhöz kapcsolódtak. Az északi területek kereskedelmét a Hanza-szövetség városai tartották kézben, míg a délnémet városok gyorsan fejlődő textil- és fémipara elsősorban Észak-Itália piacaira támaszkodott. A prágai után Németország városaiban sorra nyíltak az egyetemek. A másodikat 1365-ben Bécsben alapította az oklevélhamisító⁴ Habsburg IV. Rudolf herceg, majd következett a heidelbergi, a kölni, az erfurti, a lipcsei, a rostocki, a freiburgi, a tübingeni és – a reformáció előestéjén – a wittenbergi univerzitás. Ezeket külföldi, köztük magyar diákok is látogatták.

Itáliai és német egyetemeken (Padova, Heidelberg, Köln) tanult a 15. század legjelentősebb német gondolkodója, Nicolaus Cusanus (Nicolaus von Kues) bíboros teológus, filozófus és természettudós, akit Giordano Bruno „isteni Cusanusnak” nevezett. Meghökkenítően eredeti gondolkodása – például a nem föld-központú végtelen univerzumból, amely megszámlálhatatlanul sok csillagrendszert hordoz – a misztikát és a racionalizmust ötvözve a középkorból az újkorba való átmenetet tükrözte. A világ

⁴ IV. Rudolf, az „Alapító” hét oklevelet hamisítottatott, köztük az úgynevezett „privilegium maius”, amely az osztrák hercegség függetlenségét volt hivatott megerősíteni. A Caesar és Nero adománya-ira is hivatkozó hamisítványokat már Rudolf ellenlábasa, IV. Károly császár, illetve tanácsadója, a költő Petrarca is felette gyanúsaknak találta.

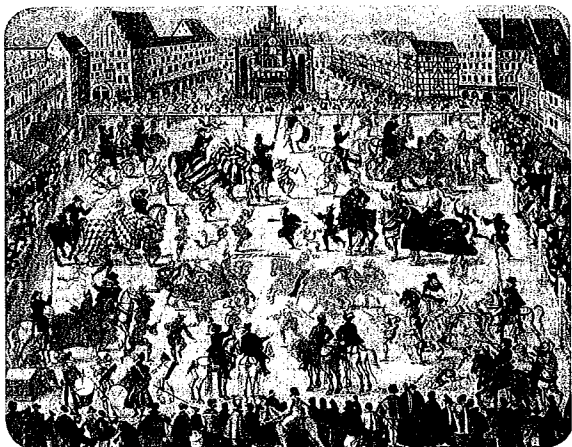
Heidelberg 1225-ben épült vára, a rajnai palotagrófok rezidenciája. A palotát 1689 és 1693 között a francia katonák elpusztították, majd birtokosai nagyrészt újjáépítették. A Neckar-parti város elsősorban 1386-ban alapított egyeteméről vált híressé.

sokfélesége, ellentétei szerinte a végtelen Istenben oldódnak fel, akinek lényege az értelem számára nem nyílik meg. Cusanus nem maradt meg az elvont tudománynál: Aeneas Silvius Piccolominivel, a későbbi II. Pius pápával együtt rá akarta beszélni II. Mohamed szultánt, hogy császári címének megtartása mellett térjen át a keresztény vallásra, ám végül nem került sor kapcsolatfelvételre Konstantinápoly urával.

Az interregnum zűrzavaros időszakában a városok regionális szövetségeket [Liga, Bund] alakítottak, hogy a belső békét biztosítsák. Közülük az első a Rajnai Városszövetség volt (1254), amelyhez Aachentől Zürichig több mint 70 város csatlakozott. Bár a német aranybulla a fejedelmek követelésére megtiltotta az effajta szövetségeket,⁵ 1376-ban létrejött a Sváb Városszövetség, amelyhez rövidesen az Elzászi és az újabb Rajnai Városszövetség is csatlakozott. A városok és a fejedelmek között kitört „nagy városháborúban” (1387–1388) az utóbbiak győztek, s a kisebb városok betagozódtak a területi fejedelemségek rendszerébe. A nagyobb birodalmi városok viszont meg tudták őrizni önállóságukat, és a birodalom rendi struktúrájának egyenrangú tagjai lettek.

⁵ Kisebbségek, lovagok is hoztak létre szövetségeket a fejedelmek vagy a városok ellen. A bajor hercegséggel szemben 1488-ban alakult Sváb Szövetség kisnemeseket, városokat és fejedelmeket fogott össze.

A német városok nem tudtak tartósan a királyra támaszkodni a főurakkal szemben, ahogyan az Franciaországban történt. Nem ment végbe az a rendi kiegyenlítődés sem, ami a jómódú polgárok egy részének vidékre, illetve a nemesek városba költözése révén Angliában játszódtott le. Németországban az éles rendi elhatárolódás egészen a 19. századig fennmaradt.

Lovagi torna a nürnbergi piactéren a 16. században. A résztvevők nem lovagok, hanem a város patrícius fiataljai. Körben jómódú polgárházak, hátul a gótikus Frauenkirche templom látható, amelynek órajátékára napjainkban is összegyűlnek a városba látogatók. A tereket és a templomot a zsidónegyed 1349-ben történt feldúlása után alakították ki, építették fel.

A HANZA-SZÖVETSÉG

A középkor legnevezetesebb városszövetsége az északnémet Hanza volt, amely fénykorában mintegy 200 város laza konföderációjaként működött. (A *hanse* társaságot, testületet jelent.) Eredete a 12. század derekáig nyúlik vissza: 1160 körül jött létre a Gotland szigetét járó németek szövetsége Wisby központtal. Célja a kereskedők védelme, majd különböző előnyök (árumegállító jog, monopóliumok stb.) kiharcolása volt. A balti-tengeri kereskedelem központja rövidesen az Oroszlán Henrik herceg által 1158-ban alapított Lübeck városa lett. Lübeck mindvégig megőrizte vezető szerepét, az ottani nyelvjárás a Hanza „hivatalos nyelve” lett. A szövetség formálisan csak az 1358-ban tartott első Hanza-gyűléssel [Hansetag] alakult meg.

A Hanza széleskörű gazdasági aktivitásával sajátos ellentétben állt amorfi, laza szerkezete: végrehajtó szervvel nem rendelkezett, a városok megtartották önállóságukat, s vitáikat igyekeztek békés úton megoldani. Ennek ellenére előfordult, hogy fegyverrel védték meg érdekeiket, olykor egymás ellen, de gyakrabban a rivális Dániával, később pedig a németalföldiekkel szemben. A dán királynak az 1370-es békében el kellett ismernie a Hanza kiváltságait az Északi-tengeren, mi több, a szövetségnek a dán királyválasztásba való beleszólási jogát is. A városszövetség 1400 körül élte fénykorát, ekkor mintegy ezer Hanza-hajó (200 tonnás kogge) 60–80 000 embere szállította a mindennapi élethez szükséges gabonát, fát, sót, bort, mézet, heringet, prémet, gyapjút, posztót, vasat és kátrányt. A kereskedők önálló vállalkozók voltak, akik a 13. századtól általában otthonukból irányították az üzletet. A szövetség vezető városainak – Lübeck mellett – Köln, Bréma, Braunschweig, Danzig és Riga tekinthetők. A Hanza-hegemónia fenntartásában nagyon fontos szerepet töltött be a négy külföldi Hanza-lerak (kontor) Brügge-ben, Londonban, Novgorodban és a norvégiai Bergenben.

A dánok elleni győzelmeket a 16. században a hollandok elleni vereségek követették – a szövetség lehanyatlott. Az utolsó Hanza-gyűlést, amelyen mindössze hat város képviseltette magát, 1669-ben tartották. (Hamburg és Bréma ma is büszkén „Hansestadt”-nak nevezi magát, amit a gépkocsik rendszámtábláján található HH és HB betűk jeleznek.)

A Hanza jelentősége abban áll, hogy ötszáz éven át többnyire békés eszközökkel integrálta az Északi- és Balti-tenger vidékének gazdasági életét, mialatt délen az itáliai kereskedővárosok szüntelenül háborúskodtak az elsőségért. Hanyatlását nagyrészt az állami támogatás hiánya okozta – az egyetlen német uralkodó, aki valaha Lübecket meglátogatta, IV. Károly császár volt. A Hanza expanziója egyébként a „Drang nach Osten”-nel, a németek keleti kolonizációjával is összefonódott.

A NÉMET LOVAGREND

A Szentföldön alapított Német Lovagrend [Deutscher Orden] tagjai fehér köpenyt viseltek, rajta fekete kereszttel. A 13. század elején Erdélyben telepedtek

meg, ahonnan II. András király túlzott önállósulási törekvéseik miatt egy évtized múlva elűzte őket. Ekkor, 1226-ban II. Frigyes császár nekik adományozta Poroszországot, azzal a feladattal, hogy térítsék meg a pogány poroszokat (a balti népek egyikét). Egy évtized múlva a rend egyesült a Baltikumban működő – ott vereséget szenvedett – Kardtestvérek Rendjével, és hozzákezdett a porosz területek meghódításához, amelyet a 13. század végére – „tűzzel-vassal” – befejezett, miközben a poroszokat részben kiirtotta. Novgorod elleni támadásukat azonban Alexandr Nyevszkij herceg a Csúd-tó jegén vívott csatában visszaverte (1242).

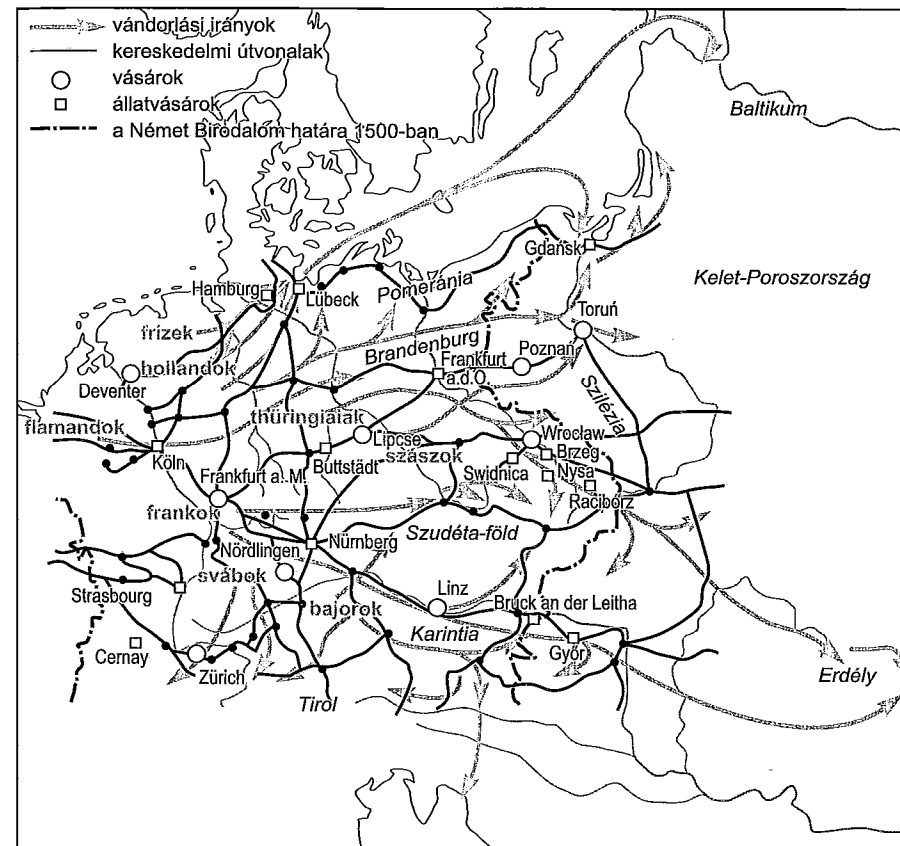
Az elfoglalt területeken városokat létesítettek (Thorn, Elbing, Königsberg, Memel, Marienburg – a nagymester Velencéből 1309-ben ide helyezte át a székhelyét), és megindult a parasztok telepítése is, ami a terület elnémetesedését eredményezte. A Német Lovagrend a 14. század végén, Winrich von Kniprode nagymestersége idején élte fénykorát, amikor Kelet-Pomerániát és Neumarkot is megszerezte. A földbirtokokból származó jövedelmek mellett a rend maga is kereskedett, tagja lett a Hanza-szövetségnek, kölcsönügyletekkel foglalkozott és több száz házzal rendelkezett németországi és itáliai rendtartományaiban. A rend tagjai papok, lovagok és laikus testvérek voltak, élén a főkáptalan által élethossziglanra választott nagymester állt.

A rend arra törekedett, hogy egyesítse déli porosz és északi balti területeit, amelyet Litvánia választott el egymástól. A folytonos harcokban végül a lengyelekkel perszonálunióra lépett litvánok kerekedtek fölül: 1410-ben Grünwald és Tannenberg között a Jagelló Ulászló király vezette lengyel–litván sereg megsemmisítő vereséget mért a lovagokra. A csatában a nagymester is elesett. Újabb vereségek után az 1466-os thorni (toruni) békében a lovagrendnek Kelet-Pomerániáról, Danzigról és Marienburgról is le kellett mondania, továbbá el kellett fogadnia a lengyel király hűbérurását.

„DRANG NACH OSTEN”

A németek 1125 és 1350 közötti kelet felé nyomulása [Drang nach Osten, Ostsiedlung, Ostbewegung] a németiség és a szomszédos népek történetében egyformán fontos folyamat volt. Hozzávetőleg 500 000 telepessel számolhatunk: mozgásuk eredményeként a 14. század második felére a német településhatár

az Elba–Saale vonaltól az Oderán túlra, a Balti-tenger és a Finn-öböl vidékére került – a határvidék Magdeburg helyett már Breslau (Boroszló, Wroclaw) környékén húzódott. A kolonizáció legintenzívebben a 13. század első felében folyt, amikor német lakossággal töltődött fel Mecklenburg, Pomeránia, Livónia és Szilézia.

A középkori német gazdaság és a „Drang nach Osten”

E nagyarányú népmozgás többféle módon ment végbe. Ahol a még pogány szlávok és poroszok (olykor erőszakos) térítése német parasztok és városlakók betelepítésével párhuzamosan folyt, ott ezek a területek fokozatosan elnémetesedtek, vagyis a német

uralom, valamint a német népesség és nyelv kiterjedése együtt haladt. Ahol a Német Lovagrend előrenyomult és városokat alapított, ott a litván, lett, lív és észti parasztok a német birtokosok jobbágysai lettek, de megtartották saját nyelvüket. A földbirtokosok és a városok lakossága német volt, a földművelő lakosság azonban nem lett azzá. A „keletre nyomulás” harmadik típusa valósult meg a németek lengyel-, magyar- és csehországi betelepülésével vagy betelepítésével, hiszen ezeken a területeken a létező keresztény királyságok – többnyire önkormányzattal rendelkező – alattvalói lettek. Német jogú falvak ezrei jöttek létre; az említett monarchiák városi lakosságának többségét a német etnikum adta (a Zsigmond-kori *Budai Jogkönyv* kereskedőivel kapcsolatban például rendre visszatér a „kétharmad rész német – egyharmad rész magyar” formula), akik magukkal hozták a lübecki, magdeburgi, hallei stb. városjogokat.

A kolonizáció fejedelmek, lovagok, apátok, kereskedők és parasztok közös műveként haladt előre, kevés koordinációval és minden „birodalmi” támogatás nélkül. A telepítést a helyi fejedelem vagy földesúr megbízása és kiváltságlevele alapján vállalkozók (locator, Schultheiss – magyarosan soltész, Erdélyben geréb) végezték, akik a vendégeket (hospes) új hazájukba vezették, és ott tervszerűen megépített falvakban telepítették le. A német telepesek magukkal hozták a mezőgazdaság, a kézművesség és a bányászat korszerűbb módszereit, így érkezésük mind a vidék, mind a városok számára jelentős civilizációs emelkedést eredményezett. Mindez hozzájárult ahhoz, hogy a befogadó Cseh-, Magyar- és Lengyelország a 13–15. században valamelyest felzárkózott az európai centrum országaihoz.

A „Drang nach Osten” összességében – a vendek elleni 12. századi és a poroszok elleni 13. századi hadjáratokat leszámítva – aránylag békésen folyt. A folyamatot tévedés volna (a 19–20. század felől visszatekintve) német–szláv kérdésként kezelni, hiszen a telepeseket gyakran a „keleti” uralkodók hívták be – II. Géza az erdélyi szászokat, Konrád mazóviai herceg a német lovagokat, II. Ottokár – saját cseh nemességének féken tartására – a német nemeseket.

ZSIGMOND KIRÁLY, CSEHORSZÁG ÉS AZ EGYHÁZI REFORMOK

Sem Luxemburg Vencel (1378–1419), sem Luxemburg Zsigmond (1410–1437) nem örökölte apjuk, IV. Károly császár kivételes képességeit. A kettejük közül

rátermettebb Zsigmondnak tizenöt évébe került, hogy megszilárdítsa magyarországi uralmát – igaz, bárói ezután távollétében is elkormányozták az országot. Vencel egyszerre bizonyult tehetetlennek és erőszakosnak, ezért 1400-ban a választófejedelmek többsége Ruprecht rajnai palotagrófot választotta helyette német királlyá. (A cseh királyságot Vencel nagy nehezen élete végéig megtartotta.) Ruprecht halála után (1410-ben) Zsigmond – a magyar királyság és a brandenburgi örgrófság mellé – elnyerte a német trónt, majd 1419-ben a cseh királyi címet is.

Az „érett” Zsigmond számára a legtöbb gondot az egyházszakadás és a csehországi huszitizmus okozta. Már az avignoni pápák idején felvetődött az egyház „fejében és tagjaiban” való reformjának kérdése. Ez a sokat hangoztatott követelés fölerősödött, amikor – a Rómába való visszaköltözés után – egyszerre két egyházfőt választottak: bekövetkezett a „szörnyű egyházszakadás”. A helyzetet rontotta, hogy az 1409-es pisai zsinat óta már három pápa követelte magának Szent Péter trónját (ráadásul 1410-ben – rövid ideig – a német királyok száma is éppen három volt). Az egyház radikális reformját sürgették a 14. századi angol teológus és bibliafordító John Wyclif hívei, akik csak a Szentírást fogadták el: elutasították a cölibátust, a szerzetességet, a gyónást, a bűcsút, az átlényegülés tanát, sőt az egyházi vagyont és magát a pápaság intézményét is. Habár Wyclif tételeit eretnekségként elítélték, nagy hatású követőre talált Husz János (Jan Hus) prágai teológiai professzor és prédikátor személyében, akinek híveit huszitáknak (kezdetben wiklefitáknak is) nevezték. (Nem kizárt, hogy Wyclif csehországi hatása a Luxemburgok és az angol Plantagenet-ház közötti házassági kapcsolatokkal is magyarázható.)

František Palacký, a 19. század nagy cseh történésze szerint a csehek már a 13. század óta hajlottak a Rómával való szembenállásra. Akár igaz ez, akár nem, Zsigmondnak, illetve a Luxemburgoknak valósággal a végzetük lett Csehország – valahogy úgy, ahogyan kétszáz évvel korábban a Hohenstauf császároknak Itália. Husz János a csehországi viszonyokhoz igazította Wyclif tanításait, amennyiben a papi kiváltságok, valamint a kolostorok eltörlése, továbbá a két szín alatti áldozás bevezetése mellett követelte a cseh nyelv használatát az istentiszteleteken (a latin helyett) és a prágai egyetemen (a német helyett). Az egyetemen ugyanis a csehek a négy *natio* egyikeként egyetlen szavazattal rendelkeztek, mire Vencel király 1409-ben elrendelte, hogy ezután a cseheké legyen három, a többieké pedig

csak egy szavazat. A döntés ellen tiltakozó németek ekkor elhagyták Prágát, és megalapították a lipcsei egyetemet.

Az egyetemi nyelvhasználat körüli küzdelemmel a kibontakozó huszitizmus vallási és szociális töltése mellé nemzeti színezetet kapott. Valamiféle „protonacionalizmus” tapintható ki ebben, amely – mutatis mutandis – némi rokonságot mutat Jeanne d’Arc ugyanebben az időben jelentkező hazafias mozgalmával.

Husz Jánost, a prágai egyetem tanárát a máglyához kísérik 1415-ben, a konstanzi zsinaton (egykorú miniatúra). Amikor Zsigmond „meghallotta a végső eredményt” [ti. hogy a zsinat többsége Husz halálára szavazott] elsápadt és összerázkódott, mintha ő maga felett kellett volna ítéletet mondani: tudta, hogy tőle függ Husz élete és szabadsága. [...] Homlokára hatalmas verejtékcseppek ütek ki...” – majd aláírta a halálos ítéletet.

Az egyházi reformok előmozdításának, az egyházszakadás megszüntetésének és a „tévtanok” leküzdésének hármasságával összehívott konstanzi zsinat (1414–1418) a középkor egyik legnagyobb, legfényesebb egyházi gyűlése volt, amelyen a keleti egyház is képviseltette magát. Harminc bíboros, kétszáz püspök és több száz doktor 42 ülést tartott Zsigmond király elnökletével; a Bodentó partján fekvő kisvárosban olykor húszezer ember tolongott. A zsinat – Zsigmond büntetlenséget biztosító menlevele ellenére – elítélte és máglyahalállal büntette Husz Jánost, majd tanítványát, Prágai Jeromost. A tehetséges diplomatának tartott Zsigmond eközben elérte az egyházszakadás megszüntetését: a három rivális pápa letétele után V. Márton néven egy negyedik főpapot választottak meg. Kevés előrelépés történt viszont az egyházi reformok ügyében.

Vencel halálakor a cseh rendek a huszitizmus engedélyezéséhez kötötték Zsigmond elismerését, de Zsigmond nem akart alkudozni. Ahogyan a cseh küldöttek

Konstanzban megjósolták, Prágában felkelés robbant ki (1419). V. Márton pápa keresztes háborút hirdetett – elkezdődött a Közép-Európát másfél évtizeden át lángba borító huszita háborúk időszaka. A husziták sorozatos katonai sikerei nyomán⁶ mind maga Zsigmond, mind a Bázelen ülésező új zsinat hajlandónak mutatkozott az egyezkedésre. Az úgynevezett prágai kompaktátumokban a mérsékelt kelyhesek megegyeztek a katolikus egyház képviselőivel, és a következő évben Lipanynál együttes erővel legyőzték a radikális taboritákat (1434). Zsigmond 1436-ban végre bevonulhatott Prágába, ahol fogadta a cseh rendek hódolatát. A császár egy évvel később a morvaországi Znaimban meghalt, és mivel IV. Károly mindegyik fia törvényes fiúutód nélkül hunyt el, a Luxemburg-dinasztia végleg kiesett a közép-európai uralkodóházak versengéséből. Megnőttek a Habsburgok esélyei.

LESZAKADÓ PEREMTERÜLETEK

A kelyhesek győzelme azt is jelezte, hogy Csehország sajátos különállást élvez a birodalmon belül, sőt a nyugati világban. (Amennyiben a huszitizmust övező általános gyanakvás miatt „élvezetről” lehet beszélni.) Mintegy garantálta e különállást, hogy – a magyar Corvin Mátyás trónra lépésével egy időben – a cseh trónon egy kelyhesekhez tartozó főúr, Podjebrád György követte a Habsburgokat. Később, a Jagelló királyok idején Csehország a birodalmon kívüli országokkal, Lengyelországgal vagy Magyarországgal lépett perszónálunióra.

A 15. század második felében a – már ismét Habsburgok uralta – birodalom helyzete a korábbinál is zavarosabbá vált. A délkeleti határvidéken megjelent a török; az ambíciózus Corvin Mátyás Ausztriát támadta. Északon Dánia megszerezte Schleswig tartományt. Nyugaton Merész Károly vereségével 1477-ben felbomlott a „köztes” burgund állam: az örökség nagyobb része ugyan a Habsburgoknak jutott, de a szerzemény miatt megkezdődött a francia háborúk sorozata. A svájci polgárok és parasztok újabb vereségeket mértek a Habsburgok lovagseregére, majd 13 tagúvá bővült kantonszövetségük 1499-ben végleg, immár formálisan is elszakadt a birodalomtól. Keleten a nagyhatalommá vált lengyel–litván unió – mint említettük – legyőzte, majd hűbéresévé tette a gyengülő Német Lovagrendet.

⁶ A huszita seregek sikerei megmutatták, hogy a 14–15. század folyamán kudarcot kudarokra halmozó középkori lovagi harcmodor végképp a múlté.

A birodalom területe tehát csökkent, ereje és tekintélye tovább fogyott. A „peremterületek” leszakadásával kialakult az a sajátos helyzet, hogy a birodalom politikai, illetve nyelvi-etnikai határai schol sem estek egybe, ami a későbbi évszázadokban még sok bonyodalmat okozott. Mégsem helyes egyoldalúan hanyatlástörténetként ábrázolni az egész korszakot: a német történelem egyik jellegzetes vonása, hogy a központ gyengeségével megfér az önállósuló területek (Ausztia, Csehország, Bajorország, Szászország stb.) virágzása – ilyen folyamat játszódott le a tárgyalt korszakban is.

A HABSBURGOK ÉS A BIRODALMI REFORMKÍSÉRLET

Zsigmond után előbb vejét, Habsburg Albertet, majd ennek váratlan halála után Habsburg Frigyes választották meg német királlyá. III. Frigyes (1440–1493) volt az utolsó császár, akit Rómában koronáztak meg, és az első, akivel állandósult a Habsburg-ház uralma – egészen a birodalom 1806-ban bekövetkezett megszűnéséig. A tünyságig passzív Frigyes követte a családi hagyományt, amennyiben bécsi vagy bécsújhelyi székhelyéről az osztrák tartományok egyesítésére törekedett;⁷ a tulajdonképpen Németországba – saját családi birtokain kívüli területekre – 27 éven át be sem tette a lábát. Maradandó eredményt egyházpolitikájával ért el, mivel a pápával 1448-ban megkötött konkordátum a 19. század elejéig szabályozta a birodalom és a Szentszék viszonyát, a püspöki székek betöltését.

Háborút III. Frigyes – többek között a Bécs városát is elfoglaló Corvin Mátyással szemben – rendre elveszítette, viszont összes ellenfelét túlélve sikeres házasságokkal és családi szerződésekkel építgette a Habsburgok birodalmát. Fia, Miksa számára megszerezte Burgundiai Mária kezét, s vele a korabeli Európa egyik leggazdagabb országát. A még apja életében német királlyá választott I. Miksa (1493–1519) a Jagellókkal kötött házassági szerződések révén előbb a magyar és a cseh trón megszerzése felé tett jelentős lépéseket, majd hasonló szerződésekkel a spanyol trónt igyekezett biztosítani utódainak. Ekkoriban

⁷ III. Frigyes nevezetes személyes betűjelképe, az AEIOU többféleképpen értelmezhető: „Az egész földkerekség Ausztriának van alárendelve” (Alles Erdreich ist Österreich untertan), esetleg: „Ausztria rendeltetése, hogy az egész földkerekség felett uralkodjon” (Austria est imperare orbi universo).

terjedhetett el a – Corvin Mátyásnak tulajdonított – szállóige: „A háborúkat csak vívják mások; te, boldog Ausztia, házasodj; mert másoknak Mars, neked Venus adja az országokat!” Miksa unokáinak korára (1527-re) már létrejött a Habsburgok – Spanyolországra támaszkodó – világbirodalma.

I. Miksának apjánál többet kellett foglalkoznia a német ügyekkel, különösen a birodalom sürgető reformjával. Ez a követelés (az egyházi reformok ügyével együtt) már Zsigmond idején megfogalmazódott, de gyakorlati lépések nem történtek. Valamivel később Nicolaus Cusanus dolgozott ki fontos javaslatokat a birodalmi reformokkal kapcsolatban. A Habsburgok alatt a 15. század végén rendszeressé váló birodalmi gyűlések tűzték napirendre a reformok ügyét. Végül az 1495-ös wormszi birodalmi gyűlésen meg is született az első reform-határozatok: az örökös országos békével [Reichslandfrieden] megtiltották a tartományurak egymás elleni harcait, szabályozták a birodalmi gyűlés [Reichstag] háromkamarás szervezetét,⁸ és két állandóan ülésező legfelsőbb bíróságot állítottak fel. A Birodalmi Kamarai Bíróság [Reichskammergericht] az elektorok, a Birodalmi Udvari Tanács [Reichshofrat] a császár felügyelete alatt állt.

A két legfontosabb kérdésben azonban végleg megfeneklettek a reformok: megállapodtak ugyan a birodalom egységes adóiról, de ezek tényleges beszedésére nem került sor; elhatározták egy birodalmi hadsereg felállítását, ám ez is papíron maradt. A birodalmat a 16. század elején tíz katonai kerületre osztották fel [Reichskreise], a szervezeti újítás azonban nem pótolhatta az állandó hadsereget. Az áhított központi kormányzat létrehozására kísérlet sem történt. Mégis: a központosítás e nagyon szerény lépéseinek ellentételezésére a választófejedelmek a 16. századtól írásba foglaltatták választási feltételeiket [Wahlkapitulation] ama különös állam-konglomerátum uralkodói számára, amelyet egyre gyakrabban a Német Nemzet Szent Római Birodalmaként emlegettek.

Németország a középkor végén változatlanul „politikai szilánkok valóságos tengere volt, amelyben néhány nagyobb darabka úszott”, a „szilánkok” pedig élték a maguk önálló életét. A késő középkori birodalomban újfajta dualizmusok alakultak ki: az észak-dél különbség kiegészült az újonnan kolonizált kelet és a megállapodottabb nyugat különbségével, az uralkodó és

⁸ A Reichstag első kamarájában a választófejedelmek, a másodikban az egyházi és világi fejedelmek, a harmadikban a birodalmi városok küldöttei tanácskoztak.

a fejedelmek kettőssége a választás és az öröklés kettősségével. A 16. században ezekhez járult egy újabb, a németeket tartósan megosztó tényező: a katolikus és a protestáns vallásúak ellentéte.

KRÓNIKA

1254	A Rajnai Városszövetség megalakulása.
1273–1291	I. (Habsburg) Rudolf német király.
1278	Habsburg Rudolf a dürenkruti csatában legyőzi II. Ottokár cseh királyt. (1282-ben) Ausztria és Stájerország hűbérként Rudolf fiainak birtokába kerül.)
1308–1313	VII. (Luxemburg) Henrik német király uralkodása (1312-től császár).
1309	A Német Lovagrend megszerzi Danzigot; a nagymester Velencéből Marienburgba költözik.
1315	A svájciak Morgartennél legyőzik a Habsburgok seregét. Az 1322-es mülldorfi csatában ismét a svájciak győznek.
1314–1347	I. (Bajor) Lajos német király uralkodása (1328-tól császár).
1338	A választófejedelmek rhensi gyűlése úgy dönt, hogy nincsen szükség a királyválasztás pápai megerősítésére.
1346–1378	IV. (Luxemburg) Károly német király uralkodása (1355-től császár).
1348	IV. Károly egyetemet alapít székvárosában, Prágában.
1348–1349	Európa-szerte pusztít a nagy pestisjárvány.
1356	IV. Károly császár kiadja a német Aranybullát.
1358	A Hanza-városok első gyűlésével a szövetség hivatalosan is megalakul.
1365	IV. (Habsburg) Rudolf herceg Bécsben egyetemet alapít.
1370	A stralsundi békében Dánia elismeri a Hanza-szövetség kiváltságait.
1378–1417	A nagy nyugati egyházszakadás időszaka.
1378–1400	Luxemburg Vencel német király uralkodása (1400-ban lemondják).
1410–1437	Luxemburg Zsigmond német király uralkodása (1433-tól császár).
1414–1418	A konstanzi zsinat megszünteti az egyházszakadást és elítéli Husz Jánost.
1419–1436	Huszita háborúk Csehországban.
1440–1493	III. (Habsburg) Frigyes német király uralkodása (1452-től császár).
1448	A bécsi konkordátum szabályozza az egyház helyzetét a birodalomban.
1477	Merész Károly halálával a burgund állam felbomlik.
1488	A Sváb Szövetség megalakulása.
1495	A wormsai Reichstag határoz a birodalmi reformokról.

III. REFORMÁCIÓ ÉS VALLÁSI KÜZDELMEK (1500–1650)

„Végül az Úristen kiosztja a lapokat,
és a pápát Lutherral üti,
mert Isten kezében Luther az ász.”
(Martin Luther)

KORFORDULÓ

„Kezdetben volt Luther” – vallották évszázadokon át a történészek –, az ő robusztus alakja áll az új kor kezdetén. Ám e kijelentés ebben a formában torzít. Egyrészt, mert nagy kortársai: Erasmus, Machiavelli, Leonardo, Kálvin, Kopernikusz, Kolumbusz, a Mediciek és a Fuggerek sem álltak máshol, másrészt mert Luther Márton jelentőségét nem kisebbíti annak felismerése, hogy modernségénél feltűnőbbek középkorias vonásai. Abban viszont ma sincs vita, hogy az 1500 körüli évtizedek nagy felfedezései, a reneszánsz és a reformáció, a centralizáltabb államok kiépülése a modern kor hajnalát jelezték. A korszakos változások a németeket is érintették – némelyikben egyenesen főszerepet játszottak.

Németországból terjedt el Európa-szerte a magaskohó, akárcsak a bányászat korszerű módszerei, amelyeket a tudós Georgius Agricola *De re metallica* című kézikönyvéből ismerünk. A hagyomány Berthold Schwarz szerzetesnek tulajdonítja a lőpor európai felfedezését (1300 után). Földgömböt először a nürnbergi Martin Behaim készített 1492-ben, Kolumbusz első utazásának évében. Az ugyancsak nürnbergi Peter Henlein rugót épített óráiba; a hordozható órák alakjuk után a „nürnbergi tojás” nevet kapták. A mainzi Johannes Gutenberg 1450 körül feltalálta a fémből készített, mozgatható betűkből összeállítható sorokat és oldalakat – röviden a könyvnyomtatást. Műhelyének első ismert nyomtatványai búcsúcédulák voltak, utánuk következett a híres 42 soros „Gutenberg-Biblia”.

A 42 soros Gutenberg-Biblia egyik oldala, az 1–4. zsoltár szövegével. A Biblia kinyomtatása óriási teljesítmény volt: tizennyolc nyomdász három év alatt készítette el az 1292 oldalas – kéziratos kódexre emlékeztető – mű 180 példányát. Ezek közül napjainkban 48-at őriznek.

a birodalmi városoké. Gazdagságukat, hatalmukat Machiavelli is megcsodálta. 1506-ban a birodalomban már 14 egyetem működött, a diákok száma egy évszázad alatt megötszöröződött. Egyes kutatók összefüggést sejtjenek a viszonylagos „értelmiségi túltermelés” és a reformáció gyors terjedése között.

A korforduló évtizedei azonban – talán éppen a gazdasági fellendülés következtében – súlyos társadalmi feszültségeket is hordoztak. A 16. század elején városi plebejusok felkelései söpörtek végig a birodalmon. Egész országrészekre kiterjedő egyenlősítő parasztmozgalmak okoztak riadalmakat. Az elszegényedett kisnemesek néhol rablólovagnak csaptak fel, másutt szövetséget kötöttek, és harcot indítottak a főurak ellen. Az áldatlan állapotok láttán már megfogalmazódott a birodalom politikai egységének terve.

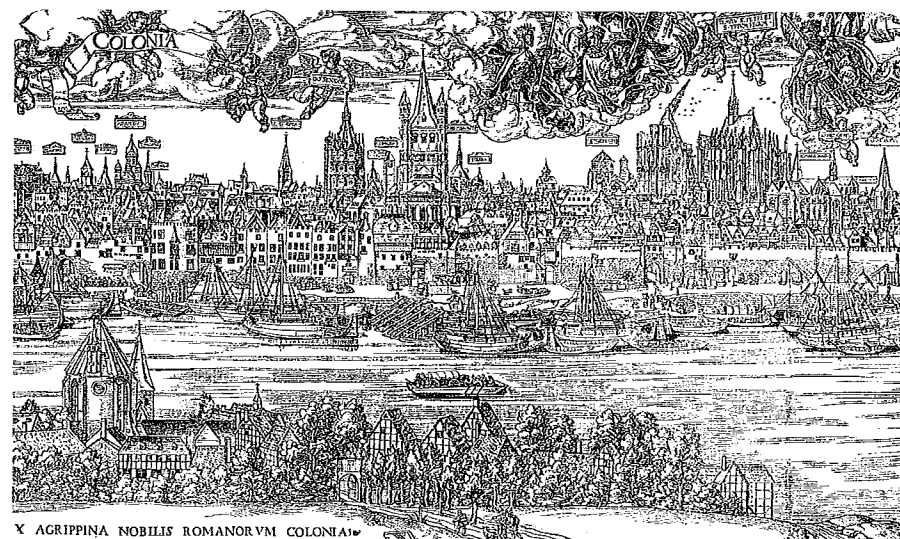
Végül: 1500 körül jelentek meg a német nemzettudat első csírái. Poggio Bracciolini olasz humanista 1455-ben felfedezte és kiadta Tacitus *Germaniáját*,

Ha tehát I. Jakab angol király kancellárja, Francis Bacon igazat írt *Novum Organum* című művében, vagyis „a dolgok menetét és arculatát az egész világon megváltoztató” három találmány a könyvnyomtatás, a lőpor és az iránytű voltak, akkor a németek kétfőben döntő érdemeket szereztek – a Hanza kogge hajótípusa pedig hozzájárult az óceánjáró vitorlások kifejlesztéséhez. S itt csak megemlíthetjük a németországi reneszánsz olyan kiválószáit, mint a Corvin Mátyás udvarában is megfordult asztronómus, Johannes Regiomontanus, az orvos és filozófus Paracelsus, a festő Albrecht Dürer, id. Lucas Cranach és ifj. Hans Holbein. Igaz, Dürer azt írta: „otthon, Németországban élösködőnek tartanak, itt, Itáliában úrnak tarthatom magam”. (Művészek és kereskedők számára szinte kötelezőnek számított az itáliai tanulmányút.)

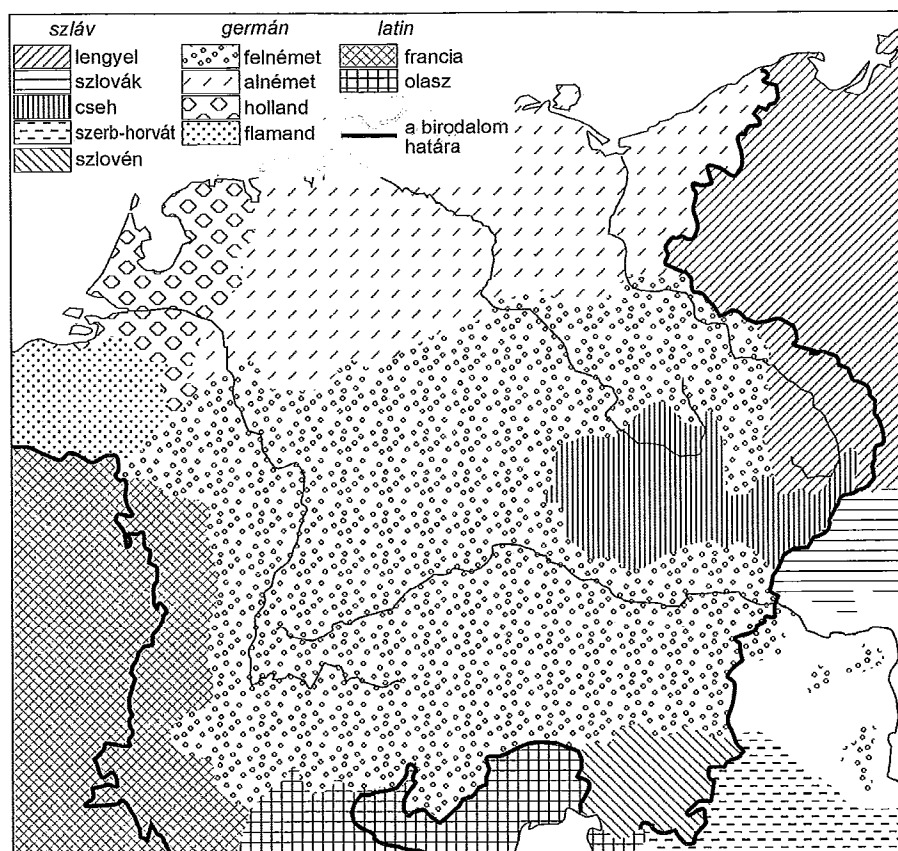
Ez a kulturális virágzás nem lehetett a véletlen műve: 1500 körül Németország területén több mint kétezer volt a városok száma, közöttük 65

amely Németországban 1497-ben jelent meg. A legnagyobb római történetíró sorai megerősítették, hogy a germánok, akik a kortárs németek ősenek tekinthetők, régi, erős, tekintélyes nép. Jakob Wimpfeling, a németek történetét feldolgozó legelső könyv (*Epistola Germanorum*, 1505) szerzője Nagy Károlyt német királynak tartotta, aki történetesen a franciák felett is uralkodott. A Luther előfutáraként emlegetett Róma-ellenes humanista, Ulrich von Hutten a Varus légioit legyőző Arminiust nemzeti hősnak, egy Rómától megszabadult „Germánia” élharcosának ábrázolta.

Nem tudjuk, milyen körben és mennyire terjedtek el a humanisták új nézetei, de az kétségtelen, hogy az 1500 körüli évtizedekben kialakuló, eredetmítoszokat is magába foglaló német nemzettudat már túlmutatott a primitív ők-mi megkülönböztetésen. A változó viszonyokat a birodalom 1512-től hivatalossá váló új neve – a Német Nemzet Szent Római Birodalma [das Heilige Römische Reich Deutscher Nation] – is tükrözte. Ez egyúttal az univerzális monarchia igényének háttérbe szorulását jelentette.

A mintegy negyvenezer lakosú Köln, a 15 milliós Német-római Birodalom legnépesebb városa 1531-ben. Velencének ebben az időben kb. 120 000, Budának kb. 15 000 lakosa volt. A felirat (balra, lent) a város római eredetére utal. A jobb oldalon látható dóm építését csak a 19. század vége felé fejezték be.

A nyelvi széttagolódás Németországban 1500 körül

A német társadalomban tehát a megosztottság mellett bizonyos kulturális egységesülés is megfigyelhető. A könyvnyomtatás hatására már Luther előtt megindult az egységesebb német irodalmi nyelv kialakulása.

Politikailag a német „nemzetet” a Róma-ellenesség és az egyház reformjának régi követelése kapcsolta össze. Francia és cseh példa nyomán megfogalmazódott egy német „nemzeti” egyház igénye: a lutheri reformáció nem volt előzmények nélküli.

V. KÁROLY ÉS A VILÁGBIRODALOM KÍSÉRLETE

Az 1500 körüli évtizedekre esik a Habsburgok világbirodalmának megalapozása, amiben I. Miksa (1493–1519) és unokája, V. Károly (1519–1556) játszott a főszerepet.

Óvatos, színtelen apjával, a minden ellenfelét túlélt III. Friggyessel ellentétben az 1493-ban trónra lépő I. Miksa színes, sokoldalú, ambiciózus uralkodó volt. Megpróbálkozott a birodalom, illetve az osztrák tartományok megreformálásával – központi intézmények létrehozásával –, ám sikert csak Ausztriában ért el. Energiáit háborúk és házassági tervek kötötték le: életében huszonöt hadjáratot vezetett, állandó pénzhánytól fenyegetve. Tulajdonképpen vele, illetve az ő burgund házasságával vette kezdetét a Habsburg-ház csaknem háromszáz éven át tartó küzdelme a francia királyokkal. Előbb (1477–1493) a burgund örökségért harcolt, amelyet nagyrészt sikerült megtartania, majd 1494-ben VIII. Károly francia király támadásával elkezdődött az itáliai háborúk sorozata, amelyet csak 1559-ben zárt le a cateau-cambrésis-i béke.

Miksa a legmaradandóbbat házassági politikájával alkotta. Első, Burgundiai Máriával kötött frigyével a gazdag Németalföldet vehette birtokba. Második feleségével, a milánói Bianca Sforza hercegnővel az itáliai kapcsolatokat erősítette. Egy generációval később fia, Szép Fülöp számára megszerezte (Örült) Johannának, az aragóniai és kasztíliai trón várományosának kezét. Végül kiházasította három unokáját: Károly Portugáliai Izabella, Ferdinánd Jagelló Anna férje lett, Máriát pedig Jagelló II. Lajoshoz, a magyar és cseh trón örököséhez adta. Így nyugatra, délre és keletre egyformán tekintve építette a Habsburgok hatalmát. Mégis a véletlenek egybeesésén múlt, hogy Miksa halálakor, 1519-ben az egész Habsburg örökség egyetlen kézben összpontosult – V. Károlyéban, „akinek birodalmában sohasem nyugszik le a nap”.

V. Károly igazi európai jelenség: bár Spanyolország királya és a Német–római Birodalom császára, nem volt sem spanyol, sem német. „A hölgyekkel olaszul beszélek, az urakkal franciául, az úristennel spanyolul, a lovammal németül” – mondta állítólag (mintha Nagy Frigyes nézeteit előlegezte volna meg ezzel). Flandriában, Gent városában született, s hatévesen – apja halálakor – Burgundia hercege lett. 1516-ben, Aragóniai Ferdinánd halála után Aragónia és Kasztília királyságát örökölte, 1519-ben pedig – a Fuggerek jelentős segítségével – császárrá

választották. Ő volt az utolsó német–római császár, akit (1530-ban) a pápa koronázott meg.

Nagy Károly óta nem látott Európa a Habsburgokéhoz fogható birodalmat: Manilától Nápolyig, Antwerpentől Limáig 30–40 millió alattvaló hódolt V. Károlynak. A spanyolországi felkeléseket keményen leverte, így megtehetette, hogy legerősebb tartománya, Kasztília adóit és katonáit használja fel világuralmi terveinek megvalósításához. E tervek végső kudarcát a megtört, fáradt, testileg-lelkileg beteg uralkodó példátlan lemondása ékesen bizonyítja. Pedig – mint írta – „szakadatlanul úton voltam, keresztülvonultam Európán, az egyik végétől a másikig”. Csatait személyesen irányította, többször győzött, mint veszített, háborúit mégsem tudta megnyerni. Harcolt I. Ferenc francia királlyal, aki nemcsak Itáliában és a német fejedelmek között, hanem a török portán is talált szövetségeseket; háborúzott a katolikus hitet támadó muszlimokkal és protestánsokkal; általában egyszerre több ellenséggel, számos „fronton”.

A nyugalomra vágyó császár 1555 októberében Brüsszelben – a zokogó rendek előtt – lemondott Németalföld trónjáról, majd 1556 elején többi címéről is. Spanyolországban a Jeromos-rendi szerzetesek yuste-i kolostorához csatlakozott; 1558-ban ottani villájában érte a halál. A császári címet (Ausztriával, Magyarországgal, Csehországgal) öccsére, I. Ferdinándra, Spanyolországot (az Indiákkal együtt) fiára, II. Fülöpre hagyta.

Lehetséges, hogy Károly hasonlított Miksa nagyapjára, mert mindkettőjüket gyakran illetik az „utolsó lovagkirály” titulussal; mindketten két korszak határán éltek, eszményük – a kialakuló nemzeti államok korában – az univerzális császárság megvalósítása volt. Ez az ellentmondás határolta be lehetőségeiket: az öröksége megtartásáért és tényleges birtoklásáért küzdő Károlyt még jobban, mint az alapító Miksát.

V. Károly kudarc birodalmának méreteiből és komplexitásából következett. Európa nem kért a Habsburg túlhatalomból – ahogy a németek mondták, „a spanyol rabszolgaságból”. Az egyetemes császárság eszméjének 1550 körül végleg leáldozott.

A FUGGEREK

Németország 1500 körül gazdaságilag Európa élvonalához tartozott. A korai kapitalizmus kialakulásában komoly szerepet játszottak a délnémet városok tőkés vállalkozói, a Welserek, Höchstetterek, Paumgartnerek. E családok felemelkedésének jellemző – bár kivételes ívű – példája az augsburgi Fuggereké.

A Fugger család ősei a 14. század végén lenszövőként érkeztek Augsburgba, és 1400 körül már tekintélyes vagyonnal rendelkeztek. A nagy áttörés Jakob Fugger, „a Gazdag” nevéhez fűződik. Velencében tanulta meg az üzleti fogásokat, majd átvette az innsbrucki lerakat (faktor) vezetését. Szerencsecsillaga a Habsburgokéval együtt emelkedett: tiroli réz- és ezüsbánya-koncessziók fejében kölcsönöket nyújtott az örökös háborúi miatt állandó pénzhiánnyal küzdő I. Miksának. A kapcsolat még magasabb szintre emelkedett V. Károly idején, akinek Jakob több mint félmillió rajnai forintot kölcsönzött, hogy császárrá választásához elnyerje a választófejedelmek szavazatait. A bankár önérzetesen írta: „... ismeretes és napnál világosabb, hogy Császári Felséged a római koronát az én segítségem nélkül nem szerezhette volna meg.”

A Fuggerek az angol és a spanyol királyok, valamint – a Mediciek örökébe lépve – a pápák hitelezői lettek, és a búcsúcédulákkal folytatott üzletekbe is bekapcsolódtak. „Az összes német püspökség betöltésében közreműködtem, némelyikben kétszer-háromszor is” – jegyezte meg „Gazdag” Jakob. X. Leó pápa szolgálataiért a „Laterán grófja” címet adományozta neki; ő volt az első német üzletember, akit grófi rangra emeltek. Halálakor a Fugger-vagyon kétmillió forintra, a 16. század közepére pedig ötmillió forintra nőtt – ezzel feltehetően minden idők legvagyonosabb családjának mondhatók. A Fugger-birodalom ekkor már bankok, kereskedelmi lerakatok, bányák és ipari üzemek Sevillától Nagyszombig, Londontól Moszkváig terjeszkedő hálózatát jelentette, sőt chilei és perui üzletekkel is foglalkoztak. A magyarországi nemesfémek kiaknázására a Thurzó-családdal társultak. A magyar ezüstöt és rezeset Velencébe, majd a világkereskedelmi utak áthelyeződését követve a németalföldi Antwerpenbe szállították.

Akárcsak a család felemelkedése, hanyatlása is a Habsburgokhoz kötődött: a spanyol korona tartós fizetéseképtelensége miatt milliókat veszítettek; megmaradt pénzüket földbirtokokba fektették, és földbirtokosként éltek. Emléküket a magyar nyelv *fukar* szava és az augsburgi Fuggerei munkás-lakótelep őrzi

(ahol a lakások évi bére még 2015-ben is egy rajnai forint, azaz nem egészen egy euró volt).

LUTHER ÉS A NÉMET REFORMÁCIÓ

A reformáció születésnapja 1517. október 31-e, amikor Luther Márton Ágoston-rendi szerzetes, wittenbergi teológiaprofesszor *Vitatkozás a bűcsű erejéről* címmel közzétette 95 tételét a bűcsúcédula-árusítás ellen – az újabb kutatások szerint téziseit levélben küldte szét, nem a wittenbergi vártemplom kapujára tűzte ki. Luther fellépéséig az egyház „fejében és tagjaiban” való megújításán egyházkormányzati, jogi vagy erkölcsi reformokat értettek, nem a dogmák megváltoztatását.

A bűcsű (indulgencia) – a purgatóriumbeli szenvedés megrövidítését vagy akár teljes elengedését lehetővé tevő egyházi felmentés – régóta botránykőnek számított, hiszen a bűjtöt, zárándoklatot és a vezeklés egyéb formáit ily módon pénzért lehetett megváltani, akár rokonok, sőt elhunytak részére is. Az 1517-es bűcsűárusítást különösen élesen ítélték el Németországban: a bevételek fele Rómába került, hogy X. Leó pápa (Giovanni Medici, a nagy Lorenzo fia) felépíthesse az új Szent Péter-templomot. A másik fele Albert brandenburgi herceg adósságainak fejében a Fuggerekhez vándorolt – a hercegnek nagy összegekkel kellett megvesztegetnie a pápai kúriát, hogy egyszerre élvezhesse a mainzi és a magdeburgi érsekség, valamint a halberstadti püspökség javadalmait. A legismertebb bűcsű-prédikátor, Johannes Tetzel egyszerre volt pápai inkvizítor és a Fuggerek pénztárnoka.

Német röpirat a bűcsúcédula-árusítás ellen. A korabeli versike szerint: „Amint a pénz a ládikába hullik, a tisztító tűzből a lélek kiugrik.”

Luther kilencvenöt tézisével az egyház megtisztulását sürgette a bűcsű miatti romlottságtól. Már 1517 októbere előtt hirdette – Pál apostolra és főleg Szent Ágostonra hivatkozva –, hogy az isteni kegyelmet nem külsődleges „jó cselekedetekkel”, formálisan, fizetéssel lehet elnyerni, hanem egyedül a hit által. A hit általi üdvözülés tana összekapcsolódott a bűcsű elutasításával; az ismeretlen szerzetes tézisei és vitairatai Németország, sőt Európa-szerte ismertté váltak. Luther, saját maga számára is váratlanul, egy német forradalmi mozgalom főszereplőjévé vált – Szászországban parasztok állították meg az utazókat, és aki a „Márton testvér oldalán állsz?” kérdésre nemmel felelt, azt elverték.

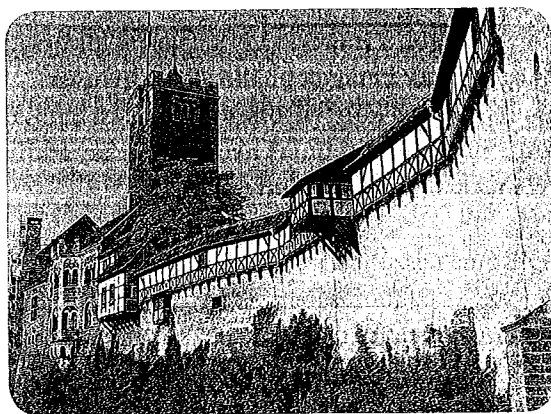
Szembetűnő a német reformáció terjedésének viharos gyorsasága, eleinte a városokban, majd a falvakban is. A Róma-ellenesség mellett ez az intímabb, emberközelibb vallásosság iránti igénnyel, valamint a központi hatalom gyengeségével magyarázható. A széttagolt birodalomban sokkal kevésbé lehetett „rendet tartani”, mint az angol, a francia vagy a spanyol királyságban (amelyek előbb-utóbb megalkották a maguk önálló államegyházát). Mindehhez járult a propaganda – azaz a könyvnyomtatás – óriási hatása: míg 1518-ban német földön 150 könyvet (címet) nyomtattak ki, addig 1524-ben a kiadott művek száma már megközelítette az ezret.

Luther határozottan elutasította Róma felszólításait téziseinek visszavonására, így a szakítás elkerülhetetlenné vált. 1520 júniusában X. Leó kiadta *Exsurge Dominus* kezdetű bulláját, amely 41 tételben ítélte el az „Isten szölejét pusztító vaddisznót”. A nyakas szerzetes válaszul nagy tömeg jelenlétében égette el az „Antikrisztus utálatos bulláját”. Az 1521 januárjában kibocsátott második pápai bullában Luthert az egyház kiközösítette, majd – miután a wormsí birodalmi gyűlésen V. Károly császár előtt is fenntartotta tanait – májusban birodalmi átokkal sújtották. Ez azt jelentette, hogy bárki büntetlenül elfoghatta, akár meg is ölhette. „Huszták vagyunk mindannyian, anélkül, hogy tudnánk róla, Szent Pál és Szent Ágoston is huszták voltak” – ismerte fel a reformátor. (Számára a török és a pápa az Antikrisztus megtestesülésének két formája volt.)

Luther nézetei a teológus Cajetannal és Eck-vel folytatott hitviták nyomán öltöttek formát. 1520-ban három nagy traktátust tett közzé *A német nemzet keresztény nemességéhez a kereszténység megreformálásáról, Az egyház babilóni*

fogságáról és Egy keresztény ember szabadságáról címmel. Ezek lényege a „három sola”: sola fide, sola gratia, sola scriptura – csak a hit, a kegyelem és az Írás által lehet üdvözülni. Az igaz keresztény maga értelmezi a Bibliát, bűneivel egyedül áll szemben Istennel. Egyházi közvetítők nélkül az élet feladatát, terhet, gyötrő kétségeket (is) jelentett.

Az üldözött Luthert a humanista III. (Bölcs) Frigyes (1486–1525) szász választófejedelem, a wittenbergi egyetem alapítója vette védelmébe. Wartburg várába vitette, ahol Luther tíz hónap alatt lefordította az Újszövetséget, mivel már korábban elhatározta, hogy a Bibliát az egyszerű emberek otthonaiba is eljuttatja. „Nem a latin nyelv betűiből kell kérdezzetni, hogyan beszéljünk németül” – írta. A teljes *Német Biblia* 1534-ben készült el, s Luther zsoltáraival és katekizmusával együtt a megreformált vallás, illetve a német irodalmi nyelv alapja lett. Együttal hatalmas impulzust adott a filológia és a hermeneutika fejlődésének.

A thüringiai őgrófok wartburgi vára, amelyben már a 12. század elején előkelő udvar székelt. Itt találkozott a német középkor két nagy költője, Wolfram von Eschenbach és Walther von der Vogelweide. A vár ma nemzeti emlékhelynek számít, mert falai között fordította le 1521-es fogsága idején Luther Márton a Bibliát.

„Akik a muzsikát kicsibe veszik, azok nem ínyemre valók, mert a muzsika Isten adománya és ajándéka, nem pedig emberi találmány. Az ördögöt elűzi, az embereket felvidítja” – írta Luther. A közös, anyanyelvi éneklés bevezetésével a nagy reformátor rendkívüli hatást ért el, a jezsuiták szerint több embert „tett átkozottá” a koráljaival, mint összes írásával.

A lutheránus egyházat sokkal inkább Luther hívei, tanítványai szervezték meg, semmint maga Luther, aki sohasem tudott vagy akart intézményekben és politikai erőkből gondolkodni. „Én semmit sem tettem, mindent az Ige tett” –

írta, és nem kis meglepéssel állapította meg: „Helyreállítottam a jó rendet és lelkiismeretet a társadalom mindegyik rendje számára, így mind tudni fogják, hogyan éljenek és hogyan szolgálják Istent kijelölt helyükön. Azoknak, akik elfogadták, az én reformációm nem kis előnyt, békét és tiszta erényt hozott.”

Luther személyiségének ellentmondásai részben a reformáció egészének ellentmondásosságát, egyszerre modern és konzervatív jellegét tükrözik. Radikális gondolkodású, de konzervatív vérmérsékletű férfi volt, aki a humanisták „nemzetközi arisztokráciájával” szemben megőrizte kissé vaskosan nyers „népi” vonásait.¹ Tanításai személyhez szóltak, de szemben álltak a reneszánsz individualizmussal. A humanistákkal ellentétben nem szabadította fel az egyént, hanem az addiginál nagyobb mértékben a vallás hatalma alá rendelte,² ám a katolikusoknál és a kálvinistáknál barátságosabban tekintett a laikus világra. A szorgos munkálkodás nála is központi szerepet kapott – német bibliafordításában ő használta először a *hivatus* [Beruf] szót világi foglalkozások megjelölésére –, mégsem azonosította a munkát a teljesítménnyel, a sikerrel s a haszonnal, mint a „modernebbnek” tekintett kálvinizmus.

A NAGY PARASZTHÁBORÚ

Az 1524–1525-ös nagy német parasztháború okairól, hátteréről éppolyan kevés biztosat tudni, mint a korszak többi parasztfelkeléséről. Az kétségtelen, hogy e tömegfelkelések a középkor és az újkor határán kirobbant németországi mozgalmak sorába illeszkedtek. Elsősorban az 1493-ban, 1502-ben, 1513-ban és 1517-ben kitört „bocskor” [Bundschuh] -felkeléseket kell említeni. Az a tény, hogy a parasztháború súlypontja a fejlettebb, városiasabb délnémet területekre esett, igazolni látszik az 1514-es Dózsa-felkelés kapcsán megfogalmazott tézist: nem

¹ Wartburg várában még ma is mutogatják azt a – gondosan karbantartott – foltot Luther írószobájának falán, amely a reformátor tintásüvegének nyomát őrzi. Mérgében azt vágta a folyton körülötte ólálkodó ördöghöz. A felvilágosodás koráig a hozzá hasonlóan művelt emberek is többnyire az ördög jelenlétével, ártó tetteivel magyarázták a betegségeket és más természeti jelenségeket.

² Luther „megtörte a tekintélybe vetett hitet, mert visszaállította a hit tekintélyét” – írta a paradoxonokat kedvelő Karl Marx.

János és követőik) pedig végleg új utakat kerestek, így a vallási egységet már sem a birodalomban, sem a protestáns táborban nem lehetett helyreállítani. 1531-ben a lutheránus rendek megalakították a Schmalkaldeni Szövetséget, közös haderővel és közös pénztárral. A szövetség felvette a kapcsolatot I. Ferenc francia királlyal.

A lutheránusok a szentségek számát hétről kettőre csökkentették (keresztség és úrvacsora/eucharisztia). Ám a kálvinisták az úrvacsorának csak jelképes értelmet tulajdonítottak, s ezen a ponton szembekerültek a Krisztus valóságos jelenlétéhez ragaszkodó Lutherrel. Az ellentétet nem sikerült áthidalni, sőt a szigorú lutheránusok az őket a svájci reformátoroktól elválasztó szakadékokat nagyobbban találták annál, ami a katolikusoktól ebben a kérdésben megkülönböztette őket. „Inkább pápásan, mint zwinglisen!” – mondták.

A lutheránus egyház irányítása, mint említettük, a fejedelmek kezébe került. A püspöki hatalmat felszámolva létrehoztak ugyan egyháztanácsokat (konzisztórium), ám ennek tagjait a tartományúr nevezhette ki. A reformok eredményeként enyhült az egyházi adminisztráció korrupszája. A klérus és a klérus vagyona felett gyakorolt fejedelmi hatalom az állami kormányzat hatékonyságát – és a hatalmaskodás lehetőségét – is megsokszorozta.

A reformáció jelentőségéről szólva – Max Weber óta⁴ – általában a modern kapitalizmushoz, az individualizmushoz, a tudományos fejlődéshez, a szekularizációhoz és a demokráciához való hozzájárulását hangsúlyozzák. Természetesen Weber szerint is bonyolult kölcsönhatások halmazáról van szó, ráadásul ezek elsősorban a kálvinizmus és a modernizáció között mutathatók ki. A mai történetírás fenntartja, hogy a tudomány, a munka, a teljesítmény, a gazdaság, a dinamizmus, sőt a demokrácia jóval inkább a protestantizmushoz köthető, mint a katolicizmushoz.

A németországi reformáció legfontosabb sajátossága, hogy időben az első volt, és ezzel mintegy végrehajtott egy „ugrást a sötétbe”. A hitviták, katekizmusok stb. német „anyanyelve” hozzájárult a nyelvi-kulturális egység megteremtéséhez, és újfajta kapcsolatokat alakított ki a társadalomban. Ez még akkor is említésre érdemes, ha tudjuk, hogy a német reformáció végső soron az elkülönülés és a szétagolódás irányába mutatott.

⁴ Max Weber *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme* című alapvető műve először 1905-ben jelent meg.

VALLÁSHÁBORÚK ÉS VALLÁSBÉKE

Luther szerint a reformációig az egyszerű emberek semmit sem tudtak a kereszténységről, „manapság viszont – írta – egy tizenöt éves fiú vagy lányka többet tud a keresztény tanításokról, mint régebben a nagy egyetemek összes teológusai”. A túlzásoktól eltekintve abban valóban igaza lehetett, hogy a hitújítás egyúttal a vallás és a Biblia iránti felfokozott érdeklődés időszaka is volt. Ám nem kevésbé igaz, hogy hitszakadást, sőt hitszakadásokat is jelentett: az egyik embernek igazabb, mélyebb hitet, a másiknak káoszt, szellemi zűrzavart. „Egyesek azt mondják, annyi egymással hadakozó hit nőtt fel, hogy nem tudják, miben higgyenek [...], mások megpróbálnak mindegyik valláshoz alkalmazkodni” – írta egy brüsszeli lelkész a viharos 16. század végén. Egy német szerző 1650 körül azon elmélkedett, hogy a „pápista, lutheránus, kálvinista” felekezetek között vajon „hová került a kereszténység?”. A 16. századi Európa – benne mindenekelőtt Németország – a kereszténység győzelme óta legmélyebb szellemi válságát élte át.

Köln katolikus érseke és a pfalzi választó áttért a protestáns hitre, így Luther, illetve a Schmalkaldeni Szövetség hívei többségbe kerültek a választófejedelmek között. V. Károly fegyverszünetet kötött Szulejmán szultánnal és békét I. Ferenc királlyal, hogy fegyveresen léphessen fel a protestánsok ellen. A protestáns fejedelmek közötti ellentéteket kihasználva maga mellé állította Fülöp hesseni és Móríc szász herceget, és a katolikus tartományurakkal együtt 1547-ben Mühlbergnél szétverte a Schmalkaldeni Szövetség hadait. Hatalma ezzel tetőpontjára ért, de éppen ez fordította szembe vele híveinek egy részét, akik az új francia királlyal, II. Henrikkel szövetkeztek. 1552-ben Károly menekülni kényszerült az immár Szász Móríc vezette protestáns seregek elől, csapatai a franciáktól is vereséget szenvedtek. A megtört császár Ferdinánd öccsére hagyta a békekötés feladatát.

Az 1555-ös augsburgi vallásbéke zárta le a német vallásháborúkat. Elismerte a katolikus és a lutheránus felekezetet, de továbbiakat nem. A kettő közötti választást a fejedelmek jogává tette, ezt nevezték később az „akié a föld, azé a vallás” (cuius regio, eius religio) elvének; bár pontosabb lenne úgy mondani: akié a hatalom, azé a vallás. Ennek megfelelően például Oppenheim városa száz év

alatt tízszer, a pfalzi választófejedelemség negyven év alatt négyszer változtatott vallást. Aki eltérő hitet vallott, annak el kellett vándorolnia, egyedül a birodalmi városokban tűrték meg a másik felekezet híveit. Az addig elvett egyházi birtokokat nem kellett visszaadni, de a későbbiekben lutheránus hitre térő főpaprak le kellett mondania hivataláról és jövedelmeiről.

Augsburgban inkább tartós fegyverszünet, mintsem béke született. A vallás megválasztása rendi előjoggá vált, a birodalom vallási és politikai egységének helyreállítása kudarcot vallott, a béke tisztázatlan pontjai (például a kálvinisták kizárása) pedig későbbi konfliktusok „csíráit érlelték”.

ELLENREFORMÁCIÓ ÉS KATOLIKUS MEGÚJULÁS

A katolikus megújulást és az ellenreformációt⁵ egyazon folyamat két oldalának tekinthetjük, amelynek elég kevés sajátosan német vonása ragadható meg. A meggyengült katolikus egyház a német területeken is csak a 16. század közepén kapott erőre, kezdte újjászervezni önmagát. Sikerét – a rekatolizációt – három alapvető tényezőre vezethetjük vissza: a katolikus dinasztiák erejére, az új szerzetesrendekre és a tridenti zsinat rendelkezéseire.

Katolikus dinasztiák alatt nem csak a Habsburgokat kell érteni; a német ellenreformáció központja Bajorország, illetve a Wittelsbach-ház volt, amely a kölni „püspöki háborúban” megszerezte magának az érseki széket (1588). Az új szerzetesrendek közül természetesen a Jézus Társaságé (a jezsuitáké) volt a főszerep: szabályzatukat 1540-ben hagyta jóvá III. Pál pápa. A spanyol Loyola Ignác fegyelmezett szerzetes-seregének hatása az oktatás, a hittérítés és a politikai befolyás hármasságán alapult. A jezsuiták elsősorban a 16–17. század fordulóján lendületesen terjeszkedő kálvinizmust próbálták visszaszorítani.

A megszakításokkal majdnem két évtizeden át ülésező tridenti zsinat feladatát III. Pál pápa „az egyházi tévtanok kiirtásában, az egyházi fegyelem és erkölcsök helyreállításában, végül az egész egyház örök békéjének biztosításában” jelölte meg.

⁵ Az ellenreformáció kifejezést először a protestáns göttingeni egyetemen, a német történettudomány bölcsőjében használták az 1770-es években; az 1555–1648 közötti évszázad német történelmét jelölték vele.

A zsinat fenntartotta a papi nőtlenséget, a fülbegyónást, a szentek tiszteletét, a bűcsút és a jó cselekedetek általi üdvözülés tanítását. A Biblia értelmezése és a hit igazságainak eldöntése az egyház kizárólagos joga maradt. Ugyanakkor előírták, hogy a püspököknek állandóan egyházmegyéjükben kell tartózkodniuk, egyszerre több javadalmat nem tölthetnek be, és a papi tisztségek nem válhatnak adásvétel tárgyává. A bűcsúcédulákkal kapcsolatos visszaéléseket megszüntették, a papok képzésére egyházmegyéenként szemináriumok felállítását rendelték el. A tridenti határozatok egészen az 1965-ben zárult II. vatikáni zsinatig lényeges változtatások nélkül érvényben maradtak, akárcsak az 1564-ben bevezetett *Index*, a tiltott könyvek jegyzéke. A tridenti normák a gyakorlatban csak a 17. század derekától kezdtek általánosan érvényesülni.

Reformáció és ellenreformáció küzdelmében különös jelentőséget nyertek az iskolák – oktatás és propaganda kéz a kézben járt. Az új egyetemalapítási hullám részeként Marburgban és Königsbergben lutheránus, Würzburgban, Salzburgban és Grazban katolikus egyetem létesült, a bajorországi Ingolstadtban pedig jezsuita főiskolát szerveztek. A katolikus–protestáns versengés új szellemi központok létrejöttéhez, a barokk kultúra virágzásához is hozzájárult.

TÖRÖK HÁBORÚK ÉS A HABSBURG HATALOM VÁLSÁGA

A kilenc II. Rudolf⁶ császár (1576–1612) – apjával, II. Miksával⁷ (1564–1576) ellentétben – buzgó katolikus volt. Uralkodásával újfajta – a hit egységére és a birodalom kohéziójára törekvő – küldetéstudat jelent meg a Habsburg-házban.

⁶ Magyar királyként I. Rudolf.

⁷ Magyar királyként I. Miksa.

A Kalandos Simplicissimus (Der abenteuerliche Simplicissimus Teutsch) Hans Jakob Christoffel von Grimmelshausen német író 1668-ban megjelent regénye, a német barokk nagyszabású alkotása.

Rudolf, a művelt dilettáns, legszívesebben a művészetekkel, az alkímiával, az asztrológiával és a szép órákkal foglalkozott prágai udvarában. Eközben törökverőnek, a kereszténység bajnokának képzelte magát, de melankóliája, döntésképtelensége miatt mindenkiel szembekerült, és egyre kevésbé tudta irányítani birodalma ügyeit.

A legfontosabb „ügy” az 1590-es évek elején kiújult – később hosszúnak vagy tizenöt évesnek nevezett – török háború volt, amelyet Rudolf is akart. A küzdelemben egyik fél sem tudott döntő sikert elérni, miközben a hadjáratok, az azokat kísérő járványok és éhínségek elpusztították mindazt, ami a 16. századi Magyarországból még megmaradt. A kiürült császári kincstárát Németország fokozott adóztatásával és a magyar főurak elleni hűtlenségi perekkel próbálták bevételekhez juttatni. „Elszegényedett országaival, fegyelmezetlen katonáival, leromlott végváraival, a nagy lőszer- és élelmiszerhiánnyal, a felhalmozott adósságokkal [...] Felsőged állapota ugyancsak nem a legjobb” – állapította meg Rudolphhoz írott levelében öccse, Mátyás főherceg. Mivel Rudolf a magyar rendekkel szemben minden téren az esztelenség határát súroló politikát folytatott, egykori híve, Bocskai István is ellene fordult, és vezetésével országos felkelés robbant ki a császár ellen.

A Bocskai-felkelés sikere elmélyítette a Habsburg hatalom válságát. Az 1606-os békék után a magyar, az ausztriai és a morva rendek konföderációt kötöttek, hogy Rudolfot lemondassák. A Habsburg főhercegek is fellázadtak, kinyilvánították, hogy Mátyás főherceget tekintik a család fejének. Mátyás hajdúkat toborzott, mire Rudolf – császári és cseh királyi címeit megtartva – lemondott a trónról öccse javára.

A következő évtizedek a rendek fölényének jegyében teltek. A cseh és osztrák nemesség kikényszerítette Mátyástól a vallásszabadság biztosítását, a magyar nemesség az 1608-as törvényekben pedig már-már az ország kormányozhatóságát veszélyeztető mértékben korlátozta Bécs központi hatalmát. Az erőviszonyok csak a harmincéves háborúval és a Habsburgok ellenreformációs fanatizmusának új képviselőjével, II. Ferdinánd trónra lépésével változtak meg.

A HARMINCÉVES HÁBORÚ

1618-ban Európa nagyobbik felén kivételesen béke honolt, de Rudolf császár udvari asztrológusa, Johannes Kepler májusra nagy bajokat jósolt. Igaza lett:

1618. május 23-án a prágai defenesztrációval megkezdődött az utóbb harmincévesnek nevezett nagy háború. Az új királlyal, II. Ferdinánddal (1619–1637) elégedetlen cseh rendek a Habsburgok két főhivatalnokát és titkárukat kihajították a prágai vár, a Hradzsín ablakán. (Mivel pont egy szemétdombra estek, mindhárman szerencsésen túléltek a zuhanást: ezt a katolikusok az isteni gondviselésnek tulajdonították, a protestánsok csak a szemétdomb jótékony hatásának.)

A felkelők ezután felkérték protestáns hittestvéreiket, hogy támogassák ügyüket, Ferdinánd helyett pedig meghívták királyuknak a kálvinista V. Pfalzi Frigyeset, I. Jakab angol király vejét. Ám az időközben császárrá választott Ferdinánd hadvezére, Tilly generális 1620 őszén a Prága melletti Fehérhegyen másfél óra alatt szétverte a cseh rendek seregét. A „téli király”-nak gúnyolt Frigyesnek menekülnie kellett Csehországból. II. Ferdinánd a felkelés 27 vezetőjét lefejeztette, és a saját törével aprította miszlikbe a vallásszabadságot biztosító kiváltságlevelet. Mintegy ötvenezer protestáns család emigrált, helyüket katolikus németek foglalták el. A prágai egyetem – Közép-Európa első egyeteme – a jezsuitáké lett.

A konfliktus „eszkalálódott”. A háború egyszerre volt európai és német, dinasztikus és nemzeti, vallási és rendi jellegű, okai ennek megfelelően sokrétűek. Németországban első helyen említendő a vallási megosztottság, amelyet csak azért nem jellemezhetünk patthelyzetként, mert a katolikus és a kálvinista előretörés mintegy két tűz közé szorította a számban erős, de megosztott lutheránusokat. A vallási kérdés a 17. század elejére a birodalmi intézmények működését is megbénította.

A birodalmi gyűlés 1555 és 1603 között csak hat alkalommal ült össze, majd működésképtelenné vált. A Birodalmi Kamarai Bíróság határozatait nem mindegyik tartomány fogadta el. Mindehhez járult Rudolf császár már említett döntésképtelensége és a császári hatalom tekintélyvesztése.

1606-ban a dél-németországi Donauwörth városában tört ki vallási konfliktus, amelynek Miksa (1597–1651), Bajorország katolikus fejedelme fegyverrel vetett véget: a várost megszállta, Bajorországhoz csatolta, és a jezsuiták segítségével a katolikus táborba kényszerítette. Válaszul a protestáns államok jogaik és érdekeik védelmére 1608-ban megalakították a Protestáns Uniót, amelynek vezetője a pfalzi választófejedelem lett. A következő évben Katolikus Liga néven Bajor

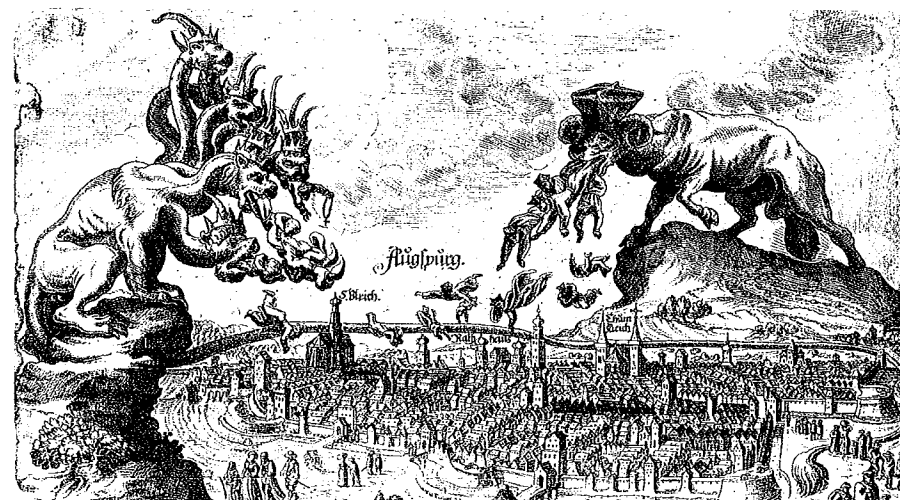
Miksa vezetésével létrejött az ellenszövetség. Mindkét tábor lázas fegyverkezésbe kezdett. A következő konfliktusban, amely Kleve, Jülich és Berg hercegségek örökösödése kapcsán robbant ki, az Unió és a Liga egyaránt külföldi szövetségeseket keresett, bár a válság ezúttal még kompromisszummal – a vitatott terület megosztásával – oldódott meg. Ugyanez a cseh felkelésnél azért sem sikerült, mert a három katolikus és a három protestáns választófejedelem (a három érsek, illetve a szász, a brandenburgi és a pfalzi uralkodó) mellett a cseh király jelentette „a mérleg nyelvét” – ha ő a katolikus táborból a protestánsba áll át, az jóvátehetetlen csapást mért volna a katolikus Habsburg hatalomra, sőt a németországi és az európai egyensúly felborításával fenyegetett. A helyzetet tovább nehezítette egyfelől a jezsuiták nevelte II. Ferdinánd, másfelől a protestáns hatalmakban bízó Pfalzi Frigyes hajthatatlansága.

A harmincéves háborút rendszerint több szakaszra osztják, bár inkább az történt, hogy az újabb és újabb hatalmak beavatkozása nyomán – a svéd király találó szavaival – „minden európai háború egyetlen háborúvá egyesült”. Az első, kb. 1630-ig tartó évtizedet még vallásháborúnak tekinthetjük. Rendre a Habsburg seregek győztek, de – főként a holland diplomácia erőfeszítéseinek eredményeként – mindig újabb ellenfelekkel kerültek szembe: a hadi erények inkább a katolikus, a pénz és a diplomáciai ügyesség inkább a protestáns táborban összpontosultak.

A dán királlyal 1629-ben kötött béke után II. Ferdinánd kiadta ún. Restitúciós Ediktumát, amelyben minden 1552 után protestáns hitre tért várost, püspökséget, birtokot és jövedelmet rekatolizált vagy „restituált”. Intézkedése felrúgta az augsburgi vallásbékében rögzített megállapodást, ráadásul megszegte a birodalom alkotmányát, mivel az ediktumot a rendek megkérdése nélkül bocsátotta ki. A Habsburgok hatalmának növekedése már a katolikus fejedelmekben is félelmet keltett, de csak a túlságosan önállósá váló császári főparancsnok, Wallenstein⁸ elbocsátását érték el, a Restitúciós Ediktum módosítását nem.

1630 után a háború még nemzetközibbé vált. A zseniális svéd hadvezér, II. Gusztáv Adolf király holland mintára megszervezett, mozgékony, fegyelmezett

⁸ Albrecht Wenzel Eusebius von Wallenstein (eredetileg Valdštejn) a háború legismertebb hadvezére és hadivállalkozója volt. Pályája csúcspontján II. Ferdinándtól birodalmi hercegi rangot kapott, hozzá Mecklenburg hercegségét és fényes palotát Prágában. Övé volt Csehország egynegyede, főhadiszállásán saját kincstárral, kancelláriával, hadbíróssággal és tábori nyomdával rendelkezett. A hadsereg élmezősenek és fizetésének fejében a császár felhatalmazta az elfoglalt területek „kiaknázására”. Önállóságát, túlzott hatalmát a féltékeny Ferdinánd végül megelégtelte, és a csehországi Eger (Cheb) városában meggyilkoltatta. Gyönyörű palotája ma is a prágai Kisoldal egyik büszkesége, a cseh szenátus székhelye.

II. Ferdinánd 1629-es restitúciós rendeletének protestáns kommentárja. A röpirat szerint Augsburgot a katolikus ellenreformáció fenyegeti: bal oldalról a hétfejű szörnyeteg pestist és szerzeteseket, jobb oldalról az Antikrisztus jezsuita hazugságokat hoz rá. A háttérben kivehető a kéttornyú város-háza, a dóm és a város erődítései.

hadserege benyomult Németországba és legyőzte Tillyt (1631, Breitenfeld). Gusztáv Adolf, aki legnagyobb győzelmének kivívása közben a csatatéren lelte halálát (1632, Lützen), egy évszázadra megalapozta a Baltikumban a svéd hegemóniát. Bár a svédek elleni győzelmükkel (1634, Nördlingen) még utoljára felragyogott a spanyol fegyverek – és velük II. Ferdinánd – szerencsecsillaga, a válszázként bekövetkező francia hadüzenet lelohasztotta a Habsburgok reményeit.

A háború utolsó, francia–svéd szakasza – amelyben Richelieu bíboros egy protestáns állammal szövetséget kötött a császár ellen – már nem vallásháború, hanem nagyhatalmi konfliktus volt. Franciaország és Svédország sem az erők egyensúlyára törekedett: a maguk hegemóniájával akarták felváltani a Habsburgokét. Ez végül a felek általános kimerülése és a franciaországi Fronde-lázadások miatt nem sikerült – a hosszú háborúskodás megegyezéssel békével ért véget. A békekötés okmányait 1648. október 24-én a császár, illetve a francia és a svéd király képviselői kemény alkudozások után a vesztfáliai Münster és Osnabrück városában írták alá. A spanyolok és a franciák még egy évtizeden át, 1659-ig vívták a saját harmincéves háborújukat.

PUSZTULÁS ÉS VÁLSÁG

A „német háború” a legtöbb áldozatot értelemszerűen Németországban követelte, hiszen „Európa kóborló csöcseléke harminc éven keresztül Németországot választotta főhadiszállásául”. A népesség felének-kétharmadának pusztulásáról szóló korábbi becsléseket ma már irreálisnak tartják, ám továbbra is csak becslésekre vagyunk utalva. Ezek szerint a birodalom 1600 körül mintegy 20 milliós népessége 1650-re kb. 15–16 millióra csökkent (legalább húsz százalékkal!), majd 1700 körül ismét elérte a húszmillió főt. Óriásiak voltak a regionális eltérések: Würtemberg a háború alatt lakosságának háromnegyedét veszítette el, a tíz ostromot átvészelt Magdeburg negyvenezres lakosságának körülbelül a fele élte túl Johann Tilly generális 1631-es hadjáratát.

Tilly császári generális seregei megostromolják Magdeburgot. Az 1631. májusi ostrom, majd a zsoldosok garázdálkodása nyomán a negyvenezres város minden második lakosa meghalt. A jezsuiták nevelte, spanyol szolgálatban felnőtt Tilly gróf nem sokkal később a II. Gusztáv Adolf svéd király ellen vívott breitenfeldi csatában esett el. Id. Matthäus Merian rézmetszete, 1637.

Mindez jórészt a korabeli hadviselés módszereivel magyarázható. A kora újkori államok nem tudtak hosszabb időn át nagy létszámú hadseregeket fenntartani, ezért zsoldosvezéreket bíztak meg katonák toborzásával. A hónapokig tartó hadjáratokat általában az ellenség utánpótlásának megbénításával lehetett megnyerni – ilyenkor a seregek ellátása a lakosságra hárult. A zsoldosok közeledésének hírére a módosabbak a városba, a szegényebbek az erdőbe menekültek. Egy Neenstetten nevű faluban élő cipész, bizonyos Hans Heberle feljegyezte, hogy a háború alatt harmincszor menekült el családjával együtt a nagyobb biztonságot nyújtó Ulm városába, de így sem menthette meg testvéreit és gyermekeit.

Nem lehet azonban minden bajt a háború számlájára írni. A „17. század általános válságaként” ismert jelenségek Németországot sem kímélték. A népesség növekedése már 1600 körül megállt. A szórványos adatokból is kikövetkeztethető az általános gazdasági-pénzügyi stagnálás, amely az inséges-járványos-háborús években válságba csapott át. A nehézségek hátterében a világkereskedelem súlypontjának a Mediterráneumból az atlanti országokba való áthelyeződése állt, amely súlyosan érintette a birodalom régi, híres központjait, például Köln, Frankfurt, Lübeck, Nürnberg, Augsburg. Egykori hatalmuk, gazdagságuk végleg a múlté lett. Helyettük új központok erősödtek meg: München, Hannover, Kassel, Drezda, Düsseldorf, Bonn, Mannheim és Karlsruhe, ezek azonban nem kereskedelmi, hanem fejedelmi központokként [Residenzstadt] kerültek előtérbe. Az újabb klímakutatók szerint sok jelenség hátterében az akkor beköszöntő világméretű lehűlés, a „kis jégkorszak” állt.

Talán e korszak válságaival magyarázható, hogy a legtöbb boszorkányperre éppen a 17. század első felében került sor, számuk csak a század utolsó évtizedeiben kezdett csökkenni. Németország katolikus és protestáns részei egyaránt derekasan kivették részüket a „boszorkányok” üldözéséből. Nem mellékes az a körülmény sem, hogy az elítéltek ingó és ingatlan javait a hatóságok foglalták le. A perek 1700 körüli lanyhulása az új, tudományos világszemlélet térhódításának köszönhető, amelyben az ördög lassan jelképpé szelődött. Tanult emberek – illetve az államhatalom képviselői – már nem adtak hitelt az ördög és az öregasszonyok szövetségén alapuló vádaknak, így a boszorkányok lassan megtérhettek a mesék világába.

A boszorkányperек kérdésének napjainkra áttekinthetetlené duzzadt irodalma nem szolgál egységes magyarázattal. Egyes kutatók a konser-

vatív falusi társadalom konfliktusaiban, mások a nőkről vallott egykorú véleményekben, ismét mások a reformáció és ellenreformáció kiélezett küzdelmében vélték megtalálni a boszorkány-hisztéria okait, esetleg magának a válságnak a kísérőjelenségét látják benne. Feltűnő, hogy azokon a területeken rendezték a legkevesebb boszorkánypert, ahol az inkvizíció hatékonyan üldözte az eltérő vallásúakat. Az a felvetés sem érdektelen, amely szerint a hegyes-völgyes területeken rendre több „boszorkányt” lepleztek le, mint a szelídebb alföldi tájakon.

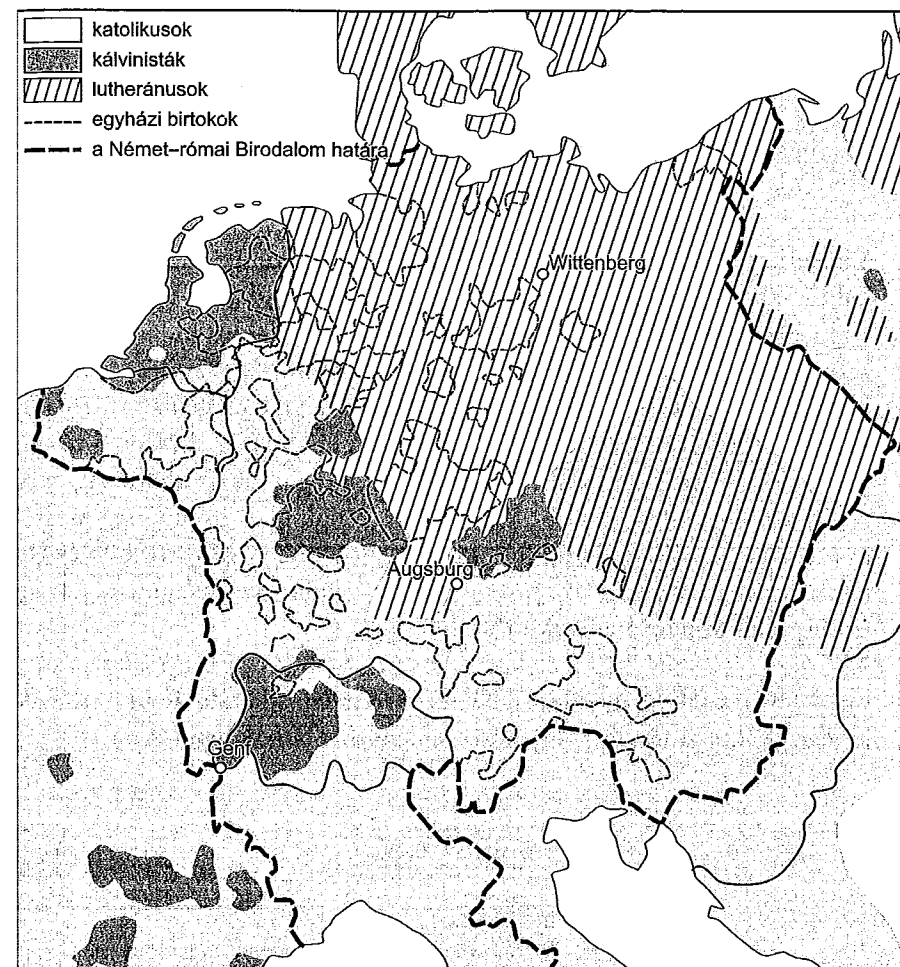
A VESZTFÁLIAI BÉKE

A konstanzi zsinat óta nem került sor olyan nagyszabású és hosszas tanácskozássorozatra, mint amilyen a harmincéves háborút lezáró béke megkötését előzte meg – a feladatok bonyolultsága ezt indokoltta is tette. A vesztfáliai béke egyrészt a protestánsok és a katolikusok, másrészt a császár és a birodalmi fejedelmek, harmadrészt a Habsburg-párti és a Habsburg-ellenes koalíció államainak küzdelmét volt hivatva lezárni. Az idők változását jelezte, hogy a pápa képviselője alig szólt bele a béketárgyalásokba, s végül alá sem írta a békeokmányt.

Vallási téren megerősítették az 1555-ös augsburgi vallásbékét, továbbá harmadik felekezatként elismerték a kálvinizmust a birodalom területén (kivéve a Habsburg örökös tartományokat és Csehországot). 1648 után a vallási határok Európában már nemigen változtak, a nemzetközi politikában pedig lassan megszűnt a vallás addig meghatározó szerepe.

Területi szempontból véglegessé vált Svájc és Hollandia kiválása a Német-római Birodalomból, a két állam függetlenségét az aláírók garantálták. Emellett jelentős német területeket csatoltak Franciaországhoz és Svédországhoz. Brandenburg, Szászország és Bajorország is új területeket szerzett a birodalmon belül – sőt Brandenburgé mintegy 30 000 km²-rel növekedett, kétszer annyival, mint amennyi Svédországnak jutott.

Alkotmányos szempontból a Német-római Birodalom államai nagyfokú önállóságot kaptak, beleértve az önálló külpolitikának, a szövetség-, illetve szerződéskötésnek a jogát is (azzal a feltétellel, hogy ezek nem a császár ellen

Reformáció és ellenreformáció a harmincéves háború végén

irányulnak). A birodalom berendezkedését csak a békét aláíró hatalmak egyetértésével lehetett megváltoztatni.

A vesztfáliai béke olyan kompromisszumot hozott létre, amely elismerte az egyenjogú és szuverén államokat Európában, sőt – a következő fél évszázadban érvényesülő francia, illetve svéd fölény dacára – hallgatólagosan a hatalmi egyensúly gondolatából indult ki. Ami Németországot illeti, a béke valóban

megpecsételte a birodalom szétagolódását. Területén 1648 után 314 dinasztikus fejedelem, világi főúr, egyházi állam és birodalmi város osztozott. Ehhez járult még összesen 540 birodalmi lovag 1475 önálló birtoka – a politikai egységek száma így éppen 1789-et tett ki –, ez utóbbiak azonban együttvéve is csak az összterület kettő és az összlakosság egy százalékát jelentették.

A következő kétszáz évben a központi akaratot nélkülöző Németország inkább csak földrajzi fogalmat jelölt, az európai politikának tárgya és nem alakítója volt. Európa közepén hatalmi vákuum alakult ki, amin a fokozatosan keleti tartományaik felé forduló Habsburg császárok sem tudtak változtatni. Mindez persze nem a békének, hanem a megelőző százötven vagy még több év német történelmének volt az eredménye. A Német–római Birodalom mint keret, mint az alkotórészek jogainak és önállóságának, Németország vallási és politikai egyensúlyának biztosítója még másfél évszázadon át változatlanul fennmaradt. Ennyiben a Münsterben és Osnabrückben kialakult kompromisszumot Németország Napóleon koráig érvényes alkotmányának tekinthetjük.

A hitújítás és a vallásháborúk hatásai összességében egészen a 20. századig meghatározónak bizonyultak a német történelem alakulásában – vannak, akik a „német különutat” kijelölő eseménysort látnak bennük.

KRÓNIKA

1493–1519	I. Miksa császár uralkodása.
1517	Luther Márton közzéteszi a bűcsút és a pápaságot támadó téziseit.
1519–1556	V. Károly császár uralkodása.
1521	Luthert a pápa egyházi, a császár birodalmi átokkal sújtja.
1524–1525	A nagy német parasztháború.
1527	„Sacco di Roma”: V. Károly zsoldosai feldúlják Rómát.
1529	A speyeri birodalmi gyűlésen Luther hívei protestálnak.
1529	A török először ostromolja Bécset.
1530	Az augsburgi (ágostai) hitvallás elfogadása.
1531	A Schmalkaldeni Szövetség megalakulása.
1545–1563	A tridenti zsinat.
1546–1547	A schmalkaldeni háború.

1555	Az augsburgi vallásbéke.
1559	A cateau-cambrésis-i békével lezárulnak az itáliai háborúk.
1556–1564	I. Ferdinánd császár uralkodása.
1564–1576	II. Miksa császár uralkodása.
1576–1612	II. Rudolf császár uralkodása.
1593–1606	A „hosszú” vagy „tizenöt éves” török háború.
1608	Megalakul a Protestáns Unió.
1609	Megalakul a Katolikus Liga.
1612–1619	I. Mátyás császár uralkodása.
1618	A cseh rendek prágai felkelése.
1618–1648	A harmincéves háború.
1619–1637	II. Ferdinánd császár uralkodása.
1620	A fehérhegyi csatában a császáriak legyőzik a cseheket.
1629	II. Ferdinánd restitúciós rendelete.
1632	A lützeni csatában meghal II. Gusztáv Adolf svéd király.
1634	Wallenstein meggyilkolása.
1637–1657	III. Ferdinánd császár uralkodása.
1648	Münsterben és Osnabrückben aláírják a vesztfáliai békét.

IV. POROSZORSZÁG FELEMELKEDÉSE (1650–1790)

„A német birodalom és a német nemzet két különböző dolog.
A németek nagysága sohasem függött fejedelmeiktől...
Erkölcsei nagyság az, amely a nemzet kultúrájában
és jellemében lakozik, függetlenül a politika sorsfordulataitól.”
(Friedrich Schiller)

A RÉGI BIRODALOM

„Németország tagadhatatlanul nagyon szép ország, tele becsületes és szorgalmas emberekkel; ha egységesülne, a legerősebb hatalom volna, amelyet a világ valaha látott” – írta 1748-ban a skót filozófus, David Hume. Nagyjából ugyanígy nyilatkozott 1779-ben Charles Vergennes gróf, francia külügyminiszter: „Micsoda előnyben lenne Németország, ha ezt a jelentős erőt nem korlátozná alkotmányának jelen formája [...] Hatalmi fölényünk és biztonságunk döntően a német erők szétforgácsoltságán alapul”. Honfitársa s kortársa, Voltaire csak gúnyolódott a régi birodalmon, mondván, hogy az nem szent, nem is római és a legkevésbé sem birodalom, Schiller pedig – valamivel később (1796-ban) – feltette a kérdést: „Némethon? De merre van hát?” Válasza: „Nem tudom, e földet hol találom...”

A német területek modernizációja – mind politikai-katonai, mind gazdasági-kulturális téren – valóban késésben volt az atlanti országokéhoz képest, sőt a lemaradásuk fokozódott. Ugyanakkor a legtöbb német továbbra is második, tágabb hazájának érezte a régi birodalmat; reformjának szükségességéről sokan írtak, felszámolásáról senki. A birodalmi intézmények – a Birodalmi Gyűlés, a Birodalmi Kamarai Bíróság és a szintén legfelsőbb bíróságként funkcionáló Birodalmi Udvari Tanács – ha lassan, nehézkesen, látványos eredmények nélkül is, de – működtek. A birodalom olyan keretet jelentett, amely garantálta mind egyik tagjának létét, önállóságát és jogait, hatalmi és vallási egyensúlyai révén

fenntartotta a belső békét. A kisebb államok védelmet remélhettek a nagyobbakkal szemben, az alattvalók az uralkodói önkény ellen: amikor 1764-ben württembergi Károly Jenő herceg zsarnoksága miatt az ország rendjei a bécsi Udvari Tanácshoz fordultak, az nekik adott igazat, s az önkényúr visszakozni kényszerült.

A regensburgi Birodalmi Gyűlés 1663 után a német államok követeinek állandóan ülésező értekezletévé vált. Első kamarájában a választófejedelmek (a 18. században többnyire kilenc volt belőlük), a másodikban a világi és egyházi fejedelmek, a harmadikban a hatvanöt birodalmi város küldöttei tanácskoztak. Az egyezkedés hosszú folyamat volt, amit a vallási megosztottság is nehezített: mindhárom kamarában külön-külön határoztak a protestánsok és a katolikusok (Corpus Evangelicorum – Corpus Catholicorum), majd a szavazatok számlálása helyett tárgyalások útján próbáltak kompromisszumra jutni. A kisebb katolikus államok, illetve fejedelmek gyakran a Habsburg császár mellett foglaltak állást a nagyobb protestáns államokkal (fejedelmekkel) szemben. Fontos törvények,

talán a két birodalmi céhszabályzatot kivéve, nem is születtek e másfél évszázad alatt.

A császári cím presztízse a 18. században sem szűnt meg, ám ez nem változtatott azon, hogy a császár hatalma kizárólag a Habsburg területek feletti uralmán alapult. A birodalom nélkülözte az egységes adó- és pénzrendszert, valamint a közös haderőt, így államnak aligha volt tekinthető. Igazán eredményesen csak a Thurn und Taxis hercegek kezében lévő birodalmi posta működött, amelynek kétféjű sasos címere Németország-szerte látható volt a postahivatalokon és a postakocsik oldalán.

A birodalom lakosságának száma 1700 körül valószínűleg újra meghaladta a harmincéves háború előtti 15–16 milliót, majd 1800-ra mintegy 25 millióra nőtt. A jelentős népességnövekedés a mezőgazdaság fejlődésével magyarázható: nagyobb

A birodalmi posta kétféjű sasos jelvénye a 18. század közepén. A kétféjű sas a német birodalmi jelképek közül került át a Habsburgok címerébe.

területet vontak művelés alá, emelkedtek a terméshozamok és elterjedt a burgonyafogyasztás. A háborús 18. században a hadseregek ellátása jórészt ezen múlt; a katonák grenadírmarsot – magyarosan: gránátos kockát – kaptak, attól masíroztak. Ugyanakkor a népesség növekedése miatt az életszínvonal valószínűleg stagnált.

A régi birodalom szétforgácsoltsága és megreformálhatatlansága, ebből következő anakronisztikus mivolta a 18. században már világosan érzékelhető volt, azonban – mai kutatók szerint – ez nem igazolja azt a későbbi romantikus-nacionalista szemléletet, amely e birodalmi kereteket egészében elavultnak, a történelem szemétdombjára valónak tekintette.

A FRANCIA HEGEMÓNIA

„Németország olyan labda, amelyet a nagyhatalmak ide-oda hajigálnak” – állapította meg a filozófus Gottfried Wilhelm Leibniz: megállapítása nemcsak a birodalom gyengeségére, hanem a külpolitika meghatározó szerepére is utalt. Európa az 1648-as vesztfáliai béke és az 1714-ben lezárult spanyol örökösödési háború között Franciaország (a Bourbonok) hegemoniáját nyögte, ami kiváltképp igaz a német területekre. A Németországban kialakult hatalmi vákuum felerősítette a francia expanziós törekvéseket; a „született agresszorként” számon tartott XIV. Lajos – az építkezések mellett – a háborúkban kereste az uralkodói dicsőséget, a gloire-t. A francia terjeszkedés útjában álló fő akadályt továbbra is a Habsburg császár jelentette, akivel szemben Lajos diplomáciája a svédeket, a törököket, olykor a magyar „rebelliseket” is felsorakoztatta. A francia támadás gyakran a svédvel vagy a törökkel egyszerre következett be, ami „kétfrontos” háborúk sorozatát jelentette a Habsburgok számára.

Az 1670-es évektől a Napkirály „újraegyesítési” (reuniós) törvényszékeket állított fel, amelyek homályos jogcímek alapján készségesen szállították az érveket a Rajnán túli birodalmi területek francia megszállásához. A legnagyobb siker 1681-ben Strassburg annexiója volt, amelyet 1684-ben Luxemburg megszállása követett. Vauban márki megkezdte az új határokat védő erődrendszer kiépítését. Az 1683-ban kirobbant török háború miatt I. Lipót császár (1657–1705) kénytelen volt elismerni az „újraegyesítéseket”. Azonban az 1688–1697 közötti – a gazdag Rajna menti területeket elpusztító, parasztok („svábok”) tízezreit keletre

űző – pfalzi háború fordulópontot jelentett: az angol trónra lépő holland Orániai Vilmos és I. Lipót létrehozta azt a franciaellenes koalíciót, amely később a spanyol örökösödési háborúban is kiválóan működött. A szövetségesek győzelmei nyomán megkötött 1713–1714-es békék a (brit) egyensúlypolitika győzelmét hozták, bár Franciaország megtarthatta Elzászt és a rajnai határvonalat. De a Rajna vidék német lakossága évtizedeken át iszonyattal emlegette a franciák pusztítását.

A 18. század új nagyhatalmának, a svédeket és törököket visszaszorító Oroszországnak a felemelkedését Ausztria és Poroszország nyugtalanul figyelte. Mindketten szövetkezni próbáltak a cárral: törekvéseik egyik kétes eredménye Lengyelország felosztása lett (1772, 1793, 1795). Ebben a korszakban több német állam megerősítette birodalmon kívüli hatalmi bázisát: Ausztria és Brandenburg-Poroszország kelet felé terjeszkedett,¹ a szász Wettin-dinasztia tagjaiból (1697–1763 között) lengyel, a hannoveri választófejedelmekből (1714–1837 között) brit uralkodók lettek. Ezek a perszónaluniók fokozták a külpolitikai bonyodalmakat: nem véletlen, hogy Nagy-Britannia többször bekapcsolódott a 18. század aránylag „civilizáltabb” (a harmincévesnél kevésbé pusztító) németországi háborúiba.

A „fény századában” a francia hegemonia a kultúra minden területén érezte hatását. Pompás barokk fejedelmi kastélyok sorát építették fel Versailles mintájára (München, Bécs, Ludwigsburg, Würzburg, Drezda, Berlin, Potsdam stb.), amelyekben operákat, baletteket, bálakat rendeztek. Divatba jött a francia nyelv és irodalom, a párizsi öltözködés és életstílus. Az udvarias viselkedés [Höflichkeit] a barokk, majd rokokó udvarhoz [Hof] illő magatartást és modort jelentett – növelve a különbséget az elit és a közrendű tömeg életmódja között.

A HABSBURG NAGYHATALOM

Az osztrák Habsburgok birodalma az 1720-as, 1730-as években érte el legnagyobb kiterjedését – ezúttal nem a dinasztia eredményes házassági stratégiájának,

¹ „Annak, hogy Ausztria és Poroszország, a középkori német 'Drang nach Osten' e két legfontosabb államalakulata európai nagyhatalommá válhatott, közös a gyökere: mindkettő jórészt annak köszönhetette hatalmát, hogy a birodalomhoz nem tartozó területeket foglalt magába” – írta szintézisében H. A. Winkler berlini történész.

hanem katonai sikereinek köszönhetően. (1495 és 1918 között a Habsburgok 64 háborút vívtak; 191 békeévvvel 232 háborús év állt szemben.)

Először I. Lipót császár egyesítette egyetlen kézben az egyre gyakrabban csak Ausztriaként emlegetett Habsburg birtokokat. Az előnytelen külsejű, átlagos képességekkel rendelkező Lipót növelte az adókat, hogy állandó hadsereget állíthasson fel. Neki megadatott az, ami 150 éven át egyetlen ősenek sem: hadai a 17. század végére kiverték a törököt Magyarországról. Csak a magyar rendekkel nem boldogult: idősebb fiára, a világias, reformer hajlamú I. József (1705–1711) maradt a leghosszabb és legnagyobb területre kiterjedő magyarországi felkelés, a Rákóczi-szabadságharc kompromisszumos lezárása. Kisebbik fia, a politikusként közepszerű, szertartásos VI. Károly² (1711–1740) sikeresen fejezte be a spanyol örökösödési háborút (megszerezte Belgiumot, Milánót, Nápolyt és Szardíniát), az új török háborúban serege Belgrádig nyomult (1718), a spanyol Bourbonok legyőzésével pedig Szicíliát csatolta birodalmához (1720). Károly uralkodása egyébként – Magyarország területén is – a katolikus osztrák barokk rendkívüli építkezési lázzal kísért fénykora volt, különösen Bécsben.

A Habsburgok feltűnő sikersorozata jórészt a véletleneken és a nemzetközi viszonyok kedvező alakulásán múlt. Maga Lipót egészen Bécs 1683-as ostromáig a francia hódítások visszaverésére és a törökkel való békesség fenntartására törekedett, ami jól megfért a „rebellis” – és protestáns – magyarok megtörésének szándékával. A császár egy új francia háború kirobbanásától tartva kötötte meg az 1663–1664-es török háború végén a „szégyenletes” vaskücsök békét, amelyet a Wesselenyi-féle összeesküvés, majd az udvar megtorlása követett. (A magyar rendek általában két ok miatt elégedetlenkedtek: ha a bécsi udvar nem – vagy lanyhán –, illetve ha túl komolyan háborúzott a törökkel, ami sok pusztulással, sok kiadással járt.)

Lipótnak nagy szerencséje volt hadvezéreivel, Lotaringiai Károllyal és főleg Savoyai Jenővel. Utóbbit vézna termete miatt a Napkirály elutasította – vesztere, mert Jenő herceg a török hadszíntéren aratott diadalo után nyugaton, a franciák ellen is győzelmet győzelemre halmozott. Később, az Udvari Haditanács [Hofkriegsrat] koncepciózus elnökeként három császárt szolgált, a birodalom legtekintélyesebb (és leggazdagabb) államférfia lett. Véletlen-e vagy sem: 1736-ban bekövetkezett halálával az osztrák sikereknek egy csapásra vége szakadt. A lengyel

² Magyar királyként III. Károly.

örökösödési háborúban Ausztria elvesztette Nápolyt és Szicíliát (1738), az ugyanekkor zajló török háborúban pedig Észak-Szerbiát és Olténiát (1739). A kétfrontos háborúkban való helytállás többnyire meghaladta Ausztria lehetőségeit.

Az 1648-os vesztfáliai béke után a Habsburg birodalom súlypontja keletebbre, a dunai országokra tevődött át, bár a bécsi udvar – alapvetően XIV. Lajos politikája miatt – erről 1683-ig nem akart tudomást venni. Az eltolódás a 18. században is folytatódott: Szicília és Nápoly, majd Szilézia és Belgium elvesztését az elmaradott Galícia és Bukovina megszerzése sem ellensúlyozhatta.

Ausztria komoly eredményeket ért el hadseregének korszerűsítésével és a katolikus kultúra elterjesztésével, de a birodalom örökölt gyengeségei megmaradtak: területeinek szétszórtsága és széhezhetősége, gazdaságának és infrastruktúrájának fejletlensége.

A VÁLASZTÓVONALAK

A változó határok ellenére még mindig óriási méretű Német–római Birodalom nagyon különböző területeket fogott közös keretbe, ráadásul a régi választóvonalak mellett újak is kialakultak.

Az eltérő vallás és kultúra választotta el a többnyire katolikus déli és nyugati országrészeket a protestánsok lakta északiaktól és keletiektől. De a mindennapi életben meglevő választóvonal már nem járt együtt olyan engesztelhetetlenül harcias szembenállással, mint a harmincéves háború előtt. A kompromisszumok keresésének és a teológiai közömbösségnek sajátos példája volt Osnabrück városa, amelynek püspöki székét felváltva töltötték be lutheránusok és katolikusok. Még a vallási vitáktól gyakran hangos – lutheránus többségű – Szászország polgárai is könnyen túltették magukat azon, hogy fejedelmük a lengyel trón megszerzése érdekében áttért a katolikus hitre. A vallás még nem számított magánügynek, de már nem mozgatta a nagypolitika szálait.

Külföldi megfigyelőknek is feltűnt, milyen élesek Németországban a társadalom rendjeit elválasztó jogi, nyelvi és kulturális határok. Ezek megerősítésére sorra születtek a hierarchia minden egyes rétegének ruházatát előíró rendeletek [Kleiderordnungen]. A rendi társadalomban a fő választóvonal nemesek és

közrendűek között húzódozott. „A közrendűek [...] közönséges gondolkodásúak, belőlük rossz katonatisztek lennének” – állapította meg Nagy Frigyes, a felvilágosult porosz király. A népesség egy százalékát kitevő nemesség a (formálisan) csak a császárnak alárendelt [Reichsunmittelbar] főurakra és a helyi fejedelmektől is függő [Reichsmittelbar] „köznemesekre” tagolódott. Talán felesleges hozzátenni, hogy ez a jogi megkülönböztetés Németországban sem tükrözte a nemességen belüli vagyoni viszonyokat.

Az iparosok és kereskedők – röviden: a polgárok – felfelé is, lefelé is őrizték rendi elkülönülésüket. A *Patriot* című hamburgi lap 1726-os cikke szerint „ismerik és betartják a polgári jólét és a nemesi vagy vidéki életmód közti határokat; a polgárság nem bálokkal, gálákkal, estélyekkel és kártyajátékokkal tűnik ki a társas életben”. Egy kortárs 1746-ban amiatt panaszkodott, hogy „mindegyik osztály [értsd: rend] kizárja és kerüli a többiét, s ahol valaki kiharcolt egy pozíciót, ott lecövekel, a saját világán belül”. Fél évszázaddal később írta Mme de Staël nevezetes Németország-könyvében írta: „...olyan nagyok ebben az országban a különbségek, hogy az ember nem is tudja, miként lehetséges ezt a sokféle vallást, kormányformát, környezetet és valójában népet egy és ugyanazon nevezőre hozni”.

A 18. századra határozottabban kirajzolódott a nyugati és keleti területek agrárfejlődésének különbsége. Nyugaton a földbirtokos a kisüzemként működő parasztgazdaságok – helyi szokások szerint kialakult – pénz és terményszolgáltatásaiból élt [Grundherrschaft]. Becslések szerint egy közepes méretű (kb. húsz hektáros) gazdaságban a termésnek mintegy negyven százaléka a földesúré, az egyházé és az államé lett; másik negyven százaléka vetőmagnak és takarmánynak kellett – a maradék húsz százalék maradt a megélhetésre.

Az Elbától keletre a paraszti gazdaságok rovására létrejöttek a robotoltató földesúri majorságok [Gutsherrschaft], és a „második jobbágyság” erre épülő rendszere [Leibeigenschaft].³ Az „örökös” jobbágyságok nem a röghöz, hanem a földesúrhoz voltak kötve – mindenesetre nehéz sorsa ellenére e területek parasztosága (talán a földesúr állandó jelenléte, a személyes függés szorossága miatt) ritkábban lázongott, mint a szabadabb déliek és nyugatiak.

³ 1800 körül a brit gabonaimportnak legalább ötven százaléka a Lengyelországgal megnövelt Kelet-Poroszország kommercializálódó nagybirtokairól származott. Figyelemre méltó jelenség, hogy a „második jobbágyság” rendszere – mindmáig nem teljesen feltárt okokból – elsősorban éppen a német kolonizáció („Drang nach Osten”) egykori területén terjedt el.

Végül azt sem szabad elfelejteni, hogy a 18. század még az iparosodás előtti régi rend, a céhek és a fallal körülvett városok kora. Németországban mindenféle vámsorompók emelkedtek; a Rajnán, az Elbán és más folyókon 8–10 mérföldenként kellett vámot fizetni. A közepesen nagy államnak számító Badenben 1750 körül 112 féle hossz- és 80 féle súlymértéket használtak, 163 különböző mértékegységet pedig egyedül a gabona mennyiségének meghatározására.

AZ ABSZOLUTIZMUS ÉS KORLÁTAI

A 17–18. századot régóta az abszolutizmus koraként emlegetik, mégis szembeötlő a politikai rendszerek sokfélesége; a birodalom 1790 kisebb-nagyobb területi egységét lehetetlen közös nevezőre hozni. Az egyik végletet Poroszország militarista, már-már zsarnokságba hajló abszolutizmusa képviselte. „A lélek Istené, minden más az enyém” – jelentette ki I. Frigyes Vilmos, a „káplárkirály”. Ugyanő más alkalommal: „Az én sípszómra kell táncolnotok, különben az ördög vigyen el benneteket”. Az ehhez hasonló kijelentések sokszor nem jelentettek többet az uralkodói igény megfogalmazásánál, ám az ő esetében – mint látni fogjuk – nem tekinthetők üres szólamnak. Utóda, Nagy Frigyes is minden fontos ügyben egymaga döntött. Ausztria – tulajdonképpen 1867-ig – meg-megújuló kísérleteket tett a nemesség megtörésére és a hatékony központi kormányzat kiépítésére. A másik oldalon a Württembergi Hercegség rendjei eredményesen hárították el az abszolutizmus helyi próbálkozásait, megőrizték parlamenti hagyományaikat, amelyeket gyakran hasonlítottak az angolokéihoz. A 18. századi Badenben Károly Frigyes herceg (1738–1811) hosszú uralkodása alatt felvilágosult abszolutista mintaállamot hozott létre, eltörölte a kínvallatást és a jobbágyrendszert. Északon, a két Mecklenburgban fennmaradt a rendi kormányzás, amely az uralkodó mellett a jobbágyokat is kiszolgáltatta a nemesek önkényének.

A kisállamok uralkodói követték, olykor majmolták a francia mintákat. Ez a méret- és erőkülönbség miatt nem volt könnyű, ugyanis választaniuk kellett: vagy pompás kastélyokat építenek, bennük a fényes udvari élet minden kellékével, vagy kaszárnnyakat, bennük nyalka katonákkal. Rendszerint egyiket sem tudták fedezni a bevételeikből, amin változatos módszerekkel igyekeztek segíteni:

leggyakrabban katonák „exportjához” folyamodtak – a hesseni „zsoldosállam” például ezrével küldte őket az amerikai forradalom csataterére.

A miniatűr zsarnok szinte karikatúrába illő példánya volt a már említett Württembergben Károly Jenő herceg, akire a költő Friedrich Schiller kapcsán térünk vissza. Schiller egyházi pályára készült, ám az ifjú tehetségeket szemmel tartó herceg arra kényszerítette édesapját, hogy az általa alapított Karlsschulába küldje a fiút, katonai iskolába. Élményeinek hatására a német irodalomban nem is akadt Schillernél szenvedélyesebb ostromozója a zsarnokságnak és lelkesebb rajongója a szabadságnak: kifejezésre jut ez a *Don Carlos*ban, a *Haramiák*ban, de legerőteljesebben a kor német viszonyait kíméletlenül bíráló *Ármány és szerelem*ben.

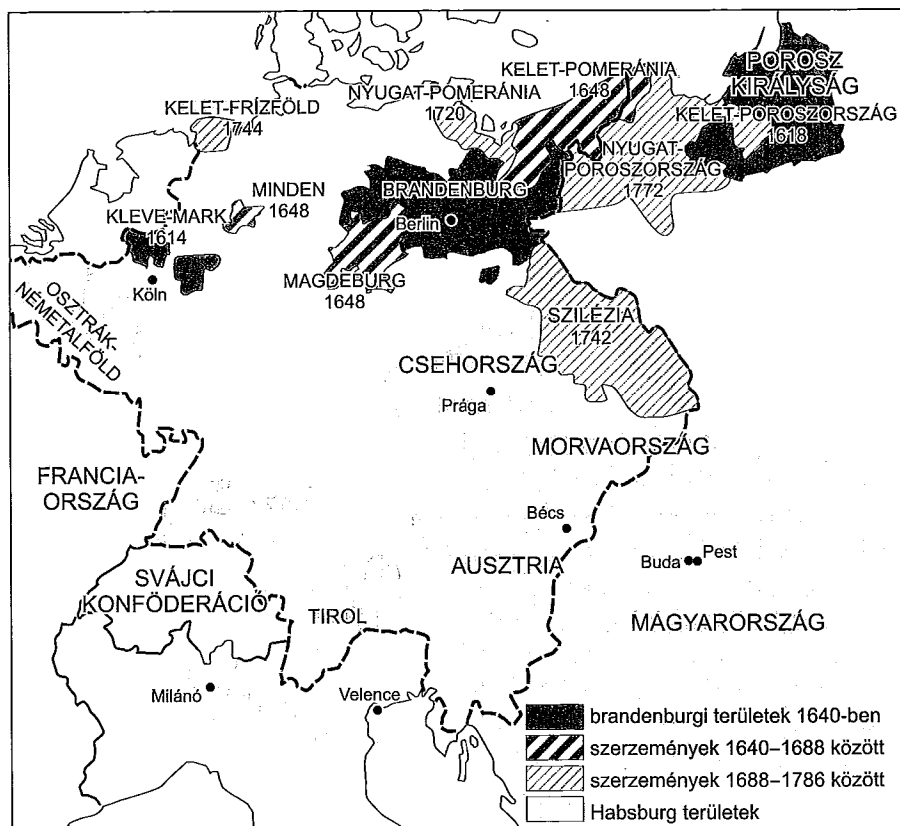
A németeknek az állam közelebbi, közvetlenebb jelenség volt, mint a nagy monarchiák alattvalóinak. Úgy tűnik, a nagyon szétagolt, városias nyugati Németországban az abszolutista kormányzásnak kevesebb esélye volt, mint az elmaradottabb, kevésbé városias, de nagyobb területű államokból álló keleti Németországban. Az abszolutizmus általában megmaradt a francia mintákat másoló uralkodói törekvésnek; a sokféle érdek, szokás és hagyomány miatt teljes kiépítése soha, schol nem történt meg – még a Napkirály Franciaországában sem.

Indokoltabb az állam korszerűsödéséről és terjeszkedéséről beszélni: a 16–18. századi Németországban az élet minden területét átfogó rendeletek [Landes- und Polizeiordnungen] egész serege szabályozta részletekbe menően az adott állam lakóinak mindennapjait, hogy immár ne csupán jó keresztények, hanem hasznos állampolgárok is legyenek. A rendeletek egy része természetesen csupán törekvést fejezett ki, hiszen még nem alakult ki az ellenőrzésükre hivatott bürokrácia.

NÉGY HOHENZOLLERN URALKODÓ

Az 1701-ben királysággá alakult Poroszország egy évszázad leforgása alatt Észak-Németország legerősebb állama és – fokozatosan – Ausztria ellenlábasa lett. Pedig nem sok eséllyel indult harcba a nagyhatalmi státusért. Területe a dinasztikus államokra jellemző szétagoltságot mutatta: a központnak tekinthető Brandenburgot

lengyel terület választotta el az 1618-ban megörökölt Porosz Hercegségtől, ráadásul – az első északi háborút lezáró 1660-as olivai békéig – a lengyel királyok Poroszország hűbérurai voltak. Az 1614-ben megszerzett Rajna menti Kleve-Mark maga is össze nem függő birtokok halmaza volt – a három eltérő helyzetű és jogállású területet kizárólag a Hohenzollern uralkodók személye kötötte össze.

Poroszország terjeszkedése a 17–18. században

Az északkeleti vidék termőföldje silány volt (Brandenburgot előszeretettel nevezték a birodalom „homokosládájának”), jelentősebb városokkal vagy tengeri kikötőkkel sem rendelkezett⁴ – Berlin-Cölln, a választófejedelmi székhely

⁴ Ugyanakkor ez a terület hajózható folyók gazdasági szempontból kitűnő hálózatával rendelkezett.

legfeljebb 6000 lakost számlált a harmincéves háború végén. Mi magyarázza hát a Hohenzollernek látványos sikereit?

Először is maguk a Hohenzollernek, akik 1415 óta – amikor Luxemburg Zsigmond király Hohenzollern Frigyes nürnbergi várgrófot (húgának sógorát) brandenburgi választófejedelemmé tette – eredményesen gyarapították birtokaikat. A fordulatot Frigyes Vilmos (1640–1688) uralkodása jelentette. A Hollandiában nevelkedett fejedelem tudta, hogy a harmincéves háborúhoz hasonló csapás elkerülése, a külpolitikai önállóság megteremtése érdekében hadseregre van szüksége. Szinte szabályos szerződéssel csikarta ki a brandenburgi, majd a porosz nemességtől – a junkerektől⁵ –, hogy évekre előre megszavazzák az állandó hadsereg fenntartásához szükséges adót – cserébe megerősítette a nemesi adómentességet, és a nemesek korlátlan hatalmat kaptak jobbágyaik fölött. Ezzel a „nagy választó” állandó hadseregre és állandó jövedelemre tett szert, megalapozta a hatékony központi adminisztrációt, és ami még fontosabb: évszázadokra kialakította az új hatalmi rendet. Ennek az volt a lényege, hogy a politikai hatalmától megfosztott nemesség – a brandenburgi tartományi rendi gyűlések [Landtagok] elsorvadtak – a hadseregben és a hivatalokban szolgál, „helyben” pedig uralkodik a jobbágyok fölött. A porosz monarchiát – Európa közepén – nagyjából egyformán sok szál kötötte a kontinens nyugati és keleti hagyományaihoz.

Feltűnő, hogy az abszolutizmusnak ez a kelet-európai változata mennyi hasonlóságot mutat az oroszországi (szolgáló nemesség, jogfosztott parasztság), és mennyire különbözik a mintának tekintett franciától, amely a nemesség helyi hatalmát intendánsokkal korlátozta, de az elitet az udvar fényével és kegydíjaival kárpótolta. Ez persze a puritán porosz udvarban elképzelhetetlen lett volna. De az ország jogi-politikai-adminisztratív rendszere a nyugati mintát vette át.

A nagy választófejedelem a külpolitikában is ügyesen lavírozott, új hadseregével pedig 1675-ben Fehrbellinnél legyőzte a svédeket – az esemény a porosz

⁵ A junker elnevezés a Jung Herr („fiatal úr”) kifejezésből ered. A szó idővel egyre inkább azokat a negatív tartalmakat kezdte hordozni, ami igazán és mélyen (kelet)porosz volt: a merev konzervativizmust, a militarizmust, az alsóbb néposztályoktól való elhatárolódást stb. Bár a junkerek gazdasági creje a 19. század végétől (iparosodás) hanyatlani kezdett, társadalmi-politikai befolyásukat egészen 1918-ig, sőt bizonyos értelemben 1944-ig meg tudták őrizni.

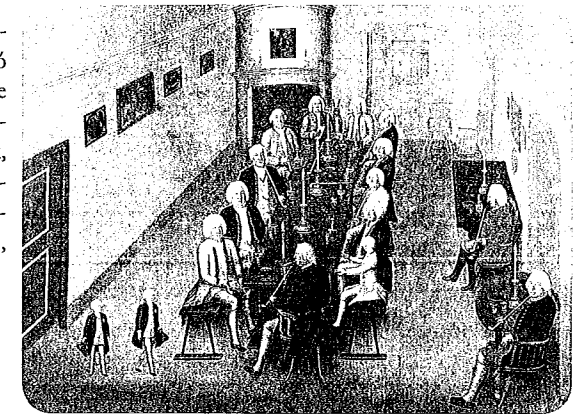
katonai hagyományok születésének pillanata lett. Energiáiból még egy guineai gyarmatosítási kísérletre is futotta – ilyesmivel utódai a 19. század végéig nem próbálkoztak.

A Frigyes Vilmost követő, a művészetek és a tudományok iránt érdeklődő, pompakedvelő III. Frigyes (1688–1713) kevesebbet emlegetik, pedig ő csikarta ki I. Lipót császártól a királyi címet, és 1701. január 18-án I. Frigyes néven Königsbergben, az ősi porosz fővárosban megkoronáztatta magát. Furcsa, de az övé volt az első és egyúttal az utolsó királykoronázás, utódai mellőzték a költséges ceremóniát. (A Német Lovagrend által egykor leigázott Kelet-Poroszország a birodalom határain kívül feküdt, ami megkönnyítette a királyi titulus megszerzését.⁶) Emellett Halléban megalapította országa negyedik – nagyságát, kiválóságát tekintve a birodalomban az első közé emelkedő – egyetemét, továbbá kegyesen hozzájárult, hogy a zseniális Leibniz 1700-ban Tudományos Akadémiát létesítsen a még provinciális, de épülő-szépülő Berlinben.

I. Frigyes a mélyen vallásos, de gorombasága miatt „káplárkirály”-ként emlegetett I. Frigyes Vilmos (1713–1740) követte a trónon. Felismerte, hogy Poroszország nem járhatja egyszerre Athén és Spárta útját, és az utóbbit választotta. Apjával ellentétben a végletekig takarékosan, mindenre személyesen felügyelve kormányzott. Minisztereit, fiát – Frigyes trónörökösét –, sőt állítólag a dologtalanul ügyelgő polgárokat is saját kezűleg pofozta fel: „Fussunk, mert jön a király!”, mondogatták szegény berliniek. A merkantilista gazdaságpolitika, az új manufaktúrák, a burgonyatermelés fejlesztése, a közigazgatás és az államapparátus átszervezése (1723-ban létrehozta a lefordíthatatlanul hosszú nevű Generáldirektóriumot, a katonai és polgári igazgatás és a pénzügyek irányításának legfőbb szervét) – mind a katonaság szükségleteit szolgálták. 1740-ben az állami bevételek 75–80 százalékát költötték a hadseregre, bár a király nem háborúzott, csak gyönyörködött katonáiban. Bevezette az állandó uniformist, amelyet maga is felöltött. A kötelességtudó zsarnok rendezett országot, kiváló bürokráciát, tele kincstárral, jól felszerelt és kiképzett hadsereget hagyott fiára. Halálakor, 1740-ben Poroszország területe (119 000 km²) a tizedik, lakosságának száma (kb. 2,5 millió fő) a tizenharmadik, hadereje (80 000 fő) a harmadik-negyedik helyet foglalta el az európai rangsorban.

⁶ I. Frigyes még nem nevezhette magát „Poroszország királyának”, be kellett érnie a „király Poroszországban” címmel.

I. Frigyes Vilmos porosz király dohánycabinetje: a szigorú uralkodó bizalmasaival sörözget. Figyelemre méltó, hogy mindannyian egyenruhát viselnek. A környezet egyszerű, sőt puritán. A naiv kép a „Poroszország: észak Spártája” mítoszt erősítette. (G. Lisiewski festménye, 1738–1739)

A leghíresebb porosz király, II. (Nagy) Frigyes (1740–1786) apjához hasonlóan többnyire egyenruhában mutatkozott, tőle eltérően azonban ő használta is hadseregét. Az érzékeny Frigyes filozófiával, történelemmel, matematikával, természettudományokkal, költészettel és zenével foglalkozott. Voltaire majdani barátja gyakran késő éjjelig olvasott és jegyzetelt. Szimfóniákat, szonátákat és fuvolaversenyeket komponált; maga is kiváló fuvolajátékos volt. Trónörökösként egy ideig tűrte apja gorombaságait, majd tizennyolc évesen barátjával együtt megszökött hazulról. A szökés nem sikerült, a trónörökösöt Küstrin erődjébe zárták, és kényszerítették, hogy az ablakból nézze végig barátja lefejezését. Frigyes elájult. Talán ez az esemény is közrejátszott abban, hogy élete utolsó évtizedeire cinikus embergyűlölővé vált – igaz, lelkiismeretes uralkodóként szinte egyedül kormányozta gyarapodó országát. A Berlinben időző Mirabeau gróf megfigyelte, hogy amikor 1786 nyarán közzétették a nagy király halálhírét, az alattvalók között nem látott „egyetlen egy arcot sem, amely ne a megkönnyebbülést és a reménykedést fejezte volna ki; sehol semmi bánat, semmi sóhajtás, semmi dicséret, semmi könny”.

A fenti négy portréból is kiláglik, mennyire különbözött egymástól a porosz uralkodók egyénisége és udvara: a vasakarátú Frigyes Vilmost a pompakedvelő I. Frigyes, őt a puritán I. Frigyes Vilmos, majd a franciás műveltségű, a vallással nem sokat törődő II. Frigyes követte. Szinte önmagukban testesítették meg Poroszország lehetőségeit, miközben – talán I. Frigyes kivételével – a végletekig kötelességtudóan munkálkodtak az állam és a hadsereg erősítésén.

Egyetérthetünk a történeti véleményekkel: 1640 és 1786 között négy Hohenzollern uralkodó szétszórta tartományok halmazából európai nagyhatalommá tette Poroszországot.

BRANDENBURG-POROSZORSZÁG FELEMELKEDÉSE

Poroszország több is, kevesebb is volt, mint „észak Spártája”; sikerében a fegyverek ereje mellett egyéb tényezők is közrejátszottak. A szomszédos hatalmak (Svédország és Lengyelország) meggyengültek, a többi német állam pedig sokáig nem tartotta veszélyes riválisnak a birodalom perifériáján élő poroszokat – I. Frigyes újszülött királyságát inkább megmosolyogták. A korábban erős hatalomnak tekintett Bajorország túl közel feküdt a Habsburg területekhez, és a 18. századi Wittelsbachok jóval többet törődtek az udvar pompájával, mint a hadsereg fejlesztésével. Szászország gazdagságát elszívták uralkodóinak Lengyelország megszerzésére és megtartására tett erőfeszítései. Poroszország rivalisai így sorra kiestek a versenyből.

Az abszolutizmussal szembeni rendi ellenállás sem jelentett számottevő akadályt: a porosz junkerek Angliában vagy Magyarországon csak középnemeseknek számítottak volna, nagyobb városok pedig, mint láttuk, errefelé nem léteztek.

A protestantizmus itt is a belső kohéziót, az önálló identitást erősítette (bár nem Rómával, hanem Béccsel szemben). A Hohenzollernnek korán, 1535-ben elfogadták – államvallássá tették – a lutheri reformációt, és kisajátították a földterület csaknem egyharmad részét kitevő egyházi birtokokat. Ezek az állami bevételeknek közel felét biztosították. Később az uralkodócsalád áttért a kálvinizmusra, ám a lakosság és a fejedelem eltérő hite nem okozott nagyobb zavart a kivételesen toleráns porosz államban.

A korban legalábbis szokatlan vallási türelem tudatos telepítési politikával kapcsolódott össze – sokkal nagyvonalúbban, mint a katolikus Habsburgok esetében. A nagy választó a fejlettebb mezőgazdasági módszereket ismerő fríz és svájci családokat hívott országába, sőt Lengyelországból érkezett, illetve Bécsből elűzött zsidókat is befogadott. Szívesen látta a Franciaországban üldözött hugenottákat, akik útikalauzokat, útiköltséget, majd földet, építőanyagot és adómentességet kaptak. 1685-től mintegy húszezren telepedtek le Branden-

burgban – egy időben Berlin lakosságának egyötödét tették ki; döntő szerepük volt a város gazdaságának és kultúrájának fellendítésében. A 18. században a Salzburgtól elűzött lutheránusok éppúgy menedéket találtak a porosz királyoknál, mint a katolikus országokban betiltott jezsuita rend tagjai.

Mindez korántsem jelenti, hogy Poroszországot vallási közömbösség jellemezte. Itteni lutheránusok köréből indult ki 1675 körül a pietizmus, a dogmákkal szemben a személyes vallási élményt, az intimitást, a jámborságot, az elmélyülést előtérbe állító mozgalom, amely átjárta az oktatást, sőt – önzetlen szolgálat-etikájával – a porosz államigazgatást és a hadsereget is. A pietista irányzatoktól a felvilágosodás, a szentimentalizmus és a romantika felé is vezettek utak – a már említett hallei egyetem a 18. században egyszerre volt a pietizmus és a felvilágosodás központja.⁷

A pietizmus kétségkívül párhuzamba állítható az angol puritanizmussal – azzal a nem elhanyagolható különbséggel, hogy az angol puritánok az abszolutizmus fő ellenfelei, a porosz pietisták viszont az abszolutista állam fő támaszai voltak.

SZILÉZIA ÉS A POROSZ-OSZTRÁK DUALIZMUS

Száz évvel I. Frigyes Vilmos, a nagy választó trónra lépése után Poroszország még nem volt nagyhatalom – Nagy Frigyes tette azzá. Mária Teréziával (1740–1780) egy időben lépett trónra, ám örökségük gyökeresen különbözött. Bár VI. Károly abban a hitben halt meg, hogy a *Pragmatica Sanctio*val biztosította lánya örökösödését, rövidesen a bajor Károly Albert is bejelentette igényét a császári trónra. (VII. Károly néven meg is koronázták.) A politikában járatlan ifjú királynőnek se pénze, se megfelelő hadserege, se hatékony kormánya nem volt – Frigyes mindezekkel rendelkezett. A porosz király, aki nemrégben fejezte be *Antimachiavelli* című művét, most hamisítatlan machiavellistaként lépett fel.

⁷ Halleban tanított Christian Wolff – Samuel von Pufendorf és Christian Tomasiussal mellett – a korai német felvilágosodás ún. természetjogi irányzatának egyik legjelentősebb képviselője. Az irányzat józan racionalizmusa jelentette a felvilágosult abszolutizmus eszmei alapját. Érdemes megemlíteni, hogy a nagy francia forradalom idején a Német-római Birodalom területén már 40 egyetem működött (22 protestáns és 18 katolikus), a hallgatók összlétszáma megközelítette a tízezeret. Azokban az évtizedekben Oxford és Cambridge együttvéve is csak pár száz diákot fogadott.

Azonnal eldöntötte, hogy Ausztria szorongatott helyzetét és a közelgő európai háborút kihasználva megszerzi Sziléziát. Először tárgyalni akart, de Mária Terézia megmakacsolta magát. Így Frigyes 22 000 katonával élén betört a legnépesebb és leggazdagabb Habsburg tartományba, miközben öröklött jogait hangoztatta, a jó hazafiak vérző szívére és a megelőző csapás indokoltságáról beszélt. (A térképre pillantva kiderül, hogy a szétagolt Poroszország számára szinte kötelező feladat volt Szilézia birtokbavétele.)

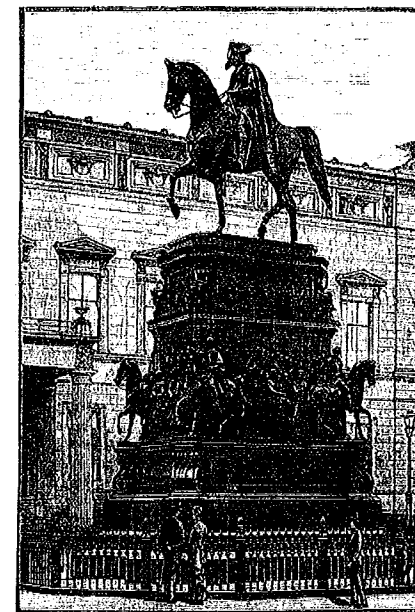
Az osztrák örökösödési háború egyfelől Ausztria és Poroszország Sziléziáért vívott küzdelme volt, másfelől a világméretű brit–francia rivalizálás egyik „színtere”. Valóban szinte az összes európai hatalom beavatkozott: spanyolok és hollandok, svédek és oroszok, szavojaiak és szárdok, szászok és bajorok harcoltak – jócskán eltérő célokért. A több szakaszból álló küzdelemben Frigyes kiváló hadvezérnek bizonyult (pedig a 18. században királyok már ritkán vezettek hadat). Ausztria és Poroszország 1745-ben Drezdában kötött békét, amit 1748-ban Aachenben (Aix-la Chapelle) a britek és a franciák bevonásával erősítettek meg. Poroszország megtarthatta Sziléziát, de a császári korona – a rövid bajor epizód után – Mária Terézia férje, Lotaringiai Ferenc (1745–1765) fejére került.

A visszavágóra 1756 és 1763 között, a hétéves háborúban került sor, némileg eltérő körülmények között. A Kaunitz herceg⁸ által kiválóan irányított osztrák diplomáciának sikerült biztosítania Franciaország szövetségét: a váratlan lépés – amelyet Lajos francia trónörökös és Mária Antónia (Marie Antoinette) hercegnő házassága pecsételt meg – a Habsburg–francia rivalizálás háromszáz éves korszakát zárta le. A britek természetesen Poroszország mellé álltak, ez volt a „szövetségek megfordulása”, amelyet a 18. század diplomáciai forradalmának is neveztek.

A háborút megint Frigyes kezdte; ismét nagyszerűen harcolt, de az osztrák–francia–orosz–svéd–szász túlerővel szembeni vereségtől ezúttal csak a szerencse, az orosz trónváltás mentette meg. Az elmebeteg III. Péter cár – a porosz katonaság és Nagy Frigyes csodálója – elhagyta a koalíciót, a kimerült felek pedig Hubertusburgban békét kötöttek. Szilézia mellett a végső csatáig reménytelen helyzetben kitartó király új Hohenzollern-mítosza is a poroszoké lett. Franciaország elvesztette amerikai gyarmatait, s a háború további következményeként megerősödött Oroszország európai befolyása. A folytonos háborúskodás okozta

⁸ A tehetséges Wenzel Anton Kaunitz-Rietberg gróf, majd herceg 1753-tól négy évtizeden át volt Ausztria legjelentősebb államférfia – tehetségét különösen a diplomácia területén csillogtatta.

kimerültség és ideg feszültség mellett az oroszoktól való félelem magyarázza Frigyes békülékeny, konszolidációra törekvő politikáját uralkodásának második felében. Végül a nagy király 23 háborús évével 23 békeév állt szemben, s amint maga írta: „a hét hadjárat alatt, amelyet magam vezettem, semmi mást sem láttam, mint szétört reményeket, váratlan szerencsétlenségeket és csupa olyasmit, amit csak Fortuna kiszámíthatatlansága produkálhat”. Ausztria és Poroszország 1778–79-ben ugyan még egy harmadik háborút is vívott a bajor örökségért⁹, de ez komoly ütközet nélkül, gyors békekötéssel ért véget.

RAUCH'S STATUE OF FREDERICK THE GREAT, BERLIN.

Nagy Frigyes lovasszobra Berlin központjában, az általa építtetett Staatsoper előtt.

Bár a két porosz–osztrák háború tétje Szilézia volt, világossá vált, hogy Ausztriának ezúttal jelentős ellenfele akadt Németországon belül. A nagyhatalmi dualizmus és rivalizálás 1866-ig, a bismarcki „második birodalom” létrehozásáig meghatározta a német politikát. Ausztria és Poroszország szembenállása akár testvérharcnak is felfogható – Goethe visszaemlékezéséből tudjuk, milyen békétlenséget okozott amúgy békés családjában, hogy apja a poroszok, nagyapja az osztrákok pártját fogta. A „harmadik Németország” fiatalága a dinamikus, a német erényeket inkább megtestesítő Frigyesrel rokonszenvezett, aki egyébként nyíltan elvetette a birodalomban kialakult normákat és szokásokat. Míg a katolikus Ausztria a barokk udvari és egyházi kultúra fellegetvárának számított – II. József a vallási türelem minimális jegyeivel –, addig Poroszország protestáns, takarékos és meglehetősen toleráns maradt. Nagy Frigyes

⁹ Az olykor „krumpli-háborúként” is emlegetett bajor örökösödési háború egyetlen kézzelfogható eredménye az Inn-negyed Ausztriához csatolása volt. Pontosan 110 évvel a békekötés után itt, Braunau városában született Adolf Hitler.

katolikus székesegyház építését engedélyezte Berlinben – ugyanez például Londonban elképzelhetetlen lett volna. Az új hatalmi dualizmus így többé-kevésbé egybeesett Németország régen kialakult vallási-kulturális megosztottságával – a határ valahol a Majna folyónál húzódtott.

OSZTRÁK ÉS POROSZ REFÖRMPOLITIKA

Jórészt az osztrák vereségeknek tudható be, hogy Mária Terézia és II. József (1765–1790)¹⁰ gazdasági és társadalmi reformjai sokkal messzebbre mentek el, mint II. Frigyeséi. Poroszország nemcsak ellenfél, de – II. József számára – példakép is volt; a Hohenzollernekhez hasonlóan ő is egyenruhában járt.

Mária Terézia az örökös tartományokban bevezette a nemesi adózást, úrbéri rendeletével szabályozta a magyarországi jobbágyviszonyokat, korszerűsítette az oktatást, az igazságszolgáltatást és a kormányzati rendszert. II. József a hadseregfejlesztés követelményét összekapcsolta a fiziokrata¹¹ tanokból eredő parasztvédelemmel. Felvilágosult abszolutista kísérlete a rendi kiváltságok elleni általános támadássá vált.

Az „állam első szolgájának” új uralkodóeszményét megfogalmazó Nagy Frigyes megelégedett a gazdaság merkantilista szellemű fejlesztésével (a mezőgazdaság és az infrastruktúra korszerűsítése, központosított manufaktúrák létrehozása, állami monopóliumok, vámvédelem). A nemesség megadóztatását meg sem kísérelte, az örökös jobbágyságot pedig csak az állami birtokokon merete megszüntetni – igaz, a parasztok földtől való megfosztását [Bauernlegen] tiltotta. Földbirtokot továbbra is kizárólag nemesek szerezhettek. Az óvatos Frigyes nem akarta megingatni a junkerekkel létrejött szövetséget, arról pedig meg volt győződve, hogy a tisztai szolgálat egyedül a nemesség feladata. Így a nem túl jómódú, a háborúk terheit is nyögő földbirtokosok fele-kétharmada katonáskodott, monopolizálva a tisztai pályát: 1740-ben mind a 34 tábornok, az 57 ezredeből 56, a 46 alezredeből 44 és a 108 őrnagyból 106 a nemesek közül került

¹⁰ II. József 1765-ben, apja halála után lett német-római császár, a Habsburg országokat pedig 1780-ban, anyja halálával örökölte.

¹¹ A 18. század második felében Franciaországban kialakított közgazdasági elmélet szerint csak a föld (a mezőgazdaság és a bányászat) termel új értéket, ez a gazdagság egyetlen forrása.

ki. A junkerek ugyanúgy alávetették magukat a hírhedten kemény, „porosz drill”-nek, mint a közkatonák – utóbbiak között „hazai” parasztokon kívül bőven akadtak idegen zsoldosok is.

Köztudott, hogy II. József merész – és néhány évig sikeresnek tűnő – reformpolitikája kül- és belpolitikai kudarc sorozattal zárult; csődről sem túlzás beszélni. Kevésbé ismert, hogy ugyanez áll birodalmi politikájára is: a – századok óta első egyhangúan választott – császár elhanyagolta Németországot, feltűnő érzéketlenséggel hagyta figyelmen kívül, hogy szüksége lehet a kisebb államok támogatására – legalábbis ameddig hadseregének fele birodalmi németekből áll. Szinte felcserélődtek a szerepek: a játékszabályokkal nem törődő Józseffel szemben Frigyes a rend és nyugalom biztosítékaként jelent meg. A császári tekintély hanyatlása ahhoz vezetett, hogy 1785-ben porosz vezetéssel, számos német állam részvételével fejedelmi szövetség [Deutscher Fürstenbund] alakult a Habsburgokkal szemben.

A reformhullám lecsillapodtával kiderült, hogy a megkésve hajrázó osztrákok nem előzték meg a később induló, ezért korábban reformáló poroszokat. A Habsburgok régi birodalma tartományok konglomerátuma maradt, Belgium és Magyarország különállásával, míg a felkapaszkodott Hohenzollerneknek sikerült megteremteniük a centralizált államot. Az európai „fél-periféria” felvilágosult abszolutizmusnak elnevezett – nem eredménytelen – felzárkózási kísérlete az 1770–1780-as években mindenhol megbukott: Dániában Struensee, Spanyolországban Aranda, Portugáliában Pombal menesztésével, Svédországban III. Gusztáv meggyilkolásával. Poroszország a nagy kivétel, bár 1806-ban bekövetkezett összeomlása legalábbis elgondolkodtató.

A NÉMET FELVILÁGOSODÁS

A felvilágosodás legismertebb meghatározása Immanuel Kanttól, a königsbergi filozófustól származik: a felvilágosodás szerinte „az ember kilábalása maga okozta kiskorúságából [...] Merj a magad értelmére támaszkodni! – ez [...] a felvilágosodás jelmondata.” (*Válasz a kérdésre: Mi a felvilágosodás? 1784*) – a német területek

szellemi irányzatai azonban sok mindenben eltértek a klasszikusnak, sőt mintának számító franciától.

Először is a felvilágosodás [Aufklärung] Németországban viszonylag későn – kb. 1760-tól – bontakozott ki. Másodsor: sokkal kevésbé bizonyult radikálisnak, illetve – a vallási megosztottság miatt – egyházellenesnek, mint a franciaországi. Fő képviselői, a lapkiadó Friedrich Nicolai, az író Gotthold Ephraim Lessing és barátja, a zsidó filozófus Moses Mendelssohn a tolerancia szellemében sokat foglalkoztak vallási kérdésekkel. Harmadsor: mint látni fogjuk, a kialakuló német nyilvánosság (klubok, olvasóköri, társaságok, szabadkőműves páholyok) főként az egyetemi embereket, állami hivatalnokokat és más értelmiségieket jelentette, a középosztály egyéb csoportjai kevésbé képviseltették magukat. Végül: a széttagoztság miatt a felvilágosodás is sokközpontú volt, egyes kutatók erősebb protestáns és gyengébb katolikus mozgalomról beszélnek. A 18. században új szellemi centrumként jelent meg a szászországi Lipcse, a könyvkiadás és könyvkereskedelem fővárosa, valamint Hamburg, a birodalom legangoliasabb kereskedővárosa, ahol 1678-ban megnyitották az első városi operaházat.

Az oktatási reformokban a protestáns államok jártak élen: gyakran hivatkoznak I. Frigyes Vilmosnak és Nagy Frigyesnek az elemi iskolákat érintő reformjaira. Ezek részleteibe nem érdemes belemenni, mert az oktatás (volt és maradt) az a terület, ahol a központi szándékok, rendeletek, illetve a mindennapi gyakorlat között a legnagyobb a szakadék. A német írástudók aránya mindenesetre Európában a legmagasabbak között volt. Poroszországban a 18. század közepén előbb a jogászokat, majd a felsőbb hivatalnokokat kötelezték állami vizsgára, ami növelte a középiszkolai és az egyetemi képzés jelentőségét.

Az egyetemek kiváltságos testületekből állami intézményekké váltak, falaik között immár több jogászt képeztek, mint teológust. A nagy francia forradalom idején a Német-római Birodalom területén már 40 egyetem működött (22 protestáns, 18 katolikus), a hallgatók összlétszáma megközelítette a tízezret. A II. György hannoveri választó és brit király alapította Göttingen (1734) számított a legjobb és leggazdagabb egyetemnek, másutt általános volt a pénzhány. Halléban például nevetséges összeg, évi száz tallér¹² jutott az egyetemi könyvtár fejlesztésére. (Azokban az évtizedekben Oxford és Cambridge – egyik sem állami intézmény – együtt alig több mint 300 diákot fogadott évente.)

¹² Egy német diáknak a 18. század végén legalább évi 300 tallérjába került az egyetemre járás.

Végül: mennyire volt német a német felvilágosodás? A kérdést a francia nyelv elsősége, a francia kultúra erős hatása indokolja. Maga Goethe *Költészet és valóság* című művében megjegyzi: „A német költészetbe Nagy Frigyes és a hétéves háború eseményei lehettek először igazi életet, magasabb tartalmat.” Ha igaza van, az a közös témák és élmények hiányára, egyúttal pedig a politikai-katonai események fontosságára utal. Ugyanakkor komikus a Nagy Frigyesnek tulajdonított katalizátor-szerep, hiszen közismert, hogy a porosz király franciául írt és olvasott, a német nyelvet mélyen megvetette, közönségesnek tartotta, egyszerűen alkalmatlannak magasabb rendű gondolatok kifejezésére.

Mindenesetre az 1760-as évektől valami tényleg megváltozott: a széttöredezettség ellenére megkezdődött egy országos nyilvánosság kialakulása. E kulturális folyamat hátterében a felvilágosodás terjedése-terjesztése mellett az egész németiség figyelmét felkeltő porosz–osztrák rivalizálás állt.

A MŰVELT TÁRSASÁG

„Úgy tömök itt olvasmányokkal az embert, mint nokedlivel a kacsát” – fakadt ki bizonyos Stolberg grófnő szalonjáról szólva egy Luise Mejer nevű hölgy 1784-ben. Egy évtizeddel később J. G. Heinemann, konzervatív svájczi könyvkereskedő roszszallóan állapította meg: „Amióta a világ világ, nem volt még két annyira különös dolog, mint a *Romanleserey* [regényolvasás] Németországban és a forradalom Franciaországban. E két dolog egymással párhuzamosan alakult ki, s egyáltalán nem valószínű, hogy a regény éppannyi embert és családot tett boldogtalanná titokban, mint a rettenetes francia forradalom nyíltan.”

Az utóbbi évtizedek történettudománya a 18. századi Európa leírásakor előszeretettel használja az ipari forradalom, agrárforradalom, tudományos forradalom, pénzügyi forradalom, hadügyi forradalom, sőt szervezési forradalom kifejezéseket. Ezekhez csatlakozott újabban az „olvasás forradalma”, mégpedig – nem kizárólag, de elsősorban – a német területek vonatkozásában. Miközben Angliában ipari, Franciaországban politikai forradalom ment végbe, Németországot – amely nagyhatalom nem lehetett – „a költők és gondolkodók hona”-ként kezdték emlegetni. Ez elképzelhetetlen lett volna művelt olvasóközönség nélkül.

A lipcsei könyvvásár katalógusai nemcsak a könyvkiadás meglepően gyors fejlődését tükrözik, hanem az emberek átalakuló érdeklődését is: 1700-ban 978 kiadvány közül 430 teológiai tárgyú volt, míg 1800-ban 4012 közül már csupán 241. A latin nyelvet végleg kiszorította a német.

Németország-szerte sokasodtak az újságok és folyóiratok. A legfontosabb folyóirat, az *Allgemeine Deutsche Bibliothek* 265 kötetét Nicolai, „a felvilágosodás berlini apostola” 1765 és 1806 között mindvégig egymaga szerkesztette. Átlagos példányszáma 2500 körül mozgott, az olvasóké nyilván ennek többszöröse lehetett. (A *Nyugat* példányszáma az 1920-as évek Magyarországon nem mindig érte el az ezret.) A 18. század második felében megnyíltak az első kölcsönkönyvtárak.

Az olvasók eleinte az angol Richardson regényeiért rajongtak, később Rousseau *Új Héloise*-éért. Az első német „bestseller” Friedrich Gottlieb Klopstock bibliai tárgyú, szubjektív és érzelmes modorban megírt eposza, a *Messias* volt (1749). Ám minden korábbi könyvsikert felülmúlt Goethe az *Az ifjú Werther szenvedéseivel* (1774) – a „félreértett recepció” nyomán a Werther-olvasók körében világszerte öngyilkossági hullám söpört végig. A józanabbak csak Werther-csészét vásároltak vagy megelégedtek a főhős kék frakkjának és sárga harisnyájának kultikus viselésével. Mindez az olvasási szokások átalakulását tükrözi: a 18. század „olvasási dühében” valósággal falták az új és új műveket – sokkal inkább érzelmes beleéléssel, mint kritikus távolságtartással.

Olvastak a hölgyek,¹³ olvasott a régi – iparos és kereskedő –, még inkább az új – értelmiségiekből, hivatalnokokból kialakuló – középosztály. A kor német társadalomtörténetének meghatározó vonása ennek a – modernizálódó államokhoz kötődő – akadémikus-bürokrata rétegnek a megerősödése és növekvő presztízse. Elsősorban ők alkották a gomba módra szaporodó olvasóköri és szalonok művelt közönségét. Egyfelől az egyetemi világhoz kapcsolódtak, másfelől – legalábbis sokan közülük – a protestáns papsághoz. A tudományok, a könyvek központi szerepet kaptak a lutheránus egyházban; Lessing, Herder,

¹³ Az 1800 körüli német nyilvánosságnak fontos szeletét alkották a berlini zsidó polgárasszonyok szalonjai, amelyeket a kortársak „érzékeny és értelmes” publikumnak mondtak. Közülük a leghíresebb a Goethéért lelkesedő Rahel Leviné volt. Rahel módos kereskedő lányként nőtt fel, majd felnőtt korában megkeresztelkedett, és férjhez ment a liberális író-diplomatahoz, Karl August Varnhagen von Ense-hez, és Rahel Varnhagenként lett ismert. Berlini szalonjának gyakori vendége volt Ludwig Tieck, Chamisso, Friedrich Schlegel, Clemens Brentano, Jean Paul, Heine, Börne, Schleiermacher és a Humboldt fivérek.

Wieland, Schelling és a Schlegel fivérek ugyanúgy lelkeszek fiai voltak, mint a 19. században Burckhardt vagy Nietzsche. Ezek a lelkeszcsaládok az adott közösség szellemi-társadalmi központját, egyúttal gyakran a hagyományos és a modern értékek összefonódásának körét jelentették.

A „költők és gondolkodók hona” a zenészek és zenekedvelők hazája is volt. Alig egy évtizeddel Johann Sebastian Bach halála (1750) után a csodagyerek Wolfgang Amadeus Mozart már első műveit komponálta; Mozart halálakor (1791) Ludwig van Beethoven – Joseph Haydn tanítványaként – már Bécsben tartózkodott (ahol később egy utcában lakott Franz Schuberttel, de Schubert sosem merete őt megszólítani). A barokktól a klasszicizmuson és a romantikán át egészen a 20. századi atonális zenéig kétség sem férhetett a német muzsikuskok kiemelkedő szerepéhez és hatásához.

A széttagolt Németországnak nem lehetett egyetlen (Párizshoz hasonló) szellemi központja. De a 18. század „olvasási forradalmának” hatására a kulturális centrumok, a különféle hagyományok közelebb kerültek egymáshoz. A felvilágosodás így lett a német „kultúrnemzet” megszületésének kora. Ezzel egy időben (a hétéves háború megrázkódtatásaitól nem függetlenül) néhány értelmiséginél először szólaltak meg – legalábbis vágyak formájában – a német patriotizmus hangjai. A hazafias törekvés, a demokratikus szabadságeszme és a boldogság keresése még harmonikus egységet alkotott az ártatlanságnak e vonzó időszakában.

A publicista Friedrich Carl von Moser 1765-ben a következőket írta *A németek nemzeti szelleméről* című művében: „Egy nép vagyunk, egy a nevünk és a nyelvünk. Közös államfő alatt, azonos törvények szerint élünk, amelyek megszabják alkotmányos jogainkat és kötelességeinket, s összekapcsol bennünket a szabadság iránti nagy, közös elkötelezettség [...] Belső erőnk és hatalmunk alapján Európa első birodalma lehetnénk [...], mégis: jelen állapotunkban politikai rendszerünk kibogozhatatlan rejtvény, önmagunkban megosztottak vagyunk és gyengék, szomszédainknak pedig zsákmányai; önmagunk megsebzésére van csak erőnk, de megmentésére nem ... egy nagy, ugyanakkor megvetett nép [vagyunk], amelynek lenne esélye a boldogságra, és most mégis nagyon szánalomra méltó.”

KRÓNKA

1640–1688	I. Frigyes Vilmos, a „Nagy Választófejedelem” uralkodása Brandenburgban.
1643–1715	XIV. Lajos uralkodása Franciaországban.
1655–1660	Az első északi háború – olivai béke.
1658–1705	I. Lipót császár uralkodása.
1681	A franciák birtokba veszik Strassburg (Strasbourg) városát.
1683–1699	A nagy török háború – karlócai béke.
1701–1713	I. Frigyes királyként uralkodik Brandenburg-Poroszországban.
1701–1714	Spanyol örökösödési háború – utrechti béke.
1705–1711	I. József császár uralkodása.
1711–1740	VI. Károly császár uralkodása.
1713–1740	I. Frigyes Vilmos uralkodása Poroszországban.
1713	A Habsburg-ház Pragmatica Sanctiója.
1716–1718	Török háború – pozsareváci béke.
1734–1738	Lengyel örökösödési háború – bécsi béke.
1737–1739	Török háború – belgrádi béke.
1740–1786	II. Frigyes uralkodása Poroszországban.
1740–1780	Mária Terézia uralkodása.
1740–1748	Osztrák örökösödési háború – aacheni béke.
1756–1763	Hétéves háború – hubertusburgi béke.
1765–1790	II. József császár uralkodása.
1772	Lengyelország első felosztása.
1778–1779	Bajor örökösödési háború – tescheni béke.
1785	A német fejedelmek szövetsége porosz vezetéssel.

V. KÉT FORRADALOM
KÖZÖTT (1789–1848)

„Ha egyszer a képzelet birodalmában
már lejátszódott a forradalom,
a valóság sem tarthat ki sokáig.”
(Georg Wilhelm Friedrich Hegel)

A NAGY FRANCIA FORRADALOM ÉS A NÉMETEK

Az 1789-es francia forradalmat Németország-szerte lelkesedés fogadta. A szellem emberei közül Herder, Kant, Klopstock, Wieland, Fichte, Hegel, Schelling, Hölderlin, Tieck, Nicolai, Görres és sokan mások örömmel üdvözölték a párizsi eseményeket. Közülük néhányan tartósan forradalom- és Napóleon-barátok maradtak (mint Hegel, aki 1789-et „ragyogó napfelkeltének” nevezte), ám a többség a háborúk és diktatúrák időszakában szembefordult Franciaországgal; konzervatív (Gentz), német patrióta (Görres, Fichte) és/vagy német romantikus lett (Novalis, Tieck stb.).

A kezdeti lelkesedés dacára abban mindenki egyetértett, hogy német földön semmi szükség forradalmi változásokra, mert a Német-római Birodalom államainak kormányzata felvilágosultabb, mint a francia, a parasztok helyzete kedvezőbb; nincs „tékozló” versailles-i udvar, sem Párizshoz mérhető forradalmi központ. A két országot összehasonlítva a kortársak Franciaországot „új Rómaként”, Németországot „új Görögországgént” emlegették: előbbi az erős katonai hatalom megtestesítője, utóbbi – bár megosztott, erőtlén – szellemileg a legmagasabb szinten áll.

Eleinte az uralkodók sem mutattak határozott forradalomellenességet. A II. Józsefet követő II. Lipót (1790–1792) – még mint Toscana felvilágosult nagyhercege – követendő példaként magasztalta „Franciaország újjászületését”, „amelynek

utánzására akarva-akaratlanul minden európai uralkodó és kormány rá fog kényszerülni. Ebből mindenütt végtelen boldogság származik majd, az igazságtalanságok, háborúk és konfliktusok megszűnése; egyszóval Franciaország most a legjobb divatot vezeti be Európában.” Az uralkodó körök véleményét az a cáfolhatatlannak tűnő érv is befolyásolta, amely szerint a válságtól gyötört Franciaország „befelé fordulása” előnyös lesz a többi hatalom számára. Hamarosan kiderült, hogy ennek éppen az ellenkezője igaz: a francia forradalom és Napóleon fegyverei pár év alatt a felismerhetetlenségig átalakították az 1648 óta mozdulatlanul látszó régi birodalmat.

Németországban nem volt súlyosabb válság, sem forradalom – helyi lázadások azonban előfordultak. 1789–1790-ben a Rajna-vidéken és Szászországban törtek ki felkelések; Szászországban a lázadó parasztok ellen a hadsereget is bevetették. A sokat kutatott német jakobinusok¹ viszont inkább köztársaságpárti csoportcsoportok voltak, semmint valódi radikálisok; mozgalmukat a megrettent uralkodók „reagálták túl”. (A lényegét a bécsi és bajor kapcsolatokkal rendelkező magyar „jakobinusok” tragikus történetéből ismerhetjük.)

A „forradalmi háborúk” 1792-es kirobbanása számos tényezőre vezethető vissza: a franciák gyengeségére számító Poroszország terjeszkedési vágyára, a párizsi udvar intrikáira (Marie Antoinette királyné II. Lipót császár testvérhúga volt), a német földön tevékenykedő emigránsok szervezkedésére, és mindenekelőtt a „zsarnokok” elleni „keresztes háborút” hirdető francia forradalom saját dinamizmusára. Franciaország üzent hadat, de a háborút II. Ferenc császár (1792–1835) sem ellenezte, hiszen – mint szinte mindenki – ő is rövid küzdelemre számított.

XVI. Lajos kivégzése után Nagy-Britannia, Hollandia, Spanyolország, Piemont, Ausztria és Poroszország részvételével megalakult az első franciaellenes koalíció (1793), amelyet a poroszok már 1795-ben otthagytak. Az ekkor megkötött baseli béke titkos záradékában Poroszország – későbbi kompenzációért cserébe – elfogadta a Rajna-balpart francia megszállását. Nyilvánvalóvá vált, hogy a lengyel felosztásokból szerezhető zsákmány fontosabb Poroszország számára az össznémet érdekeknél, ez a lépés ugyanakkor egy évtizedre garantálta a békét Németország északi fele számára. Közben Ausztria tovább háborúzott és rendre vesztett a franciák ellen, miközben keleten kivette részét Lengyelország 1795-ös felosztásából. A nem sokat emlegetett II. Frigyes Vilmos 12 éven át tartó

¹ 1792–1793-ban rövid ideig állt fenn a jakobinusok úgynevezett Mainzi Köztársasága, amely nem vált népszerűvé a helyi lakosság körében.

uralkodása alatt Poroszország területe ismét 105 100 km²-rel nőtt, s immár több volt, mint „félnagy hatalom”.

NAPÓLEON ÉS A NÉMET–RÓMAI BIRODALOM VÉGE

A porosz Carl von Clausewitz tábornok, hadtörténész és teoretikus szerint „1793-ban új, minden képzeletet felülmúló erő jelent meg”: „a hagyományos korlátokon átcsapó”, „elemi szenvedéllyel” kibontakozó háború „egyszeriben ismét a nép ügye lett”. Bár a háborúk fő hadszíntere 1795 után Itáliába tevődött át, hatásukat Németországban is alaposan megéreztek.

A francia megszállás hatalmas terheket rótt a Rajna-vidék lakosságára. A megszállóknak élelmiszer, pénz és ember (katona) kellett. Más értékeket sem vetettek meg; Stendhalnak például a híres wolfenbütteli hercegi könyvtár kincseit kellett kiválogatnia. A mainzi polgárok panaszából – nyomorúságuk mellett – a valóság és a jelszavak kontrasztja is kitűnik: „A kereskedelmet brutálisan végrehajtott, ostoba törvények tették tönkre; a kereskedők és iparosok nincstelenné váltak a papság és a nemesség kiűzésével; a közadók ezernyi fajtáját a csillagokig emelték; az igazságszolgáltatás lassú és költséges; a vallás gyakorlását förtelmes törvények tiltják; a legjövedelmezőbb és legtekintélyesebb hivatalokat olyan külföldiek töltik be, akik semmit sem tudnak országunkról és annak érdekeiről, a mi jólétünk cseppét sem érdekli őket, csakis a saját meggazdagodásuk; javainkat – rekvirálás ürve alatt – módszeresen fosztogatják. Íme, Uram, a hiteles összehasonlítás ‘régi szolgáságunk’ és a ‘francia szabadság’ mai ‘áldásai’ között!” Mindez a legkevésbé sem tette népszerűvé a francia uralmat.

Az új típusú hadsereg után megjelent az új típusú hadúr, Bonaparte Napóleon. A lunéville-i (1801) és amiens-i béke (1802) utáni szusszanásnyi szünetben az első konzul hozzáfogott a német viszonyok teljes átrendezéséhez. Egy nyolctagú birodalmi bizottság 1803-ban – francia és orosz elképzelések alapján – meghozott, a Reichstag által jóváhagyott döntése [Reichsdeputationshauptschluss] 112 államot számolt fel, köztük Mainz kivételével az összes egyházi államot és hat kivételével (Hamburg, Lübeck, Bréma, Frankfurt, Augsburg, Nürnberg – utóbbi kettő csak 1806-ig őrizte meg önállóságát) az összes birodalmi várost. Az addig csak a császártól függő birodalmi lovagokat a tartományurak alá rendelték

(mediatizálták). A hatalmi viszonyoknak ez a gyökeres átalakítása főleg a „közép-hatalmak” (Bajorország, Baden, Württemberg, Hessen) érdekeit szolgálta, ők hatékonyan együttműködtek a birodalmi bizottságban, és bekebelezték a felszámolt területek zömét. „A birodalmi diéta olyan vásárra emlékeztetett, amelyen területekkel és lelkekkel üzletelnek” – írta egy szemtanú.

A változások következő hulláma már Ausztriát és Poroszországot is érintette. Az ulmi és austerlitz-i vereséget követő pozsonyi békében (1805) Ausztriának jelentős területekről kellett lemondania. Még többet veszített Poroszország, amely 1806 októberében kellő előkészítés nélkül ultimátumot küldött Napóleonnak, aki azonnali támadással válaszolt. A jobb napokat látott porosz sereg még ugyanabban a hónapban Jénánál és Auerstedtnél megsemmisítő vereséget szenvedett a franciáktól.² III. Frigyes Vilmos király (1797–1840) és udvara Kelet-Poroszországba menekült, Napóleon pedig a berlini polgárok éljenzése közepette vonult be a porosz fővárosba. Az 1807 júliusában orosz bábáskodással megkötött tilsiti béke Poroszország területét a felére zsugorította, a nyugati német és keleti lengyel területek elcsatolásával csonka állammá redukálta. Míg a bécsi udvart Napóleon a Mária Lujza-házassággal alázta meg, Poroszországra hatalmas hadisarcot rótt ki, továbbá kötelezte, hogy csatlakozzon a Nagy-Britannia ellen – 1806 végén Berlinben – elrendelt kontinentális zárlathoz.

Időközben Napóleon a franciák, II. Ferenc pedig (I. Ferenc néven, koronázás nélkül) Ausztria császára lett, ami előrevetítette lemondását a német–római császári címről. Az egyházi államok felszámolásával ráadásul többségbe kerültek a protestáns választófejedelmek, ami tovább gyengítette a Habsburg pozíciókat. A pozsonyi béke királysággá alakította Bajorországot és Württemberget, nagyhercegséggé Badent és Hessen-Darmstadtot. 1806 júliusában 16 nyugat- és délnémet fejedelem kivált a birodalomból, és Napóleon védnöksége alatt megalapította a Rajnai Szövetséget. Ezt heteken belül követte II. Ferenc császár lemondása, amivel a 962 óta fennálló Német–római Birodalom formálisan is megszűnt. Mint-hogy a folyamat logikusnak, már-már természetesnek tűnt, könnyeket – egyetlen, Napóleon-ellenes röpirata miatt a franciák által kivégzett nürnbergi könyvkereskedőt, Johann Philipp Palmot kivéve – senki sem ejtett érte. Egyébként a franciáknál

² Ekkor, 1807. október 17-én bocsátotta ki a Berlint kormányzó Schulenburg gróf híressé vált felhívását: „A király csatát veszített. Most a nyugalom a legfőbb polgári kötelesség. Erre szólítom fel Berlin lakóit...”

is két koncepció versengett: Napóleon teljesen átszervezte volna Németországot, míg Talleyrand külügyminiszter fenn akarta tartani a kisállamiságot, mert megérezte, hogy annak megszüntetése majdan egy Franciaországra veszélyessé váló, erős német államot hívhat életre.

1807 végére az egykori birodalom négy jól elkülönülő területre oszlott: a franciák által annektált Rajna-balpartra, a francia védnökség alatt álló Rajnai Szövetségre – itt bevezették a *Code Napoléont*,³ és számos reformintézkedést hoztak, köztük a jobbágyrendszer felszámolásáról szót – végül a megcsonkított és francia szövetségre kényszerített Ausztriára és Poroszországra, amelyeket kizártak a német ügyekből. Napóleon – a Rajnai Szövetség keretein belül – részben korábbi porosz területekből hasított ki egy Vesztfáliai Királyságot, amelyet Jérôme öccsének adott, egyúttal megküldte neki új országának alkotmányát (az elsőt a német történelemben).

A viharos napóleoni időszak öröksége ellentmondásos és vitatott. Gazdasági szempontból a kontinentális zárlat bizonyosan ártott a távolsági kereskedelemről élő városoknak, ám fellendítette Németország belső vidékeinek textiliparát. Mindez azonban nem ellensúlyozhatta a brit kapcsolatok megszakadásával járó hátrányokat: a 25 éven át tartó háborúskodás fékezte le annyira a kontinens gazdasági fejlődését, hogy Anglia a „világ műhelyévé” válhatott. „Nagy-Britannia senkinek sem köszönhet annyit, mint ennek a banditának” – írta, Napóleonra célozva, Gneisenau tábornok, a porosz katonai reformok egyik atyja. Politikai téren a francia uralom egyfelől szétbontotta a régi kereteket – a Rajnai Szövetség előrevetítette a későbbi Német Szövetség alkotmányos berendezkedését –, másfelől megadta a szükséges lökést a német államok reformjainak megindításához. Szellemileg a francia modernizáció követendő, majd kerülendő példa lett. Megerősödtek a liberális irányzatok, és – mint látni fogjuk – a szerény 18. századi kezdetek után a francia uralom óriási ösztönzést adott a német nacionalizmus kialakulásának. Itt a hatás és ellenhatás elve lépett működésbe.

A régi birodalom az európai egyensúllyal együtt omlott össze, alulmaradt egy modern nemzetállammal való összeütközésben. Pusztulását döntően, bár nem kizárólag, külső erő okozta. Noha gyakran fölvetik, hogy Németországban a nagy változások többnyire külső erők hatására következtek

³ A napóleoni törvénykönyv számos német államban a 19. század végéig érvényben maradt.

be, a bukásra adott válasz, az 1806 utáni német reformhullám korántsem csak a francia beavatkozás következménye volt.

A NÉMET REFORMKOR

A francia forradalomból és Napóleon győzelmeiből gondolkodó fők azt a tapasztalatot szűrték le, hogy mélyreható reformokra van szükség, de ezeket felülről kell irányítani. A reformerek nagyjából a felvilágosult abszolutizmus gyakorlatához tértek vissza, bár a népnek, a képviseletnek valamivel nagyobb szerepet szántak (volna).

Bajorországot Maximilian von Montgelas főminiszter harmadik német hatalommá akarta tenni. Reszortminisztériumok felállításával átszervezte az állami bürokráciát, a pénzügyek rendezésénél kijelölte a dinasztia és az állam közti határvonalat, korszerű oktatási rendszert alakított ki, majd – a reformok megkoronázásaként – az alapvető jogokat is tartalmazó alkotmányt bocsátott ki (amely azonban csak 1818-ban lépett életbe). A jobbágyszabadság a nemesek ellenállása miatt 1848-ig váratott magára. A reformok Bajorországhoz hasonló felvilágosult-alkotmányos útját járta Baden, Württemberg, Hessen-Darmstadt és Nassau – 1824-ig tizenöt közép- és délnémet állam uralkodója adott ki alkotmányt. A helyi parlamentekben iskolázódott az új politikai elit; Badenben a férfiak többsége választójogot kapott.

Az 1806–1819 közötti – Stein és Hardenberg nevével fémjelzett – porosz reformok gyökeresen átalakították az államszervezetet, az oktatást és a hadügyet. Az államapparátus csúcsán öt reszortminisztériumot létesítettek. A humanista Wilhelm von Humboldt megalapította a kutatás és oktatás szabadságát és egységét hirdető berlini egyetemet, amelynek első rektora a német nemzet felsőbbrendűségét hirdető filozófus, Johann Gottlieb Fichte lett. „Így visszanyerhetjük szellemiekben azt, amit az állam fizikai erőben elveszített” – mondta III. Frigyes Vilmos király. A németországi egyetemisták száma egyetlen évtized alatt megkétszereződött: számuk 1819-ben 7378, 1830-ban 15 838 fő volt. 1812-től a beiratkozáshoz gimnáziumi érettségi kellett, a tanári pályához pedig sikeres államvizsga. Scharnhorst és Gneisenau tábornokok katonai reformjai nyomán az 1806-ban szolgáló 143 tábornokból 1813-ra nyolcan maradtak; a tisztikarban 90 százalékról 50 százalékra csökkent az arisztokrácia aránya.

Legalább ilyen fontos, hogy a felszabadítás, megnevelés, részvétel, autonómia, felelősség (kanti, Adam Smith-i) jelszavait megfogalmazó reformerek a társadalom minél szélesebb rétegeit akarták bevonni, érdekeltté tenni a változásokban. Fichte egyenesen úgy fogalmazott, hogy „a polgár járja át az államot”. A jobbágyszabadság, a letelepedési és iparüzési szabadság megteremtése, a belső vámok eltörlése, a városi önkormányzat megerősítése és kiszélesítése, a zsidók emancipációja⁴ ugyanúgy a jogi egyenlőségen, mobilitáson és teljesítményen alapuló társadalom irányába mutatott, mint az általános hadkötelezettség és a tankötelezettség bevezetése. A junkerek ellenálltak: „Majorságaink pokollá válnak számunkra, ha szabad paraszt-tulajdonosok lesznek a szomszédaink” – panaszkodtak a királynak. Valószínűleg rájuk gondolt Stein, amikor leírta: „E nagyszámú félművelt embercsoport gyakorol fennhatóságot polgártársai fölött.”

Heinrich vom und zum Steint és Karl August von Hardenberget együtt emlegetik, noha személyes ellenfelek voltak, koncepciójuk is különbözött. A jobbágyszabadságot a magát német patriotának valló Stein báró kezdeményezte, ám neki egy évig tartó főminiszteri működés után – francia követelésre – távoznia kellett. Fontosabb szerep jutott a liberális Hardenbergnek, aki – elsőként a porosz történelemben – 1810-ben államkancellár lett, és tisztségét – kiváló taktikusként – 1822-ben bekövetkezett haláláig megtartotta.

⁴ Az 1807 októberi jobbágyszabadságdeklaráció a személyes szabadságot, a tulajdon- és birtokszerezés jogát. A robotot eltörölték, a közös földeket felosztották. A jobbági terheket a földek egy részének átadásával, terménnyel vagy pénzzel lehetett megváltani. Ez súlyos terhet jelentett a parasztoknak, ráadásul a folyamat egészen az 1850-es évekig elhúzódott. „A poroszországi jobbágyszabadság hozzájárult egyrészt a hatalmi elit konzerválásához, másrészt a német társadalom modernizálásához” – írta H. A. Winkler német történész.

⁵ 1812-ben felszámolták a poroszországi zsidókra vonatkozó foglalkozási korlátozások többségét, engedélyezték a szabad letelepedést, megszüntették a külön adókat, de fenntartották az államhivatalnoki és katonai pályák tilalmát. 1848 előtt a német gazdasági és szellemi életben már komoly szerepet játszottak zsidók vagy áttért zsidók: a Rothschildok, Heinrich Heine, Karl Marx, Ludwig Börne, Moses Hess, Felix Mendelssohn-Bartholdy stb. Feltűnő, hogy az emancipáció első lépéseivel együtt erősödött meg az értelmiségi antiszemitizmus. 1811-ben Fichte, Arnim és Schleiermacher (Rahel Levin szalonjának korábbi vendégei) Berlinben megalapították a Keresztény-Német Asztaltársaságot, amely nőket és zsidókat (még áttérteket sem!) nem engedett be tagjai közé. Ugyanott Adam Müller olyan fajtának nevezte a zsidókat, akik az élet minden területére befurakodnak, s akik ellen küzdeni kell.

Hardenberg kitartóan kísérletezett a népképviselőt valamilyen formájával. „Demokratikus elvek egy monarchikus kormányzatban – számomra ez tűnik a korszellem megfelelő formájának” – vallotta. E téren végül kudarcot vallott: homályos ígéreteit megszegve a Metternichhez igazodó III. Frigyes Vilmos végül úgy határozott: parlamentre nincs szükség. Döntése lezárta a reformok korát. Természetesen nem ez volt a reformerek egyetlen kudarca: a tervezett földadót visszavonták, a csendőrség szervezése megakadt – fennmaradt a porosz nemesek adómentessége, valamint alig korlátozott helyi bíraskodási és közigazgatási hatalma.

A nagyszabású átalakulás Németország-szerte félbemaradt, amit a reformerek társadalmi elszigeteltsége és a konzervatív nemesség ellenállása magyaráz. A porosz reformok az eredeti liberális-képviselői szándékokhoz képest inkább a bürokratikus-etatista vonásokat erősítették meg, de általuk Poroszország sokkal felkészültebben nézhetett szembe a 19. század kihívásaival. A délnémet államok – a poroszokénál kevésbé lendületesen induló – reformjai eljutottak az alkotmányos képviselőihez, ami persze nem jelentett brit típusú parlamentarizmust. Csak Ausztria maradt ki a nagy reformhullámból; Johann Philipp Stadion gróf erejéből csupán a hadügy átszervezésére futotta. I. Ferenc és Metternich konzervatív meggyőződésén túl a II. József-féle kísérlet kudarca, majd a „jakobinizmus élménye” is a reformok ellen hatott.

A FELSZABADÍTÓ HÁBORÚK

Napóleon kontinentális uralma az 1808-as spanyol felkeléssel kapta az első súlyos, az 1812-es orosz hadjáratnál a halálos sebet. A németek csöndben tűrtek, komolyabb franciaellenes felkelés csak 1809-ben a bajor fennhatóság alá került Tirolban robbant ki, Andreas Hofer borkereskedő és kocsmáros vezetésével. A vendée-i háborúra emlékeztetően istenfélő, szeparatista és militáns mozgalmat 1810-re elfojtották, Hofert agyonlőtték.

Napóleon oroszországi hadjáratában sok tízezer német katona vett részt. A franciák vereségei nyomán Ludwig Yorck von Wartenburg tábornok, a porosz csapatok parancsnoka – egyébként a steini–hardenbergi reformpolitika ókonzervatív

ellenfele – önhatalmúlag átállt a franciák oldaláról az oroszokéra; lépése a porosz politikát újra a régi dilemmával szembesítette: a nagy keleti, avagy a nagy nyugati hatalom oldalára álljon-e a küzdelemben, ha semleges már nem lehet. III. Frigyes Vilmos király végül vonakodva követte renitens tábornokát; 1813 februárjában szövetséget kötött Oroszországgal, s ezzel Poroszország ismét hadiállapotba került Franciaországgal. A két uralkodó Kalischban közös kiáltványt bocsátott ki, amely „Németország fejedelmeinek és népeinek” a szabadsághoz és a függetlenséghez való visszatérését és a régi birodalom megújítását ígérte, sőt egy újjászülető Németország alkotmányára is utalt. A kiáltvány hatására Fichte egy porosz vezetéssel létrejövő német köztársaságot vizionált.

Innentől kezdve nem könnyű elválasztani a „nemzeti felszabadítás”, sőt „újjászületés” tényeit annak legendáitól. A Hohenzollernek (és a Habsburgok) a megszállók ellen fordultak, de III. Frigyes Vilmos és I. Ferenc legalább annyira félt egy német népi mozgalmtól, mint Napóleontól. Az új Hohenzollern-mítosz szerint „a király szólított, s mindenki hadba vonult”, a kortársak szerint viszont „mindenki szolt, s a király végül hadba szállt”. Hogy ki volt a „mindenki”? Poroszország, amelynek a tilisi béke csak 42 ezres hadsereget engedélyezett, a sorsdöntő lipcsei csata⁶ (1813. október) idejére már 280 ezer katonát tudott kiállítani, ám – a legendákkal ellentétben – az önkéntesek száma legfeljebb harmincezer fő volt, főleg kézművesek, munkások és diákok. A porosz király pedig új katonai kitüntetést alapított, a vaskereszt-rendet.

A régebbi porosz-német történetírás torzított, amikor német hazafias tömegmozgalomként írt a felszabadító háborúkról. Az azonban kétségtelen, hogy a hagyományos patriotizmuson túlmutató értelmiségi nacionalizmus⁷ ebben a két évben „szökkent szárba”. A költő Theodor Körner „szent”, „keresztes háborút” hirdetett, a heves Heinrich von Kleist a franciák „agyonverésére” szólított fel, a szelíd Clemens Brentano minden ellenségnek ezt a sorsot szánta. A német tornaegylet-mozgalom megalapítója, Friedrich Ludwig Jahn a német nyelv ápolására, s egy lendülettel a „junkerek, zsidók, csalók és kóklerek”, továbbá „minden francia elleni” hazafias küzdelemre szólított fel. Stein báró titkára, Ernst Moritz Arndt

⁶ A lipcsei „népek csatája” az addigi európai történelem legnagyobb ütközete volt, amelyben közel félmillió katona vett részt, s legalább a tizedrészük elesett. Az 1913-as centenáriumon avatta fel II. Vilmos császár a csata méreteihez méltó, 91 méter magas emlékművet.

⁷ A patriotizmus és a nacionalizmus szétválasztása szinte lehetetlen feladat. Itt talán elegendő annak jelzése, hogy a nacionalizmus kirekesztő (vé válik), míg a patriotizmus nem feltétlenül zárja ki a toleranciát vagy a kozmopolitizmust.

„a gyűlölet vallásáról” prédikált, az alábbi felhívással tüzelve honfitársait: „Talpra német nép! [...] Hasson át benneteket az oly régen elfeledett testvériség! [...] Ne legyen többé katolikus és protestáns, ne legyen többé porosz és osztrák, szász és bajor, sziléziai és hannoveri [...] legyetek végre németek, legyetek végre egységesek, akarjatok végre egyet, szeretettel és hűséggel egymás iránt, és nincs az az ördög, aki legyőzhetne benneteket!”

A német nacionalizmus születésében a franciák elleni felszabadító háború élménye meghatározó szerepet játszott. Még nem dominált, de már nagyon is megjelent benne a mindenirányú kirekesztés is. Az Arndt idézett soraihoz hasonló „össznémet” hangok azonban még a nacionalista értelmiségen belül is elszigeteltek maradtak. Hazán többnyire az adott államot értették; egy egységes Németország gondolata vagy fel sem merült, vagy – mint például Wilhelm von Humboldt nál – a hagyományokkal ellentétesnek találtatott. Ezért 1815 után a német nacionalizmus (egykorú nevén: teutománia) szellemét a Szent Szövetség uralkodói még viszonylag könnyen vissza tudták tuszkolni a palackba.

1815, BÉCS: NÉMET SZÖVETSÉG ÉS SZENT SZÖVETSÉG

1814 őszén összeült az Európa újrendezésére hivatott bécsi kongresszus, amelyen Törökország kivételével minden jelentős európai állam részt vett. A 121 cikkelyből álló záróaktát csak 1815 júniusában írták alá – közbejött Napóleon „száz napos” visszatérése, amelynek sokkja ugyanakkor fel is gyorsította a nehézkesen haladó tárgyalásokat.

A kongresszus célja a legitimitás (a törvényes uralkodóházak) helyreállítása és a hatalmi egyensúly újbóli megteremtése volt. Az egyensúly jegyében nagyszabású területcserék történtek. Poroszország lengyel szerzeményeinek jelentős részét átengedte I. Sándor cárnak, de megkapta Szászország egy részét, a Rajna-vidéket és Vesztfáliát. Az ily módon megnövelt és „nyugatra tolt” porosz állam kereskedelmi és ipari szempontból gazdag területekhez jutott, lakossága megkétszereződött. Bár Ausztria – Belgium és lengyel területek fejében – megszerezte Észak-Itáliát, Dalmáciát és Salzburgot, a két német nagyhatalom közötti erőviszonyok 1815 után lassan, fokozatosan Poroszország javára változtak.

A bécsi kongresszuson résztvevő uralkodók újra felosztják és felszabdadják a Napóleon utáni Európát. Az osztozkodás eredménye mégis a tartós béke biztosítása lett, pontosan száz éven keresztül.

Igaz, a protestáns porosz állam számára majdnem akkora feladatot jelentett a katolikus Rajna-vidék integrálása, mint Ausztriának az itáliai uralom fenntartása.

„Európa Németország által bukott el, és Németország által kell ismét felemelkednie” – jelentette ki a Burke műveiért⁸ lelkesedő Friedrich von Gentz, a kongresszus titkára, egyúttal Metternich kancellár főtanácsadója. Teljes restaurációról, amint éppen Németország példája mutatja, szó sem lehetett: a régi, anarchikusan működő Német-római Birodalmat nem lehetett föltámasztani, ám egy egységes német nemzeti állam megteremtéséről legfeljebb néhány patrióta értelmiségi álmodozhatott. A bécsi döntéshozók nem hoztak létre egységes Németországot, de a középkorias széttagoltságot végleg megszüntették. Az 1866-ig fennálló Német Szövetséget⁹

⁸ Az angol-ír Edmund Burke a konzervatív gondolkodás első kiemelkedő képviselője volt, alapvető műve a *Tüprengések a francia forradalomról* (1790).

⁹ A közel harmincmillió néppességgű Német Szövetség 39 tagja közül mindössze hat államnak (Ausztria, Poroszország, Bajorország, Württemberg, Szászország, Hannover) volt egymilliónál több lakosa. A monarchák közé tartozott Nagy-Britannia (Hannover), Dánia (Holstein) és Hollandia (Luxemburg) uralkodója is.

35 monarchia és négy szabad város (Bréma, Frankfurt, Hamburg és Lübeck) laza társulásaként alakították meg, és leginkább Napóleon Rajnai Szövetségére emlékeztetett. Nem szövetségi állam [Bundesstaat], hanem államszövetség [Staatenbund] volt, közös államfő és végrehajtó szervek, közös jogrendszer vagy állampolgárság nélkül. Az alaptörvény [Bundesakte] azonban előírta a tagállamok kölcsönös védelmi kötelezettségét, miközben tiltotta a támadó háborút. Ez pedig pontosan megfelelt az „európai” igényeknek: a szövetség féken tudta tartani Franciaországot, de a szomszéd országokra nem jelentett veszélyt.

A frankfurti Szövetségi Gyűlés [Bundestag] a tagállamok nagyköveteinek kongresszusaként működött, eléggé korlátozott hatáskörrel. A fontos döntések továbbra is Ausztrián és Poroszországon múltak, és a két német nagyhatalom – ellentétben a nagy francia forradalom előtti fél évszázaddal – jól együtt tudott működni az 1815-ös rendszer fenntartása érdekében. És „ameddig Ausztria és Poroszország együttműködik, a többi német udvar követi őket” – jegyezte meg Gentz. A német ügyekben III., majd IV. Frigyes Vilmos (1840–1861) általában elfogadta Ausztria hagyományokon nyugvó vezető szerepét. Együttműködésük természetesen nem lehetett zavartalan, mert a porosz külpolitika változatlanul Oroszország szövetségét kereste, míg Ausztria – Nagy-Britanniával együtt – a cári túlsúly megakadályozásában volt érdekelt.

E szolid biedermeier korban a politikai élet ellaposodott. A híres Madame de Staël ezt nemzeti jellemvonásként értékelte *De l'Allemagne* („Németországról”) című – betiltott és elkobzott – könyvében: „Művelt németek a legnagyobb élénkséggel vitatkoznak teóriákról, és semmiféle korlátozást nem ismernének el ezen a téren, ugyanakkor tökéletesen megelégedni látszanak azzal, hogy a való élet egészét földi irányítóikra hagyják.”

Biedermeier idill: polgárgyerekek óvodája 1840 körül. A *biedermeier* kifejezés egy írói álnévből származik; a *Fliegende Blätter* című újság két szerzője Gottlieb Biedermeier néven tette közzé nyárszorgatókat gúnyoló verseit (bieder = derék). Eleinte az iparművészetre, lakáskultúrára, festészetre, később már általában a kor irodalmára, közízlésére, életfelfogására is használták az elnevezést.

A nagyhatalmi együttműködés új fóruma az 1815 őszi megalakított Szent Szövetség lett, amelyről utóbb az egész 1848-ig tartó korszakot elneveztek. I. Sándor cár, I. Ferenc császár és III. Frigyes Vilmos király meglehetősen homályos szövegezésű hitvédő nyilatkozatához a brit uralkodó, a pápa és a török szultán kivételével minden európai hatalom csatlakozott. Maga Klemens Wenzel Lothar von Metternich herceg, osztrák külügyminiszter majd államkancellár, a Szent Szövetség „lelke” úgy vélte, hogy a forradalmak és háborúk kettős veszedelmével szemben a rend fenntartása a nagyhatalmak feladata, akiknek ezért rendszeres konzultációkat kell tartaniuk. Ez a közös fellépés – békeidőben – feltétlenül újdonság volt a nemzetközi kapcsolatokban. Igaz, hogy a nagyhatalmi kongresszusok 1822 után megszűntek, ám az 1830-as forradalmak után az osztrák, az orosz és a porosz uralkodó – mintegy megerősítve a Szent Szövetséget – titkos szerződésben ígért egymásnak katonai segítséget „felfordulások” esetére.

A történelmi köztudat a bécsi kongresszust túlságosan sötét színben látja, mivel a záróakta (döntően területi) rendelkezései összerosódnak a Szent Szövetség céljaival. Pedig 1815-ben – Európa történetében talán utoljára – az uralkodóknak és minisztereiknek valóban sikerült az érdekek ésszerű kiegyenlítésével méltányos, az erőegyensúlyon alapuló békerendszert alkotniuk, és évtizedekre megakadályozni az újabb nagy háborúkat. Ezt persze azért tehették meg, mert – szintén utoljára – teljesen figyelmen kívül hagyhatták a tömegek akaratát és érzelmeit. Az ébredező nacionalizmust és liberalizmust még nem kellett figyelembe venniük a későbbiekben pedig veszélyes és pusztító eszmékként kezelték. Ez azután olyan feszültségeket okozott – nem utolsósorban éppen a német kérdésben –, amelyek a rendezés egészét megkérdőjelezték.

ROMANTIKA ÉS NACIONALIZMUS NÉMET FÖLDÖN

Meg sem kíséreljük a nemzet, a nacionalizmus vagy a romantika meghatározását, bár érdemes rögzíteni, hogy a modern nemzettudat (nacionalizmus) kialakulása összefonódott a romantikával. Mindenesetre azokkal a kutatókkal értünk egyet, akik a nemzeteket nem „ösi”, „természetadta”, hanem meglehetősen modern képződményeknek tartják. Létrejöttük elképzelhetetlen egyfelől a központosított

államok megerősödése és a nyomtatás útján terjedő anyanyelvi kultúra terjedése, másfelől a vallásos világkép és a rendi társadalom bomlása nélkül. A modernizálódó társadalmak újfajta integrációja az állam és a (többségi) nép körül formálódott ki: ahol a kettő egybeesett (a nemzeti államok esetében), ott a folyamat jelentősebb nehézségek nélkül ment végbe – ez ritkán történt meg –, ahol nem esett egybe, ott hosszú folyamat eredményeként és küzdelmesen.

A németeket a nemzetté válás „korparancsa” sajátos köztes helyzetben találta: a britekkel vagy a franciákkal ellentétben nem éltek egységes nemzeti államban, de más nép vagy idegen uralkodó uralma alatt sem, mint a Habsburgok, az Oszmánok vagy a Romanovok alattvalói. Anyanyelvüket, kultúrájukat nem fenyegette veszély. A német nacionalizmus első, 1790 előtti korszaka a felvilágosult államhoz kötődött, amelytől a legtöbb polgár legnagyobb boldogságát várták. A második, romantikus-nacionalista korszak már a francia forradalommal fonódott össze, hívószava nem az állam, hanem a nép, a nemzet, a haza volt. De 1840 előtt még ez sem a tömegek, hanem a (protestáns) értelmiség – és a diákok – franciaellenes nacionalizmusa volt.

Ha a brit liberális Isaiah Berlinnek igaza van, és „a nacionalizmus [...] hit egy nemzet különleges küldetésében”, akkor ez feltétlenül illik a németekre. Az „ösatya” a felvilágosodás és a romantika határán álló Johann Gottfried Herder volt, Rousseau és Kant követője; Goethétől Fichtéig mindenki tanítómestere. Számára a nép [Volk] – amelynek dalait gyűjtötte – valódi kulturális közösség, az anyanyelven beszélők összessége: „Aryáink nyelvében rejlik a hagyomány egész intellektuális ereje, a történelem, a vallás, az életelvek, egyszóval egész teste és lelke” – írta. Az ártatlan kulturális nacionalizmustól rögtön tovább is lépett, amikor a nemzeti kultúrákat szerves egészként fogta fel, mondván, hogy minden nép állandó közös tulajdonságokkal, egyfajta „nemzeti jellemmel” rendelkezik. Ezt visszhangozta a vallásfilozófus Ludwig Schleiermacher – szerinte „Isten kijelölte minden nép különös hivatását ezen a földön”. Ezt a gondolatot vitte tovább a „német nemzethez” intézett beszédeiben Fichte, amikor az „ősnépnek” [Urvolk] tekintett németiség egész emberiséget megváltó kulturális küldetését taglalta.

Ezen a ponton megkerülhetetlen a romantika, a talán összes többinél mélyebb és meghatározóbb német romantika¹⁰ szerepe. Egyik központi alakja, Friedrich

¹⁰ A német romantika egyszerre jelentette a modern világtól való elfordulást és a vele szembeni lázadást. Novalis értelmezésében „romantizálni annyit tesz, mint az alantának magasabb értelmet, a közönségesnek titokzatos megjelenést, az ismerősnek az ismeretlen méltóságát, a végesnek a végtelenség látszatát adni”.

Schlegel panaszkolta, hogy „a régiekkel” ellentétben „nekünk nincsen mitológiánk”. A romantika alapélménye: a modern művésznak immár szilárd fogódzók nélkül kell élnie és alkotnia. Ha viszont az eredeti kontextust módosítva „nekünk” alatt a németeket értjük, máris ott a kulturális, egyúttal nemzeti feladat: egy mitológia meg- avagy újrateremtése. A kiemelkedő tehetségek sokaságán kívül ettől különleges hatású a német romantika: a kisszerű jelennel, az elgépiesedő modern világgal szemben fel lehetett fedezni a dicső (német) középkort, a (német) gótika ragyogását – és magát a „romlatlan” népet. (Mindez ismerős lehet a magyar példából is, ám a németeknél sokkal erőteljesebben jelentkezett.)

A francia uralom idején, 1808-ban a bajor kormány felkérte Goethét – az első német történelmi dráma, a *Götz von Berlichingen* szerzőjét –, hogy alkosson „népkönyvet” [Volksbuch] a német kultúra kifejezésére és előmozdítására. Goethe nem állt kötélnek, de addigra már elkészült Joseph Görres *Német népkönyvek* (Die deutschen Volksbücher) című monográfiája, kiadás előtt állt Clemens Brentano és Achim von Arnim három-kötetes népdalgyűjteménye, *A fiú csodakürtje* (Des Knaben

Wunderhorn), Jacob és Wilhelm Grimm pedig már gyűjtötte Hessenben a *Gyermekek- és családi mesék* (Kinder- und Hausmärchen) anyagát. A Grimm testvérek a mesék után kiadták a német mondákat, a hősi mondákat és a mitológiát; német nyelvtanukkal, nyelvtörténetükkel és értelmező szótárakkal pedig megteremtették a modern germanisztikát. A „hagyomány felfedezését” még a szkeptikus, gúnyolódásra hajlamos Heinrich Heine is nagy lelkesedéssel fogadta: „Mintha a német hársak illatát szívnam magamba [...] Ezekben a dalokban a német nép szívverését érezni” – írta *A fiú csodakürtjéről*.

Német táj – romantikus ecsettel: Caspar David Friedrich *Fa, hollókkal* című festménye (1822).

Megkezdődött a nemzeti történelem módszeres feldolgozása. Stein báró a bécsi kongresszuson kezdeményezte, hogy a Német Szövetség államai működjenek együtt a múlt feltárásában. 1826-ban meg is jelent a *Monumenta Germaniae Historia* című forráskiadvány-sorozat első kötete, amelyet száznál is több követett. Az egyetemeken, mindenekelőtt Berlinben Ranke-szintű tudósok foglalkoztak a nemzeti történelem forrásokon alapuló feldolgozásával.

Múlt és jövő összekapcsolása – ha úgy tetszik, az értelmiségi „kultúrnacionalizmus” tömeges politikai nacionalizmussá alakulása – más szférákban is előrehaladt. Az 1848 márciusa előtti években [Vormärz] sokasodtak az emlékművek és emlékünnepek. A nürnbergi Dürer-jubileumot a mainzi Gutenberg-ünnepség követte, azt a stuttgarti Schiller-emlékmű leleplezése, majd sorban a Bach, Mozart, Goethe és Jean Paul emlékünnepek. I. Lajos bajor király kezdeményezésére Regensburg közelében megépült a görög stílusú Walhalla, a kiemelkedő németek dicsőségsarnoka. (Lajos fia, Ottó a független Görögország első királya lett, ami hozzájárult a görögbarát társaságok népszerűségéhez.) A teutoburgi erdőben felavatták a római légiókat legyőző Hermann emlékművét. A Walhallához és a Hermann-emlékműhöz hasonlóan a felszabadító háborúk alatt vetődött fel a kölni dóm – mint különleges nemzeti emlékhely – befejezésének terve. A középkorért rajongó, romantikus IV. Frigyes Vilmos király erőteljes támogatásával 1842-ben újrakezdődött az építkezés, amelyet kissé lelassított a gótika francia eredetének a felfedezése. A katedrális végül csak 632 évvel az „első” alapkö-letétel után, 1880-ban készült el.

Készen állt a többi nemzeti jelkép is. A diákegyesületek fekete–piros–arany színű zászlaja az egységes és demokratikus Németország szimbóluma lett. A két talán legismertebb hazafias dal – a *Die Wacht am Rhein* („Rajnai őrség”) és a *Lied der Deutschen* („Németek dala”) ¹¹ – az 1840-es rajnai válság eredményeként született, amikor a Napóleon kultuszát ápoló Franciaország ismét a Rajna-vidéket fenyegette. Az utóbbi dal kezdősora: „Németország, Németország mindenek

¹¹ Mindkét vers kevésbé ismert szerzők alkotása: a *Die Wacht am Rhein* Max Schneckenburger, a *Lied der Deutschen* – közismertebb nevén *Deutschlandlied* – August Heinrich Hoffmann von Fallersleben műve. Utóbbi a weimari köztársaság idején, 1922-ben lett Németország hivatalos nemzeti himnusza. A második világháború után néhány évig nem használták, 1952 óta pedig a harmadik versszak („Egység, jog, szabadság ...”) szövegével éneklék. Zenéjét Joseph Haydn szerezte. Létezett még egy harmadik, egy „királyi” himnusz is, a *Heil dir im Siegerkranz* („Áldassék győzelmi koszorúd!”) kezdetű.

felett...” ekkor még inkább a tagállami megosztottságot megszüntető egység gondolatát sugallta.

A felszabadító háborúk időszakában alakultak meg az első hazafias egyesületek; mindenekelőtt a test és lélek görög ideálját utánzó, de nevükkel [Turnverein] a középkori bajvívásokra utaló tornaegyletek. Alapítójuk, Friedrich Ludwig Jahn tanár számára ezek testesítették meg az ősi germán szellemet, praktikusán pedig a francia megszállók elleni harcra mozgósítottak. Jahn hozta létre Jénában az első német diákszövetséget [Burschenschaft], amely 1817 októberében, a reformáció háromszázadik és a lipcsei csata negyedik évfordulóján emlékünnepséget rendezett Wartburg váránál. A tizenegy egyetemet képviselő mintegy ötszáz diák a németek egységét élte, majd az esti fáklyásmenet során a lángok közé vetették az ellenségesnek minősített könyveket, köztük a napóleoni törvénykönyvet. 1818-ban 14 egyetem képviselői megalakították az országos Német Diákszövetséget [Allgemeine Deutsche Burschenschaft], amelyet a hatóságok a következő évben – Jahn tornaegyletével együtt – betiltottak. Az egyesületek nagy korszaka az 1830-as, de még inkább az 1840-es években jött el. Többségük olvasóköri, dalárda vagy tornászegylet volt, ám a merev metternichi tilalmak miatt a legártalmatlanabbak is többé-kevésbé átpolitizálódtak.

Az 1830-as évekre az írók, filozófusok, tudósok és művészek kialakították a német nacionalizmus érv- és szimbólumrendszerét. Ennek gyökerei a 18. századi nyelvi-kulturális ébredésig, a francia forradalom és megszállás kiváltotta ellenállásig, a radikális diákszervezetekig, majd az újabb (rajnai és schleswigi) határviták által felkeltett érzelmekig nyúltak. A kisállami identitás már nem volt vonzó, az avított Német Szövetség sem váltott ki lojális érzelmeket. Ezzel együtt a nacionalizmus csak 1830 után vált jelentős erővé, amikor összefonódott az önkényuralom ellenzékének liberális-alkotmányos követeléseivel. A széttagoltság következtében azonban a német nacionalizmus és liberalizmus döntően a protesztáns városi polgárság és értelmiség ügyének számított.

A METTERNICHI REAKCIÓ ÉS A NÉMET KONZERVATIVIZMUS

A wartburgi diákünnepély, majd a cári ügynököknek tartott August von Kotzebue író 1819-es meggyilkolása után kibontakozott a metternichi reakció.¹² A Német Szövetség karlsbadi kongresszusán (1819) a diákegyesületeket betiltották, az egyetemeket felügyelet alá helyezték, a „demagógokat” üldözték, a sajtócenzúrát megszigorították.¹³ Metternich önmagát „Európa első számú rendőrmiszterének” nevezte, és kijelentette: „A kiindulópontot a rend szó jelzi, csak a rend fogalmán nyugodhat a szabadság”. I. Ferenc császár nemcsak az „újítás kórágától” óvott, hanem azt is közölte: „Nem ismerem népeket, csak alattvalókat ismerem.” Az Ausztriához és a „Botos Miklósként” is emlegetett I. Miklós orosz cárhoz igazodó porosz politika végleg felhagyott az alkotmány emlegetésével.

Mannheim Károly óta tudjuk, hogy a konzervativizmus, amely inkább magatartásforma és szellemi habitus, mint „ideológia”, nem azonos a hagyományörzéssel. Ráadásul több fajtája különböztethető meg: az angol Disraeli reformkonzervatívnak tekinthető, Metternich inkább „állagörzőnek”, míg Bismarckban a reakciós, a reformer és az „állagörző” egyaránt megtalálható. Ha politikusok helyett konzervatív gondolkodókat elemzünk, az eredmény még zavarba ejtőbb sokféleség lehet.

Németországban a konzervativizmus számos válfaja felbukkant, némelyik már a felvilágosodással egy időben. Feltűnően sok német gondolkodó fordult igen határozottan a modernizáció ellen – amikor az még alig-alig jelentkezett országukban. Novalis jellegzetesen romantikus véleménye szerint „a reformáció és a reneszánsz, a szubjektivizmus és a racionalizmus széttörték Európát és a kereszténységet, ezzel hidegséget és elidegenedést hoztak a világba”. Goethe, akit nem sorolunk a konzervatívok közé, azt írta: „A világ a gazdagságot és a sebességet csodálja, ezekért küzdenek az emberek [...] Mi, akik egy többé vissza nem térő korszak utolsó képviselői vagyunk [...], tartsuk fenn azokat az ideálokat, amelyeknek

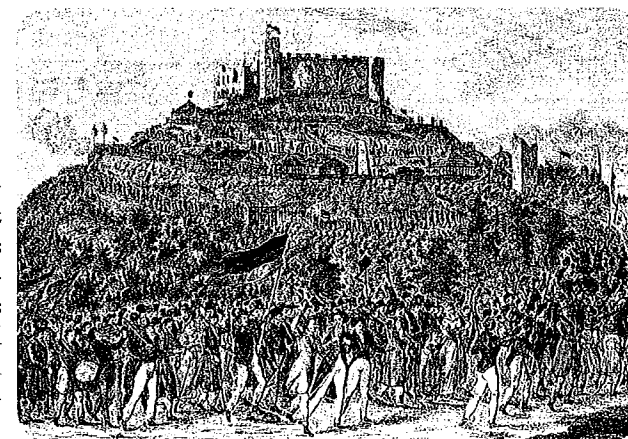
¹² Kotzebue gyilkosa, Karl Ludwig Sand teológushallgató a Német Diákszövetség tagja [Burschenschaftler] volt, s részt vett az 1817-es wartburgi emlékünnepségen. 1820-ban kivégezték.

¹³ Minden húsz ívnél (320 oldal) rövidebb kiadványt előzetes cenzúrának vetettek alá, ezért a szerzők és kiadók minden módon növelni igyekeztek a könyvek terjedelmét. A kiadott művek, a könyvesboltok és az olvasók száma 1820 és 1848 között – a tilalmak ellenére – ugrásszerűen nőtt.

a nevében felnőttünk.” Éles és pontos korképet adott a steini–hardenbergi reformok legelszántabb ellenfele, a porosz junker Friedrich A. L. von der Marwitz: „Megindult [...] a tulajdon nélküliek harca a tulajdon; az ipar harca a mezőgazdaság; a mozgás harca a stabilitás; a nyers materializmus harca az Isten megszabta rend; a haszon harca a jog; a jelen harca a múlt; az individuum harca a család; a bürokrácia harca a megállapodott kapcsolatok; a tudás és szerzett képességek harca az erény és a jellem ellen.”

A tilalmak ellenére az 1830-as forradalmi hullám Németországot sem kerülte el: Szászországban, Braunschweigben, Hannoverben és Hessen-Kasselben törtek ki felkelések. Szászországban és Hessenben a nép alkotmányt harcolt ki: utóbbi első ízben tartalmazta a parlament törvénykezdeményezési jogát. A tisztviselők és a katonák az alkotmányra esküdtek fel.

1832 májusában a pfalzi Hambach váránál rendeztek népiünnepélyt, amelyre – a tizenöt évvel korábbi wartburgitól eltérően – a diákok mellett polgárok, kézművesek, munkások is elmentek. A közel harmincezer résztvevő szabad és egységes Németországot követelt, kinyilvánítva, hogy a nép az uralkodók nélkül vagy ellenére is kész ennek megvalósítására. Lehetséges, hogy ez az esemény volt a nacionalizmus első komoly áttörése német földön. Megtorlásul Metternich felújította és kiegészítette a karlsbadi határozatokat; újabb tiltások, szigorítások és letartóztatások következtek. (A hambachi harmincezer természetesen jelentős tömeg, nagyságrendekkel felülmúlta az 1817-es wartburgit, mégis eltörpült egy 1844-es trieri katolikus ünnep félmilliónyi zarándoka mögött.)

A Szent Szövetség elleni legnagyobb német tüntetés, az 1832. május 27-i hazafias ünnepség résztvevői a hambachi váránál. A több tízezres tömeg túlnyomó része fiatal republikánus volt. Többen háromszínű, fekete–piros–arany lobogót visznek.

Az 1830-as években a német helyzet tovább bonyolódott. Az ellenzéki liberalizmus összekapcsolódott a nacionalizmussal, miközben a liberalizmusról lassan leváltak a köztársasággal és az általános választójoggal kacérkodó demokratikus áramlatok. Az „egység és szabadság” nevében fellépő mozgalmak – dacolva a szent szövetségi reakcióval – lassan az egész országra kiterjedtek, miközben a Német Szövetség mintegy önmagán belül mutatta fel a liberális-alkotmányos Nyugat és a konzervatív-abszolútista Kelet 1830 után Európa egészét jellemző kettősségét.

GYÁRIPAR ÉS VASÚTÉPÍTÉS

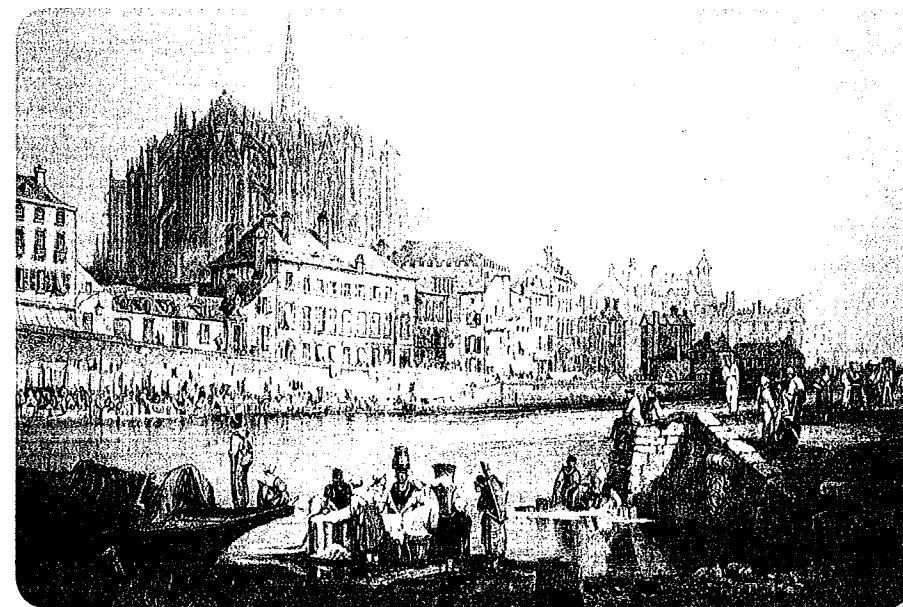
Az újkor kezdetén gazdasági fejlettségét tekintve Németország még az európai élvonalhoz tartozott, de 1800 körül alaposan lemaradt az atlanti országokhoz – mindenekelőtt Nagy-Britanniához – képest, és nem sok jel utalt arra, hogy egy évszázad leforgása alatt Európa első számú gazdasági nagyhatalma lesz. Noha már léteztek a kézműves szinten túlmutató ipari góccok (Sziléziában, Szászországban, Thüringiában és a Rajna-vidéken), ezek rendkívül egyenetlenül oszlottak el. A gazdaság „nekilendülése” csak a 19. század derekán következett be, „érett” ipari társadalomról pedig csak az első világháború küszöbén beszélhetünk.

Az oktatás, különösen a porosz oktatás módszerei továbbra is kivívták a külföldiek bámulatát. Horace Mann, amerikai oktatási reformer az 1840-es években járt Berlinben, és csodálkozva tapasztalta, hogy az iskolákban a tanárok gondolkodni tanítják diákjaikat, módszereik pedig a legkevésbé sem erőszakosak. „Bár iskolák százait és diákok tízezreit láttam – írta –, egyetlen egyszer sem fordult elő, hogy egy gyereket rossz magaviselete miatt büntettek. S egyetlen gyereket sem láttam büntetés miatt vagy a büntetéstől való félelem miatt könnyezni.” Sőt, Mann azt javasolta, hogy a porosz oktatási rendszert Massachusetts állam is vegye át.

Az iparosodás előfeltételei csak részben voltak adottak. Láttuk, hogy a francia uralom sok tekintetben visszavetette a német fejlődést, ugyanakkor a polgári jogrend megszilárdulása kedvezőnek bizonyult. Még inkább igaz ez a szabadságot és tulajdont biztosító porosz reformokra. Az, hogy a jobbágyfelszabadítást megfizették a parasztokkal, a javak jelentős átcsoportosításával járt a nemesi

földbirtokosok javára, miközben nagyszámú paraszti munkaerő szabadult fel. (Ezt nevezte később Lenin a mezőgazdaság „porosz útjának”; Kelet-Európában kétségkívül a porosz nagybirtok kapitalizálódott a leggyorsabb ütemben.) Más kérdés, hogy az 1815 utáni mezőgazdasági krízis idején sok junker nem tudta modernizálni birtokát, eladósodott, és a földek tekintélyes része polgári, illetve paraszti tulajdonba került.

Németországban a textilipar kisebb szerepet játszott, mint Angliában; a német területek inkább az iparosodás második hullámába kapcsolódtak be, amely a szén és vas korszaka volt. Igazi húzóágazattá a vasútépítés vált. Ennek egyik energikus szorgalmazója az Egyesült Államokból hazatért württembergi közigazdász, Friedrich List lett. Felismerte, hogy nem elegendő, ha egyes vállalkozók imitt-amott vasútépítésbe fognak, hanem országos hálózatra, tervszerű fejlesztésre van szükség. Ez egyúttal előmozdítja egy országos piac kialakulását: „A vasutak rendszere és a vámunió színi ikrek” – írta List. Az első, alig hat kilométeres szakasz 1835-ben nyílt meg Nürnberg és Fürth között, és ezt egymás után követték a hosszabb vonalak.

Köln a 19. század elején. A képen az iparosodás előtti „régi világ” jellegzetességei láthatók: az asszonyok például a Rajna vizében mosnak. A még mindig befejezetlen dóm „új” alapkövét csak 1842-ben rakta le IV. Frigyes Vilmos, a középkorért rajongó porosz király.

A vasutak terjedése a lelkesedés mellett rémületet is okozott: „A gyors mozgás miatt az utasoknál kétségkívül elmebetegség lép fel” – fogalmazott egy 1838-as bajor jelentés. Ekkor Németország még nem volt képes elegendő acél, vas, szén és a szükséges gépek előállítására, ezért (brit) importra szorult. Az 1842-ben készült gazdasági statisztika először mutatott negatív külkereskedelmi mérleget.

A korszak német vállalkozói közül kiemelkedtek a von Siemens fivérek (Friedrich, Werner és Wilhelm). Werner, a legtehetségesebb 1846-ban távírógyárat alapított. Az ő nevéhez fűződik a mágneses induktor és az elektromos dinamó feltalálása. Élete alkonyán a Siemens-művekben elkészült az első elektromos felvonó és az első elektromos mozdony; tervei alapján épült meg az első villamos vasút. Alfred Krupp tizennégy évesen vette át apja kis műhelyét a Ruhr-vidéki Essenben, ahol eleinte „tisztviselő, levelező, pénztáros, kovács, kohász, kokszoló és éjjeliőr” volt egy személyben. Halála előtt az „ágyúkirály”-ként emlegetett nagyiparos szén- és ércbányák, valamint a Krupp-művek tulajdonosaként mintegy hetvenezer embert foglalkoztatott. A munkásokat nagyvonalú szociális intézkedésekkel kapcsolta a vállalathoz. A bankár-vállalkozó típusát a Frankfurt zsidónegyedből kiemelkedő Rothschild család testesítette meg. A dinasztiaalapító Meyer Amschel Rothschild a napóleoni háborúkban sokszorozta meg vagyonát, amelyet öt fia Frankfurtban, Bécsben, Londonban, Párizsban és Nápolyban gyarapított tovább. Leglátványosabb üzleti sikerük alighanem az volt, amikor 1875-ben megszerezték a brit kormány számára a Szezei-csatorna részvényeit. Egyébként a Kruppokhoz és Siemensekhez hasonlóan a Rothschildok is nemesi címet kaptak, az arisztokrácia körébe emelkedtek.

A munkások helyzete – Angliához hasonlóan – többnyire nyomorúságos volt, különösen ott, ahol nőket és gyerekeket is alkalmaztak. „Sápadt arcok, bágyadt, kiégett szemek, lesóványodott testek, hajlott háta, puffadt ajkak, szakadozott körmök, duzzadt nyaki mirigyek, csúf bőrkiütések és asztmatikus hajlamok...” – írta egy 1818-as minisztériumi jelentés a korai iparosítás gyermek áldozatairól. Mindez mégsem feledtetheti el, hogy a 19. század második feléig Németországban a mezőgazdaság maradt a vezető ágazat, a népesség túlnyomó többsége pedig továbbra is falvakban és kisvárosokban élt.¹⁴

¹⁴ 1850-ben a német lakosság mintegy 55 százaléka földműveléssel foglalkozott, és több mint 90 százaléka húszezresnél kisebb lélekszámú településeken élt.

A kor német gondolkodói Franciaország mellett Angliára is figyeltek. A többség pozitív példát látott az iparosodásban és a brit parlamentáris monarchiában, de riasztónak tartotta a szociális kérdés megoldatlanságát. Az angliainál homogénabb társadalmat szerettek volna, erős középosztállyal. A megoldást a „manchesteri liberalizmuson” túlmutató állami szerepvállalásban látták, ami megfelelőbbnek is tűnt a felvilágosult-paternalista hagyományokon felnőtt németek számára.

ZOLLVEREIN ÉS GAZDASÁGI NACIONALIZMUS

A bécsi kongresszuson szóba került a Német Szövetség államainak gazdasági együttműködése, de konkrét lépések nem történtek. Az 1816-ban egész nyáron hideg volt, katasztrofális lett aratás, és az emiatt bekövetkező éhség újból aktualitást adott a vám- és kereskedelmi kérdéseknek. Bajorország, Baden és Württemberg már a napóleoni időszakban megszüntette a belső vámokat. A korábbinál is szétagotabb porosz területeken 1818-ban minden belső vámot eltöröltek; a vámunióval 10,5 milliós egységes piac alakult ki. Ugyanakkor a köztes területeken továbbra is tranzitvámokat kellett fizetni. 1819-ben a már említett Friedrich List vezetésével megalakult az Általános Német Kereskedelmi és Iparszövetség, amely lapot is kiadott, ám működését – Metternich sürgetésére – hamarosan ellehetetlenítették.

A folyamat lassan haladt előre az 1820-as években: a porosz vámuniót egy-két kisebb szomszédra is kiterjesztették, vámszövetségre léptek egymással a délnémet, illetve a középnémet államok – 1828-ban már három különböző vámunió volt Németországban. Az egységesítésnek újabb lendületet adtak az 1830-as forradalmak, így 1834. január 1-jén megalakulhatott a 23,5 millió embert tömörítő Német Vámszövetség, a Zollverein. Formálisan 18 egyenjogú tagállam szövetkezett (mindegyikük vétőjoggal rendelkezett), de ténylegesen Poroszország játszotta a vezető szerepet, a vámszövetségen belül a porosz Thaler lett a közös pénznem. A tagállamok száma 1842-re 28-ra emelkedett.

Eleinte a hazai ipar védelménél sokkal fontosabbak voltak a vámbevételek, ám az integrációban rejlő előnyök egyre nyilvánvalóbbá váltak. A Német Szövetségben politikailag Ausztria, gazdaságilag viszont Poroszország számított első számú hatalomnak, ami Metternichnek máris fejfájást okozott: „Poroszország arra

használja majd anyagi érdekeinek kielégítését, hogy Ausztria befolyását gyengítse, a többi német udvar Ausztriával fenntartott kapcsolatait lerombolja, és hozzászoktassa őket ahhoz, hogy Berlinre tekintsenek” – írta az államkancellár. Ám a meg-megújuló próbálkozások ellenére Ausztria mindvégig a vámunió kívül rekedt.

A kalandos életű (kormányhivatalnok, egyetemi tanár, politikai fogoly, üzletember, farmer, újságíró, emigráns, diplomata és lobbista) Friedrich List az első jelentős német közgazdász és gazdasági értelemben vett nacionalista volt. Mint a vámvédelem teoretikusa és Kossuth eszméinek egyik ihletője ismert,¹⁵ pedig gondolatai jóval sokrétűbbek. List egységes és demokratikus Németországot akart, amely gazdaságilag megerősödve felveheti a versenyt az élenjáró britekkel. Ebből következik, hogy – Karl Marxhoz hasonlóan – az ipar és a modernizáció pártján állt, és elismerte, hogy a nemzetek fejlődését a kereskedelem, az „interakció” segíti elő.

Ugyanakkor kárhoztatta az angol közgazdaságtant, amiért az elhanyagolja az állam szerepét: Adam Smith „mindent egy szatócs nézőpontjából lát” – írta. Szerinte a gazdaságilag elmaradott Németország gyorsabb fejlődéséhez az állam beavatkozására van szükség, ami mindenekelőtt vámvédelmet kell, hogy jelentsen szabad kereskedelem helyett. Mindez nem maradt meg a teória szintjén: a gyakorlatias List a vasutakkal, a kereskedelmi és iparszövetség létrehozásával ugyanazt a célt szolgálta, mint közgazdasági munkáival. Az elméleti és gyakorlati műveinek fogadtatásával elégedetlen férfiú végül önkezével vetett véget életének.

Az egyesülés és szövetkezés fontossága azonban bekerült a köztudatba – List halálának évében vetette papírra az író Berthold Auerbach, hogy „napjainknak mestere és uralkodója, jövőnknek hőse: a társulás”.

ÍNSÉG ÉS FORRONGÁSOK 1848 KÜSZÖBÉN

A kibontakozó iparosodást már az 1840-es évek derekán gazdasági válság kísérte. A helyzetet súlyosbította, hogy a kapitalizmus egyik első általános ipari

¹⁵ List főművét, *A politikai gazdaságtan nemzeti rendszerét* (1841) elsőként magyar nyelvre fordították le, és adták ki 1843-ban, Kőszegen. A szerző 1844-ben Magyarországon járt, tanulmányt is írt a magyar közlekedésügy fejlesztéséről. Németül egyébként a politikai gazdaságtant *National-ökonomie*-nak vagy *Staatswirtschaftslehre*-nek nevezték, ami közvetlenebbül utal a tárgy nemzethez vagy államhoz kapcsolódására.

és pénzügyi krízise – ezúttal először és utoljára – összekapcsolódott az utolsó „rég típusú” agrárválsággal. Ebben rejlik az 1848-as európai forradalmak legáltalánosabb magyarázata.

Németországban a brit textilipar konkurenciája és az új termelési módszerek miatt nyomorgó sziléziai takácsok 1844-ben felkelést robbantottak ki munkaadóik ellen. Mozgalmukat három napig tartó véres harcok után a porosz hadsereg verte le. Az időközben összeült porosz tartománygyűlésben a takácsok ügyének szószólója egy konzervatív képviselő, Felix Lichnowsky herceg volt. (E tanácskozás célja egyébként az állam pénzügyeinek rendbe tétele volt, de végül minden eredmény nélkül napolták el, mert a király semmilyen politikai engedményre nem hajlott.)

Az 1846–1847-es katasztrofális termés („burgonyavész”) miatt emelkedtek az élelmiszerárak; éhínség és járványok fenyegettek. Az éhezők sokfelé – például Berlinben – élelmiszerüzleteket fosztottak ki. Felgyorsult a kivándorlás üteme: 1830 és 1870 között 2,5 millió német települt át a tengerentúlra, többségük az „ígéret földjének” tartott Észak-Amerikába.

Metternich rendszerén egyre több repedés mutatkozott. 1846-ban Krakkóban és Galíciában robbant ki felkelés. Megmozdult Itália: 1847-ben az óvatos reformokra válaszul osztrák csapatok vonultak be Ferrarába – a tüntető olaszok Ausztria elleni háborút követeltek. Szintén 1847-ben tört ki Svájcban a liberális és katolikus kantonok közötti polgárháború, a „Bundok háborúja”, amely új, liberálisabb szövetségi alkotmányt eredményezett.

A délnyugat-németországi Badenben és Hessen-Darmstadtban előretört az ellenzék. A hesseni liberálisok vezetője, Heinrich von Gagern – egy év múlva már a frankfurti parlament elnöke – egyik 1847-es beszédében elégedetten állapította meg: „Új szellem terjed ellenállhatatlanul Németországban [...] Az egész nép meggyőződése, hogy csak a parlamenti képviselő, az alkotmányos monarchia elveire épülhet a haza egységének, a szabadságnak, a törvények uralmának megvalósítása.” Szavai akár liberális hitvallásnak is felfoghatók.¹⁶ Akadtak persze ellentétes vélemények: „Demokraták ellen csak katonák segíthetnek” – jelentette ki IV. Frigyes Vilmos porosz király, aki felséges apjánál nem kevésbé eltökélten

¹⁶ Rotteck és Welcker professzor 1834-ben kezdték kiadni a német liberalizmus bibliájának tekintett *Allamtudományi lexikont*, amelynek 1848-ig 18 kötete jelent meg. A liberális ellenzék a Heidelbergben megjelenő *Deutsche Zeitung* révén 1847-től országos lappal is rendelkezett.

védte „abszolút” hatalmát. Az 1848-as forradalmak mégsem német földről, hanem Itáliából és Párizsból indultak ki.

Az 1840-es években a vállalkozók, értelmiségiek és hivatalnokok alkotta – régebben rendies széttagoltságot mutató – középosztály [Mittelstand] egységesebbé vált, kialakult egy általa képviselt liberális közvélemény. E polgári réteg birtokba vette a közélet hagyományos színtereit (színház, opera, koncert, szalon), és mellette újakat alakított ki (múzeum, könyvtár, kávéház stb.). Magától értetődően a saját feladatának tartotta az egységes, szabad, modern Németország megteremtését.

KRÓNIKA

1786–1797	II. Frigyes Vilmos király uralkodása Poroszországban.
1789–1799	A nagy francia forradalom.
1790–1792	II. Lipót császár uralkodása.
1791	II. Lipót és II. Frigyes Vilmos pillniti nyilatkozata megfenyegeti a forradalmi Franciaországot.
1792	A francia hadüzenettel megkezdődnek a forradalmi háborúk.
1792–1806	II. Ferenc császár uralkodása (1804–1835 között I. Ferenc, Ausztria császára).
1793	Lengyelország második felosztása.
1794	Hatályba lép az új porosz törvénykönyv.
1795	Lengyelország harmadik felosztása.
1797–1840	III. Frigyes Vilmos király uralkodása Poroszországban.
1799	Bonaparte Napóleon államcsínnnyel Franciaország diktátora.
1803	A birodalmi reformbizottság határozatai.
1806	A Rajnai Szövetség megalakulása, a Német–római Birodalom megszűnése.
1807	Napóleon Jénánál és Auerstedtnél szétveri a porosz hadsereget.
	A tilsiti békében Poroszország területének csaknem a felét elveszíti. Porosz rendelet a jobbágypok felszabadításáról.
1810	A berlini egyetem alapítása.
1813–1814	Felkelések Németország-szerte a francia uralom ellen.
1814–1815	Az európai hatalmak bécsi kongresszusa.
1815	A Német Szövetség, illetve a Szent Szövetség megalakulása.
1817	A diákegyesületek wartburgi emlékünnepe.
1818	Jénában megalakul a Német Diákszövetség.

1819	A Német Szövetség karlsbadi határozatai a liberális-nemzeti mozgalmak ellen.
1830–1831	Forradalmi megmozdulások Európában és Németország több államában.
1832	A hambachi ünnepség résztvevői szabad és egységes Németországot követelnek.
1834	Életbe lép a porosz vezetésű Német Vámunió (Zollverein).
1835	Megnyitják az első németországi vasútvonalat.
1835–1848	I. Ferdinánd Ausztria császára.
1840–1861	IV. Frigyes Vilmos Poroszország királya.
1844	A sziléziai takácsok felkelése.
1846–1847	Gazdasági válság Európában és Németországban.

VI. A MÁSODIK BIRODALOM (1848–1890)

„A kor nagy kérdéseit nem beszédekkel
és többségi határozatokkal döntik el
– ez volt 1848–49 nagy hibája –,
hanem vérrel és vassal.”
(Otto von Bismarck)

A NÉMET MÁRCIUS

„Mi marad épségben Európában? Csak Nagy-Britannia és Oroszország” – panaszkolta I. Miklós cár Viktória királynőnek 1848 áprilisában. A „népek tavaszán” egyértelműnek tűnt, hogy a régi rend mindenütt romokban hever. A forradalmak januárban Itáliában (Palermo, Nápoly) kezdődtek, de a láncreakciót a párizsi forradalom indította el; „Ha minden feltétel adott, a gall kakas kiáltása hirdeti a német forradalmat” – jósolta pár évvel korábban Karl Marx. A francia főváros – ezúttal utoljára és rövid ideig – volt az európai forradalmak központja.

A németországi forradalmak három centrumból terjedtek el viharos gyorsasággal: a Rajna-vidékről (Badenből és a már Poroszországhoz tartozó Kölnből), majd Bécsből és Berlinből. Párizshoz, Pest-Budához hasonló német főváros továbbra sem volt. A márciusi tüntetéseken megfogalmazott petíciók mindenütt sajtószabadságot, esküdtszék és polgárőrség felállítását, továbbá az össznémet parlament összehívását követelték.

A Habsburg Birodalom mindegyik nagyvárosa (Pest-Buda, Velence, Milánó, Prága) forradalmasodott. A 400 ezres Bécsben a közép- és alacsonyabb politikai elnyomása a külvárosi munkásság nélkülözésével párosult: a robbanás elsöpörte Metternichet és rendszerét. Ausztria 33 éven át hivatalban lévő kancellárja Londonba szökött. „A legmagasabb helyeken uralkodó tanácstalanság leírhatatlan. [...] A felforgatók fokról fokra mindent kikényszerítettek: a diákok felfegyverzését, a nemzeti

Németország és Ausztria 1848-ban

gárdát, a sajtószabadságot, az alkotmányt” – jelentette Bécsből von Vitzthum szász diplomata. A császárváros egészen október végéig a radikális demokraták kezében volt, miközben az udvari politikát a gyengeelméjű I. Ferdinánd¹ (1835–1848) körüli konzervatív klikkek próbálták irányítani.

A szintén 400 ezresre nőtt Berlinben március közepén heves utcai harcok törtek ki a katonaság és a polgárok között. A megrettent IV. Frigyes Vilmos király „kedves berlini polgáraihoz” intézett felhívásában ígéretet tett a helyőrség

¹ Magyar királyként V. Ferdinánd.

kivonására, és a nemzeti mozgalom fekete–vörös–arany színeit felöltve levett kalappal tisztelgett az utcai harcok 303 áldozata előtt. (Bécsben mintegy ötvenen haltak meg márciusban, Pest-Budán egyetlen ember sem.) Új, liberális kormányt nevezett ki, amely az általános választójog alapján összehívta a Porosz Királyság alkotmányozó gyűlését. A romantikus gesztusokat kedvelő király – a közhangulattal látszólag azonosulva – kijelentette, hogy Poroszország „mostantól fogva beolvad” Németországba, ő maga pedig e folyamat élére kíván állni.

Az uralkodók – a bajor I. Lajos kivételével² – a helyükön maradtak, de Németország-szerte új kormányok alakultak, amelyek a Frankfurtba összehívott „Előparlament” határozatának megfelelően előkészítették a nemzetgyűlési választásokat. A megoldás megfelelt a liberális többség elképzelésének, amely az alkotmányos monarchiák keretei között együtt akart működni az uralkodókkal. „Mi Poroszországban békés reformokat és liberális alkotmányt akartunk, de semmi esetre sem forradalmat” – írta egyikük, a gyáros Friedrich Harkort. Ezt tükrözte az Előparlament alapvető kompromisszuma is: üljön össze a német alkotmányozó nemzetgyűlés, de ismerjék el a fennálló államokat és kormányait. A liberális elképzelést – mint fokozatosan kiderült – a csak átmenetileg meghátrált uralkodók reakciója, illetve a gyorsan különváló radikális demokraták hiányzó együttműködési készsége ítélte kudarcra. Ezért a magukat egész Németország természetes képviselőinek tekintő mérsékelt liberálisok már korán „kétfrontos harcra” kényszerültek.

Az egyik szélső ponton, Franciaországban a forradalom tétje az államforma és a társadalmi berendezkedés volt – utóbbi rövid időn belül megosztottsághoz vezetett. A másik szélső ponton, Magyarországon a nemzeti önállóság és a polgári reformok követelése egyesítette az erőket. Középen, Németországban és Itáliában a nemzeti egység alapkérdése összefonódott a Habsburg Birodalom sorsával. Ennek fennmaradása 1848 tavaszán – a német, olasz és magyar mozgalom sikerei nyomán – felettébb kétségesnek tűnt: „Bécs negyvenmilliós birodalom fővárosából ötmilliós ’birodalom’ fővárosává lesz” – írta a már idézett szász diplomata.

² Münchenben már január végén–február elején voltak tüntetések. I. Lajos király végül legidősebb fia, II. Miksa javára mondott le a trónról. Lemondásának hátterében Lola Montez (eredeti nevén: Eliza Gilbert), ír születésű táncosnőhöz fűződő botrányos kapcsolata állt, amit az udvar sem akart elfogadni. A bajorországi trónváltás volt az egyetlen a német negyvennyolc során.

A FRANKFURTI NEMZETGYŰLÉS

Ágyúdörgés és harangzúgás közepette vonultak be 1848. május 18-án a frankfurti Pál-templomba az első össznémet nemzetgyűlés képviselői, akiket az egyes államok felnőtt férfilakossága választott meg. A férfiaknak legalább háromnegyede kapott szavazati jogot, és a jogosultak nagyobbik fele elment választani. Mintegy ötvenezer lakosra jutott egy képviselő. A „honoráciorok parlamentjének” 585 küldöttje közül a többség mint hivatalnok, bíró, ügyész, katona, diplomata, egyetemi vagy gimnáziumi tanár az államhatalmat képviselte. A második nagy csoportot a szabadfoglalkozású értelmiségiek alkották (ügyvédek, orvosok, írók, újságírók), majd a kereskedők és a földbirtokosok következtek. Az iparosok nagyon kevesen voltak, az egyetlen parasztember pedig – lévén sziléziai lengyel – egészen egyedül érezhette magát. A honatyák hetven százaléka német nemzetiségű volt, mert a Habsburg Birodalom 193 körzetéből 60 – így Cseh- és Morvaország, valamint Szlovénia – nem küldött képviselőt Frankfurtba.

A nemzetgyűlés – talán nem annak ellenére, hanem éppen azért, mert párt-szerűen működő frakciókra oszlott³ – rendkívül gyorsan megszervezte a munkát, és a hesseni Heinrich von Gagern elnökletével hozzálatott az alapvető szabadságjogok kidolgozásához. Az év végére elkészült dokumentum minden későbbi demokratikus német alkotmánynak, így a weimari és a bonni köztársaság alap-törvényének is mintául szolgált.

Kemény vita bontakozott ki a mérsékelt liberálisok és a köztársaságpárti demokraták között az ideiglenes központi hatalomról. Végül Gagern, a „kompromisszumok robotosa” azzal hidalta át a konfliktust, hogy a liberális hírében álló János Habsburg főherceget – az uralkodók megkérdése nélkül – birodalmi kormányzónak javasolta: „nem azért, hanem annak ellenére, hogy főherceg”. János főherceg megválasztása tükrözte a képviselők többségének azt a szándékát, hogy a régi birodalomnak valamiféle alkotmányos-liberális változata, azaz „nagynémet” egység jöjjön létre, osztrák vezetéssel (amely a Habsburg Birodalom egyéb részeivel perszonáluniós viszonyban állna – mindez a magyar elképzelésekkel is maximálisan találkozott).

³ A parlamenti frakciók a frankfurti fogadóról kapták neveiket. Négy fő irányzat alakult ki: a konzervatívok a Milani kávéházban, a mérsékelt liberálisok a Casinóban, a balközép a Württembergi Udvarban, a demokraták a Német Udvarban találkoztak.

A Habsburg vezetésű „nagynémet” megoldás akadályain ironizált Friedrich Hebbel német író: „A drága osztrákok! Most azon törik a fejüket, hogy miként egyesülhetnének Németországgal anélkül, hogy Németországgal egyesülnek!” És hozzátette: „Ezt azonban legalább olyan nehéz kivitelezni, mint ha két szerető egymásnak hátat fordítva akar csókolózni.” A „nagynémet” megoldást véglegesen Radetzky és Windisch-Grätz győzelmei, majd ezek nyomán Felix Schwarzenberg miniszterelnöksége és az ifjú Ferenc József (1848–1916) trónra lépése hiúsította meg az 1848-as esztendő utolsó hónapjaiban.

Azonban 1848 májusa után sem a frankfurti Pál templom volt a politika kizárólagos színtere. Berlinben és Bécsben is összeült a demokratikusan választott parlament, a többi államban pedig a tartományi gyűlések [Landtagok]. Az etnikai és társadalmi összetételében rendkívül vegyes osztrák Reichstag 1848 nyarán megszavazta a jobbágyfelszabadítást, majd 1849. márciusi szétkergetése előtt – immár a morvaországi Kremsierben (Kroměříž) – kidolgozta az új alkotmány tervezetét. Az egyhatod részben gazdákból és iparosokból álló – Berlinből Brandenburgba kényszerített – porosz alkotmányozó gyűlés nem érte meg az 1848. év végét.

Folytatódott a nyilvánosság átpolitizálódása; gomba módra szaporodtak a politikai és társadalmi egyesületek (munkásszervezetek jöttek létre, 1848 végén megalakult az első németországi nőegylet), új lapokat alapítottak (így az első női magazint), özlönlöttek a petíciók (a frankfurti parlament például tizenhétvezret kapott); rendszeressé váltak a politikai gyűlések, tüntetések és ellentüntetések.

A súlyos bel- és külpolitikai konfliktusok közepette kiderült, hogy hiába van Frankfurtban nemzetgyűlés, kormányzó, sőt (Leiningen herceg, majd Schmerling lovag elnökletével) ideiglenes kormány, ha a hatalom legfontosabb eszközei – mindenekelőtt a hadsereg és a bürokrácia – hiányoznak. A forradalom alapvetően a városoké volt, a vidék jobbára passzív maradt. A „csodálatos” vagy „örült” év eseményei összességében inkább kiélezték a szociális, vallási, regionális és politikai választóvonalakat – a német egység első nagy kísérlete egyúttal a különbségek tudatosításának időszaka lett.

HOL FEKSZIK NÉMETORSZÁG?

Az alapvető jogok elfogadása után a frankfurti képviselők figyelme a nemzeti kérdés felé fordult: hol húzódjanak az egységes Németország határai, mi legyen az államforma, milyen viszonyban álljanak a tagállamok a központi kormánnyal? Ráadásul e bonyolult, egymással szorosan összefüggő problémákra az európai és hazai viharok közepette kellett megoldást találniuk. Németország területével és határaival kapcsolatban öt kérdés merült fel: a poseni, a dél-tiroli, a cseh-morva, a limburgi, valamint schleswig-holsteini. A képviselők többsége – a német birodalmi koncepció jegyében – mindegyik vitatott területet (akár a Német Szövetséghez tartoztak, akár nem) az új Németország részének nyilvánította, ennek érdekében akár katonai erő alkalmazását is célszerűnek tartotta, esetleg egyenesen üdvözölte (mint például Windisch-Grätz prágai intervencióját).

A frankfurti parlament vitái mintegy „eredeti tisztaságukban” tükrözik a nemzeti kérdésben vallott különböző politikai-ideológiai álláspontokat. A demokrata kisebbség szerint „a közös jogok és közös szabadságok kétségtelenül sokkal fontosabbak, mint az etnikai kötelékek, különösen ha ez utóbbiak széttöredeztek és elhalványultak”. A liberális többség – az 1841-es *Lied der Deutschen* szövegére emlékeztetően („A Maastól a Memelig, / Az Etschtől a Beltig...”⁴) – azzal érvelt, hogy „nem Németország egy részének, hanem az egésznek a megalapozását vállaltuk”. Gagern hozzátette: „Én úgy fogtam fel a német nép hivatását, mint egy nagy, uralkodó nemzetét”, amely a „Duna-táj kisebb népeit csatlósként kapcsolja a maga bolygórendszere köré”. A lengyel többségű Posenről (Poznań) tartott vitában Wilhelm Jordan porosz író a sovinizmus hangján szónokolt a „lengyelbarátok”⁵ ellen: „A német néptörzs fölénye a szlávokkal szemben [...] ténykérdés [...] A mi jogunk az erősebb joga, a hódító joga” – aki Posent el akarja szakítani Németországtól, az „legalábbis öntudatlanul népének árulója”. A nemzeti kérdésben elfoglalt álláspontok ugyanakkor nem egyszerűen a radikális és a konzervatív szemlélet különbségét tükrözték, hiszen például Friedrich Engels szerint „Ausztia összes nemzetei és nemzetecskéi között csak három van, amelyek a haladás hordozói vol-

⁴ A németek lakta területeket határoló folyók, illetve tengeröböl.

⁵ Az 1830–31-es lengyel felkelés idején Németország-szerte lengyelbarát körök alakultak. 1848 tavaszán sok német liberális és baloldali demokrata Lengyelország helyreállítását szorgalmazta, akár egy Oroszország elleni háború árán is. Nyárra a lelkesedés lelohadt, a többség a német uralom fenntartása mellett állt ki.

tak [...] és] még most is életképesek – a németek, a lengyelek és a magyarok. Ezek forradalmiak most.”

Míg Posenben és Prágában csak felkelők ellen vetették be a porosz és osztrák katonákat, Schleswig–Holstein miatt szabályos háború tört ki a tartományokat történelmi jogon magának követelő Dán Királyság ellen⁶. A dán háború, főleg annak lezárása a forradalom egyik fordulópontjának bizonyult: kiderült, hogy a nemzetgyűlés és a közvélemény nacionalizmusa mögül hiányzik az erő, azzal a porosz hadsereg rendelkezik. Az is egyértelművé vált, hogy sem Nagy-Britannia, sem Oroszország nem támogatja a német nagyhatalmi ambíciókat – ezért kellett a győztes poroszoknak megkötönniük a malmói fegyverszünetet. A nemzetgyűlés először hangot adott a közvélemény felháborodásának, majd – döntését megváltoztatva – kénytelen volt elfogadni a két tartomány megosztott adminisztrációjáról rendelkező fegyverszünetet. Ez súlyos csapás volt a frankfurti honatyák tekintélyére, s Leiningen herceg „birodalmi kormánya” lemondott. A dán ügy miatt árulást kiáltó radikálisok Badenben és magában Frankfurtban is felkeléseket robbantottak ki 1848 szeptemberében (Bécsben pedig októberben), de a forradalom e második hulláma ezúttal sikertelennek bizonyult.

A felkelések gyors bukása és a nemzetgyűlés erőtlensége a reakciót segítette, amely novembertől már nyíltan lépett fel.

ELLENFORRADALOM ÉS ALKOTMÁNYKÍSÉRLETEK

Az udvarok ellenforradalma láncreakciószerűen bontakozott ki, akárcsak márciusban a forradalmak. A folyamat már áprilisban elkezdődött, amikor osztrák csapatok verték le a krakkói felkelést; folytatódott a poroszoknak a poseni felkelők elleni májusi sikerével, júniusban Prága és Párizs következett, júliusban Észak-Itália, szeptemberben pedig a Habsburg-hű horvát katonaság már Pest-Buda felé menetelt.

Ha Németország számára a dán háború volt az egyik fordulópont, akkor az októberi bécsi felkelés a másik. „Németország, de talán egész Európa sorsa Bécsben

⁶ Schleswig és Holstein helyzetét három tényező határozta meg: egy 15. századi törvény megtiltotta a két tartomány különválását; Holstein a Német Szövetség tagja volt, Schleswig viszont nem; a két tartományban más-más örökösödési törvények vonatkoztak az uralkodókra. A schleswigi kérdés miatt 1864-ben újabb dán háború robbant ki.

dől el” – jelentette ki Robert Blum, a frankfurti parlament demokrata szárnyának vezetője, amikor a bécsi forradalmárokhoz sietett. Vesztere, mert Windisch-Grätz herceg nem törődött a képviselői immunitással: statáriális eljárás után agyonlövette. Blum sorsa egész Németországban megdöbbenést keltett, ahogyan döbbenetes volt az a tapasztalat is, hogy az udvarok nem haboznak katonasággal támadni saját polgáraikra – ez a német parasztháború óta alig-alig fordult elő.

Ausztria új erős embere, Schwarzenberg herceg nem hagyott kétséget az iránt, hogy országa semmilyen formában sem lesz egy egységes német állam része. Schmerling lemondott az „össznémet” kormány vezetéséről, a frankfurti osztrák küldötteket hazahívták. A bécsi események kellő biztatást adtak a tétova IV. Frigyes Vilmosnak, hogy új miniszterelnökével, von Brandenburg generálissal, valamint a poseni és holsteini győzővel, von Wrangel generálissal megvalósítsa a „lopakodó” vagy „preventív” ellenforradalmat. Wrangel nyolcvanezer emberével bevonult Berlinbe, kihirdették az ostromállapotot, az alkotmányozó gyűlést feloszlatták. Ám ezzel egy időben a király új alkotmányt oktrojált népére, amely kimondta a gyűlekezés, a szólás és a pártalakítás szabadságát, valamint az általános szavazati jogot a képviselők választásánál.

Ausztria és Poroszország tehát kész helyzet elé állította a frankfurti képviselőket. Mivel a „nagynémet” megoldás lehetetlenné vált, maradt a „kisnémet” út, porosz vezetéssel. Nehéz tárgyalások után az „össznémet” kormányfővé előlépett Gagern megint kompromisszumos megoldást talált: 1849. március 28-án Frankfurtban – csekély többséggel – megszavazták a birodalom alkotmányát, benne IV. Frigyes Vilmos örökletes császárságával. Remélték, hogy a porosz király vállalja a megbízatást. Az alkotmányos monarchiaként felépülő „Német Birodalomnak egyetlen részét sem lehet nem német országokkal egy állammá egyesíteni” – ez a cikkely a Habsburg Birodalom kizárására utalt. Az alkotmány egy másik cikkelye értelmében – a centralizáló tendenciák ellenére – „az egyes német államok megtartják önállóságukat”.

Ausztria nyilván barátságtalan lépésként értékelte volna, ha IV. Frigyes Vilmos elfogadja a császári címet, s az orosz cár is a Habsburgokat támogatta volna. Az 1848-ban még oly bizonytalan porosz király ezúttal eltökéltnak mutatkozott, nem kért a nemzetgyűlés által felajánlott koronából. Az öt felkereső 32 tagú frankfurti küldöttség előtt „a német hűség és becsület” útjáról beszélt, amely nem engedi, hogy a többi német uralkodó akarata nélkül legyen császár – bizalmasai előtt viszont

„kutyapórázhoz” hasonlította az alkotmányos monarchiát. Közölte: „Poroszország királya, aki bár nem a legrégebbi, de a legnemesebb koronát viseli”, a „mocskokból és sárból készült” koronát nem teheti a fejére.

A porosz „nem” ellenére a német államok többsége támogatta a frankfurti alkotmányt. A csökkenő létszámú, de radikalizálódó nemzetgyűlés a polgárok támogatását kérte: 1849 áprilisa a felkelések harmadik – az alkotmány védelmében megindult – hullámát hozta. Ezek azonban már csupán utóvédharcok voltak. A csonka nemzetgyűlés rövid ideig Stuttgartban folytatta a munkáját, ahol azután a württembergi hadsereg szétkergette. A szétszórt felkeléseket a mindvégig udvarhű katonaság végül mindenütt leverte, legutoljára Badenben, ahonnan 1848 tavaszán a forradalmak elindultak. Az utolsó

„márciusi minisztérium” egészen 1850 októberéig működött Hannoverben – ekkorra Frankfurtban már visszaállították a Német Szövetség gyűlését, a Bundestagot.

IV. Frigyes Vilmos elutasítja a császári koronát. A porosz király (mint kisgyerek) a kép jobb oldalán az orosz medvével barátkozik. A Poroszországot jelképező sisakos nőalak kérdésére a Pál-templomi képviselő sirva panaszkodik: „Faragtam a kisfiúnak egy koronát, és most nem kell neki.” Korabeli karikatúra.

Az 1848–49-es német események menete nagyjából az európai trendet követte (a magyar volt a kivétel): az ellenzéki erők megdöntötték a kormányt; a demokraták kiválásával az ellenzék egysége megbomlott; a radikális demokraták sikertelenül próbálták folytatni a forradalmat; végül az ellenforradalom felülkerekedett, és a mérsékelt liberálisokat is félreállította. Az utókor sokáig kizárólag kudarcnak látta a német forradalmat, amiért a fő felelősséget „a mindent szubjektíve és objektíve” forgató, a dolgokat a végtelenségig „distingváló és subdistingváló professzor-parlament” viselné.

Pedig a frankfurti liberálisok nem keveset értek el: a folyton változó, romló külpolitikai viszonyok dacára tíz hónap alatt tető alá hozták az egységes, alkotmányos Németország alaptörvényét. Frankfurt viszont nem lehetett a német forradalom központja; a siker előfeltételei közül paradox módon éppen az hiányzott, amit el akartak érni: egy Párizshoz vagy Pest-Budához fogható politikai centrum. Végül Bécs, Berlin és Frankfurt között a forradalom valahogy elkallódott.

A német negyvennyolc kudarcáért okolhatók az alkotmányosságot elutasító uralkodók, az előrerohanó radikálisok és a liberális többség is, amely sokáig azonosította saját érdekeit a társadalom érdekeivel; túl sokat várt a törvényektől és túl keveset gondolt a tömegek szociális követeléseivel, majd jobban tartott a demokratáktól, mint a királyoktól. Ám inkább arról van szó, hogy nagy kérdések sorát – a nemzeti, az alkotmányos, a szociális kérdést – kellett volna egyszerre megoldani egy már meglehetősen tagolt társadalomban. Ezek egyidejű jelentkezése új választóvonalakat teremtett: élesebbeket, mint a magyarországiak, de egyelőre nem szakadékokat, mint Franciaországban.

A REAKCIÓ ÉS A KIVÁRÁS ÉVTIZEDE

A megtorlás kemény volt, néhol igen széles körre terjedt ki; a „negyvennyolcaság” még évtizedekkel később is megbélyegzőnek minősült. Badenből mintegy 80 000 ember, a tartomány lakóinak hat százaléka emigrált. Mindenütt létrehozták vagy megerősítették a rendőrségeket (Berlinben 1848 márciusában még csak 200 rendőr – tulajdonképpen éjjeliőr – szolgált, ezért maradt a rendfenntartás a katonák feladata.)

Mégis le kell írni a közhelyszerű megállapítást: 1848–1849 egészében nem volt kudarc; a gyökeresen átalakult Németországban nem lehetett visszatérni a forradalom előtti állapotokhoz. A jobbágyi függést mindenütt felszámolták, a modernizáció fő akadályai elhárultak. A német államok – Ausztria kivételével, ahol még a Schwarzenberg-féle olmtützi alkotmányt sem léptették életbe – alkotmányos monarchiává alakultak. Igaz, az 1848-as – liberális szellemű – porosz alkotmányt a kirívóan antidemokratikus háromosztályos választójog [Dreiklassenwahlrecht] bevezetésével már 1849-ben módosították. Mégis: Poroszország

alkotmányos állammá alakult, míg Ausztria abszolút monarchia maradt. „Poroszország mindenütt helyreállította a reakció rendjét, de minél jobban visszanyerték erejüket a kisállamok, annál gyorsabban hagyták ott a poroszokat, hogy Ausztria karjaiba vessék magukat. Most megint úgy uralkodhattak, ahogy 1848 márciusa előtt, és az abszolutista Ausztriát közelebb érezték magukhoz, mint azt a [porosz] hatalmat, amelyiknek az abszolutizmusra való ereje nem volt nagyobb, mint a liberalizmusra való hajlandósága” – írta 1850-ben Marx és Engels.

A háromosztályos porosz választójog a *Lustige Blätter* című lap 1893-as karikatúráján. A rajz egykorú aláírása: „Miért ér többet egy vagyonos a porosz választásokon, mint száz vagyontalan? Súlyos és nyomós okok miatt.” A háromosztályos választójog alapján a népesség legnagyobb adót fizető 4,7%-a, a második osztályba tartozó 12,6% és a maradék 82,6% azonos számú elektort választott, akik azután képviselőket jelöltek a porosz alsóházba. A sokat támadott rendszer egészen 1918 őszéig fennmaradt, az arányok is csak minimális mértékben változtak.

1848–1849-től kezdett kirajzolódni a Németországra tartósan jellemző ötosztatú pártrendszer: a konzervatív, katolikus, liberális, demokrata és munkásszervezetek blokkjai. Látható, hogy a liberálisok ugyanúgy megosztottak voltak, mint maga a középosztály. Megszerveződtek az 1848-ra már-már „leírt” tekintélyelvű-konzervatív erők (a címloldalán vaskereszttel megjelenő *Kreuz-Zeitung*gal befolyosos lapra is szert tettek), amelyek a hatalom hatékony támaszai lehettek. A nacionalizmus harciasabbá, eredeti humanista vonásait lassan feledve kirekesztőbbé vált – az olasz forradalmár, Giuseppe Mazzini szavaival: „A nacionalizmus szűk látókörű szelleme lépett a nemzeti eszme helyébe [...], s elfeledték azt a nagy igazságot, hogy a népek ügye egy és ugyanaz, hogy a Hazának az Emberiségre kell támaszkodnia.”

Az önkényuralom megerősítése, módszereinek tökéletesítése – ugyanakkor a modernizáció igénye (még Schwarzenberg és Bach Ausztriájában is), sőt bizonyos alkotmányos játékszabályok elfogadása: ez a kettősség volt az 1850-es évtized egyik jellegzetessége. A reakciós hatalmak nem tértek vissza a merev metternichi állagörzéshez, hanem hatékonyabban kezdték kihasználni a társadalmi és politikai csoportok ellentéteit. Az effajta manipulációk egyik mestere majd a szárnyait éppen 1848-ban bontható Bismarck lett.

Kemény porosz–osztrák konfliktusok után 1850-re – Ausztria vezetésével – helyreállították a Német Szövetséget. Poroszország ismét a másodhegedűs szerepébe kényszerült. Ám amikor az erejét túlbecsülő Schwarzenberg az egész Habsburg Birodalmat be akarta léptetni a Német Szövetségbe és a német vámunióba – hogy „Poroszország befolyását végleg és tökéletesen megtörjük” –, kudarcot vallott, az ambiciózus tervet 1851-ben a német államok elvetették. Az osztrák–porosz dualizmus egyelőre „befagyott”. Schwarzenberg diplomáciai vereségében lehetett némi része a Bundestag új porosz képviselőjének, Otto von Bismarcknak is, aki minden alkalmat megragadott Bécs politikájának támadására és a porosz egyenjogúság kimutatására: például amikor az osztrák küldött ingujjra vetkőzött, ő is levette a zakóját, amikor az szivarra gyújtott, ő is tüzet kért stb. A német egység mintha a távoli jövőbe tolódott volna. „Egyetlen megfontoltan gondolkodó ember sem várhat a jövőben egységes német államot, mert azt nem engedik meg a külföld ellenakciói, sem a katolikus–protestáns ellentét, sem Poroszország ereje, sem a délnémet és észak-német néptörzsek ma is fennálló sajátosságai; azonban egy eddiginél erősebb Német Szövetség nagyon is elképzelhető” – írta a Herder Társalgási Lexikon 1854-es szócikkének „Németország” címszava.

A nemzetközi politikát a nagyhatalmak Napóleon utáni első összecsapása, a krími háború (1853–1856) hozta ismét mozgásba. A háború a semlegességét őrző Poroszország számára kínált nagyobb mozgásteret; az Oroszországgal szembekerült Ausztria végzetesen elszigetelődött, egy 1848. évihez hasonló közös angol–orosz fellépés esélye pedig minimálisra csökkent. Közben a változatlanul meghatározó súlyú liberális közvélemény a humanista ideálok helyett egyre többször és egyre erőteljesebben visszahangozta a hatalmi viszonyokkal

számoló reálpolitika fontosságát. Óriási könyvsikernek bizonyult Johann Gustav Droysen Nagy Sándor-monográfiája, amelyben a félbarbár északi őserő rendet teremtett a régi, kifinomult, de kaotikus déli államok között, majd meghódította a világot. Az utalásokat minden olvasó megértette. A német egyetemeken működő történész-óriások – Ranke, Dahlmann, Sybel, Treitschke, Droysen – a német protestantizmus szerepéről és Poroszország küldetéséről adtak elő.

Az 1859-es francia–piemonti–osztrák háború Ausztria újabb súlyos kudarcát és a Ferenc József-i abszolutizmus válságát eredményezte. A hivatalos Poroszország ismét semleges maradt, a közvélemény és a sajtó azonban nem: olasz mintát követve megalakult a „kisnémet” egységet támogató Német Nemzeti Szövetség [Deutscher Nationalverein]. A Schiller-centenáriumon országos ünnepeket rendeztek, majd 1861-ben baloldali porosz liberálisok megalakították a Német Haladó Pártot [Deutsche Fortschrittspartei]. A német egység ügye egy évtized után megint mozgásba lendült, a nemzeti-liberális mozgalom új erőre kapott.

„SZÉNNEL ÉS VASSAL”

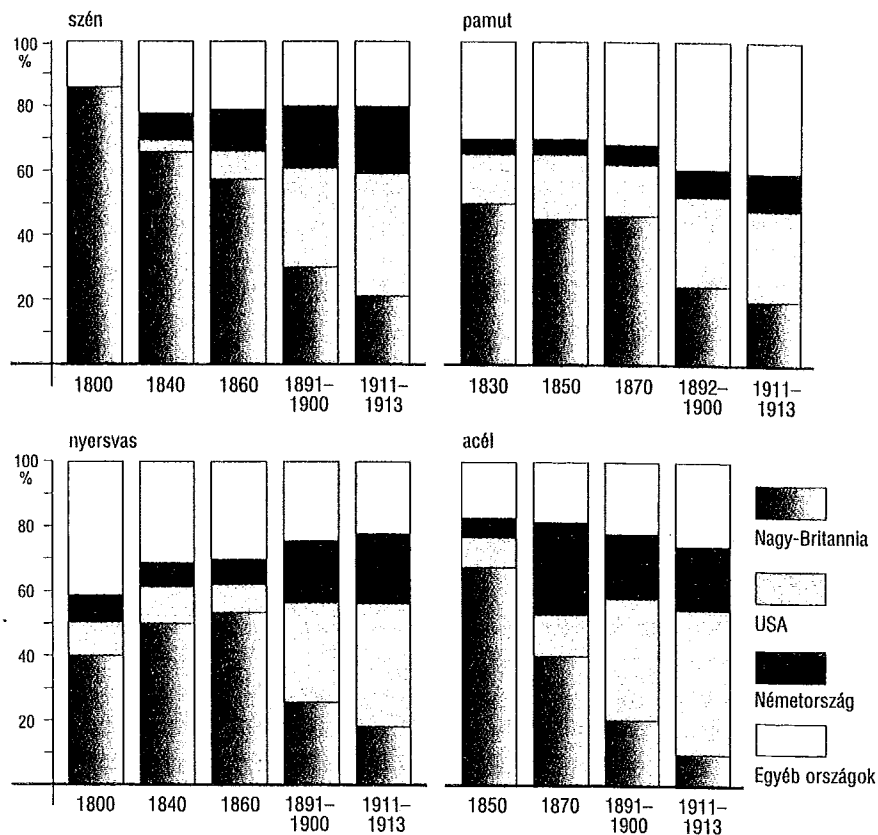
Statisztikai adatok alapján a gazdaságtörténészek egybehangzóan állítják: Németországban az ipar nekilendülése, a gyors és tartós gazdasági növekedés 1850 körül kezdődött. Az 1873-as „nagy válságig” tartó csaknem töretlen konjunktúra évtizedében a német gazdaság évente átlagosan 2,5 százalékkal nőtt, ami jócskán meghaladta a népesség ugyancsak gyors növekedését. Az ipari termelés a kétszeresére, a kereskedelmi forgalom a háromszorosára nőtt, miközben a mezőgazdaság sem stagnált.

Viharos sebességgel terjedtek el a gőzgépek. A kohókban faszén helyett kőszén használtak. Új iparágak és új ipari gócok jöttek létre – mindenekelőtt a Ruhr-vidéken. Újonnan alapított vállalatok lettek rövid idő alatt világhírűek, mint a Hoechst, a Mannesmann, a Bayer, a BASF vagy a Hapag hajózási részvénytársaság. Az 1850-ben hatezer kilométer hosszú vasúthálózat 1870-re már megközelítette a húsz ezer kilométert. A vasútépítés egyszerre előfeltétele és eredménye volt a gazdaság gyors növekedésének: az összes tőke egynegyedét⁷ a vasutakba fektették. A vasúthálózat kiépítésében – megrendelőként – jelentős szerepet vállalt az állam.

⁷ A tőkefelhalmozást nagyban elősegítette az 1870–1871-es háborúban vesztes Franciaországra kirótt ötmilliárd aranyfrankos hadisarc, az iparosodást pedig az Elzász–Lotaringiában megszerzett bányák, vas- és textilgyárak.

A német iparosodás üteme nem meglepő, hiszen az előfeltételek többségében adottak voltak: a koncentrált népesség, a többlettermelésre képes mezőgazdaság, a nagy és egységesülő piac, a javuló, Európában centrális helyzetben lévő közlekedési hálózat, a világ élvonalába tartozó oktatás és tudományosság. Egységesítették a súlyokat és a mértékeket, törvény rendelkezett az iparúzés szabadságról, s kiépült a modern bankrendszer is.

A részvénytársaságként alapított nagybankok többnyire beruházási bankként is működtek, így összefonódtak az iparral. Az új típusú bankoknak ez a kulcsszerepe elősegítette a nagyvállalatok Németországra annyira

Nagy-Britannia, az Egyesült Államok és Németország részesedése egyes ipari termékek előállításában

jellemző koncentrációját. El kell viszont oszlatni az állam gazdasági szerepvállalásának tézisé: a német iparosodás hordozói a vállalkozók voltak, az államok bizonyos infrastrukturális feladatokon kívül (mint a vasútépítés) közvetlenül nem avatkoztak bele a gazdaság működésébe.

A mezőgazdaságban foglalkoztatottak aránya 1870-re ötven százalék alá csökkent. Ekkor az agrárszektor negyven százalékkal részesedett a nemzeti jövedelemből. A mezőgazdaság 1850 utáni negyedszázados „aranykorának” tulajdonítható, hogy a német iparosodás az angliainál kisebb áldozatokkal járt. Az ugar helyét elfoglalták a szántók és legelők. A termésátlagok – az új technikák, agrokémiai felfedezések eredményeként – jelentősen nőttek. A tömegek is jobban táplálkoztak: az 1850-ben még évi húsz kilogramm alatti (fejenkénti átlagos) húsfogyasztás 1870-re harminc kilogramm fölé emelkedett, a helyi éhínségek végleg megszűntek.

Az iparosodás kibontakozásával tovább erősödött a porosz gazdaság fölénye: a vámunióba tömörült államok exportja a krími háború végén már háromszorosával múlta felül a Habsburg Birodalomét. Igaza lehetett John Maynard Keynesnek: a porosz vezetésű német egységet nem annyira vérrel és vassal, mint inkább szénrel és vassal vívták ki.

A birodalomalapítás még a nagy fellendülés időszakában ment végbe, ám a „Gründerzeit” (alapítási láz) konjunktúráját rövidesen megtörte az 1873-as közép-európai válság. Az 1870-es évek végéig tartó depresszió jobban megrendítette a korlátlan fejlődésbe vetett hitet, mint magát a növekedést: „Más sem hallatszik, mint a nélkülözők panaszai minden oldalról: nélkülöző földművelők, nélkülöző kisipar, nélkülöző kereskedelem, nélkülöző nagyipar, nélkülöző közép osztály, nélkülöző proletariátus – és vég nélküli vita azon, melyikük a leginkább nélkülöző” – írta a jogtudós Rudolf Gneist, aki megérezte, hogy a válság legalább annyira az instabilitásból eredő tünetek együttese, mint „objektív” gazdasági jelenség. „Az állítólagos nélkülözés sokkal inkább abból az érzésből táplálkozik, hogy – a konjunktúra ingadozásai következtében – a nyereség válik bizonytalan-ná ebben a mi még le nem zárult tömegtermelő korunkban” – tette hozzá.

A „nagy válság” után a növekedés egészen az 1890-es évek közepéig némileg lelassult. Az olcsó tengerentúli hús és gabona miatti áresés különösen súlyosan érintette a mezőgazdaságot. A pozícióikat addig eredményesen őrző junkerek most állami segítséget – mindenekelőtt vámvédelmet – követeltek, és a veszélyez-

tetett kispolgárság egy részét is csatasorba állították. Bár Németország még csak úton volt a fejlett ipari társadalom felé, a piaci versenyt támadó, a „nemzetietlen” liberalizmust kárhóztató hangok már elterjedtek a közbeszédben. A konzervatív *Kreuz-Zeitung* a pénzemberekkel azonosított zsidókra utalva 1878-ban a következőket írta: „A liberalizmus népünket szellemileg és anyagilag egyaránt rombolja, s [...] nem tagadható, hogy általa Németország nemzeti erői szenvednek károkat.”

„Az ipari társadalomban – minden csillogás és a fejlődés minden nagyszerűsége ellenére – hiányzik az egykori stabilitás” – vélte a már idézett kortárs, Gneist. „Ezért kapcsolódik a társadalmi alapú nagy pártok, pártszövetségek létrejötte a nagy válságokhoz, amelyek rendszeresen visszatérnek a világpiacon, s amelyek a társadalom nagy osztályait időlegesen nélkülözésbe taszítják.”

URBANIZÁCIÓ ÉS SZOCIÁLIS KÉRDÉS

A Német Birodalom (azonos területre számított) népessége az 1815-ös 23 millióról 1850-re 32, 1890-re 50, 1910-re 65 millió főre nőtt: a növekedés üteme megfelel más gyorsan iparosodott országok átlagának. Az adatok még imponálóbbak, ha figyelembe vesszük a nagyarányú kivándorlást: csak az 1845–1895 közötti fél évszázadban mintegy négy millió (főleg nyugati) német kelt át az óceánon Amerikába. A kivándorlás mellett jelentős volt az országon belüli migráció, főként a fejletlenebb keleti területekről a gyorsan iparosodó nyugatiak felé való áramlás. A távozók helyét a kelet-porosz nagybirtokokon lengyel mezőgazdasági munkások töltötték be, akiket a junkerek gazdaként örömmel fogadtak, német hazafiként ugyanakkor aggodalmaikat hangoztatták velük kapcsolatban.

Viharosnak mondható az urbanizáció tempója: 1850-ben a német lakosság 93 százaléka élt húszezresnél kisebb lélekszámú településeken – arányuk 1870-ben 88, 1890-ben 78, 1910-ben 65 százalékra csökkent. Berlin világvárossá vált: 1850-ben 400 ezres lakosság száma 1870-re megkétszereződött, 1910-re megötszöröződött. A Ruhr-vidéki Essen 1850-ben kilencezres kisváros volt, 1910-re – a helyi Krupp-művek jóvoltából – 295 000 fős iparvárossá nőtt.

A füst, a bűz, a zaj, a zsúfoltság a németországi „koksztvárosokat” is jellemezte. Berlin a hatalmas bérkaszárnnyá és a fallal körülvett sivár hátsó udvarok metropoliszává vált. A sziléziai Breslauban (Wrocław, Boroszló) „a munkások általában nedves alagsorokban laknak [...] gyakran egy egész család egyetlen szobában, esetleg egyetlen ágyuk van,

és mindenre ezt a szobát használják [...] Étrendjük többnyire kenyérből és burgonyából áll. Ez az a két ok, ami miatt a görvélýkór annyira elterjedt erre felé” – írta egy orvos.

Ugyanakkor nem szabad kizárólag az urbanizáció árnyoldalait hangsúlyozni. A 19. század derekán a nagyobb városokban megkezdtek a közművek korszerűsítését, a szélesebb utak és közparkok építését stb. A közegészségügyi viszonyok lassú javulása nyomán a halálozások aránya már a nagyvárosokban sem haladta meg a születésekét. A változásokban szerepet játszottak az 1830-tól a 19. század végéig vissza-visszatérő kolerajárványok és a nyomukban kirobbanó lázongások is. A járványok miatt Berlinben aránylag gyorsan kiépítették a víz- és a csatornahálózatot – a hamburgi városatyák erre nem akartak költeni, és az Elba fertőzött vize még 1893-ban is súlyos kolerajárványt okozott Németország második legnagyobb városában.

Megerősödött a gyári munkások⁸ rétege: arányuk a munkavállalók között az 1850. évi négy százalékról 1873-ra tíz százalékra nőtt. De még a kisüzemek domináltak: 1882-ben az iparban foglalkoztatottak hatvan százaléka 1–5 fős üzemekben dolgozott. A munkások helyzetén önszegélyző egyletek, különféle fogyasztási, jóléti és egészségügyi szervezetek próbáltak javítani. A Lorenz von Stein által 1850 körül megfogalmazott „gondoskodó állam” [Sozialstaat] elképzelése Bismarck köréig is eljutott. A liberális Hermann Schulze-Delitzsch segélypénztárakat és szövetkezeti bankokat alapított. A 19. század legjelentősebb német katolikus közéleti személyisége, Ketteler mainzi püspök átfogó szociálpolitikai koncepciót dolgozott ki.

Az említett kezdeményezések őszinte segítő szándékból fakadtak; egyúttal a reformok révén megpróbálták meggátolni vagy legalábbis megelőzni a „tudatlan munkástömeg” akcióit. A munkaadók jó része is „paternalista” beállítottságú volt: a kedvezményekért (olcsóbb lakás stb.) cserébe megkövetelték, hogy munkásaik mondjanak le az önálló szervezkedésről.

BISMARCK SZÍNRE LÉP

Az utolsó éveiben elmebeteg IV. Frigyes Vilmos után öccse, I. Vilmos (1861–1888) lépett a porosz trónra. Uralkodása kezdetét beárnyékolta a korona és a parlament

⁸ A munkás [Arbeiter] szó a 19. század második feléig szakképzetlen munkást jelentett, mert a szakmunkásoknak és segédeknek a gyárban is kijárt a szakmájuk szerinti megszólítás. Csak 1850 után terjedt el az *Arbeiter* szó szakmától független használata, de a „proletárt” akkor sem kedvelték.

között kialakult alkotmánykonfliktus. A király és tábornokai átfogó hadsereg-reformot akartak végrehajtani, amihez a csaknem kétharmados többségben lévő liberális pártok képviselői csak feltételekkel járultak volna hozzá. Egyik fél sem engedett, a vita holtpontra jutott, és I. Vilmos már a lemondását fontolgatta. Végül hadügyminisztere, Albrecht von Roon tanácsára inkább Poroszország párizsi követét jelölte miniszterelnöknek, aki eltökélte, hogy a parlament hozzájárulása nélkül is végigviszi a hadseregreformot. „Átszervezem a hadsereget – akár támogat ebben a parlament, akár nem” – jelentette ki Otto von Bismarck. A monarchia parlamentarizálásának liberális kísérlete kudarcot vallott.

Bismarck megjelenése, pályafutása korántsem mondható szokványosnak. Minden hatalmas volt rajta s benne: a termete, az étvágya, a haragja. Az egyetemi tanulmányokat követő hivatalnokoskodást néhány hónap után otthagyt a schönhauseni családi birtok kedvéért – különös szokásai miatt környezetében „őrült junkernek” nevezték. Az udvarnál nem szolgált, még a helyi politikai életben sem vállalt szerepet. Karrierjének indulását annak az 1847–1848-as alkotmányos-parlamentáris politikai kurzusnak köszönhette, amely ellen egész életében küzdött: a konzervatív körök felfigyeltek szokatlan, már-már riasztóan éles hangú forradalomellenes felszólalásaira. Ekkor jelentette ki: „Poroszország küldetését abban látom, hogy tartsa távol magát a demokráciával való mindenfajta szívenletes kapcsolattól”; valamint, hogy „Németországban semmi sem történhet Poroszország beleegyezése nélkül”. 1848–1849-ben azt tanulta meg, hogy az „igazi nép”, a parasztság hagyományörző beállítottságú, a régi Poroszországnak a liberális polgárság és a „városi csőcselék” a fő ellenfele.

Diplomáciai előképzettség és tapasztalat nélkül lett Frankfurtban porosz Bundestag-képviselő, majd pétervári, végül párizsi követ. Tapasztalta a cári udvar Ausztria-ellenességét és az általa „titkok nélküli szfinxnek” nevezett III. Napóleon francia császár ingadozásait. Maga Bismarck jellegzetes, de – sokoldalú műveltsége miatt⁹ – semmiképpen sem átlagos porosz junker és meghökkenítő lépésekre is vállalkozó konzervatív volt. Elvbarátai nem tudták követni, amikor (1866-ban) az olasz királyt megfenyegette: ha kell, Mazzinival és Garibaldival fog együttműködni;¹⁰ amikor

⁹ A fiatal Bismarck Shakespeare-ért, Byronért és Beethovenért rajongott, a görög és a latin mellett tökéletesen tudott franciául, kiválóan angolul, és pétervári szolgálata idején oroszul is megtanult valamelyest. Olyan stílusztának tartják, akivel egyetlen későbbi kancellár sem versenyezhetett a német nyelv művelésében.

¹⁰ Ekkor jelentette ki: „Ha muszáj, hogy forradalom legyen, akkor inkább mi csináljuk meg, mintsem hogy el kelljen szenvednünk.” Egy mai életrajzírója, Lothar Gall „fehér forradalmárnak” nevezte.

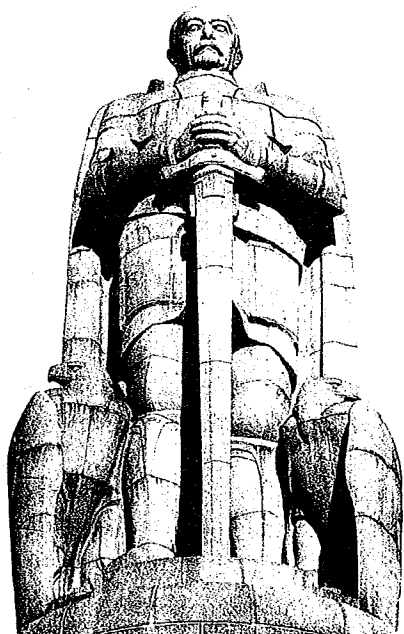
magánbankára, a zsidó Gerson Bleichröder által egy esetleges magyar felkelés terveit pénzelte; vagy amikor a szocialista Lassalle-lal az általános választójogról tárgyalt. Együttműködött a liberálisokkal a konzervatívok, majd a konzervatívokkal a liberálisok ellen – következetesen a saját céljai érdekében. „Azt hitte, hogy minden olyan áramlatot, amely neki kellemetlen vagy kényelmetlen, az állam erejével meg tud szüntetni. Így a katolikus, a lengyel és a szocialista mozgalmat” – írta róla a szociáldemokrata August Bebel.

Amilyen népszerűtlenül indult, olyan diadalmasan érkezett be a „vaskancellár” – az irányításával megvívott győztes háborúk és az új német birodalom megteremtése után. 1871 és 1890 között, immár mint porosz miniszterelnök és birodalmi kancellár Európa legtekintélyesebb, a nagyhatalmi politikában meghatározó szerepet játszó államférfia volt – hogy azután a fiatal és becsvágyó II. Vilmos császár úgy szabaduljon meg tőle, ahogyan a kiöregedett cselédektől szokás. Sértett visszavonultságban töltött utolsó éveiben birtoka valóságos zárándokhely lett – országszerte szobrok, emlékművek százai jelezték, hogy kialakult a „birodalomalapító” mítosza. (A Bismarck-kultusz távolról emlékeztet az 1890-es évektől felerősödő magyarországi Kossuth-kultuszra; mindkét esetben a nemzet első „modern” politikusát érte a megiszteltetés. Magyarországon 1894–1914 között 75 Kossuth-emlékművet avattak, közülük 32 egész alakos szobor volt.)

BISMARCK HÁROM HÁBORÚJA

Az alkotmánykonfliktus népszerűtlenné tette Poroszországot a „harmadik Németország” előtt. Ezt a helyzetet használta ki a kísérletezés – a provizórium – idejét élő Ausztria liberális Schmerling-kormány: a Német Szövetség reformja ügyében összehívta a német fejedelmek gyűlését. Bismarck lebeszélte uralkodóját a részvételtől, így a tanácskozás Poroszország távolmaradása miatt kudarcba fulladt. Ez volt Ausztria utolsó kísérlete a német kérdés megoldására.

Az idejétmúlt porosz–osztrák dualizmus felszámolására kiváló alkalmat kínált alkalmat az újabb dán háború, amely 1864-ben ismét Schleswig és Holstein hovatartozása miatt tört ki. A küzdelmet Ausztria és Poroszország vállalva és eredményesen vívta meg, majd hamar összekülönböztek a két elfoglalt hercegség igazgatásán. Kettejük küszöbön álló háborújától Bismarck egyszerre várta Ausztria kizárását

Az 1906-ban felavatott monumentális hamburgi Bismarck-émlékmű; Hugo von Lederer alkotása. Németország-szerte szobrok és emlékművek százai hirdették a vaskancellár dicsőségét. (I. Vilmos császárról is hasonló módon és számban emlékeztek meg.)

és főleg – Helmuth von Moltke vezérkari főnök által – kiválóan vezetett poroszok egyetlen nap alatt, 1866. június 3-án Königrätz és Sadowa között megsemmisítették az osztrákok északi hadseregét. Az osztrák győzelemre számító Európa megdöbbent; „casca il mondo” (összedől a világ!), kiáltott fel a Vatikán államtitkára. Hiába győzött az osztrák sereg Itáliában, a poroszok számára megnyílt az út Prága és Bécs felé. Bismarck már egy francia háborúra is gondolt, amikor – minden rábeszélő készségét latba vetve, lemondással fenyegetőzve – megakadályozta a tábornokokat Ausztria megalázásában, netán feldarabolásában. Így a prágai békében Ausztria csak Velencét veszítette el, ugyanakkor tudomásul vette, hogy kirekesztették Németországból. Poroszország részben annektálta az Ausztriával szövetségben harcoló német államokat (például Hannovert), és megalakította

és az elhúzódo porosz alkotmánykonfliktus lezárását. „Itt [Németországban] nincs többé hely mindkettőnknek [...], egymás elől vesszük el a levegőt. Valamelyikünknek engednie kell, vagy a másik félnek kell kényszeríteni, hogy engedjen” – írta már egy évtizeddel korábban. (Ez pontosan annak a „visszája” volt, amiről korábban Schwarzenberg beszélt.) Mindent előkészített: ködös ígéretekkel tett a testvérharcot előnyöket remélő III. Napóleonnak, titkos katonai szerződést írt alá Olaszországgal, tárgyalta a magyar ’48-asokat képviselő Klapka tábornokkal, és össznémet parlamentet javasolt az általános választójog alapján. Tudta, hogy – Dahlmann liberális történészprofesszor szavaival – „Ausztria nem adhat népeinek alkotmányos szabadságot anélkül, hogy fennállását ne veszélyeztetné”.

A „testvérharcban” a német államok többsége Ausztriát támogatta, ám a korszerűbben felszerelt, jobban szervezett

az Északnémet Szövetséget, amelyet katonai szerződés és az átszervezett Zollverein kapcsolt a déli államokhoz. Nem utolsósorban: a porosz parlament 1862-ig visszamenőleg jóváhagyta a katonai költségvetést. „A liberálisok többé nem kérdőjelezhetik meg az állam hatalmát” – jelentette ki a szabadelvű tábor újabb szakadásával megalakult Nemzeti Liberális Párt egyik vezetője. Otto von Bismarck egy csapásra Poroszország legnépszerűbb politikusává vált.

III. Napóleon érthetően csalódott volt; Bismarck még Luxemburg átengedésebe sem egyezett bele – a nagyhercegséget semleges állammá nyilvánították. A porosz–francia viszony megromlott. „Győzni fogunk, és az eredmény az ellenkezője lesz annak, amire Napóleon törekszik: Németország teljes egyesítése [...], esetleg Napóleon bukása” – írta Bismarck. A lassan érlelődő német–francia háború végül Hohenzollern Lipót főherceg spanyol trónjelöltsége¹¹ ürügyén robbant ki. Az éles francia tiltakozás nyomán a jelölést visszavonták – a baklövés miatt Bismarck már lemondását fontolgatta. A francia diplomácia azonban túlfeszítette a húrt: biztosítékot követelt, hogy a Hohenzollernnek sohasem fogják elfogadni a spanyol koronát. Bismarck kapott az alkalmon: a táviratot, amelyet I. Vilmostól ez ügyben kapott, átszerkesztette, és a megrövidített, sértő hangú szöveget közölte a sajtóval. A hírhedt emsi sürgönnyel megsértett presztízs lett a casus belli: a párizsi tüntetők „Berlinbe!, Berlinbe!” kiáltásokkal követelték a háborút. III. Napóleon kénytelen volt szövetségesek nélkül hadat üzenni, ráadásul a nemzeti ügy védelmében ezúttal az egész német közvélemény Poroszország mögött sorakozott fel.

A háborúban soha nem látott méretű hadseregeket mozgósítottak: több mint 800 000 németet, s majdnem ugyanannyi (ám nehezkesebben felvonuló) franciát. A küzdelem hetek alatt eldőlt: az egyik francia hadsereg Metz erődjébe szorult, a másikat a határ melletti Sedannál körülfogták. Utóbbi 1870. szeptember 1-jén letette a fegyvert, majd a következő napon a betegeskedő III. Napóleon is fogságba esett. Ezzel az új birodalom és egyúttal a „kisémet” nemzeti állam megvalósulása előtt álló utolsó akadály is elhárult. „Micsoda fordulat Isten irányításával!” – táviratozta Augusztus királynénak I. Vilmos, a németek leendő császára.

¹¹ A francia kormány közölte: nem fogadja el, hogy Hohenzollern Lipót herceget Vilmos király, Bismarck és a porosz kormány tudomása nélkül jelölték a spanyol trónra. S mivel 1866-ban az önállóvá vált Román Királyság trónjára is egy Hohenzollern-házból származó herceg került, a spanyol trónigény a porosz mértéktelenség jelének tűnt.

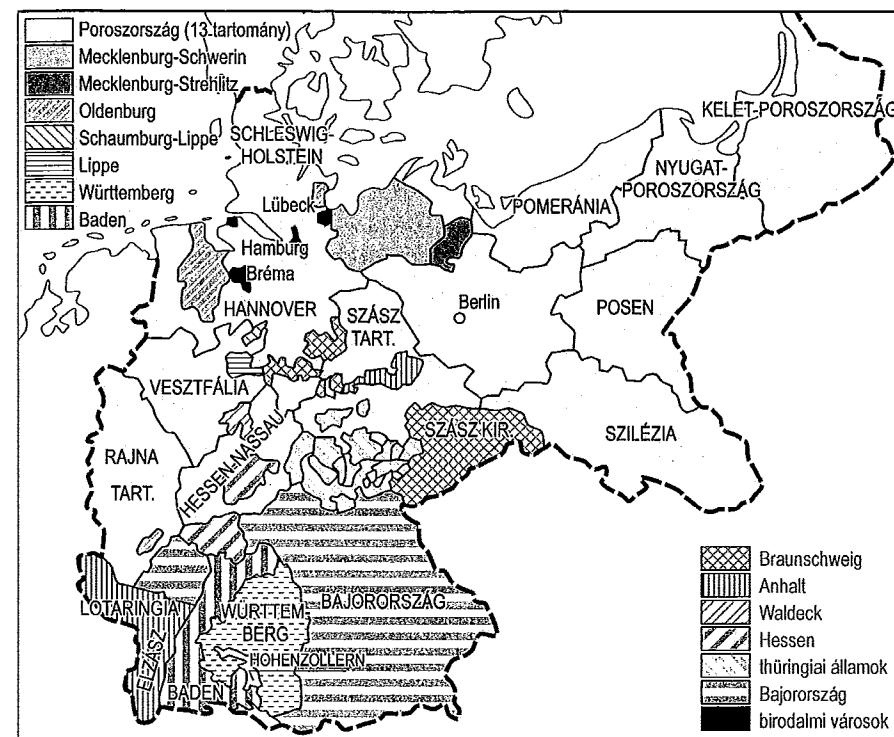
A poroszok győzelme évtizedes folyamatok eredménye volt. A felülről bevezetett reformok hatásához, a kisméretű liberális nacionalizmus erejéhez, az iparosodással járó gazdasági és katonai potenciálhoz járult Bismarck politikai és Moltke tábornok hadvezéri tehetsége – mindez együtt biztosította a sikert. Ám nem kevésbé igaz, hogy a kisméretű egység adott formáját¹² véletlenek sorozata eredményezte, a csatákban és a diplomáciai játszmákban a szerencse nem egyszer hajszálon függött – minden historizáló legendával szemben a birodalomalapítás korántsem egy eleve elrendelt úton valósult meg.

BIRODALOMALAPÍTÁS ÉS ALKOTMÁNY

Az új Német Birodalmat már a polgárháborúba süllyedt francia köztársasággal való békekötés előtt megalapították; a déli tagállamok uralkodói elfogadták a szövetségbe való belépés feltételeit. 1871. január 18-án – I. Frigyes königsbergi koronázásának 170. évfordulóján – a (német főhadiszállásként funkcionáló) versailles-i palota tükörtermében Baden nagyhercege felkiáltott az összegyűlt méltóságok előtt: „Sokáig éljen Ő Császári és Királyi Felsége, Vilmos császár!” Magát a „császárproklamációt” Anton von Werner 1877-ben készült festményéről ismerhetjük: a képen kizárólag uralkodók és tábornokok láthatók, sehol egy polgári öltözék, sehol egy képviselő – a birodalomalapítás dinasztikus-katonai esemény volt, a „nép” részvétele nélkül. Persze nem minden jelenlévő örült. A bajor trónörökös „végtelen szomorúságról” számolt be – Bismarcknak egyébként különösen hosszan kellett gyözködnie, és némi bánatpénzzel ellátnia a bajor udvart –, de maga I. Vilmos is (szemében könnyekkel) jegyezte meg: „Ez életem legkeserűbb napja. Eltemetjük a régi Poroszországot, és ezért Ön a felelős, Bismarck herceg.” A porosz király boldogtalanságában része lehetett annak, hogy az esemény főszereplői más-más titulust akartak: ő maga a „Németország Császára” címet, Frigyes trónörökös a „Németek Császárárt”, míg végül Bismarck akarata győzött, I. Vilmos „Német Császár” lett. Az ingerült viták

¹² A német egység 1866–1871-ben megvalósult formája természetesen sok millió németet rekesztett ki a birodalomból, akik Ausztria–Magyarország, Svájc, Oroszország és más államok területén éltek. Őket csak a 20. században, főleg a náci uralom idején próbálták mozgalommá szervezni.

miatt végül nem rendeztek koronázást, sőt később is inkább szeptember 2-át, a „Sedantag”-ot ünnepelték, nem január 18-át, a császárság kikiáltásának napját.

A Német Császárság 1871-ben

Hogy I. Vilmos nem tévedett nagyot, azt a liberálisok lelkesedése is jelezte. „Ez az a lépés, amellyel nemzetünk végleg és teljesen meghaladta [...] a középkort, a feudalizmust” – írta a *Nationale Zeitung* című lap. Heinrich von Sybel történészprofesszor személyes elragadtatását fejezte ki: „Ami húsz éven át minden vágy, minden törekvés tárgya volt, immár végtelenül üdvös módon beteljesült! Honnan vehet egy olyan idős ember, mint én, új tartalmat a további életéhez?” Richard és Cosima Wagner szerint nem véletlen, hogy a mester 1871. február 5-én zárta le a *Siegfried* partitúráját, mert a Nibelungok éneke Németország történelmi győzelmét ünnepli.

A második birodalom létrejöttének kényes pontja Elzász és Lotaringia bekebelezése volt, amelyet német részről Strasbourg (Strassburg) visszavételeként fogtak fel. Úgy tűnik, az annexió gondolata nem Bismarcktól eredt, de a kancellár nem akart szembemenni a közvélemény követelésével. Lehet, hogy úgy vélte: a kiszámíthatatlan franciákkal amúgy sem fognak soha békességben élni. Talán a későn jött és még bizonytalan nemzeti egységet erősítő tényezőt látott a két tartomány birtoklásában. Akár így, akár úgy: a jelenkor történései is egyértelműen hibának tartják az annexiót. A 19. század nagy svájci történésze, Jakob Burckhardt már korán figyelmeztetett a vesztes megalázásának veszélyére: „Mennyire téved a német nemzet, ha azt hiszi, most a sarokba rakhatja a puskát, és a kultúra meg a béke egyéb örömei felé fordulhat! Azt fogják mondani neki: folytatni kell a katonai készülődést!” A német egységet egyébként üdvözlő Karl Marx pontosan megjósolta: „Elzász–Lotaringia annexiója Franciaországot előbb vagy utóbb bizonyosan a cári Oroszország karjaiba taszítja, ami Németország számára hatalmas méretű kétfrontos háború veszélyét idézi fel.” A francia háborúban önkéntesként szolgáló Friedrich Nietzsche megvetően jegyezte fel, hogy ami történik, az „a német szellem kiirtása a német birodalom kedvéért”.

Végül a Bismarckot nagyrabecsülő, politikáját jóindulatú semlegességgel támogató brit miniszterelnököt, Benjamin Disraelit idézzük, aki azonnal átlátta, hogy a német egység és a birodalomalapítás egyúttal maga a – felülről megvalósult – forradalom: „Ez nem közönséges háború [...] Ez a háború jelenti a német forradalmat – nagyobb politikai eseményt, mint a múlt századi francia forradalom volt – bár nem állítom, hogy nagyobb vagy olyan nagy társadalmi eseményt [...] nincs egyetlen diplomáciai hagyomány, amit ez az esemény ne söpört volna félre. Új világban élünk, új hatások alatt állunk. [...] A hatalmi egyensúlyt teljesen lerombolták” – nyilatkozta a brit parlamentben. Hogy mennyire igaza lett, az csak fokozatosan, a századforduló felé közeledve derült ki.

„Az alkotmány legyen rövid és homályos” – mondta egyszer I. Napóleon. Bismarck maga írta az Északnémet Szövetség alkotmányát – a déli államok jogait érintő módosításokkal ebből lett a birodalmi alkotmány –, és a homályt illetően követte a franciák császáranak tanácsát: bonyolult, föderalisztikus és centralizáló, liberális és autoriter elemeket ötvöző alaptörvény született. A belügyek (közigazgatás, igazságszolgáltatás, kultúra, oktatás) a 25 szövetségi

állam¹³ hatáskörében maradtak, egyenes adókat is csak ők szedhettek. A külpolitika és a hadügyek irányítása összbirodalmi (a gyakorlatban porosz) kézbe került. A törvényeket az egyes államok képviselőiből álló 58 tagú Szövetségi Tanács [Bundesrat] terjesztette elő, amelyben a porosz király elnökölt, a 17 porosz képviselő pedig vétőjogot gyakorolhatott. A törvényhozás másik házát, a Birodalmi Gyűlést [Reichstag] a 25 év feletti férfiak általános és titkos szavazati joga alapján választották. Bismarck számos alkotmányos fék beépítésével biztosította, hogy a Reichstag csak vitatkozzon, de ne birtokoljon valódi hatalmat: a képviselők (1906-ig) nem kaptak fizetést, a kancellár az uralkodónak volt felelős – a parlament nem válthatta le –, a katonai költségekről hét évre előre döntöttek a képviselők. Mindezeket túl Poroszországban fennmaradt az 1848 kapcsán említett antidemokratikus háromosztályos választójog. Az alkotmányos és autokratikus elemek, a birodalmi és állami hatáskörök kiegyensúlyozásának eredményeként a főhatalom a császár, a kancellár és a katonai vezetők kezében összpontosult. Az alkotmány ugyan nem mondta ki, hogy a birodalmi kancellár azonos a mindenkori porosz miniszterelnökkel, s hogy a hadsereget a porosz hadügyminisztérium és a porosz vezérkar irányítja, de a gyakorlatban ez történt. A Bismarckra mindvégig hallgató I. Vilmos uralkodása alatt (némi túlzással) kancellár-diktatúrát emlegettek, ám ezt követően nem volt komoly alkotmányos akadály a II. Vilmos alig leplezett egyeduralmának.

A majdnem-alkotmányos, fél-demokratikus, alig-parlamentáris bismarcki „hibrid” nem egyszerűen a vaskancellár machiavellista ambícióit, de a különféle politikai és társadalmi érdekek elismerésére irányuló hajlandóságát is tükrözte. A birodalomalapítás alkotmányos értelemben is a porosz hatalomnak, a liberális nemzeti mozgalomnak és a tagállamok uralkodóinak a kompromisszuma volt – ebből adódott az új Német Birodalom nehezen meghatározható, sokféle arcúata.

¹³ A birodalmat huszonkét monarchia és három szabad város (Hamburg, Bréma és Lübeck) föderációja, valamint Elzász–Lotaringia alkotta, amely 1911-ben kapott „alkotmányt”. A tagállamok nagyfokú önállóságát jelzi, hogy közülük a nagyobbak saját követségekkel rendelkeztek a többi német államban, sőt külföldön is (pl. Bécsben). Az alkotmány nem definiálta a német állampolgárságot, és nem állapította meg a német polgárokat megillető alapvető jogokat sem.

BISMARCK ÉS A BIRODALOM BELSŐ EGYSÉGE

„Megteremtettük Olaszországot, most meg kell teremteniünk az olaszokat” – mondta 1860-ban d'Azeglio olasz politikus. Az új Németországban nem voltak akkora szakadékok, mint Itália északi és déli fele között, de a mégis létező választóvonalak miatt a kortársak és az utókor előszeretettel emlegették a birodalom „belső megalapításának” szükségességét. Ennek négy alapvető konfliktus állt az útjában.

Először: a Németország területén élő lengyel, francia és dán népességet potenciális (esetleg aktuális) ellenségnek tekintették, mindhármukkal szemben – első sorban az oktatásban – a germanizáció politikáját érvényesítették. A nemzetiségi kérdésnek ez a kezelése közelebb állt a cári Oroszország gyakorlatához, mint Ausztriához vagy akár Magyarországhoz. (Igaz: a három említett nemzetiség aránya együttvéve sem haladta meg a lakosság tíz százalékát.)

Másodszor: Ausztria kizárása után is jelentős maradt a katolikus kisebbség, amelyet Bismarck és a liberális pártok közösen vívott „kulturharca” [Kulturkampf] fordított szembe a porosz állammal. A birodalomalapítással szinte egy időben kibontakozó kulturharcot sokféle forrás táplálta, előzményei egészen az 1848 előtti évtizedig nyúltak vissza.¹⁴ IX. Pius pápasága alatt az egyház engesztelhetetlenül szemben állt a modern világgal és a liberális államokkal. 1870-ben az első vatikáni zsinat meghirdette a pápai csalhatatlanság dogmáját. Ugyanebben az évben alakult meg a katolikus érdekeket képviselő Centrum Párt, amely az 1871-es választásokon a második legerősebb frakciót küldhette a Reichstagba. A Ludwig Windthorst vezette párt lojális volt a pápaság, következőképp – Bismarck nézőpontjából – illojális Németország iránt. A helyzetet bonyolította

Bismarck maszk nélkül, avagy a megtépzott vaskancellár ezerféle gondja

¹⁴ 1837-ben a porosz hatóságok letartóztatták a kölni érseket, aki elutasította a vegyes házasságok reverzális (az utódok katolikus hitben való felnevelését biztosító irat) nélküli megkötését. Ebből a konfliktusból született a német politikai katolicizmus. A Rajna-vidék 1848–1849-es ünnepségein is domináltak a katolikus vallás elemei.

a lengyel katolikus egyház kisebbségvédő magatartása, amely erősítette a kancellár meggyőződését a birodalom belső és külső ellenségeinek összejátszásáról.

Bismarck ekkor – konzervatív barátai nagy bánatára – a parlament liberális többsége mellé állt. Együtt elérték a jezsuita rend betiltását, az iskolák állami felügyelet alá helyezését, a polgári esküvő és anyakönyvezés bevezetését. Az ellenálló egyházi vezetőket börtönbe csukták, esetleg távoli helységekre száműzték. A küzdelem csak 1878-ra csillapodott le, amikor az elődjénél rugalmasabb XIII. Leó pápasága idején a katolikusokra nézve sérelmes intézkedéseket részben visszavonták, Bismarck pedig új ellenfél, a szociáldemokrácia ellen fordult. A kancellár túlbecsülte az állam erejét, a hadjárat kudarcot vallott. Sőt, fő eredménye – paradox módon – a néppárti vonásokat mutató Centrum Párt tartós megerősödése lett; a Centrum egészen Hitlerig a német belpolitika egyik legstabilabb tényezőjének bizonyult.

A kulturharcban Bismarck lengyeellenessége összekapcsolódott a protestáns porosz államnak a katolikus nyugati és déli államokkal szembeni fellépésével, a birodalmi centralizáció és a föderalizmus küzdelmével, végül a liberalizmus és a klerikalizmus ellentétével. Mindemellett figyelembe kell venni, hogy az állam és az egyház közötti küzdelem a kor francia, olasz és magyar belpolitikai életére is jellemző volt.

Harmadszor: alig csillapultak a kulturharc hullámai, a kancellár máris az 1875-ben megalakult szociáldemokrata pártot [Sozialdemokratische Partei Deutschlands, SPD] minősítette az állam legfőbb ellenségének. A szocialistaellenes kivételes törvényekhez (1878) két I. Vilmos elleni merényletkísérlet szolgáltatva az ürügyet, amelyekhez a szociáldemokratáknak nem volt közük. A kivételes törvények alapján betiltották az SPD gyűléseit, újságjait és szervezeteit – eredménytelenül, mert a parlamenti választásokon a párt részt vehetett, sőt növelni tudta képviselőinek számát. A *Der Sozialdemokrat* című pártlapot tízezer számra csempészték be Németországba. A párt titkos gyűléseinek helyszínei – August Bebel memoárjából tudjuk – „az erdő, a liget, a kő- és kavicsbányák” voltak. Bismarck politikája hozzájárult a munkásság legnagyobb szervezetének a nemzetből való kirekesztéséhez.

Negyedszer: a birodalmi alkotmánnyal éppen csak lezárult a zsidók egyenjogúsításának hetven éven át tartó folyamata, amikor máris jelentkezett a modern antiszemitizmus, vagyis – a kifejezés „feltalálója”, Wilhelm Marr szerint – „a germán

faj tiltakozása a behatolt idegen törzs ellen”. A zsidóellenesség – mint említettük – az 1870-es évek gazdasági válsága nyomán erősödött fel. A hangadó antiszemita szerzők a zsidókat előszeretettel hasonlították mérgekhez, férgekhez, bacilushoz, parazitához; egyszerre támadták a liberalizmust, a zsidóságot és a szabad versenyt, mint amelyek a német nemzet összes bajáért felelősek. Az 1880-as években megalakult antiszemita pártocskák még az 1893-as csúcsponton is mindössze 16 képviselőt tudtak bejuttatni a Reichstagba. Az antiszemita mozgalom átmeneti, már-már marginális jelenségnek tűnt, a német népességnek mindössze egy százalékát alkotó zsidóságra nézve súlyosabb következményekkel nem járt.

Az államhatalom képviselői, maga a kancellár és a közvélemény túlnyomó többsége nem támogatta az antiszemitákat. Ugyanakkor a „háttérben” érzékelhető volt egy „lappangó” antiszemitizmus, amelyet tekintélyes emberek is tápláltak. Marrnál és követőinél jóval többet nyomott a latban például Heinrich von Treitschke berlini történészprofesszor szava – ő is a modern, az asszimilálódó zsidókat vádolta. Szerinte „a szemitáknak nagy részük van a hazugságokban és hamisságokban, a vállalkozók szemérmetlen kapzsiságában, korunk alávaló materializmusában”. Végül leírta a majd a nácik által jelszóvá formált mondatot: „A zsidók a mi szerencsétlenségünk.”¹⁵

Már Hegel megírta, hogy „az egyénnek csak úgy van objektivitása, igazsága és erkölcsisége, hogy tagja az államnak”. A németek – főként a poroszok – többsége hagyományosan tisztelte a „felsőbbiséget” [Obrigkeit]: az államot, az elismerten kitűnő bürokráciát és az egyenruhát. A győztes háborúk, a birodalomalapítás körülményei tovább erősítették a hatóságok és a hadsereg iránti odaadást. Amikor Bismarck belpolitikai problémák sorát próbálta „erőből”, illetve adminisztratív úton megoldani, a tekintélytisztelő közvéleményre is támaszkodhatott. Treitschke a német filozófiai hagyományhoz kapcsolódott, amikor az államot kifejezetten a társadalom fölé emelte: „Jog, rend és béke nem eredhet magából az örökös en egymással küzdő érdekek sokaságából, hanem csakis olyan hatalomból,

¹⁵ Treitschke Heinének a saját zsidóságáról szóló szavait forgatta ki. Nézeteitől sok értelmiségi elhatárolódott, szembeszállt vele pl. Theodor Mommsen, a nagy ókortudós. Treitschke „polgárháborút prédikál” – írta. Hírhedt antiszemita könyvet adott ki már 1850-ben a zeneszerző Richard Wagner, aki főleg a modern művészet elzsidósodását [Verjudung] kárhoztatta. Körülötte már életében valóságos kultusz alakult ki.

amely a társadalom fölött áll [...] Az állam hoz igazságot és kölcsönös türelmet a társadalmi konfliktusok világába [...] Az állam lényege először a hatalom, másodsor a hatalom és harmadszor is csak a hatalom” – írta.

ANTILIBERÁLIS ÁTRENDÉZŐDÉS

Az 1870-es évek gazdasági válsága és politikai változásai megérlelték az évtized végének konzervatív fordulatát, amelyet utóbb kissé túlzón „második birodalomalapításnak” neveztek. Valójában olyan lépések soráról volt szó, amelyek csak utólag értelmezhetők tudatos áttérésként az antiliberális politikára. A kultúrharc beszüntetése és a szocialistaellenes törvénykezés egybeesett a földbirtokosok által követelt védővámok bevezetésével. (A gabonavámok az 1879 utáni egy évtized alatt ötszörösükre nőttek.)

Ezzel az irányváltással a bismarcki politika a liberalizmus alappilléreit kezdte ki. Logikus, hogy a vaskancellár szakított a gyengélkedő Nemzeti Liberális Párttal, és bukásáig a birodalom adott kereteit immár elfogadó konzervatívokra támaszkodva kormányzott. Elveit nem kellett föladnia, hiszen – von Benda képviselő szerint – „sosem titkolta, hogy számára a pártok, legyenek konzervatívok vagy liberálisok, teljesen közömbösek, ő megy a saját útján, és aki vele tart, az barátja, aki nem, az ellenfele, egészen a megsemmisítésig”. Egyébként a német pártok mindegyike – értelmiségi kötődéseik, talán a hatalomtól való meglehetősen távolságuk okán is – erősen világnézeti beállítottságú volt. A választási kampányok során a jelölteknek illett számot adniuk személyes filozófiai hitvallásukról.

A liberális pártok – szinte győzelmük pillanatában – Közép-Európa-szerte, így Németországban is háttérbe szorultak.¹⁶ Egyik későbbi vezetőjük, Friedrich Naumann szerint a liberális korszak 1848-tól 1878-ig tartott, utána a konzervatív hegemonia következett¹⁷. A liberálisok az „előbb egyiséget, azután szabadságot” jelszavával sorakoztak fel Bismarck és az „erős állam” [Machtstaat] mögött, a tömegpolitizálástól elitista módon elzárkóz-

¹⁶ A liberalizmus háttérbe szorulása az országos politikára vonatkozott – a nagyobb német városokat a weimari köztársaság időszakáig jórészt liberális többségű önkormányzatok irányították.

¹⁷ Naumann a Centrum Párt egészét a konzervatív táborhoz sorolta, ami – tekintve annak sokszínűségét – feltétlenül leegyszerűsítés volt.

tak. „Ostobaság és becstelenség” figyelmen kívül hagyni azt a tényt, hogy a dolgozó osztályok „mindent a középosztálynak, azaz a liberális pártnak” [!] köszönhetnek; önmaguktól „ötven év alatt sem haladtak volna egyetlenegy lépést sem” – írta az egyik liberális lap.

A német munkásosztály igen rövid idő alatt erős szervezeteket hozott létre. Ferdinand Lassalle meghirdette, hogy „a munkásosztályt független politikai párttá kell szervezni, és e párt fő jelmondata [...] az általános, egyenlő és közvetlen választójog kell, hogy legyen”. 1863-ban megalakította az Általános Német Munkásgyletet, amelynek etatista irányát a Londonban élő Marx és Engels erősen bírálta. A tehetséges és népszerű Lassalle egy szerelmi ügy miatt vívott párbajban fiatalon meghalt; az 1869-ben August Bebel és Wilhelm Liebknecht vezetésével megalakult Szociáldemokrata Munkáspárt közelebb állt Marxék internacionalista vonalához. A két szervezet 1875-ben a gothai kongresszuson egyesült (Németországi Szocialista Munkáspárt, később Németországi Szociáldemokrata Párt – SPD), és az új párt egyre sikeresebben szerepelt a választásokon.

Bismarck a birodalom ellenségeinek tekintett szocialistákat politikai karanténba kényszerítette, ám a munkásságot nagyszabású szociális törvénykezéssel akarta az államhoz édesgetni. Az 1880-as években sorra fogadtatta el a kötelező betegbiztosítási, balesetbiztosítási, majd öregségi és rokkantsági törvényt. Ezzel Németország – paternalista hagyományainak megfelelően – az ipari társadalmak közül elsőként egyedülálló társadalombiztosítási rendszert épített ki. A költségeket felerészben a munkaadók, felerészben a munkavállalók és az állam fedezték. A kancellár nem titkolta a törvények legfontosabb célját: „A szociáldemokrata urak hiába hallatnak szirénhangokat, sokkal kevesebben tódulnak majd hozzájuk, ha a munkások látják, hogy a kormány és a törvényhozás komolyan foglalkozik a jólétükkel.” Bár a szociálpolitikai rendszer eredményesen működött, Bismarck ez egyszer tévedett: a liberálisok által elvesztett szavazatok mégsem a konzervatívokhoz vándoroltak.

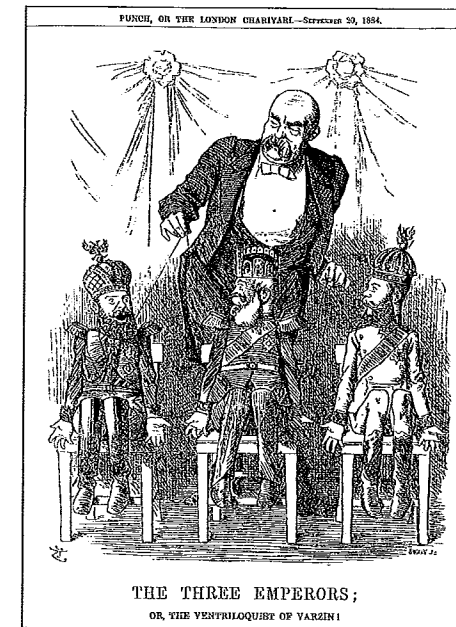
„KOALÍCIÓK LIDÉRCNYOMÁSA”

Bismarck nem csak a forradalomtól rettegett – félt a külpolitikai elszigeteltségtől, a bekerítéstől is. A kancellár 1871 után többször és őszintén kijelentette, hogy

Németország megelégszik a birodalomalapítással; nem terjeszkedésre, hanem békepolitikára törekszik. Erre intette az 1875-ös újabb háborús válság, amelynek során Oroszország is, Nagy-Britannia is kifejezte rosszallását egy esetleges újabb Franciaország elleni támadással kapcsolatban.

Bismarck külpolitikai axiómája egyszerűnek tűnt: „Franciaországgal sosem leszünk békében, Oroszország ellen pedig sosem leszünk kénytelenek háborúba lépni, hacsak el nem rontják a helyzetet liberális képtelenségek vagy dinasztikus ostobaságok.” Következtetése nem kevésbé világos: Franciaországot úgy lehet hatékonyan izolálni, ha Németország maga lép koalícióra annak potenciális szövetségeseivel – azaz: „Igyekezzen hármassban lenni, ameddig a világot öt nagyhatalom bizonytalan egyensúlya kormányozza.” A megvalósítás már nehezebb feladatnak látszott: „Olyan politikai helyzetet kell kialakítanunk, amelyben Franciaországon kívül minden hatalomnak szüksége van ránk, ezáltal az ellenünk irányuló koalíciókat lehetőség szerint meggátolhatjuk.”

Az utókor joggal hajt fejet a reálpolitikus Bismarck külpolitikai téren nyújtott teljesítménye előtt: Németországot két szövetségi rendszer – a német–oros–osztrák–magyar három császár egyezménye (1873) és a német–osztrák–magyar kettős szövetség (1879), majd a német–olasz–osztrák–magyar hármass szövetség (1882) – középpontjába manőverezte. A gróf Andrassy Gyulával megtárgyalta és aláírt kettős szövetség valójában 1918-ig kitartott, mert alapját a közös érdeken túl a németiség (konzervatív szellemű) szolidaritása jelentette.

Bismarck, a hatalmas kancellár dróton rángatja a három aprócska császárt. A londoni *Punch* című lap karikatúrája 1884 szeptemberében, a német, az orosz és az osztrák császár egyezményének megújításakor látott napvilágot. Valójában Bismarck sem tudta tartósan kiegyenlíteni Oroszország és a Monarchia balkáni ellentéteit.

A Balkánon „becsületes alkuszként” többnyire sikerült csillapítania a Monarchia és Oroszország ellentéteit, a britekkel pedig jó kapcsolatot alakított ki, amit 1887-ben a Törökország és a földközi-tengeri status quo védelmében aláírt egyezmény pecsételt meg. Ugyanebben az évben hozta tető alá egyik legkülönösebb diplomáciai alkotását, az Oroszországgal kötött „viszontbiztosítási szerződést” [Rückversicherungsvertrag]. Ebben Németország semlegességet vállalt, amennyiben Ausztria–Magyarország „nem provokált” támadást hajt végre Oroszország ellen, Oroszország pedig semlegességre kötelezte magát egy Németország ellen irányuló (nem provokált) francia támadás esetén. A szerződés lényegében a kettős szövetség kiegészítését jelentette, általa Franciaország elszigetelése minden korábbinál teljesebbé vált.

Bismarck szövetségi politikájának sikere – az ügyes diplomáciai manőverezésen túl – mérsékelt „étvágyának” tulajdonítható. Nem érdekelt sem a Közel-Kelet, sem – egyetlen rövid 1884–85-ös epizódot leszámítva¹⁸ – egy távoli gyarmatbirodalom. Újabban azonban joggal mutatnak rá, hogy utolsó éveiben a kancellár mind kevésbé tudta összeegyeztetni békétlen szövetségeseinek egymást kizáró igényeit – ezt jelzi a bizarr viszontbiztosítási szerződés is. A csőd kevésbé tehetséges utódaira maradt, de ez nem egyedül rajtuk múlt.

BISMARCK MENESZTÉSE

„Micsoda paradicsom ez az ország! Milyen tiszta öltözékek, milyen jó arcok, milyen csöndes meglepedség, milyen jólét, milyen természetes szabadság, milyen kitűnő kormányzat!” – írta Németországról az amerikai Mark Twain 1878-ban, Bismarck hatalmának tetőpontján. Egy évtizeddel később meghalt az agg I. Vilmos – aki szerint „nem könnyű ilyen kancellár alatt császárnak lenni” –, s pontosan két évvel később elkövetkezett a vaskancellár lemondása.

¹⁸ Az 1884–1885-ös „Afrika-láz” idején Németország is szerzett néhány gyarmatot Fekete-Afrikában (Togo, Kamerun, Délnyugat-Afrika), ám a jelek szerint Bismarck célja inkább a belpolitikai nyomás levezetése, valamint a brit–francia szembenállás elmélyítése volt. A bismarcki diplomácia gyarmatok szerzésére biztatta Franciaországot, hogy ezáltal Európán kívül oldja meg „vezesse le” az európai hatalmak ellentéteit.

Az öregedő Bismarck egyre akaratosabb és zsarnokoskodóbb lett, környezetében nem tűrt meg politikusokat, csakis „statisztákat”. Az „antikvált nézetű államférfi” (Kemény Zsigmond nevezte így) már nem szőtt nagy terveket, inkább csak óvatosan egyensúlyozott – ezt persze bőven indokolta, hogy támaszai, a konzervatív pártok nem rendelkeztek parlamenti többséggel. Bismarck tartott a liberális szellemű új császártól, III. Frigyesztől, aki azonban halálos betegen lépett trónra, és csak három hónapig (pontosan 99 napig) uralkodhatott. Fia, a becsvágyó II. Vilmos (1888–1918) tisztelte a birodalomalapító kancellárt, de nem kért a gyámkodásából. Bismarck éretlennek, pukkansnak tartotta az ifjú császárt, olyan léggömbhöz hasonlította, amelynek a zsinórját tartani kell, különben „Isten tudja, merre száll”.

II. Vilmos nem osztotta Bismarck oroszbarát külpolitikai felfogását, ellenezte a viszontbiztosítási egyezményt. A kancellár erre megjegyezte, hogy uralkodója egyszer még „háborúba taszítja Németországot – anélkül, hogy akarná vagy akár sejtene”. Kettejük között komoly belpolitikai ellentét merült fel a szocialistaellenes törvények kapcsán: Vilmos ugyan legalább annyira gyűlölte a szocialistákat, mint Bismarck, de uralkodását nagyvonalú gesztusokkal akarta kezdeni. Ezért nem járult hozzá a kivételes törvények szigorításához, sem meghosszabbításukhoz. A két erős ember kötélhúzása azzal végződött, hogy Bismarck sértődötten benyújtotta lemondását, amit az uralkodó elfogadott. A közvélemény érzékelhető megkönnyebbüléssel fogadta a hírt.

A „révkalauz távozása” 1890 tavaszán, majd a vilmosi „személyes kormányzás” meghirdetése egyszerre jelentett korszakhatárt és fordulópontot a második birodalom történetében. Megkezdődött a német „nagyvárosi hóbot”, a „hübrisz”, a „gigantománia” kora – ebben Bismarcknak, a 19. század emberének nem lehetett helye.

Egyoldalúnak tűnik az a kortárs vélemény, hogy Bismarck „Németországot nagyvárossá, a németeket törpévé tette” – meggyőzőbbnek a liberális Max Weberé, aki szerint Bismarckot terheli a legfőbb felelősség, amiért „egy minden politikai érettség nélküli nemzetet hagyott hátra, amely c tekintetben mélyen a már húsz évvel korábban [1870 körül] elért szint alá került. Egy minden önálló politikai akarat nélküli nemzetet, amelyet hozzászoktatott ahhoz, hogy az élen álló nagy államférfi gondoskodik a politikai szükségleteiről.”

KRÓNIKA

1848. március	Forradalom a Rajna-vidéken, Bécsben és Berlinben.
1848. április	Republikánus felkelés Badenben.
1848. április–augusztus	Német–dán háború Schleswig és Holstein tartományokért.
1848. május	Összeül a frankfurti össznémet parlament.
1848. június	János osztrák főherceg a birodalom ideiglenes államfője (1849 decemberéig).
1848. szeptember	Felkelések Frankfurtban és Badenben.
1848. október	Újabb bécsi felkelés – Windisch-Grätz csapatai leverik.
1848. december	I. Ferdinánd lemond, az új császár I. Ferenc József (1916-ig). IV. Frigyes Vilmos kormánya oktrojált alkotmányt ad Poroszországnak.
1849. március	Az osztrák Schwarzenberg-kormány kiadja az olmützi oktrojált alkotmányt, majd felosztatja az osztrák parlamentet. A frankfurti parlament elfogadja a birodalmi alkotmányt.
1849. április	IV. Frigyes Vilmos visszautasítja a császári koronát.
1849. április–május	Felkelések a frankfurti alkotmány védelmében (Drezda, Baden).
1849. május	Poroszországban bevezetik az antidemokratikus háromosztályos választójogot.
1849. június	A csonka frankfurti parlament – felosztatásig – Stuttgartban ülésezik.
1850. szeptember	Frankfurtban újra megnyílik a Szövetségi Gyűlés.
1861–1888	I. Vilmos porosz király uralkodása.
1862. szeptember	Bismarck porosz miniszterelnök (1890-ig).
1864	A második német–dán háború (bécsi béke).
1866	Porosz–osztrák háború (prágai béke). A Német Szövetség feloszlik.
1867	Elfogadják az Északnémet Szövetség alkotmányát.
1870–1871	Német–francia háború (frankfurti béke).
1871. január	I. Vilmos királyt Versailles-ban német császárrá nyilvánítták.
1873	A gazdasági válság véget vet a „Gründerzeit” fellendülésének.
1878	A szocialistaellenes törvény ellehetetleníti a német szociáldemokrata párt működését.
1879	A védővámok bevezetése teljessé teszi Bismarck antiliberális fordulatát. Németország és az Osztrák–Magyar Monarchia kettős szövetsége. (1881-ben Olaszország belépésével hármas szövetséggé alakul.)
1883	Az első Bismarck-féle szociális törvény a kötelező betegségbiztosításról.
1888	A három császár éve: I. Vilmos halála után három hónappal meghal fia, III. Frigyes is. Ennek fia, II. Vilmos császár lép trónra (1918-ig).
1890. március	II. Vilmos meneszti Bismarck kancellárt.

VII. A NYUGHATATLAN NAGYHATALOM (1890–1918)

„Angliában mindenki állampolgár –
Németországban mindenki alattvaló.”
(Friedrich Paulsen)

NÉMETORSZÁG VILMOSI KORSZAKA

Bismarck távozása több szempontból is új korszakot nyitott a második birodalom alig 47 éves történetében. A gazdasági depressziót 1895 körül az első világháborúig tartó gyors növekedés váltotta fel, amely Németországot a kontinens legerősebb hatalmává tette. Az Európára koncentráló, visszafogott külpolitikai kurzus helyébe a „világpolitika” kifejezéssel jelölt harcias imperializmus lépett. Ezt a váltást azonban sajátosan ellenpontosította, hogy a kultúrharc és a kivételes törvények korszaka után a belpolitikai feszültségek enyhültek. Németország irányítása mégsem lett egyszerűbb: az 1890 előtti erős, egyközpontú kormányzás helyett eluralkodó „policentrizmus” egyre nehezebben követhető irányváltások sorozatát eredményezte.

A közélet középpontjában természetesen II. Vilmos állt, bár nem annyira, amennyire ő maga hitte. A hősi pózokban tetszelgő császár romantikus vállalkozásnak tartotta az uralkodást; önmagát leginkább győztes hadúrként akarta látni. Rajongott az egyenruhákért, isteníttette a hadsereget, a német flottaépítést pedig személyes ügyének tekintette. Az egyébként éles eszű Vilmos folytonosan szerepelni vágyó, éretlen, már-már gyermeki személyiség volt, akinek negatív tulajdonságai a trónon eltöltött évekkel csak erősödtek. Akiról vagy amiről úgy vélte, hogy „cézári” törekvéseiben akadályozza, azt – legalábbis szavakban – erőszakkal akarta eltávolítani. A parlamentet rendszeresen disznóolnak, a szociáldemokratákat majmoknak, a konzervatív nemeseket kutyaáknak, tábornokait seggfejeknek nevezte. Új és új konfliktusokat gerjesztett maga körül; „ha

nincs körülötte lövészárkok, hamar és egyet magának, és másokat is belerángat” – mondta egyik alárendeltje. Am „személyes kormányzására” mindvégig jellemző volt, hogy harcias kirohanásait legfeljebb tétova lépések követték, amivel az egész államgépezetet állandó bizonytalanságban tartotta. Döntésképtelensége az első világháború időszakában egyenesen krónikusnak mondható.

I. Vilmos császár mint legfőbb hadúr. A harcias uralkodót szinte kizárólag jobb oldaláról ábrázolták, mert bal karja születésének komplikációi miatt rövidebb és csököttebb volt a jobbnál. Egyébként – személyes feljegyzéseinek tanúsága szerint – II. Vilmos számos tulajdonságában hasonlított a későbbi hadúrhoz, Adolf Hitlerhez. A hollandiai száműzetésben élő „Kaiser” 1940-ben, nem sokkal halála előtt, még gratulált Hitler nagy nyugati győzelmeihez. Max Kroner festménye 1890-ből.

„Minisztereimet a legmagasabb bizalom kifejezéséként teljesen szabadon én nevezem ki, és ameddig ez a bizalom fennáll, semmi egyébbel nem kell törődniük” – jelentette ki II. Vilmos. Bismarck kancellár utódai az autoriter hajlamú császár szolgálói voltak, és – talán von Bülow-t leszámítva – inkább hivatalnokok, mint államférfiak. Caprivit, a liberális tábornokot az agrárius nagybirtokosok buktatták meg, az idős Hohenlohe után csak elhalasztott döntések maradtak, a konzervatív blokkot építő Bülow végül mind a Reichstag, mind II. Vilmos bizalmát elvesztette, a pesszimizmusra és búskomorságra hajló Bethmann-Hollweg pedig napról-napra vergődött az ellentétes erők szorításában. Hiába állapította meg Max Weber, hogy „a modern állam társadalomtudományi szempontból ugyanúgy

‘üzem’, mint a modern gyár” – olykor hozzá kellett tennie: „elborzad”, ha arra gondol, kik kormányozzák Németországot. Egyes kutatók szerint a császári Németország egy apró és tökéletlen aggyal működő hatalmas, erős állathoz hasonlított.

A másik két nyugati nagyhatalmat a vilmosi kor Németországával összevetve megállapítható, hogy a brit parlamentáris monarchiát egy tradicionális, de „nyitott” és liberális elit vezette, ráadásul a politikai rendszer nem nevezhető bürokratikusnak. A centralizált és bürokratikus francia köztársaságot egy meglehetősen modern és mobil polgári-értelmiségi elit irányította. Egyedül a fél-parlamentáris császári Németországot jellemezte – a bürokratikus állam túlsúlya mellett – egy szívós és a modernizáció társadalmi-szellemi következményeivel szembenálló konzervatív-militarista elit uralma.

Mindezzel összefüggött a politikai intézmények megreformálhatatlansága és a három nagy problémakör – nemzeti, alkotmányos és szociális – megoldatlansága. A bismarcki birodalmi alkotmány 1918-ig változatlan maradt. Szintén érintetlen maradt a háromosztályos porosz választójog. A francia, dán és lengyel kisebbség¹ helyzete nem javult. Az előremutató szociális törvények dacára lassan haladt a munkásosztály „nemzetbe integrálása”. A német gazdasági és szellemi teljesítmények kiváltották a kortársak lelkesedését, mégsem tudták enyhíteni a sokszorosan megosztott társadalom belső feszültségeit.

GAZDASÁGI ÉS SZELLEMI FELLENDÜLÉS

„Ez már egy új, más világ” – mondogatta az agg Bismarck, amikor meghívottként részt vett az új hamburgi kikötő avatási ünnepségén. Az első világháború előtti negyedszázad rohamos gazdasági fejlődése modern ipari társadalmat teremtett Németországban. A városiasodás ütemét jelzi, hogy 1870-ben csak nyolc, 1914-ben már 46 német város lakossága haladta meg a százezer főt. 1870-ben a 40 milliós

¹ A hárommilliós lengyel kisebbség helyzete romlott: szigorították a germanizáló iskolatörvényeket, a németeknek kedvező letelepedési és földkisajátítási törvényeket hoztak stb. „Hibás keleti politikánk a németeknek sem használt, ráadásul a lengyelekben szinte leküzdhetetlen bizalmatlanságot alakított ki minden némettel szemben” – írta utólag Hans Delbrück liberális történész, politikus.

népességnek nem egészen öt százaléka élt nagyvárosokban – a világháború előestéjén a 68 milliós népességnek² majdnem az egynegyede. Berlin a nyugati világ egyik metropolisa lett.

A modern Berlin 1905-ben. A közlekedést forradalmasító gyorsvasúthálózat (S-Bahn) a Dennewitzstraße-nál egy épületen futott keresztül. (A helyszín napjainkban ugyanígy néz ki.) A metrót később Berlinben is a föld alá vitték, de csak a jómódú polgári negyedekben. Az 1920-as években Berlin egész S-Bahn hálózatát villamosították.

A széntermelés húsz év alatt megháromszorozódott: 1913-ban a német bányák adták a világtermelés egynegyed részét. Nagy-Britannia 1890-ben több mint másfélszer annyi acélt állított elő, mint Németország – 1913-ban a német acéltermelés 2,7-szeresen múlta felül a britekét, sőt nagyobb volt, mint az angol, a francia és az orosz együttvéve. Németország – „a kartellek klasszikus hazája” – világelső lett az elektronikai és a vegyiparban: egyetlen vegyipari óriás, a Badische Anilin und Soda Fabrik (a BASF, amely 1870-ben hétezer, 1885-ben hetvenhétezer főt foglalkoztatott) több benzolt termelt, mint az egész francia vegyipar. A német mezőgazdaság termelékenységével csak a dán és a holland vehette fel a versenyt; a termésátlagok jelentősen meghaladták például az egyesült államokbelieket. Igaz, Németország így is élelmiszer-behozatalra szorult, ami később, az első világháborúban sorsdöntőnek bizonyult.

A brit közvéleményt először az őket régi piacaikról (Észak-Európa, Latin-Amerika, Közel-Kelet stb.) kiszorító német exportoffenzíva rázta fel. Bizonyos E. E. Williams 1896-ban *Made in Germany* címmel adott ki sikerkönyvet: eszerint már a brit fogyasztó környezetében is minden termék „Németországban készült”, sőt maga

² Az 1890-es évektől a születések és halálozások aránya számottevően javult, a csecsemőhalandóság pedig jelentősen csökkent. A Németországból kivándorlók száma meredeken zuhant.

Szent Péter is – „kezében Rajna-vidéki kulcsomót csörgetve” megtagadja majd a bejutást a mennyek országába, „csak mert homlokodon nincs rajta: Made in Germany”. Az orosz import 42 százaléka Németországból érkezett, és egy ottani újságíró pontosan ugyanerről panaszkodott: „Menj haza és nézz körül; a nappaliban lévő zongorától a konyhai fazékig mindenütt mindened 'Made in Germany'”. Az 1880-ban még a spanyolnál is kisebb német kereskedelmi flotta 1910-re a franciánál háromszor, az amerikainál négyszer volt nagyobb, egyedül a briteké előzte meg.

„Made in Germany”: egy még erősen „ló nélküli kocsira” emlékeztető 1896-os Daimler autót hirdetnek a brit fogyasztóknak. Az 1890-es években a német import valóságos pánikot okozott a szigetországban, ami hozzájárult a két ország ellentéteinek kieleződéséhez. Bár néhány ágazatban a németek megelőzték a briteket, a tőkeexportban és a nemzetközi pénzügyek terén London megőrizte elsőségét.

TO THE NOBILITY & GENTRY
MAY 1896.

THE GREAT HORSELESS CARRIAGE Co. Ltd

HAS THE HONOUR TO PRESENT

This new vehicle is propelled by an
INTERNAL COMBUSTION ENGINE
OF 2 CYLINDERS AND 3 HORSE POWER
running on petrolum for its motive force
The mechanical gearings
will attain the comfortable speed of
TWENTY MILES PER HOUR
on the level while hills can be ascended
and descended in safety

The Daimler Wagonette
is admirably suited to the needs of the
SPORTSMAN
AND LOVER OF THE COUNTRYSIDE.
giving as it does full facilities for
the enjoyment of
FRESH AIR AND AN
UNINTERRUPTED VIEW OF THE COUNTRY

THE TWIN-CYLINDER 6 H.P. WAGONETTE

To mark the completion of their fortieth year of car manufacturing – “forty years of apprenticeship” they call it – the Daimler Company recently published a leaflet.
The place of honour on the front cover is given to the first Daimler – the wagonette of 1896.
Our illustration is a reproduction of that front cover. It is typical of displayed advertising of forty years ago and, in a very marked degree, emphasises the vast strides made by the motor industry in that and the Daimler Company in particular. Basically do we like the others – “the comfort”

Sokféle elmélet született már a német sikerek magyarázatára. Számos kutató a minden szinten kiváló és gyakorlatias német oktatás³ fölényével érvel: 1914-ben a német egyetemi hallgatók száma meghaladta a hatvanezretet, a briteké a tízezret sem érte el. Ezer besorozott olasz újonc közül 330 volt írástudatlan, Ausztria–Magyarországon 220, Franciaországban 68, Németországban egyetlen egy. Az 1880-as években egyedül Berlinben több könyvesbolt működött, mint egész Ausztria („a Lajtántúl”) területén. Az 1901–1918 közötti időszak Nobel-díjasai közül 22 volt a németek száma.

Mások a németországi nagyvállalatok⁴ korszerű szervezetét, hatékony irányítását emelik ki, amelyek – Max Weber szavaival – „a szigorúan bürokratikus

³ 1900-ban a porosz állami iskolákban „nemi felvilágosítás” néven új tantárgyat vezettek be – ez a világnak nem sok más pontján lett volna lehetséges.

⁴ 1907-ben az összes ipari üzem 42,4 százaléka foglalkoztatott ötvennél több főt, de az ezer főnél többet foglalkoztató óriásvállalatok aránya csak 4,7 százalék volt. Hangsúlyozni kell a nagy befektetési bankok különleges szerepét: a 25 legnagyobb vállalkozásból 17 nagybank volt. Ipari kötődéseik révén

szervezés páratlan modelljei” voltak. Werner Siemens szerint „a porosz vállalat fölénye az angollal szemben szervezetében rejlik”: a technikai felfedezések és a termelés közötti kapcsolat a kutatási részlegeket, teljes laboratóriumokat működtető német nagyvállalatoknál volt a legközvetlenebb. Siemens saját cége 1870 körül hatszáz főt foglalkoztatott, köztük ötven „fehérgalléros” alkalmazottat. 1912-ben 57 000 dolgozóból 12 500 volt „fehérgalléros”: a kétkezi és a nem kétkezi munkások aránya 11:1-ről 3,5:1-re változott. A nagyvállalatoknál a „paternalista” irányítás helyébe a racionális munkaszervezés lépett: „A belépés napján minden hivatalnok nyomtatott tájékoztatót kap a vállalat házirendjéről. Ebből további kérdezősködés nélkül megismerheti munkakörét, jogait és kötelezettségeit [...], tevékenységének fajtáit, munkaidejét, betegségi pótlékát...” – írták 1911-ben a Berlini Gépgyárról.

Talán nem hat erőltetetten, ha itt utalunk az óriási szellemi teljesítményekre, amelyekhez hasonlóakat legfeljebb Goethe és Schiller kora produkált. A legkiemelkedőbb tudósok és művészek neveinek, alkotásainak felsorolása helyett azt érdemes hangsúlyozni, hogy a 19. század végének és a 20. század első felének meghatározó gondolkodói szinte kivétel nélkül a német kultúrkörből kerültek ki – ha nem is voltak valamennyien a Német Birodalom polgárai, német nyelven alkottak. Karl Marxra, Friedrich Nietzschére, Sigmund Freudra, Albert Einsteinre, Max Planckra és Max Weberre gondolunk. Maga Max Weber sem marxista, sem nietzscheánus nem volt, kettőjük hatását mégis elismerte: „A mi szellemi világunkra Marx és Nietzsche döntő mértékben nyomta rá a bélyegét” – írta.

A dinamikus gazdaság, a virágzó kultúra és a modern szociálpolitikai rendszer egy merev, megújulásra képtelen, megoldhatatlan helyzetek sokaságát produkáló politikai szisztémával élt együtt: talán ez volt a legfeltűnőbb a német féloladalasságok között.

A POLGÁRI TÁRSADALOM ELLENTMONDÁSAI

„A polgár munkára, nem uralomra termett” – jegyezte meg Bismarck antiliberális fordulata után Hermann Baumgarten liberális történész. Az ókortudós Theodor

döntően ezek finanszírozták a technológiai fejlesztéseket. 1914-ben Németország tizenhat leghatalmasabb bankára 437 igazgatósági elnökséggel és milliárdos érdekeltségekkel rendelkezett az iparban.

Mommsen végrendeletében azt írta: „Legbensőbb lényegem szerint [...] mindig 'politikai állat' voltam, és polgár szerettem volna lenni. Ez azonban a mi nemzetünk esetében nem lehetséges, nálunk az egyénnek, még a legjobbnak is, az egésznek a szolgáltatába kell állnia, és a politikai fetisizmust nem rázhatja le.” Véleménye közel állt Max Weberéhez: Németországban az ember lehetett „burzsoá”, de bajosan lehetett „citoyen” (állampolgár).

Mi volt hát a baj – volt-e egyáltalán – a német polgársággal? Bizonyos szempontból semmi. A németországi fejlődésnek az angolhoz vagy a franciához viszonyított megkésettisége ellenére joggal beszélhetünk kialakult polgári társadalomról, ahol a „polgári” jelző alapvetően közös kultúrát és értékrendet jelent: a munka, a család és a művelődés „szent” hármasságát. Ezek a szavak a 19. században már-már vallásos árnyalatot hordoztak.

Mégis felismerhető néhány német sajátosság. Az első a humán műveltségű értelmiségi polgárság [Bildungsbürgertum] kiemelkedő szerepe, amelyet a kortársak sem hagytak említés nélkül: „Németországban az egyetemet végzetek olyan új nemességet alkotnak, amelynek tagjai műveltségük révén egyenlőnek ismerik el egymást. Az egyetemi végzettséget sem a vagyon, sem a születés nem pótolhatja, a kereskedő, a gyáros, a bankár, sőt a nagybirtoikos is érezheti a hiányát [...] Következésképpen [...] legalább a belépőül szolgáló érettségi megszerzése egyfajta társadalmi szükségletté vált” – írta Friedrich Paulsen professzor.

A második – az akadémikus-bürokratikus hagyománnyal összefüggésben – az államhoz kapcsolódás, az állami tekintély feltétlen tisztelete. 750 poroszországi eset közül egyetlen egyszer sem fordult elő, hogy a legfelsőbb elismerés jeleként felajánlott tanácsosi [Kommerzienrat] vagy titkos tanácsosi [Geheimer Kommerzienrat] címet bárki elutasította volna. A 19. század végének nagy porosz írója, a francia hugenotta családból származó Theodor Fontane szerint „az a hit, hogy értéket, kiválóságot csakis vizsgálk, hivatalos jóváhagyás, hivatal, cím, rang – röviden: minden, ami állam – hordoznak [...] jobban uralja az emberek gondolkodását, mint korábban bármikor”. A hivatalos tekintély túlbuzjánzásán a századelő kiemelkedő (egymást nemigen szívelő) író-testvérpárja is szívesen gúnyolódott. „Herr Dr. General von Staat” („Nemes Dr. Állam Tábornok Úr”) – foglalta össze Thomas Mann mindazt, amit a német polgár tisztel. Heinrich Mann 1914-ben kezdte közölni a vilmosi korszak torzulásait karikírozó regényét,

*Az alattvalót.*⁵ (A karikírozó szót érdemes aláhúzni – egy közelmúltbeli történelmszöveg tisztázta, hogy a vilmosi kor társadalmában az alattvalói attitűd korántsem volt kizárólagos, amit például az avantgarde irányzatok erősödése is mutat.)

A „felsőségek” kijáró tisztelet azonban az alkotmányos intézményeket – mindekenélőtt a parlamentet – kevéssé illette meg. A liberális-demokratikus értékek háttérbe szorítása, a militáns nacionalizmus erősödése jócskán érintette a német polgárságot: ez lehet a harmadik sajátosság. A már idézett Friedrich Paulsen szerint „a pártrendszer akadályozza azokat az erőket, amelyek másként hasznos tevékenységre egyesülhetnének [...] Arra irányul, hogy romlást hozzon a közéletre, lerombolja a jogot és az igazságot, és tönkretegy az egyéni jellemeket.” Egy osztrák tudós az „alkotmányos antiparlamentarizmust” mint a németeket általában jellemző szemléletet említette. A parlamentarizmus elutasítása talán összefüggött a Reichstag korlátozott jogkörével, bár a választásokon való részvétel folyamatosan emelkedett.

Végül hozzátehetjük, hogy a közös kultúra ellenére bőven maradtak olyan vallási és regionális különbségek vagy újabb politikai ellentétek, amelyek indokolják a társadalom „blokkosodásának”, „oszloposá merevülésének” tézisé. Fontane kifejezetten a tágabb értelemben vett polgárságról írta: „Minden csak azon múlik, hogy életét mindenki a számára adott keretbe illessze be. Ha azonban e megfelelő keretből kilóg, kész a szerencsétlenség. A bankárfiúkat tisztí vagy professzor-körökben a legnagyobb tiszteletlenséggel fogadják, a tisztekkel bankárkörökben úgy bánnak, mint az éhenkórászokkal.”

A császári Németország egyszerre volt tekintélyelvű állam [Obrigkeitsstaat] és jogállam [Rechtsstaat]. Leegyszerűsítve: az egyik a szellemiséget, a másik a formát jelentette. Egy Martin Arons nevű fiatal fizikust 1895-ben a porosz kultuszminisztérium követelésére eltanácsoltak a berlini egyetemről, mert tagja volt a szociáldemokrata pártnak. Ám az egyetemi autonómia miatt a minisztériumnak két évébe került, hogy a „lex Arons” parlamenti megszavazásával elérje célját, ráadásul a kormányzat nem minden esetben tudott hasonló „sikert” felmutatni.

⁵ Heinrich Mann regényének közlése a világháború kitörése miatt félbemaradt, a teljes mű csak 1919-ben jelenhetett meg. Hitler alatt természetesen nem lehetett kiadni, így 1945-ben jelent meg az újabb kiadás, mire a szerző megjegyezte: valahányszor a németek elveszítenek egy világháborút, kiadják *Az alattvalót*.

A SZOCIÁLDEMOKRÁCIA REFORM ÉS FORRADALOM KÖZÖTT

A korán megszerveződő munkásmozgalom, az erős szociáldemokrácia legalább annyira sajátosan német jelenség volt, mint az ellentmondásos polgárosodás. Ezzel együtt 1905-ig a szociáldemokrata párt (SPD) még a bismarcki „kivételes törvények” korának fél-legális körülményeihez igazította működését: a beérkezett postát elégették, az elküldött levelekről nem készítettek másolatot, nyilvántartásokat nem vezettek. Amikor Friedrich Ebert a párt fizetett titkáráként 1906-ban Brémából Berlinbe érkezett, döbbenet tapasztalta, hogy a központban nincsen se telefon, se írógép. Ezután az SPD rövid időn belül az egyik legmodernebb, legszervezettebb párttá vált: tagdíjat fizető tagsággal, alapszervezetekkel, székházakkal, irodákkal, telefonokkal, sőt gépkocsival – és a mindezzel óhatatlanul együtt járó pártbürokráciával. A párt „elbürokratizálódása” azonban csak egyike volt a növekedéssel járó gondoknak. Még több dilemmát okozott a célok és eszközök megválasztása, ami tulajdonképpen a rendszerbe való integrálódás kérdését vetette fel.

Az SPD büszkén vallotta, hogy a világ legnagyobb – marxista – munkáspártjaként a kizsákmányolásmentes szocialista társadalomért és a népek testvériségéért harcol. A jövő ígéretesnek látszott. 1891-ben, a kivételes törvények felszámolása utáni erfurti kongresszuson August Bebel, a párt legtekintélyesebb vezetője kijelentette: „A kapitalizmus olyan erőteljesen munkálkodik saját bukásán, hogy nekünk csak a pillanatot kell kivárnunk, amikor az ölnkbe hulló hatalmat megragadjuk [...] Igen, meg vagyok győződve arról, hogy céljaink megvalósulása olyan közeli, hogy csupán néhányan vagyunk ebben a teremben, akik azt a napot már nem érhetjük meg.” Optimizmusa megalapozottnak tűnt: az 1871-es választásokon a párt a szavazatok 3,2%-át, 1890-ben 19,8%-át, 1903-ban 31,7%-át szerezte meg – miközben a részvételi arány 50,7-ről 75,3%-ra nőtt. De ki lehet-e kényszeríteni az új társadalmi rendszert a szavazófülkékben, avagy a tömegek általános sztrájkja az alkalmas eszköz? – döntően e kérdés vitájában formálódtak ki az SPD frakciói.

Elsőként Eduard Bernstein vette revízió alá a marxizmus alaptételeit. Nem igaz, hogy a munkásosztály elnyomódik – ellenkezőleg: életszínvonala folyamatosan nő, már nem csak „láncait veszítheti”. A társadalom nem szakad két részre – ellenkezőleg: a középrétegek erősödnek. Következtetése: nem forradalomra és proletárdik-

tatúrára van szükség, hanem fokozatos reformokra és lehetőleg a polgári pártokkal való együttműködésre. Bernstein fő szövetségesei a szakszervezeti vezetők voltak – a „szabad szakszervezetek” és a szociáldemokrata párt egyfajta szimbiózisban éltek egymás mellett.⁶ A forradalmi szárny vezetője, a Lengyelországból érkezett Rosa Luxemburg elutasította a revizionizmust és a reformizmust: a tömegek közvetlen akcióit sürgette. A hosszú és heves viták során kialakult egy középen álló, mozdulatlanságával a pártegység megőrzésén örökös centrista irányzat, élén Karl Kautskyval. A forradalmi szavak és a reformista politika ellentmondását Kautsky az alábbi

Rosa Luxemburg, a német szociáldemokrácia radikális vezetője egy 1907-es tömeggyűlésen beszél. Körülötte vörös zászlók, Marx és Lassalle arképe. A karizmatikus „vörös Róza” Lengyelországból bevándorolt zsidó volt, aki a valódi proletárdiktatúra nevében utasította el a pártvezetés reformizmusát, majd a bolsevikok egypárti diktatúráját. 1919 januárjában a spartakisták berlini felkelését leverő katonák brutálisan meggyilkolták, de neve még az NDK-ban is a zsarnokság elleni küzdelemmel fonódott össze.

⁶ 1914-re az SPD taglétszáma elérte az egymilliót, a szakszervezeti tagoké a 2,5 milliót. A pártnak akkor 4100 fizetett funkcionáriusa és 11 000 fizetett alkalmazottja volt. A nagyüzemi munkások hatmilliónál többen lehettek: e számokat a választási eredményekkel összevetve kiderül, hogy – noha a párt bázisa kétségkívül a városok nagyipari munkássága volt – az SPD kitört az „osztálypárt” szűkös keretei közül.

formulával vélte feloldani: „[Az SPD] olyan forradalmi párt, amely – miközben forradalmi – nem akar forradalmat csinálni.” Max Weber a „dinamizmus és a határozottság hiányát” említette, és félig csalódottan, félig megkönnyebbülve jelentette ki: „Ezek az urak többé nem ijesztenek meg.” A francia testvérpárt vezetője, Jean Jaurès a német párt bénultságát bírálva megállapította: „Jelenleg a szocializmus és a munkásság legnagyobb tehertétele a német szociáldemokrácia tehetetlensége.”

A német szociáldemokrácia problémái részint abból adódtak, hogy az ország legnagyobb pártja lett, részint viszont abból, hogy a munkásmozgalom sosem vetkőzte le kettős természetét: (legalább egy lábbal) benne állt az általa tagadott polgári világban. A társadalmi változások és a parlamentarizmus elfogadása az SPD-t óhatatlanul a reformizmus felé tolt, ám „rendszerelváltó” pártként ezt nem vállalta fel. A paradox helyzetet több kutató a vilmosi rendszerbe való „negatív integrációként” jellemzi, ráadásul – írják – az SPD hozzájárult a rendszer stabilitásához, hiszen attól már nem kellett tartani, hogy „forradalmat csinál”, ahhoz viszont elég ijesztő maradt, hogy a többi párt összefogjon ellene.

MILITARIZMUS ÉS RADIKÁLIS NACIONALIZMUS

A német császárság egységének legfőbb őre és biztosítója a hadsereg volt. Az általános hadkötelezettség (háromévi szolgálat, utána tartalékos állomány) érvényben maradt. A tábornoki kar túlnyomórészt nemesekből állt, de a hivatásos és még inkább a tartalékos tisztek körében fokozatosan csökkent a nemesi származásuk aránya. A franciaországi Dreyfus-ügy⁷ nem fordulhatott volna elő a porosz hadseregben, ahol zsidók továbbra sem lehettek hivatásos tisztek.

A tartalékosok magatartását ugyanolyan szigorú előírások szabályozták, mint a hivatásosokét: „Tartalékos tiszt sohasem tarthat olyan párthoz, amelyik a császári

⁷ Alfred Dreyfus zsidó származású francia tüzérkapitányt 1894-ban azzal vádolták meg, hogy a Német Birodalom számára kémkedett. A katonai bíróság – szabálytalan eljárás során – hazaárulásban bűnösnek mondta ki, és életfogytiglani börtönbüntetésre ítélte. Az antiszemita közvélemény lelkesen fogadta az ítéletet. Hamarosan azonban újabb bizonyítékok kerültek elő, fény derült az eljárás szabálytalanságaira, és a közélet több neves képviselője, köztük Émile Zola is a per felülvizsgálata mellett emelt szót. Dreyfust végül 1906-ban rehabilitálták.

vagy a helyi kormányzattal szembehelyezkedik. Amennyiben úgy érzi, hogy lelki ismerete megakadályozná ebben, kérnie kell elbocsátását” – írta elő a szabályzat. Amikor a Reichstag korlátozni akarta a párbajozásnak a hadseregben különösen elharapózott szokását, a porosz hadügyminiszter leszögezte: „Kötelességemnek tartom, hogy szembeszálljak minden kísérlettel, amely közvetlenül vagy közvetve a tisztikar szemléletét és szellemét akarja megváltoztatni.”

Miben állt hát a sokat emlegetett porosz–német militarizmus lényege? Egyrészt abban a szellemiségben, amely kritikátlanul magasztalta a katonaságot, követendő példát látott a „nemzet iskolájaként” emlegetett hadseregben. Carl Ferdinand von Stumm-Halberg nagyvállalkozó így szónokolt beosztottai előtt: „Ahogyan a katonaság átfogja a hadsereg minden tagját a marsalltól az újoncig, és mindnyájan közösen lépnek fel az ellenséggel szemben, úgy fog össze egy emberként a Neunkircher Werke, ha arra van szükség, hogy a konkurenciát vagy a bukás sötét hatalmait legyőzzék.” A „Haben Sie gedient?” (Szolgált a hadseregben?) kérdést rendszerint a magángazdaságban is feltették, amikor megbízhatóságot igénylő állásról volt szó. Az egyenruha tekintélyét és hatalmát illusztrálta a „köpenicki kapitány” híres esete is.⁸

Másodszor: a parlament az alkotmány értelmében sem gyakorolhatott ellenőrzést a hadsereg fölött, a Reichstag a katonai költségekről csak hétévenként szavazhatott. De míg Bismarck nem tűrte el, hogy a hadvezetés kikerüljön a kormány irányítása alól, addig II. Vilmos alatt ez is megváltozott. A mindig (másfajta) egyenruhában mutatkozó császár elsősorban legfőbb hadúrnak tartotta magát, és közvetlenül – a kormányt mellőzve – gyakorolta az őt törvényesen megillető parancsadási jogot [Kommandogewalt].⁹ Olykor arról beszélt, hogy katonáit a „hazátlan fickók”-ként emlegetett szociáldemokraták ellen is kész bevetni, sőt egyszer kijelentette: „Ha a mostani szocialista üzelmeket figyelembe véve [...] azt parancsolom nektek, hogy lőjétek le [...] a saját rokonaitokat, bátyáitokat, sőt szüleiteket, [...] akkor is zokszó nélkül kell követnetek parancsaimat.”

⁸ 1906-ban Wilhelm Voigt munkanélküli cipész kapitányi egyenruhát szerzett, és tíz mit sem sejtő katona élén beállított a Berlin melletti Köpenick városka elöljáróságára. Ott letartóztatta a polgármestert, és magával vitte a kasszá, négyezer márkával. A szennzációs esetet több színdarab is feldolgozta, a legnagyobb sikerrel (1931-ben) Carl Zuckmayer *A köpenicki kapitány* című műve.

⁹ A királyi parancsadási jog visszafelé is érvényesült: a főtisztek, katonai parancsnokok közvetlenül kapcsolatba léphettek az uralkodóval, illetve katonai irodájával.

Harmadszor: a vilmosi Németországban érezhetően fölerősödő agresszív nacionalizmus képviselői között első helyen álltak a (fél)katonai szervezetek és a milliós létszámú veteránegyletek. Erről a radikális nacionalizmusról mondta a liberális Ludwig Bamberger: „Olyan nemzedék van nálunk születőben, amelynél a hazaszeretet a gyűlölet formájában szokott megnyilvánulni.” Nem könnyű felelni arra a kérdésre, hogy hogyan lett a liberális értelmiségi eszmeként induló nacionalizmusból tömegeket megmozgató, kirekesztő jellegű sovinizmus. Bamberger csak az alábbi magyarázatot tudta adni: „A nemzeti zászló a porosz ultrák és a szász szaktársak kezében mindannak a karikatúrája, amit egykor jelentett, és ez a karikatúra egyszerűen úgy jött létre, hogy a legyőzött ellenfél megszerezte a győztes otthagytott öltözékét, azt a saját alakjára igazította, színezte és nyesegette, hogy mint a nemzeti mozgalom nevető örököse abban tetszelegjen.”

Mindenesetre az 1880-as évektől általánossá váló alfabetizmus, a minden férfire kiterjedő választójog és kötelező katonai szolgálat révén Németországot is elérte a tömegdemokrácia. A klubpártokban megtestesülő elitpolitika [„Honoratiorenpolitik”] fölött eljárt az idő; a legtöbb ember már nem követte automatikusan urai vagy feljebbvalói nézeteit, hanem az újságokból tájékozódott. A szervezett tömegpártok megjelenésével a milliókat megnyerni akaró politika eszmék és érvek helyett egyre inkább jelszavakat és jelképeket, gyűléseket és felvonulásokat jelentett. Úgy tűnt, ez a liberálisok rovására egyoldalúan a szociáldemokráciának kedvez, ám az új egyeletalapítási láz megmutatta, hogy a radikális nacionalizmusnak is van még keresnivalója. A sort a Külföldi Németiségért Társaság nyitotta meg, majd következett – csak a legfontosabbakat említve – a Gyarmati Társaság, az Össznémet Szövetség,¹⁰ a Német Társaság a Keleti Területekért, a Flottaszövetség, a Német Tartományi Katonaegyletek Kyffhäuser Szövetsége,¹¹ a Nemzeti Ünnepek Társasága, a Szociáldemokrácia Elleni Birodalmi Liga, a Patrióta Könyvszövetség, a Német Védelmi Liga és a Dolgozó Osztályok Kartellje. E több tíz-, olykor százezres létszámú, harcosan jobboldali szervezetek főként a kispolgárságot, a művelt középrétegeket és az értelmiségi fiatalokat mozgósították, s a régi pártok kiegészítőiből jórészt azok riválisaivá váltak. A németek növekvő erejének tudatában energikusabb külpolitikát, a nemzetet fenyegető külső és belső ellenségekkel való határozott leszámolást követeltek.

¹⁰ Az *Alldeutscher Verband* régebbi magyar fordítása általában Pángermán Szövetség.

¹¹ Lásd az I. fejezet 19. számú jegyzetét.

A radikális antiliberális–antiszemita érdekcsoportok legerősebbike, a még magasabb agrárvámokat követelő Gazdaszövetség [Bund deutscher Landwirte, BdL] szinte bekebelezte a konzervatív pártokat. A másik oldal pacifista szervezetei – a szociáldemokrata párt és a szakszervezetek kivételével – sokkal kisebbek és erőtlenebbek voltak.

A militarizmus és a sovinizmus erősödése nem volt német specialitás – csaknem ugyanilyen mértékben jelen volt például a köztársasági Franciaországban. A radikális nacionalizmus mozgalmait nem a régi elitek manipulálták, legfeljebb megpróbálták kiegyezni velük. A tömegek aktivizálására törekvő jobboldali radikalizmus nem tekinthető a konzervativizmus egyszerű folytatásának – új, teljes erejükkel csak 1918 után kibontakozó politikai eszmék és módszerek születtek.

IMPERIALIZMUS ÉS VILÁGPOLITIKA

II. Vilmos alig néhány évvel a birodalomépítési láz – az imperializmus – 1880 körüli világméretű kibontakozása után lépett trónra. Ambiciózus uralkodó, erős gazdaság, jó hadsereg, a kor (rasszizmussal határos) szociáldarwinizmusára fogékony közvélemény – minden feltétel adott volt ahhoz, hogy a németek bekapcsolódjanak a gyarmatosítási versenybe. Az ideológusok szállították a német küldetéstudat érveit: „Az Európán kívüli világ felosztásából Németországot mindeddig kirekesztették, pedig [...] nem maradhatunk nagyhatalom, ha a tengerentúlon nem terjeszkedünk. Máskülönben az a rettenetes kilátásunk, hogy Anglia és Oroszország osztja fel a világot, és akkor valóban nem lehet megmondani, melyik volna iszonyatosabb: az orosz korbács vagy az angol pénzeszsák” – írta Treitschke.

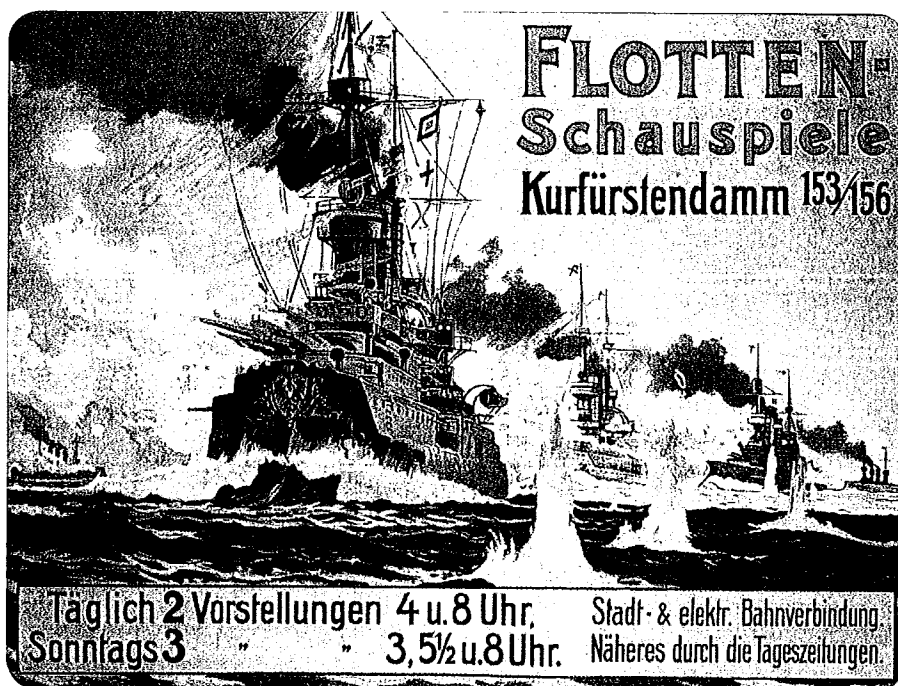
Az imperialista egységfrontból csak az óporosz konzervatívok és a szociáldemokraták vonták ki magukat, a liberálisok lelkesen támogatták a német ambíciókat. A vilmosi rendszerrel szemben nagyon kritikus Max Weber egyenlőségjelet tett gazdaság és hatalom közé: „Egyedül az erő fogja meghatározni, milyen mértékben részesül az illető nemzet a világ gazdaságának vezetéséből [...] Csak a hatalom, a csupasz hatalom számít a nemzetközi piacon.” El-elhangzottak – bár jórészt szólamok maradtak – utóbb „szociálimperialistának” nevezett érvek is. Eszerint a munkásosztályt is részesíteni kell a birodalomépítés áldásaiból, sőt integrálá-

sának egyik legfontosabb eszköze lehet a gyarmati terjeszkedés. A szintén liberális Friedrich Naumann szavaival: „Az új korszak imperialista lesz és proletár.”

A vilmosi új kurzus, a „világpolitika” meghirdetése Bülow kancellárságának idejére esett, aki sikeres külpolitikával akarta egységbe tömöríteni a szocialistaellenes erőket. „Helyet a nap alatt” – követelte Bülow –, akár az „idegen Jupiteretek” ellenében is. Egyetlen eszköz hiányzott, a hadiflotta: a II. Vilmos és Alfred von Tirpitz tengernagy ihlette két flottatörvény (1898, 1900) ezen kívánt segíteni. A német tengeri hatalom kiépítése és a hozzá kapcsolódó harsány propaganda tudatosan a brit hegemonia ellen irányult. Az eredmény: a századelőn az angol közvélemény és a politika egyre határozottabban vallotta, hogy Németország az első számú ellenfél, amely a kontinentális főhatalom mellett immár világuralomra tör. A búr háború tapasztalatai mellett ez magyarázza a brit politika lassú, de határozott fordulatát a „fényes elszigeteltségtől” a japánokkal, a franciákkal, majd az oroszokkal megköött antant felé. Közben az éveken át húzódó angol–német flottatárgyalások végül eredménytelenül zárultak. II. Vilmos személy szerint is aktivizálta magát: utazott, megnyitott, interjúkat adott. 1889-ben, majd 1898-ban Keleten járt (Isztambul, Jeruzsálem, Damaszkusz), 1905-ben Marokkóban. 1908-ban a londoni *Daily Telegraph* interjút közölt vele, amelyből vaskos botrány kerekedett: a császár (többek között) kijelentette, hogy a britek „sültbolondok”, holott örülhetnének az új német hadiflottának, amely a két ország szövetségét segítheti elő. Az angol közvélemény csodálkozott, a német megdöbben és szégyenkezett.¹² Még konzervatív körökben is élesen bírálták a császárt, ami egy frankfurti újságot arra az összehasonlításra késztetett: „ha Ausztriában bárki úgy beszélne a császárról [Ferenc Józsefről], ahogy mi beszélünk Németországban [Vilmosról], az komoly bajba kerülne”.

A német imperializmus egyik sajátossága, hogy gazdasági hasznót nem hozott: a német kereskedelemnek kevesebb mint egy százaléka irányult a gyarmatokra, a tőkebefektetések jelentéktelenek maradtak. Így a német tőke – az angollal ellentétben – a hazai gazdaságban hasznosulhatott. Tudományos megfogalmazásban: a formális (birodalmi) és az informális (gazdasági) imperializmus különvált, a német gazdasági expanzió színtere továbbra is Európa, Latin-Amerika

¹² A furcsa és tapintatlan interjú közléséért II. Vilmos a felelősséget Bülow kancellárra hárította, aki a következő évben lemondott. A császár – Viktória királynő unokája – gyűlölettel vegyes csodálatot táplált családjának angol fele és általában az angolok iránt. Viktória utódjával, VII. Edwarddal (az antant egyik kovácsával, aki a nagybácsija volt) kifejezetten nem szívelték egymást.

A századelő nagy nemzeti célja volt a csatahajó-építés, hogy a németek a tengereken is uralkodjanak. Az 1904-es plakát egy a berlini Kurfürstendamm-on napi két vagy három előadásban látható bemutatót hirdet. Az 1898-ban alakult Német Flottaegylet több tízezer tagot számlált.

és Ázsia maradt. A gyarmatok főként a presztízs kedvéért kellettek – Európa-szerte dogmává merevült a nagyhatalmi létet a gyarmatokkal összekapcsoló felfogás. „Az a nemzet, amelyik üres kézzel kerül ki az osztozkodásból [...], megszűnik a nagy nemzetek közé tartozni” – szögezte le Hans Delbrück professzor.

A német világpolitika nem különbözött a korábban beérkezett britekétől és franciáktól; erkölcsstelenebb sem volt a régi gyarmatosítókénál. Mégis ellenszenvessé tette a későn jövők mohósága, a propaganda mértéktelensége, de mindenekelőtt maga a helyzet: az, hogy a világot már felosztották, az újrafelosztás követelése pedig komoly konfliktusokat okozott. De a legfeltűnőbb talán az, milyen kevés sikert könyvelhetett el a gyakorlatilag minden hatalommal szembekerülő német külpolitika.

A KETTŐS SZÖVETSÉG KUDARCAI

A vilmosi világpolitika első próbatételét az 1905–1906-os marokkói válság jelentette. A terület a 20. század elejéig független szultánság volt, számottevő francia és spanyol befolyással. Elvileg semmi sem gátolta a német jelenlétet, a gyakorlatban azonban Franciaország ki akarta használni a britekkel frissen megkötött antant-szerződést, amely az egyiptomi brit uralomért cserébe Marokkót nekik juttatta. Ekkor lépett színre Németország, amelynek vezetői felismerték, hogy az oroszok japánoktól elszenvedett veresége miatt Franciaország nem számíthat szövetségese segítségére. II. Vilmos a marokkói Tangerben termett, ahol a szultánt egy független állam fejének nevezte. A bekövetkező diplomáciai válság során sikerült kierőszakolni egy Marokkóval foglalkozó nemzetközi konferenciát, amelyen azonban Németország elszigetelődött, és végül üres kézzel távozott.

Az eredmény az angol–francia antant megszilárdulása és az angol–orosz közeledés felgyorsulása lett. Ennek tudatában dolgozta ki híres haditervét Alfred von Schlieffen tábornok, a vezérkar főnöke, hogy a kétfrontos háború dilemmáját megoldja. Schlieffen elgondolása szerint a német haderő zömének (a semleges) Belgiumon keresztül óriási átkaroló támadással pontosan hat hét alatt be kell kerítenie és le kell győznie a francia hadsereget, hogy utána a keleti frontra átirányítva végezhesen Oroszországgal. A többször átdolgozott és „tökéletesített” villámháborús haditerv napra, sőt órára lebontva szabta meg az előrenyomulás ütemét.

Az 1911-es második marokkói válság súlyosabb nemzetközi feszültséget okozott, mint az első. A Marokkó déli részén állandósult lázongások miatt francia katonaság vonult be Fez városába. A német vezetés az egyoldalú francia lépés elleni tiltakozás látványos módját választotta: a *Panther* (Párduc) nevű elaggott német cirkáló befutott Agadir marokkói város kikötőjébe – ez volt a „párducgrás Agadirba”. A franciák tiltakoztak, a németek kitartottak; az új krízis eredménye újabb Marokkó-konferencia lett, amelyen London határozottan Párizs mellé állt: a szultánság a franciáké maradt, Németországnak be kellett érnie két értéktelen Kongó-vidéki területtel. Az újabb válság még jobban összekovácsolta az antantot; brit–francia katonai és flottaügyi tárgyalások kezdődtek.

Sok csalódott polgár úgy érezhette: hazáját a „régi birodalmak” ismét megalázták, és tűrhetetlen lenne, ha egy következő alkalommal megint Németországnak kellene engednie. A berlini *Die Post* című lap szerint a kormány külpolitikai lépései „félénkségről, jellemgyengeségről és gyávaságról” tanúskodnak. Sőt, személyében is megtámadta a császárt, akit – a nagy Hohenzollern ősökkel összehasonlítva – „óvatos Vilmosnak” és „hősies hengegőnek” nevezett. A marokkói krízisek eredményeként a közvélemény mindegyik országban harciasabbá vált, ami a kormányokra is hatott. „Tévedés azt hinni, hogy Németországban a nemzet békés, csak a kormány harcias. Éppen az ellenkezője az igaz” – jelentette Berlinből a francia nagykövet. 1912-ben jelent meg Friedrich von Bernhardi tábornok könyve *Németország és az eljövendő háború* címmel, amely – igazi szociáldarwinistaként – a „létért folytatott harcot minden egészséges fejlődés alapjának” nevezte. Az első számú parancs eszerint Németország „világhatalommá” válása – bármi áron –, amelynek alternatívája a „bukás”, ez a „lenni vagy nem lenni” kérdése a németek számára. Nacionalista körökben eluralkodott a „mindent vagy semmit!” szemlélet.

A marokkói kudarcok után a közvélemény nyomását érzékelő német vezetők közelebb kerültek a háború gondolatához. A hadvezetés a szárazföldi erők és a hadiköltségvetés növelését, valamint a lakosság pszichológiai felkészítését követelte. Bethmann-Hollweg óvatos diplomáciával főleg a britek semlegesítését próbálta elérni. „Oroszországgal és Nagy-Britanniával szembeni megfontolt politikával kell sakkban tartanunk a franciákat. Ez persze népszerűtlen és különösen nem tetszik a sovínisztainknak. A közeljövőben azonban nem látok más lehetőséget Németország számára” – írta a kancellár. 1912 decemberében – a Balkán háború miatt fenyegető külpolitikai helyzetben – II. Vilmos császár tanácskozára hívta össze a birodalom legfőbb katonai és tengerészeti vezetőit. A később „haditanácsként” emlegetett megbeszélésen¹³ Helmuth von Moltke tábornok, a vezérkar főnöke (a nagy Moltke kis unokaöccse) kijelentette: a németek és szlávok közötti háború „elkerülhetetlen”, és „minél előbb jön annál

¹³ Az 1912. december 8-i potsdami haditanács [Kriegsrat] értékelésében megoszlanak a vélemények. Az a tény, hogy sem Bethmann-Hollweg kancellár, sem a külügyminisztérium vezetői nem voltak jelen, egyesek szerint azt mutatja, hogy a tábornokok a civilek kikapcsolásával döntöttek a háború időzítéséről. Más vélemények szerint a civil politikusok távolmaradása éppen arra utal, hogy a megbeszélés jelentőségét nem szabad eltúlozni, nem a háború „menetrendjéről” volt szó, „csupán” arról, hogy a marokkói válság egyértelművé tette: a háború előbb-utóbb elkerülhetetlenül be fog következni.

jobb” Németországnak, amely átmeneti előnyt szerzett a fegyverkezési versenyben. (Moltke is vérbeli szociáldarwinista volt.)

A német aktivitás másik fő színtere a Balkán és a Közel-Kelet volt – az előbbiről Bismarck egykor azt mondta, hogy „egyetlen porosz gránátos csontjait sem éri meg”. 1903-ban megkezdődött a nevezetes Berlin–Bizánc–Bagdad vasútvonal építése, amely azonban az első világháborúig nem készült el teljesen. A német expanzió tovább rontotta a Berlin és Szentpétervár közötti – a vámkérdések és a gyakori balkáni krízisek miatt – amúgy is feszült viszonyt. E krízisekben Németország a „Nibelungok hűségével” következetesen a Monarchia mellé állt, miközben igyekezett visszatartani szövetségését attól, hogy megtámadja Szerbiát, s azzal esetleg kirobantsa a (várt) nagy európai háborút. Ez nem mindig ment könnyen. „A mi régi dilemmánk minden balkáni osztrák akció alkalmával újjáéled. Ha kinyilvánítjuk a támogatásunkat, azt mondják, mi kényszerítjük őket bele, ha viszont lebeszéljük őket, azzal vádolnak bennünket, hogy cserbenhagytuk őket” – panaszkodott a kancellár.

A német világpolitika siralmas mérlegét a józanul gondolkodó kortársak is érzékelték. Egyetlen valamirevaló gyarmatot sem sikerült szerezni, de – Walther Rathenau nagyiparos szavaival – „az egész világ ellenünk fordult”. „Mindenkit kihívtunk, mindenkinek útjába kerültünk, miközben valójában senkit sem gyengítettünk meg” – kesergett Bethmann-Hollweg kancellár is. (Még nem tudhatták, hogy az óriási költséggel létrehozott flotta a háborúban mit sem ér majd.)

A kudarcokért túl egyszerű volna kizárólag a császárt és az általa ki-nevezett politikusokat hibáztatni. A német „hübrisz”, a „világhatalom vagy bukás” jelszava nemcsak erőt és magabiztosságot, hanem a nagyhatalmi versenyben való lemaradástól, az ellenséges bekerítéstől, a szláv terjeszkedéstől való – részben irracionális – félelmeket is takart. A birodalom fél-parlamentáris rendszere a civilek és katonák, az udvari körök, a kormány és a parlament közötti kompetenciákat sem határolta el világosan: mindennek logikus következménye bizonytalan erődemonstrációk és kínos visszavonulások sorozata lett.

BELPOLITIKAI PATTHELYZETEK

A kudarcra végződött második marokkói válság után a belpolitikai ellentétek is kiéleződtek. A radikális nacionalista szervezetek – például a befolyásos All-deutsch-ok (Össznémet Szövetség) – engesztelhetetlenül agitáltak a „puhányok” kormánya ellen. Az 1912-es parlamenti választásokon a szociáldemokrácia ismét előretört: az SPD – 84,5%-os részvétel mellett – a szavazatok 35%-ával immár a legnagyobb Reichstag-frakciót alkotta; a vele szembeni blokkpolitika nehezebbé vált. Ugyanakkor a háromosztályos választójog alapján egybegyült porosz Landtag a korábbinál is konzervatívabb irányba tolódott. Szintén 1912-ben jelentette meg Heinrich Class, a szélsőségesen nacionalista Össznémet Szövetség elnöke *Ha én lennék a császár* című könyvét, amely sokban emlékeztetett Bernhardi tábornok művére. „A háború legyen olyan szent nekünk, mint a megtisztító sors” – írta. Németországnak nem kell tartania egy Anglia vagy Oroszország elleni háborútól; Franciaországot szét kell zúzni, Belgiumot és Hollandiát a birodalomhoz kell csatolni – követelte. A belpolitikában nem kevésbé volt radikális: a „Németországot a németeknek!” jelszóval a legerőteljesebb fellépést szorgalmazta a szociáldemokráciával és a zsidókkal szemben.

Az új Reichstag 1913 végén példátlan arányban (293:54) leszavazta a kormányt. Ezt a hírhedt Zabern-ügy váltotta ki: az elzászi kisváros (ma: Saverne) helyőrségének néhány tisztje durván, botrányt keltő módon beszélt a helyi polgárokról, majd erőszakosan lépett fel velük szemben. Az ügy hamar eljutott a császárig, aki – hadügyminiszterével együtt – a sajtót hibáztatta, és teljes erejével a katonák pártját fogta. Az ellenzéki szónokok katonai diktatúrát emlegettek, az óvatos kancellár pedig a mérsékeltebb polgári hatóságokat támogatta. A parázs vita végén Bethmann-Hollweg kijelentette: a német egyenruhát tisztelni kell, s a hadseregnek jogában áll az önvédelem, de csakis törvényes eszközökkel. A Reichstag határozata azonban következmények nélkül maradt – a Zabern-ügyben kialakult pártközi együttműködés felbomlott, sőt a törvényhozás rövidesen elfogadta az addigi legmagasabb német katonai költségvetést. A szárazföldi hadsereg békelétszámát – mintegy válaszul a francia és az orosz fegyverkezésre – majdnem 120 000 fővel, 800 000-nél magasabbra emelték. Évek óta első ízben költöttek többet hadseregbe, mint a hadiflottára.

A tábornokok öröme mégsem volt felhőtlen, mert a létszámemelés egyet jelentett a tisztikar „felhígulásával”, a polgári elemek benyomulásával.¹⁴ Még kevésbé lehetett elégedett a pénzügyminisztérium: a szövetségi költségvetésnek már több mint kilencven százalékát fordították a hadseregbe és a hadiflottára. Mivel az egyenes adók továbbra is kizárólag a tagállamokhoz folytak be, a hadseregfejlesztéssel együtt emelkedtek a birodalom adósságai – pénzügyi téren különösen élesen megmutatkozott az alkotmányos keretek merevsége. Ekkor állt elő az a paradox helyzet, hogy a konzervatív pártok megszavazták a létszámemelést, de elutasították a fedezetül szolgáló egyszeri vagyonadót; a szociáldemokrata párt elutasította a létszámemelést, de egyúttal megszavazta a vagyonadót. A „szociáldemokrata császárként” is emlegetett veterán Bebel utolsó parlamenti beszédében keserűen mondta: „Poroszországot lehetetlen megreformálni, ugyanolyan junker-állam marad, amilyen most – vagy darabokra hullik. A dolgok nem mehetnek így tovább [...], minden egy nagy német krízis felé mutat [...] Meg vagyok győződve arról, hogy a legszörnyűbb háború küszöbén állunk, amelyet Európa valaha látott.” A parlamenti napló szerint képviselőtársainál „nevetést”, „nagy derűtséget” váltott ki a drámai jóslat, sőt „minden háború után jobb lesz a helyzet” közbeszólás is előfordult.

A Zabern-ügy is jól mutatta a német közvélemény mély megosztottságát: a katonaság hatalmának és általában a militarista szellemnek az erősödése a német polgárok igen jelentős részének ellenszenvét váltotta ki. A válságokkal terhes belpolitikai patthelyzetben időnként felmerült a kiutat jelentő külső háború gondolata. Maga Bethmann-Hollweg kancellár óvott ettől: „Vannak olyan körök a birodalomban, amelyek egy háborútól a németországi belső viszonyok rendbetételét várják, és pedig konzervatív értelemben. Én azonban [...] úgy gondolom, hogy a háború a maga kiszámíthatatlan következményeivel [...] a szociáldemokratákat erősítheti, sőt trónokat dönthet meg.”

A német példa is azt az általános szabályt erősíti, hogy még a legerősebb európai hatalom sem engedheti meg hadiflottájának és szárazföldi hadseregének

¹⁴ A porosz hadvezetésben is megfigyelhető a konzervatív és a modernizáló főtisztek ellentéte: az előbbi csoport mindennél fontosabbnak tartotta a hagyományos szellem fenntartását, az utóbbiak – köztük például Erich Ludendorff ezredes, a későbbi nagyhatalmú hadúr – a minél gyorsabb ütemű fejlesztés hívei voltak, tekintet nélkül a társadalmi hatásokra.

egyidejű fejlesztését. Nem sikerült ez a 16. században Spanyolországnak, sem később Franciaországnak, a britek komolyan meg sem kísérelték, és a nem olyan távoli múltban a Szovjetunió is belebukott.

BALKÁNI HÁBORÚKBÓL VILÁGHÁBORÚ

„A mi korunk nagyhatalmai olyanok, mint az egymást nem ismerő utazók, akiket a sors egyazon kocsiába sodort. Csak figyelik egymást, és amikor az egyikük kezét a zsebébe dugja, a szomszédja is menten a saját revolveréhez kap, hogy ő adhassa le az első lövést” – vélte a vaskancellár a 19. század végének nagyhatalmi játszmáiról. Bismarck után, a 20. század elejére a helyzet annyiban romlott, hogy a „kocsi utasai” immár állig fel voltak fegyverkezve, továbbá hogy egy puskaporos hordó – a Balkán-félsziget – közelébe kerültek. Már Bismarck is úgy gondolta, hogy e fegyverek valamilyen távoli, balkáni konfliktus („ostobaság”) miatt fognak elsülni. Mégis: bármennyi feszültség halmozódott fel, s bármilyen nagy mennyiségű fegyver, a ravasz meghúzásához – a háború elindításához – döntésre, sőt döntésekre volt szükség.

A hat európai nagyhatalom hozzávetőleges egyensúlyán alapuló „koncert” a századfordulóig kielégítően működött. Ám 1903-tól kezdve gyors változások következtek be a Balkánon – ahol az önállósuló kisállamok nem sokat értek el nagyhatalmi támogatás nélkül –, ami végül felborította a törekeny egyensúlyt. Obrenović Sándor király meggyilkolása után (1903) Szerbia a Monarchia barátjából elszánt ellenfele lett. Kapcsolatuk végleg megromlott, amikor Ausztria–Magyarország 1908-ban annektálta (bekebelezte) a megszállt Bosznia-Hercegovina tartományt. Egymást követték az európai konfliktussal fenyegető helyi válságok: 1911-ben Olaszország háborúban ragadta el Líbiát az Oszmán Birodalomtól. Majd az olasz hódítás sikerén felbátorodva megalakult a Balkán Szövetség (Szerbia, Bulgária, Görögország, Montenegró), amely Oszmán- és Monarchia-ellenes volt, továbbá bírta Oroszország támogatását.

Az 1912–1913-as első Balkán háborúban a szövetség tagjai – a világ ámulatára – legyőzték Törökországot, teljesen felszámolták az oszmánok európai uralmát, s már-már Konstantinápolyt fenyegették. A nagy osztozkodásból Bulgária került ki legrosszabbul, amely az 1913-as második Balkán-háborúban súlyos

vereséget szenvedett korábbi szövetségeseitől (a bolgárok elleni harcban Románia, sőt a korábban megvert Törökország is bekapcsolódott). A legnagyobb, az igazi nyertes Szerbia lett; területe több mint kétszeresére nőtt. Megerősödése, harciassága, hatalmi ambíciói katasztrófát jelentettek Ausztria–Magyarország számára; a két állam konfliktusa pedig – az egyik oldalon Oroszország, a másikon Németország támogatása miatt – világpolitikai súlyúvá nőtt. „Az első menetet megnyertük, most készülni kell a második menetre Ausztria ellen” – jelentette ki (a nem is túlságosan militáns) Nikola Pasic szerb miniszterelnök, miközben a szerb sajtó egyre élesebb hangot használt a szomszédos birodalom ellen.

A Monarchia 1912 vége és 1914 tavasza között három alkalommal mozgósította hadseregét Szerbia vagy annak szövetségese, Montenegró ellen, aminek hatására Belgrád végül – fogcsikorgatva – rendre engedett. Németország szövetségese mögött állt, de azért nem mindenáron. A kancellár politikájának tengelyében változatlanul a britekhez való óvatos közeledés állt, esze ágában sem volt, hogy holmi „balkáni ostobaságokért” európai háborút vívjon. Ám Ausztria–Magyarországot sem lehetett elengedni. A két Balkán-háború tanulsága végül ugyanaz volt, mint a marokkói válságoké: nem szabad mindig visszakozni. S ha Bécszet mindig visszatartják, akkor az osztrákok – Bethmann-Hollweg szerint – „az antanthoz közelednek majd, akik tárt karokkal várják őket, és mi utolsó szövetségeseinket is elveszítjük”.

BERLIN ÉS AZ 1914-ES „JÚLIUSI VÁLSÁG”

Ferenc Ferdinándnak, a Monarchia trónörökösének sarajevói meggyilkolása új helyzetet teremtett a Balkánon és Európában. Az osztrák–magyar vezető körök eldöntötték, hogy Szerbia ellen nem elég egy (akár eredményes) diplomáciai akció: ki kell kapcsolni a balkáni „tényezők” közül – ha kell, erőszakkal. Ám a Monarchia egyedül nem kezdetett háborút, kulcskérdés volt Németország támogatása, amelyet feltétel nélkül megkaptak 1914 júliusában („biankó csekk”) – sőt Berlin mindvégig gyors cselekvésre ösztökölte nehézkes szövetségését. A fő döntéshozók, II. Vilmos és Bethmann-Hollweg osztották a katonai vezetőik véleményét, miszerint az elkerülhetetlennek ítélt háborút inkább most (1914-ben)

kell megvívni, mint később, amikor egy megerősödött Oroszországgal szemben már nem lenne esély a győzelemre. Két lehetőséggel számoltak: az egyik a háború volt, a másik – amennyiben Oroszország vagy Franciaország visszariad a szélsőséges kockázattól – az antant „szétrobbantása” (ami korábban, 1905-ben és 1911-ben nem sikerült).

A kancellár két célt akart elérni egyidejűleg: az orosz mozgósítást, hogy azzal biztosítsa a szociáldemokrácia támogatását és a nemzeti egységet, valamint Nagy-Britannia semlegességét – bár kétséges, hogy az 1913–1914-es „enyhülés” dacára ebben komolyan reménykedhetett-e. Az elsőben sikerrel járt, a másodikban nem. Talán azt remélte, a britek nem fognak holmi balkáni ügyek miatt háborúzni, ám tévedett: a briteknek Franciaország és a kontinens biztonsága volt a tét. Úgy tűnik, Berlinben képtelenek voltak megérteni a londoni politikát formáló motívumokat, de különösen azt, hogy Nagy-Britannia „ösellenségével”, a cári Oroszországgal is szövetezik. Pedig a *The Times* cikke világosan fogalmazott: „Nem állhatunk egyedül egy olyan Európában, amelyet egyetlen hatalom ural.” A belpolitikai feltevélt viszont sikerült teljesíteni: az SPD vezetése a hadikölcsönök egyhangú megszavazásával a kormány (a nemzet) mellé állt „a veszély órájában”. Érthető hát a császár lelkesedése: „Mostantól nem ismerek pártokat, csakis németeket ismerek” – jelentette ki. Ahogyan érthető a szocialistákkal foglalkozó detektív csodálkozása is: „Ugyanazok az emberek, akik nemrég tiltakozó gyűléseken éltették az Internacionálét, most tele vannak túlárado hazafisággal.” A szociáldemokrácia egy csapásra megtért a nemzet kebelébe – mai mérlegelések szerint az adott helyzetben nem is tehetett volna mást. Ám az adott helyzetet a hatalmon lévők alakították ki: „A hangulat remek. A kormány ügyesen lépett, sikerült bennünket megtámadottként feltüntetnie” – írta a legmagasabb körökbe bejáratos von Müller admirális.

A Monarchia 48 órás ultimátumára küldött – váratlanul ügyes és mértéktartó – szerb válasz zavart okozott; maga II. Vilmos már hajlott volna a brit közvetítési kísérletek mérlegelésére, de akkorra már a katonáké, illetve régen elhatározott mozgósítási és támadási terveiké lett a döntő szó. Ausztria július 28-án hadat üzent: ez egyelőre csak újabb balkáni háborút jelentett. Ám amikor válaszul július 31-én megérkezett az orosz mozgósítás híre, II. Vilmos azonnal kiadta a mozgósítási parancsot, s másnap Németország hadat üzent Oroszországnak és Franciaországnak. Sietni kellett, hogy a keleti fenyegetésre reagálva a német hadigépezet – a Schlieffen-tervnek megfelelően – azonnal megindulhasson

nyugat felé. A villámháborús haditervben foglaltaknak megfelelően a német hadsereg átmaszírozott Belgiumon, megsértve annak – nemzetközileg garantált – semlegességét, ami logikusan maga után vonta a brit hadüzenetet.

Maga Bethmann feltehetően jobban örült volna a „szakadék szélén táncolással” elért diplomáciai győzelemnek – erre utalnak aggodalmaskodó szavai, a „sötétbe ugrás” kockázatáról. A közhiedelemmel ellentétben a tábornokok se mind vártak gyors győzelmet, hiszen tartottak az orosz „gőzhengertől”. De tudták: a hadsereg készen áll, az idő pedig nem Németországnak dolgozik. 1914. augusztus 1-jén, a hadüzenet napján valamennyien úsztak a boldogságban: „Még ha tönkre is megyünk bele, azért elmondhatjuk, hogy nagyszerű volt” – mondta Erich von Falkenhayn porosz hadügyminiszter Bethmann-Hollwegnek a döntés megszületésekor.

A német közvélemény évtizedeken át meggyőződéssel hitte, hogy Németország nem felelős a világháborúért – vagy legfeljebb csak annyira, amennyire a többi nagyhatalom. Hiszen ellenségei bekerítették, fenyegették: önvédelmi háborút vívott. A német háborús felelősségről szóló vita 1960 körül Fritz Fischer hamburgi történész nagy feltűnést keltő könyveivel kezdődött újra. Fischer elvetette az általános véleményt, hogy Németország csak az egyik felelős a sok közül: feltárta a német katonai és politikai vezetés eltökélt, tervszerű háborús politikáját, valamint – nem mellékesen – párhuzamosságot, folytonosságot mutatott ki az 1910-es és az 1930-as évek külpolitikája között. Fischer téziseit ebben a formában ma már nem sokan osztják, de széles körben elfogadott az az álláspontot, hogy a háborúért a fő – bár nem a kizárólagos – felelősség Németországot terheli. Nem azért, mert mindenáron világháborút akart kirobbantani, hanem mert a nagy háború kockázatának tudatában is sokat tett a helyzet élezéséért.

Tegyük hozzá: napjainkban, a világháború kirobbanásának centenáriumán ismét fellángoltak az 1914-ről szóló történészviták. A kutatók egy része revízió alá vette a revíziót, és úgy véli, mindegyik hatalom politikusai hibáztak. Nem csak a központi hatalmak akarták kihasználni a sarajevói merényletet, hanem az antant döntéshozói is. Az orosz kormány feltétel nélkül a merényletért felelős Szerbia mögé állt, Franciaország vezetői pedig szintén „biankó csekket” adtak Oroszországnak. Párizsban úgy látták: ha megszerzik Szentpétervár és London támogatását, felülkerekedhetnek „ösellenségükön”. Így végül egyik nagyhatalom sem tett meg mindent, hogy ismét, még egyszer elkerülje a nagy európai háború kitörését.

A „nagy háborút” nem a végzet mérte Európára, hanem a politikai döntéshozók vakasága, amelyből központi hatalmak vezetői kivették részüket. Döntéseiket eltúlzott félelmek, indokolatlan várakozások és dilettáns hibák befolyásolták – az orosz terjeszkedéssel, a brit semlegességgel vagy a szerb ultimátum kezelésével kapcsolatban. Kétségtelen, hogy Berlin döntéseit kül- és belpolitikai tényezők egyaránt motiválták: a fenyegető bekerítésként érzékelt antant-szövetség széttörésének szándéka mellett talán a válságokkal terhes belpolitikai helyzetből való kitörés vágya is. Az első hónapok nemzeti összeborulása mindenesetre feleltette a „sötétbe ugrás” kockázatait.

„1914 SZELLEME” – „AZ ÚJ NÉPKÖZÖSSÉG”

Újabban sokan vitatják, hogy a háború kirobbanását mindenütt lelkesedéssel fogadta-e a lakosság, vagy inkább csak a városi középrétegeknek egy hangosabb része. A korabeli fényképek és visszaemlékezések mindenesetre örömtől sugárzó emberekről tudósítanak. Az első augusztusi napok élménye [„Augusterlebnis”] sehol sem volt erőteljesebb, mint éppen Németországban.¹⁵ A szellem emberei ugyanúgy a hatása alá kerültek, mint az „utca embere”, sőt főként ők táplálták a tüzet. Még a reálisan gondolkodó liberális Max Weber is „nagyak és csodálatosnak” nevezte a 1914 nyarat; Walther Rathenau „nagyyszerűnek és feledhetetlennek”, mások egyenesen felszabadulásról, megváltásról, sőt „a németiség lényegéhez való visszatérésről” beszéltek.

„Háború! Megtisztulást, felszabadulást éreztünk és határtalan reménységet [...] Ez volt a Nemzet sohasem hallott, erőteljes és ujjongó összefogása” – írta a már nagy hírnév Thomas Mann, aki hálát adott az unalmas, kisszerű polgári „békevilág” összeomlásáért. A fiatal Carl Zuckmayer felszabadulást érzett, megmenekülést „a polgári szűkösségtől és kicsinyességtől, az iskolától és a magolástól, a szakmaválasztás kényszerétől”. Számára „a háború véresen komoly és szent, erőszakos és részegítő kirándulássá vált [...] Úgy éreztük, egy csapásra férfivá váltunk.”

¹⁵ Egy becslés szerint 1914 augusztusában a német újságokhoz naponta mintegy 50 000 háborús vers érkezett. A versek összegét ennek alapján akár mintegy másfél millióra teszik.

A dologtalan Adolf Hitlert – akinek a müncheni tömegben lelkesedő arcát később „udvari fényképésze” nagyította ki – az ürességtől és az ínségtől szabadította meg a háború. „Ezek az órák megváltást jelentettek az ifjúkorom óta rám nehezedő nélkülözéstől. Ma sem szégyellem bevallani, hogy térdre hullottam, hogy megköszönjem az égnek, amiért ilyen időkben élhetek” – írta később.

Racionálisan mindebből három dolog hámozható ki. Az első a bekerítettség, a fenyegetettség tudata: „Német kultúránkat keleti barbárok fenyegetik, német értékeinket nyugati ellenségek irigylük [...] megkezdődik a Szent Háború” – szölt az egyetemi tanárok felhívása, a német küldetéstudat újabb megfogalmazása. A szellem embereinél emellett döntően a polgári realitásokat elvető kultúrkritika, a 19. századi romantika újjáéledése hatott. Ennek speciális német változata a dekadens nyugati (demokratikus–liberális–materialista) civilizációval szemben álló „organikus-idealista” német kultúra heroizálása volt – például Thomas Mann-nál, az *Egy apolitikus ember elmélkedéseiben*. Feltalálták „1914 szellemét”, amely – népi és germán lévén – egyenesen 1789 szellemének „megszüntetve megőrzését” jelentette. Ha 1789 és a 19. század a materializmus, az individualizmus és a civilizáció hívószavaival írható le, akkor 1914 eszméi a rend, a hit, a szolgálat, az áldozathozatal, a (nép)közösség, a kultúra, a szellem, a fejelem, az idealizmus, az egység, a bajtársiasság, az igazságosság, az egység német értékei köré rendezhetők. A hivatalos propaganda és az írástudók teljes egyetértésben a mitizált Angliát tették meg fő ellenségnek; az előző évtizedek összes frusztrációja az „angol kufárszellem” pocskondiázásában összpontosult, amellyel – például Werner Sombartnál – a német hősiességnek kell megküzdnie. „1914 szellemének” legfontosabb motívuma a korábbi megosztottságokat egy csapásra megszüntető nemzeti összefogás, a német „népközösség” [Volksgemeinschaft] intenzív átélése volt. „Még sohasem volt oly egységes népünk, mint azokban a feledhetetlen augusztusi napokban. [...] A Haza hívott!” – írta Alois Riehl filozófus.

A lelkesedés kapcsán érdemes újra felidézni, hogy Németország egységesülése későn és tökéletlenül ment végbe; a társadalmi-politikai választóvonalak élesek maradtak. Ennek fényében a háború kezdetének nemzeti összefogása rendkívüli és feltétlenül megőrzendő értéknek számított.

VILLÁMHÁBORÚ ÉS ÁLLÓHÁBORÚ

A Schlieffen-féle villámháborús terv megvalósítása az előírt tempóban haladt, a német csapatok Belgium és Észak-Franciaország lerohanása után szeptember elején Párizs előtt, a Marne folyónál álltak. Az addig folyamatosan hátráló franciák (és brit szövetségeseik) ellencsapása meglepetésként érte a német főparancsnokságot, amely sietve elrendelte a visszavonulást az Aisne folyóhoz. A villámháborús terv közvetlenül a cél előtt összeomlott¹⁶: az így létrejött – csaknem négy éven át tartó – patthelyzetre a katonák úgy reagáltak, hogy beásták magukat. A lövészárkok összefüggő vonala a svájci határtól a flandriai tengerpartig húzódott – kialakult az állóháború, amely minden borzalma ellenére is kevesebb áldozatot követelt, mint előtte a mozgó háború.

Otto Dix *Flandria* című képe az első világháborúban holdbéli tájjá változtatott harcterről. Az 1934–1936 között készült festmény volt az utolsó, amelyet a frontot megjárt művész az első világháborúról festett. Később a náci Dixet is az „elfajzott művészet” képviselői közé sorolták.

¹⁶ A villámháború kudarcával könyvtárnyi irodalom foglalkozik. Az okokat – változó hangsúlyokkal – a Schlieffen-terv eredendő fogyatékságaiban, annak Moltke-féle átalakításában (meggyengítette a támadó jobbszárnyat), az oroszok vártnál gyorsabb mozgósításában, a Monarchia gyengeségében, az olasz semlegességben stb. keresik. Tény, hogy a haditerv megszabta feszített tempó pontos betartása a lehetetlennel volt határos. A hivatalos hadijelentések egyébként elkendőzték a marne-i vereség jelentőségét.

A marne-i vereség egyik következménye Moltke leváltása és Erich von Falkenhayn tábornok vezérkari főnöki kinevezése volt, a másik pedig a keleti fronton az oroszok ellen kivívott tannenbergi győzelem mértéktelen felnagyítása, és Paul von Hindenburg tábornok nemzeti hőssé emelése. A keleti front főparancsnokává [Oberost] kinevezett Hindenburg és vezérkari főnöke, Erich Ludendorff tábornok elérték, hogy az 1915-ös offenzíva Oroszország teljes legyőzésére irányuljon. A központi hatalmak támadása sorozatos nagy sikerek után őszre – mélyen Oroszország területén – elakadt; a döntő győzelem ismét elmaradt. Falkenhayn koncepciója egyébként alapvetően eltért a Schlieffen–Moltke-féle – időben korlátozott, egyetlen megsemmisítő csatára alapozott – elképzeléstől.

Az új vezérkari főnök felismerte, hogy a háborút Németország katonai eszközökkel nem nyerheti meg, ezért olyan korlátozott jellegű, „felörlő” hadműveleteket erőltetett, amelyek a kimerült ellenfelet mégis béketárgyalásokra kényszerítik. E koncepció kísérleti terepe a verduni erőrendszer 1916-os ostroma lett, amelynél azonban nemcsak a francia, hanem a német haderő is elvérzett. Az immár milliósra nőtt brit hadsereg somme-i offenzívájában a sikeresen védekező németek is súlyos veszteségeket szenvedtek. Falkenhayn bukását végül Románia hadba lépése pecsételte meg, amely egyúttal alkalmat adott a generálisnak, hogy frontparancsnokként kiköszörölje a csorbát. Romániát 1916 végére legyőzték, és a minden fronton diadalmas Németország megfelelőnek tartotta a pillanatot, hogy amerikai közvetítéssel békeajánlatot tegyen az antantnak.

A belpolitikai békét a hadi célokról folytatott egyre elkeseredettebb viták ásták alá. Kissé leegyszerűsítve: az Alldéutsch-ok és más szélsőségesen sovinszta csoportok óriási annexiókat és vazallus államok sorának kialakítását – lényegében Németország korlátlan kontinentális dominanciáját – követelték; a mérsékeltek inkább kiigazításokat és gazdasági expanziót. Ehhez a vitához kapcsolódott Lengyelország helyreállításának kérdése és a Monarchiában is nagy feltűnést keltő Mitteleuropa-terv (Közép-Európa-terv)¹⁷ is. Bethmann-Hollweg szokásához híven a két álláspont között lavírozott, miközben a küzdő felek egyre kíméletleneb-

¹⁷ Friedrich Naumann baloldali liberális politikus 1915-ben publikálta *Mitteleuropa* című könyvét egy Németország által vezetett közép-európai gazdasági integrációról. Terve a mérsékelt-informális német imperializmus jellegzetes céljait fogalmazta meg, és az Osztrák–Magyar Monarchia mindkét felében élénk vitákat váltott ki. A Monarchia egyre erősebb függése német szövetségétől fokozta a Mitteleuropa-terv miatti aggodalmakat. A Mitteleuropa-gondolatot elsőként Friedrich List fogalmazta meg az 1840-es években.

bül támadták egymást. Az úgynevezett *Spartacus-levelekkel* 1916-ra a baloldali szociáldemokraták háborúellenes tevékenysége is feléledt, repedezni kezdett a példás nemzeti egység.

A NÉLKÜLÖZŐ HÁTORSZÁG

Németország hadserege felkészült egy rövid háborúra, de gazdasága nem készülhetett fel a hosszú háború megpróbáltatásaira. Már 1914–1915 fordulóján nyilvánvalóvá vált, hogy mindenből hiány fenyeget: munkaerőből, nyersanyagokból és főleg élelmiszerekből. Az államnak mind erőteljesebben kellett beavatkoznia – a kortársak zavarukban hadigazdaságot, kényszergazdaságot, irányított gazdaságot, államkapitalizmust, szervezett kapitalizmust vagy éppen államszocializmust emlegettek. A munkaerőhiányon nők és hadifoglyok munkába állításával próbáltak úrrá lenni. A pénzhiányon az állam hazai hadikölcsönök felvételével igyekezett segíteni – míg Németország a háborús költségeknek csupán hat százalékát tudta adókból előteremteni, addig Nagy-Britannia 21 százalékát.

1914 augusztusában Walther Rathenau, az AEG elektronikai óriáskonzern elnöke elment Falkenhayn porosz hadügyminiszterhez, hogy a nyersanyag-utánpótlásról érdeklődjön a brit blokád körülményei között. Meglepetésére a beszélgetés végén a tábornok megbízta a háborús nyersanyag hivatal [Kriegsrohstoffamt, KRA] felállításával és vezetésével,¹⁸ és a KRA igen találékonyan és hatékonyan oldotta meg feladatait. Ugyanez nem mondható el az élelemellátásról, amelyben 1915-től kezdve egyre súlyosabb zavarok mutatkoztak. A hazai termelés visszaesett, az import – az antant hatékony tengeri blokádja miatt – gyakorlatilag nullára redukálódott. Az statisztikák 1918 végéig legalább háromszoros áremelkedést regisztráltak (az 1914-es szinthez képest), ám a kiterjedt feketepiac miatt a tényleges infláció ennél biztosan magasabb volt. A bérek emelkedése messze elmaradt az árákéétól. A háborús élelmiszerhivatal [Kriegsernährungsamt, KEA] csak 1916 tavaszán állították fel – hatékonyságát mutatja, hogy az 1916–1917-es telet Németország-szerte „marharépa-télként” emlegették, mert még krumplihoz sem lehetett hozzájutni.

¹⁸ Rathenau az erősödő antiszemitizmust érzékelve már 1915-ben lemondott a KRA vezetéséről, de a közvélemény egy része továbbra is berlini „zsidóvircsaftként” élte meg a hadigazdálkodást.

Egyes, talán túlzó becslések 800 ezer főre teszik a háború négy éve alatt alultápláltság következtében meghalt németek számát. Egy 1917-es (bizalmas) bajor hangulatjelentés szerint „amikor az emberek a gyűlöletről beszélnek, nem az angolokra vagy a franciákra gondolnak, hanem azokra, akiknek több ennivaló jut, mint nekik”. Bevett gyakorlattá vált, hogy a városiak szatyrokkaival, kosarakkal indultak vidéki beszerző körutakra. A hatóságok viszont éberrel figyelték a vasútállomásokat, hogy megakadályozzák a „hamsternek” (hörcsög) elnevezett élelmiszer-csempészetet. (Az ennivalóért a falusiak pénzt, aranyat vagy értékes tárgyakat kaptak.) „Egy új front alakult ki, amelyet a nők tartottak az ellenőrök és a csendőrök antantja ellen” – írta *Az 1902-es évjárat* című regényében Ernst Glaser. „Minden becsempészett fontnyi vaj, minden zsák krumplit, amelyet az éjszaka folyamán sikeresen rejtettek el, ugyanolyan lelkesedéssel ünnepeltek meg otthonaikban, mint a hadsereg nagy győzelmeit két évvel korábban.”

A sokasodó hatósági rendszabályok valójában inkább rontottak az ellátáson, mert gúzsba kötötték a mezőgazdaságot és fojtogatták a kereskedelmet. A bürokratikus tilalmak és előírások rendszeréből egyfajta rabló–pandúr játék alakult ki a gazdák és a hatóságok között, és ennek következményeit a városi fogyasztók szenvedték meg. Németek milliói várták az állam védelmét, segítségét, majd megtapasztalták, hogy az már nem képes alapvető feladatainak ellátására. A háború második felében több nagyvárosban spontán élelmiszer-lázadások törtek ki, amelyekben főszerepet játszottak a hosszú sorban állástól elcsigázott asszonyok.

Az elhúzódó háború tehát Németországban is kiélezte a társadalmi ellentéteket. A hadiszállítók természetesen gazdagodtak, a nagyipari munkásság többé-kevésbé meg tudta védeni az érdekeit (reálbérét), de a középrétegek – elsősorban a fix fizetésű hivatalnokok – életszínvonala rohamosan csökkent. Egy braunschweigi lap 1917-es cikke szerint „a negyedik rend felemelkedik, és elfoglalja a süllyedő harmadik rend helyét. A kisiparosok-kiskereskedők nagyobb része, a magántisztviselők és az állami hivatalnokok a háború vesztesei közé tartoznak.”

A háború utolsó éveire a német társadalmat a „mindenki harca mindenki ellen”, de legalábbis a „mindenki gyűlölete mindenki ellen” állapot jellemelte. A porosz hadügyminisztérium a legkisebb ellenállás irányába indult el, amikor – a közhangulatra hivatkozva – 1916 őszén zsidószámlálást rendelt el a hadseregben. Az eredményt nem hozták nyilvánosságra (mert kiderült volna, hogy a zsidók

országos számarányuknak megfelelően teljesítenek szolgálatot), de maga az intézkedés is érzékelteti, mi lett az ünnepelt nemzeti egységből.

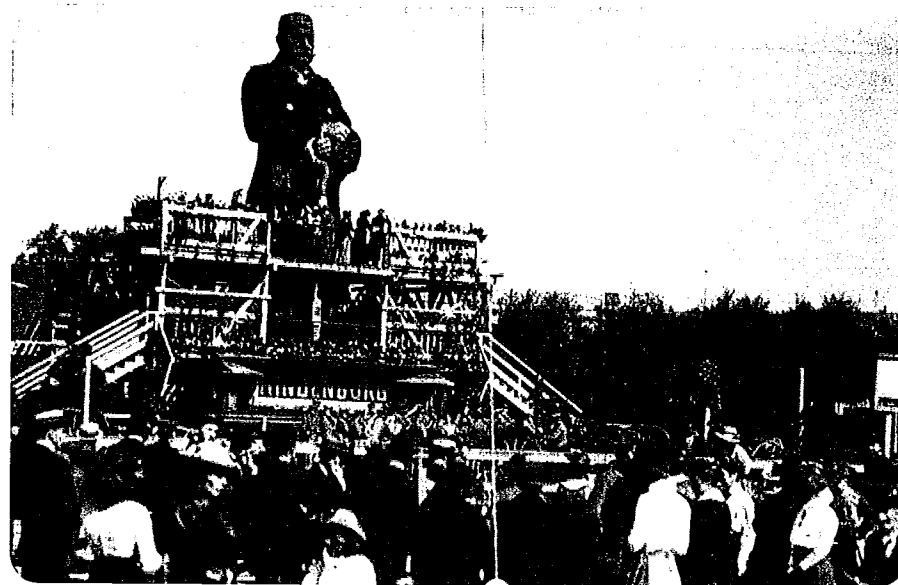
Nemcsak a tőkés–munkás ellentét éleződött ki, hanem a falu–város, a termelő–fogyasztó, az önálló–alkalmazott, sőt a bajor–porosz ellentétek is. A felerősödő antiszemitizmus logikája szerint: ha a „nemzet-fenntartó” középosztály lesüllyed, a „spekulánsok” (értsd: zsidók) viszont jól élnek, akkor hazafiságuk sem lehet őszinte, így belső ellenségként kell kezelni őket.

HINDENBURG ÉS LUDENDORFF URALMA

A falkenhayni stratégia kudarca előrevetítette az új „csodafegyver”, a korlátlan tengeralattjáró-háború alkalmazását¹⁹ – az 1916-os évet végigkísérte a „héják” és a „galambok” erről folytatott, egyre élesebb vitája. Bethmann-Hollweg végül engedett az általa favorizált – végül őt magát is megbukató – Hindenburg–Ludendorff-féle új hadvezetésnek: 1917. február 1-jétől a németek minden ellenséges vagy semleges hajót figyelmeztetés nélkül megtámadtak az antant-közei tengereken. E fordulatot Max Weber azzal kommentálta, hogy „ez már megint csak va banque játék...” Németország részéről. Walther Rathenau pedig megjegyezte: „Ne engedjük, hogy az illúziók erényként, a józan ítéletek bűnként jelenjenek meg.” Ernst Troeltsch teológiai professzor pedig kijelentette: „Ma veszítettük el Elzász–Lotaringiát.” A német lépésre válaszul áprilisban az Egyesült Államok is bekapcsolódott a háborúba. A német hadvezetés egyelőre nem aggódott, mert Amerikának még nem volt számottevő hadserege.

A Hindenburg nevével fémjelzett – valójában az ambiciózus Ludendorff és csapata által kidolgozott – új koncepció nem merült ki a bűvárhajóharcban. A háterszág mozgósításával totálissá akarták tenni a háborút: a haditermelés fokozását célzó „Hindenburg-program” legfontosabb eleme a minden 17 és 60 év közötti német férfit „hazafias kisegítő munkára” kötelező törvény [Hilfsdienstgesetz] volt. Ennek kidolgozásába a szakszervezeteket is bevonták. A törvény nem említette a nők munkába állítását, de a program számolt a termelésbe való fokozottabb bevonásukkal. „Ezer és ezer gyermektelen katonafeleség van, akik csak pénzbe kerülnek az államnak” – állapította meg

¹⁹ A már említett 1916 végi (fellengzős és általánosságokban mozgó) békedeklaráció – illetve annak az antant általi gyors elutasítása – valójában ürügyként szolgált a tengeralattjáró-háború megindításához.

Hindenburg tábornagy 13 méter magas szobrának leleplezése Berlinben, 1915. szeptemberében

Hindenburg, aki rájuk is vonatkoztatni akarta az „aki nem dolgozik, ne is egyék!” alapelvet. Végül hozzáfűzte: „A német nép minden tagja *csakis* a haza szolgálatáért éljen!”

1917 folyamán alaposan megváltoztak a kül- és belpolitikai feltételek. Az orosz forradalom kirobbanásával és az USA hadba lépésével a kompromisszumos béke addig is halovány esélye végképp szertefoszlott. A két korszakos esemény közül az orosz forradalom hatása érvényesült gyorsabban: a keleti front fokozatos megszűnése a győzelem új esélyét kínálta, és a német vezetés mindent meg is tett az oroszországi káosz állandósítására. (Lenin a németek által biztosított „lepecsételt” vagonban utazott Svájcból Németországon át orosz területre.)

A belpolitika különös módon egyszerre tolódott demokratikus–parlamentáris–békepárti, illetve militarista–diktatorikus–annexionista irányba. Példa az előbbire: II. Vilmos húsvéti üzenetében végre ígéretet tett a háromosztályos porosz választójog eltörlésére. Példa az utóbbira: Bethmann-Hollweg kancellárt a hadvezetőség megbuktatta, helyébe – a Reichstag kikapcsolásával – súlytalan figurákat (Michaelis, majd Hertling) ültetett.²⁰ Ugyanakkor a Reichstag szociáldemokrata–liberális–

²⁰ A mindössze három hónapig regnáló Michaelis-kormány volt az első Németországban, amelybe államtitkár-helyettesként szociáldemokrata politikus (August Müller) is bekerült: ez is jelzi a szervezett munkásság felértékelődését a hadvezetőség szemében.

katolikus párti többsége egyre intenzívebb együttműködésük és külpolitikai önállósodásuk látványos jeleként parlamenti határozatot fogadott el az „annexiók és jóvátételek nélküli” békéről. Válaszul a jobboldali annexionisták megalakították a Német Haza Pártot [Deutsche Vaterlandspartei]. Az 1918-ban már csaknem egymillió tagot számláló párt szerint Németországot csak a nemzeti egység, az erős kormányzat és a „Hindenburg-béke” (annexiók) mentheti meg. A Haza Párthoz csatlakozott Anton Drexler lakatos is – ő valamivel később a náci párt elődjének, a Német Munkáspártnak [Deutsche Arbeiterpartei, DAP] lett a vezetője. Max Weber szerint „Németországnak választania kell a Haza és a Haza Párt között”.

Az új középbal tömb formálódásának ára a szociáldemokrata párt régóta érlelődő szakadása lett egy radikális-kisebbségi Független Szociáldemokrata Pártra [Unabhängige Sozialdemokratische Partei Deutschlands, USPD] és egy mérsékelt-többségi MSPD-re [Mehrheitliche Sozialdemokratische Partei Deutschlands]. A vázlatos képből két megszokott elem hiányzik: a hadvezetőséghez és a Reichstaghhoz képest a valóság elől menekülő császár és Ludendorff gyöngye kancellár-kreatúrái már csak formálisan vettek részt a döntéshozatalban. A közvélemény mindenesetre továbbra is sokkal többre becsülte a hadvezéreket, mint a civil politikusokat. „Amilyen korlátlanul bíztak a hadvezetésben [...], olyan kevés bizalommal voltak a politikai vezetés iránt; minden hibát és hiányt csakis nekik róttak fel” – írta utóbb Wilhelm Groener tábornok.

A történészek joggal írnak Ludendorff leplezett diktatúrájáról és a birodalom egyidejű parlamentarizálódásáról. A német belpolitika 1917-re „tömbösödött”: az egyik oldalon körvonalazódott a majdani weimari koalíció, a másik oldalon a radikális nacionalisták blokkja. S hogy ez se legyen túl egyszerű: a ludendorffi hadvezetőség messzemenően akceptálta a szakszervezetek igényeit, igyekezett – a győzelem érdekében – integrálni az SPD-t. Ennek a folyamatnak is lett folytatása a háborús vereség után.

BRESZT-LITOVSZKTÓL COMPIÈGNE-IG

„Ahhoz, hogy az ember egyáltalán aludni tudjon, erősen kell hinnie Istenben és az orosz forradalomban” – jegyezte meg Bethmann-Hollweg még kancellársága

idején. A német hadvezetőség által támogatott bolsevikok 1917. novemberi győzelmével megnyílt a békétárgyalások lehetősége. A keleti fronton decemberben megkötötték a fegyverszünetet, majd 1918 márciusában aláírták a Szovjet-Oroszország számára óriási veszteségekkel járó breszt-litovszki békét. A békediktátum megvalósította a szélsőséges annexionisták céljait, és egyúttal – Ukrajna kirablásával – lehetőséget teremtett a német háborús terhek enyhítésére. A legyőzött Romániával 1918 májusában írták alá a bukaresti békét, s a román szállítások szintén sokat jelentettek a központi hatalmak gazdaságainak. Az ukrán és a román gabona azonban éppúgy nem fordíthatta meg a háború menetét, mint a hibás számításokra épülő, sikertelen Hindenburg-program.

A breszti békével egy időben a nyugati fronton Ludendorff Amiens irányába megindította a régen előkészített, döntőnek szánt offenzívát. A háború újra mozgásba jött. „Feloldódott az évekig tartó frontszolgálat okozta dermedtség. A vezetésben és a győzelemben való hit sohasem volt nagyobb, még 1914 augusztusában sem” – írta Max von Baden herceg, a későbbi kancellár. Úgy tűnt, hogy Németország mégis győzhet, s a német sikerek következtében az antant összes haderőit – a háború során először – a francia Ferdinand Foch marsall vezette közös parancsnokság alá helyezték. A meg-megújuló német támadások azonban egyre gyengültek, és ismét megtorpantak a cél előtt. Júliustól felülkerekedtek a frissebb, sokkal jobban felszerelt, tankokkal támadó szövetségeseik, akiknek soraiban már közel egymillió amerikai katona harcolt. Augusztus 8-át a német hadsereg „fekete napjaként” emlegetik: először fordult elő, hogy a katonák tömegesen adták meg magukat az előrenyomuló antant-csapatoknak. A német katonákat szállító vasúti kocsikra „Flandriai vágóhídra” vagy „Vágómarha – Vilmos és fiai” feliratokat pingáltak. A hadsereg és a hátország a végsőkig kimerült – a napi kenyérfejadagokat a nyáron 160 grammra csökkentették –, ám a német visszavonulás végig tervszerűen folyt. Még az antant köreiből is azzal számoltak, hogy a háborúnak csak 1919–1920-ban lesz vége, amikor a tempót váratlanul felgyorsította a bolgár, török és osztrák–magyar hadsereg láncreakciószerűen bekövetkező összeomlása.

Szeptember végén Ludendorff pánikba esett, és közölte: a nevezetes 14 pont alapján azonnal fegyverszünetet kell kérni Wilson amerikai elnöktől. Helyzetértékelése az addig csak győzelmi jelentésekkel traktált kormánytagokat és képviselőket is megdöbbenettette. Újabb fordulatot jelentett, hogy október 3-án a liberális Max von Baden elnökletével, a (többségi) szociáldemokraták,

a baloldali liberálisok és a Centrum²¹ részvételével – a Reichstag többségére támaszkodó – új kormány alakult, amely másnap elküldte Wilsonnak a német fegyverszüneti kérelmet. A gyors parlamentarizálódást október végén a kancellárnak a törvényhozás előtti felelősségét rögzítő alkotmánymódosítás erősítette meg.

Az események magyarázata kettős: a hadvezetőség egyrészt elébe akart menni a wilsoni válaszjegyzékekben követelt demokratizálási igényeknek. De ennél sokkal fontosabb szempont volt a hadsereg intaktségének és presztízsének megőrzése, s a felelősség áthárítása a polgári politikusokra. Ludendorff maga jelentette ki a főhadiszálláson, hogy „a parlamenti uraknak kell most a békét aláírniuk [...] Nekik kell megenniük azt a levest, amelyet nekünk készítették”. A parlamenti urak pedig – talán naivitásból, de még inkább egy oroszországihoz hasonló káosz elkerülése érdekében – megették, amit a hadvezetőség föltálat nekik.

A birodalom demokratikus-parlamentáris átalakulása – híven a német hagyományokhoz – ismét felülről, külső fenyegetésre és parancsszóra ment végbe, méghozzá a vereséggel egy időben. Így 1918 őszén már félig készen állt a weimari idők jobboldali alaphazugsága a le nem győzött, a belső ellenség által orvul „hátdöfött” hadseregről. A tájékozatlan közvélemény az összeomlást az október elején kormányra jutott „senkiházi” politikusok művének tarthatta, akik addig beszéltek a megegyezéssel békéről, amíg megkapták a vereséggel felérő fegyverszünetet.

A szigorú fegyverszüneti egyezményt²² tehát nem a katonák írták alá, hanem a Centrum-párti Matthias Erzberger²³ vezette polgári küldöttség tagjai: Compiègne-nél, egy vasúti kocsiban. 1918. november 11-én délelőtt 11 órakor

²¹ A stabil választói bázissal rendelkező, kompromisszumkész Centrum Párt a vilmosi korszakban, és később a weimari köztársaságban is a belpolitikai mérleg nyelvét jelentette.

²² Németországnak ki kellett ürítenie a még megszállt területeket, hozzá kellett járulnia néhány Rajna-parti város és stratégiai pont antant-megszállásához, le kellett szerelnie hadseregét, át kellett adnia hadiflottáját, továbbá nagy mennyiségű hadianyagot és hadfelszerelést. A breszt-litovszki és bukaresti békek érvényüket veszítették.

²³ Erzberger – aki annexiópárti, élesen szocialistaelles politikusból a weimari köztársaság egyik alapító atyja lett – életével fizetett a fegyverszünet aláírásáért: a bajor Organisation Consul nevű titkos szervezet két merénylője agyonlőtte. Gyilkosai, akik egy ideig Magyarországon rejtőzködtek, csak 1945 után kerültek bíróság elé.

a – még belga és francia területen húzódó – frontok mentén véget értek a harcok. A német köztársaságban ekkorra már győzött a forradalom, és érlelődött a polgárháború.

KRÓNIKA

1890–1894
1890. március

1891
1894–1900
1898

1900
1900–1909
1905. március
1908. október
1909–1917
1911. július
1912. január

1913

1914. augusztus
1914. szeptember
1915
1916. február–december
1916. augusztus
1917. február
1917. április
1918. március
1918. március–július
1918. szeptember
1918. október

1918. november 11.

Leo von Caprivi birodalmi kancellár.

Az új kormány sem az Oroszországgal kötött viszontbiztosítási szerződést, sem a szociáldemokrácia elleni kivételes törvények hatályát nem hosszabbítja meg.

Az Össznémet Szövetség megalapítása.

Chlodwig von Hohenlohe-Schillingfürst herceg birodalmi kancellár.

Az első német flottatörvény. (1900-ban követi a második.)

Az új Polgári Törvénykönyv bevezetése.

Bernhard von Bülow birodalmi kancellár.

II. Vilmos császár marokkói látogatása; első marokkói válság.

II. Vilmos szerencsétlen interjúja kiváltja a „Daily Telegraph-affért”.

Theobald von Bethmann-Hollweg birodalmi kancellár.

„Párdúcugrás Agadirba”; második marokkói válság.

A Reichstag-választások nyomán az SPD-é a legerősebb párt frakció.

A Zabern-ügy megkérdőjelezi az Elzász–Lotaringia békés integrálására tett erőfeszítéseket.

Kirobban az első világháború. Német győzelem Tannenbergnél.

A németek marne-i visszavonulása – az állóháború kezdete nyugaton.

A központi hatalmak sikeres támadásai a keleti fronton.

A verduni és somme-i ütközetek a nyugati fronton.

Hindenburg és Ludendorff veszik át a hadsereg főparancsnokságát.

A „korlátlan tengeralattjáró-háború” bejelentése.

Az Egyesült Államok hadba lép az antant oldalán.

Oroszország és Németország aláírják a breszt-litovszki békét.

Sorozatos német offenzívák a nyugati fronton.

Megalakul Max von Baden kormánya; német fegyverszüneti kérelem.

Parlamentáris alkotmány bevezetése, Ludendorff távozása. A flottánál elkezdődnek a forradalomba torkolló matrózfelkelések.

Németország Compiègne-ben aláírja a fegyverszünetet, a háború az antant győzelmével ér véget.

VIII. A DEMOKRÁCIA KÍSÉRLETE (1918–1933)

„Nem vagyunk polgárok. A háborúk és
a polgárháborúk gyermekei vagyunk.”
(Ernst Jünger)

A LEFÉKEZETT FORRADALOM

Az európai történelem 1914 és 1945 közötti periódusát okkal nevezik az „új harmincéves háború” vagy az „európai polgárháború” korának. Egyetlen hatalomra sem igaz ez annyira, mint Németországra, ahol az első világháború utáni két évtizedben béke helyett hol valóságos, hol látens polgárháború dúlt – ideértve a náci diktatúra éveit. A polgárháború újabb világháborúba és a korábbinál is nagyobb katasztrófába torkollt. Ám 1918-ban, a korszak kezdetén még élt a remény, hogy a világháborús vereségből egy új, demokratikus Németország fog felépülni.

Egy észak-németországi liberális pártvezetőnek, Ferdinand Hoffnak az 1806-os és az 1918-as helyzet párhuzamai járhattak a fejében 1918 őszén: „Németországnak az a tragikus sors jutott, hogy a szükséges reformok csak akkor jönnek parancsoló szükségként, amikor a külső vereség kényszeríti ki őket [...] A mi hősiességek, Haza-párti fickóink és militaristáink szörnyű adósságterhet kényszerítettek ránk, amikor mostanig minden komoly reformot és minden komoly békepróbalozást megfojtottak [...] Mostantól át kell állítani az egész gondolkodásunkat! Az legyen a háború eredménye, hogy a német népet megszabadítsuk a junker kaszt uralmától, és megteremtjük az általános béke nemzetközileg elismert jogi garanciáit. Ha így lesz, akkor nem hiába ömlött ki annyi drága vér.”

A második német forradalom 1918 októberének végén az északi flotta matrózainak lázadásával kezdődött, amit parancsnokaik szinte kiprovokáltak. Már folytak a fegyverszüneti tárgyalások, amikor elrendelték, hogy a hadihajók fussanak

ki a nyílt tengerre, és a britekkel szemben köszörüljék ki a német becsületen esett csorbát. A matrózok épp olyan elszántan ellenszegültek, mint korábban kronstadti vagy cattarói bajtársaik. Felkelésük november elején áterjedt Kielre, majd az északi kikötővárosokra, végül egész Németország nagyvárosaiba. Mindenhol katona-, matróz- és munkástanácsok [Räte] alakultak. Egymás után dőltek meg a trónok; ellenállás nélkül távoztak az évszázadok óta regnáló dinasztiák. A sort Münchenben a csaknem 750 éve uralkodó Wittelsbachok lemondása nyitotta meg – a bajor kormány irányítását november 7-én Kurt Eisner, berlini szocialista újságíró vette át.

November 9-én a forradalom elérte Berlint. Mindenki a békéről és a császár lemondásáról beszélt. A szociáldemokrata vezetők elérték, hogy a katonaság a tüntető munkások mellé álljon. Az alig egy hónapja hivatalban lévő „reformkancellár”, Max von Baden nem ragaszkodott a hatalomhoz; a szociáldemokráciában látta a hazát megmentő erőt: „Most igyekezni kell a lemondással, Ebert megbízásával és a néphez intézett felhívással, hogy az Alkotmányozó Nemzetgyűlésben maga határozza meg jövőbeni államformáját. Ha ellenben Ebertet mint népvezért az utca választja meg, akkor jön a köztársaság, sőt Liebknecht és a bolsevizmus is...” A német elitek egyetértettek abban, hogy fel kell gyorsítani a „felülről jövő” forradalmat, hogy elkerüljék az „alulról jövőt”, Oroszország útját, amely bolsevizmust és polgárháborút jelent. Mivel a belgiumi főhadiszálláson tartózkodó II. Vilmos császár „pár száz zsidó agitátor és néhány ezer elégedetlen munkás miatt” még mindig nem akart lemondani, Max von Baden a legkevesbé sem alkotmányos módon maga adta át a hatalmat Friedrich Ebertnek, a többségi szociáldemokrata párt vezetőjének. Ugyanezen a napon Ebert legközelebbi munkatársa, Philipp Scheidemann a Reichstag erkélyéről kikiáltotta a német köztársaságot, amire Ebert dühösen reagált: az államforma ügyében csak a mielőbb megválasztandó nemzetgyűlés hivatott dönteni – közölte. Scheidemann azonban ezzel a lépéssel megelőzte a radikális Spartacus Szövetség vezetőjét, Karl Liebknechtet, aki két órával később a berlini királyi kastély erkélyéről proklamálta a „szabad, szocialista német köztársaság” megalakulását. A baloldal megosztottsága tehát már kezdetben nyilvánvaló volt. II. Vilmos, akinek még tábornokai is a távozást tanácsolták, másnap Hollandiába szökött. A hollandok nem adták ki az őt háborús bűnösnek kezelő szövetségeseknek, így az utolsó porosz császár és király száműzetésben töltötte napjait, egészen 1941-ben bekövetkezett haláláig.

Az új köztársaság vezetőinek a vesztes háború következményeivel – a folytatódó blokád miatti élelmiszer- és nyersanyaghiánnyal, nyolcmillió leszerelő katona elhelyezésével, a hadiözvegyek, hadiárva és rokkantak sorsával¹, a gazdaság béke-termelésre való átállításával, a spanyolnátha-járvánnyal, az országsszerte kirobbanó lázongásokkal², röviden: a káosszal – kellett szembenézniük, miközben egy demokratikus alkotmányon alapuló új rendszert próbáltak megteremteni. Az önmagát „csödgondnoknak” aposztrofáló Ebert és a többségi szociáldemokrata párt (MSPD) vezetése kezdettől fogva a forradalom konszolidálására törekedett, hogy Németország elkerülje az oroszországi anarchiát, inséget és polgárháborút, és beilleszkedjen a győztesek „wilsoni alapokon épülő” új világrendjébe. Ennek érdekében készen állt az elitekkel: a bürokráciával, a tiszttalarral és a nagyvállalkozókkal való együttműködésre. „Mi nem kormányozhatunk, mert sohasem akartunk, nem is tanultuk meg. Nincs száz olyan emberünk sem, akikkel akár a legfontosabb posztokat betölthetnénk” – mondta egy szociáldemokrata politikus. Ezért hát a császári hivatalnok-gárda lényegében változások és személycserék nélkül működött tovább.

Ebert és a vezetőtársai három alapvető kompromisszumot kötöttek; az elsőt a tőlük balra álló független szocialistákkal (USPD) a közös kormányzásról. November 10-én három MSPD- és három USPD-taggal, Ebert elnöklétével megalakult a Népmegbízottak Tanácsa, amelyet Nagy-Berlin munkás- és katonatanácsainak gyűlése megerősített. Az új kormány első nyilatkozatában deklarálta a nőkre is kiterjedő általános választójogot, a nyolcórás munkaidőt és minden addigi háborús korlátozás megszüntetését. A második kompromisszum Ebert és a hadvezetőség között jött létre. Wilhelm Groener tábornok felajánlotta a katonák segítségét a bolsevizmus elleni harcban, ha cserébe a kormány támogatja a hadsereg rendjének és fegyelmének fenntartását. „A tisztikar a bolsevizmus leküzdését követeli [!] a kormánytól, és ennek érdekében bevetésre készen áll. Ebert elfogadta szövetségi ajánlatomat. Attól kezdve a kancellári hivatal és a hadvezetőség között működő titkos vonalon minden este megállapodtunk a szükséges rendszabályokban. A szövetség bevált” – írta később Groener. Van igazság abban,

¹ Állandó testi fogyatékkal szerelt le 2,7 millió katona. A hadiözvegyek száma kb. 550 000, a hadiárva kb. 1,2 millió volt.

² Parasztmozgalmakra Németországban nem került sor, a földkérdés komoly formában fel sem merült. A parasztság nagy tömegei a forradalmat a városiak ügyének vagy szórakozásának tartották.

hogy a demokratikus köztársaság születésénél a császárra felesketett tisztikar és az osztályharcra esküdő szociáldemokrácia bábáskodott. A harmadik megállapodást, a Stinnes–Legien paktumot Hugo Stinnes iparmágnás és Karl Legien szakszervezeti vezető kötötte meg: a munkaadók partnereként ismerték el a szakszervezeteket, hozzájárultak a nyolcórás munkaidő bevezetéséhez, s ezzel elkerülték a nagyipar fenyegető szocializálását.

Az USPD radikálisai, mindenekeelőtt a szélsőbal szárnyat képviselő spartakisták nem támogatták az alkotmányozó nemzetgyűlés összehívását – szovjet-orosz mintára a tanácsrendszer és a „világforradalom” mellett agitáltak. A parlamentarizmus vagy tanácsrendszer kérdésben a döntő szót a december közepén Berlinben összeülő országos tanácskongresszus mondta ki. A 490 küldött többsége az MSPD tagja volt, mindössze tízen tartoztak a spartakistákhoz. (Még Liebknechtet és Rosa Luxemburgot sem sikerült beválasztatni.) A kongresszus heves viták után elfogadta Ebert és az MSPD javaslatát a mielőbbi nemzetgyűlési választásokról. Bebizonyosodott, hogy a német helyzet gyökeresen eltér az oroszától: még a tanácsok is parlamentáris viszonyokat akartak, nem „szovjetrendszert”. A csalódott spartakisták 1918 utolsó napjaiban önálló kommunista pártot [Kommunistische Partei Deutschlands, KPD] alapítottak, így 1919 elején már három – önmagát marxistaként definiáló – munkáspárt működött Németországban. Közben karácsonykor Berlin központjában fegyveres harcok törtek ki a forradalmár tengerészek és a kormányt támogató katonaság között, mire az USPD „népmegbízottai” kiléptek Ebert kormányából. A válság januárban folytatódott: a KPD forrófejű forradalmárai (Luxemburg, sőt Liebknecht tanácsai ellenére) döntésre akarták vinni a dolgot. Január ötödikén – Eichhorn berlini rendőrfőnök leváltása ürügyén – felkelést robbantottak ki Berlinben. A kormány elmenekült, de a spartakistákat – saját szavai szerint – „a véreb szerepét vállaló” Gustav Noske szociáldemokrata hadügyminiszter által behívott szabadcsapatok [Freikorps]³

³ A hivatásos tisztekből, altisztekből és önkéntesekből álló különítményeket vagy szabadcsapatokat egyes nagyiparosok pénzén a hadvezetőség szervezte. Immár jól definiálható ellenségük a „judeo-bolsevizmus” volt. 1919 folyamán egyik városban a másik után állították helyre kíméletlenül a „rendet” – ürügyként bármilyen rendzavarást, fosztogatást felhasználtak. Erejüket a vitatott keleti határok menti csatározásokban is kipróbálták. A német szabadcsapatok mintául szolgáltak a baltikumi, lengyel, magyar, olasz, finn stb. ellenforradalmi különítményeknek. Összesen kb. 250 000 fő szolgált bennük, ami a 11 millió mozgósított – és a háborút túlélt – német katona alig 2,5%-ának felel meg. Túlzónak tűnik tehát az a vélemény, hogy a „német militarizmus” változatlan erővel fennmaradt.

egy hét alatt véres harcban leverték. Két vezetőjüket, Karl Liebknechtet és Rosa Luxemburgot – utóbbi hasztalan óvta elvtársait az elsietett felkeléstől – elfogták, és „szökés közben” brutálisan meggyilkolták. A kommunizmust, amint azt a Centrum-párti Erzberger megjósolta, a szocializmussal verték le. „Ez volt a német munkásmozgalom marne-i csatája, amelyet soha többé nem tudott kiheverni” – állapította meg 1919 januárjáról a szociáldemokrata Rudolf Hilferding. 1848 után 1918 is a német történelem olyan drámai fordulópontja lett, ahol legfeljebb félfordulatot sikerült tenni, mert a „junkerkaszt uralma” részben fennmaradt.

Forradalom: a spartakista felkelők 1919 januárjában papírhalmok között harcolnak a berlini sajtónegyedben. Az esélytelen kommunista felkelést a katonaság napok alatt leverte és kíméletlenül megtorolta.

Lenin és a többi bolsevik vezető gyakran gúnyolódott azon, hogy egy német forradalom képtelenség: a németek „egy pályaudvart se rohamoznának meg, ha előtte nem vettek peronjegyet”. 1918 őszének felemás reformjai mégsem tudták feltartóztatni a német forradalmat, amely azonban egészen másként játszódott le, mint 1917-ben az orosz. Ennek egyik oka éppen az volt, hogy a tagolt, demokratikus hagyományokkal is rendelkező német társadalom és a politikai erők túlnyomó többsége elutasította az orosz utat. De legalább ilyen fontos tényező, hogy a német forradalom egy iparosodott államban robbant ki, ahol az élet normális kereteinek fenntartása érdekében az államgépezetet sem lehetett teljesen „széttörni”. A kormányzó szociáldemokratáknak tehát bizonyos mértékig együtt kellett működniük a régi elitekkel. De mintha a szükségesnél is jobban együttműködtek volna velük: nem tettek komoly kísérletet a hadsereg és a felső bürokrácia átalakítására.

Utólag világos, hogy a „többségi” szociáldemokraták a kommunista fenyegetés miatt bátortalanul politizáltak – a legyőzött régi elitek (főként a hadsereg) azért is nyerték vissza hamar az önbizalmukat, mert Eberték a saját mozgásterüket szűkebbnek hitték a ténylegesnél. Ha nem csak „csődgondoknak” tartották volna magukat, hanem az új német demokrácia „alapító atyáinak”, talán többet érhetek volna el.

A NEMZETGYŰLÉS ÉS A WEIMARI ALKOTMÁNY

Négy nappal Liebknecht és Luxemburg meggyilkolása után, 1919. január 19-én tartották a nemzetgyűlési választásokat – a forradalom első szakasza lezárult. Az (M)SPD-nek a szavazatok 37,9%-a, a katolikus Centrum Pártnak 19,7%-a, a baloldali liberális Német Demokrata Pártnak [Deutsche Demokratische Partei, DDP] 18,5%-a jutott. E három mérsékelt középpárt együttesen a mandátumok 78%-át szerezte meg: a már 1917–1918-ban formálódó „weimari koalíció” tehát fölényes győzelmet aratott. A képviselők 9,6%-a nő volt – ehhez hasonló arány az 1970-es évekig nem fordult elő a német törvényhozásban. Az alkotmányozó nemzetgyűlés február 6-án a német kultúra egyik régi fellegvárában, Weimarban ült össze: a nyugtalan, lázongó Berlin nem számított biztonságosnak. Friedrich Ebert, a birodalmi elnökké választott egykori nyeregkészítő szakmunkás augusztus 11-én írta alá a köztársaság alkotmányát. Az új kormányfő Scheidemann lett.

A weimari alkotmány a parlamentet – a német történelemben először – a politika meghatározó tényezőjévé tette: a kormány a Reichstagnak tartozott felelősséggel. A „párturalom” ellensúlyozására a birodalmi elnököt⁴ közvetlenül a nép választotta, hét évre. Az elnök volt a fegyveres erők főparancsnoka, ő nevezte ki a birodalmi kancellárt és a kormány tagjait, jogában állt feloszlanni a törvényhozást, népszavazást írhatott ki. Az államfő kivételesen erős hatalmi pozícióba került az alkotmány híres-hírhedt 48. cikkelye által, amely „a közrend és a közbiztonság jelentékeny zavarai vagy veszélyeztetése esetén” feljogosította, hogy szükségállapotot hirdessen ki, rendeletekkel kormányozzon, sőt az alkotmányos jogok egy

⁴ Németország neve 1919 után is birodalom [Deutsches Reich] maradt; hivatalos színe a fekete-piros-fé debate helyett az 1848-as fekete-piros-arany lett, bár a zászlókérdés további belpolitikai csatározásokat okozott.

részét is felfüggeszse. Noha az alkotmány ezt az eszközt csak kivételes esetekben engedélyezte, már Ebert elnök is többször élt vele a törvényhozás meggyorsítása érdekében, utóda, Hindenburg pedig – 1930 után – erre támaszkodva lényegében elnöki kormányzást vezetett be.

A 48. cikkely alkalmazásának feltételeiről és végrehajtásáról nem alkottak külön törvényt, így a normális és a szükségállapot közti határ értelmezés kérdése maradt. Az elnököt már a kortársak „pótcászárként” emlegették, a történészek pedig a 48. cikkely kapcsán „pótalkotmányról” írnak. Nem az elnök jogállása volt a weimari alkotmány egyetlen fogyatéka. A parlamenti küszöb hiánya tucatnyi pártot jutatott be a Reichstagba, ami nagyon megnehezítette kormányképes többség kialakulását.⁵ Mivel a „konstruktív bizalmatlansági indítványt” nem vezették be, új kancellár megbízása nélkül is meg lehetett buktatni a kormányt, ami még instabilabbá tette a belpolitikai viszonyokat. Mindez – az elnök szerepének felértékelődése esetén – magában rejtette annak a veszélyét, hogy a demokrácia tekintélyuralmi irányba tolódik el.

Az alkotmány a három koalíciós párt kompromisszumainak eredményeként jött létre. A tulajdonnal és az örökléssel kapcsolatos rendelkezések a liberális, a hittan és az egyházi iskolák fenntartása a katolikus, a széleskörű szociális jogok a szocialista álláspontot tükrözték. Utóbbiak közé tartozott például a gyermek után járó munkaidő-kedvezmény („anyanap”) bevezetése vagy az egészséges lakáshoz való jog kimondása, amelynek alapján Frankfurtban és más nagyvárosokban szociális lakások tízezreit építették fel. A császárság alkotmányához képest a köztársaságé a centralizáció irányába mozdult el, bár az eredeti szándékoknál jóval kisebb mértékben. (1918 végén még Poroszország megszüntetése is szóba került.) A délnémet államok – mindenekelőtt Bajorország – különleges jogait megszüntették, a porosz és a birodalmi kormányzatot különválasztották, a második kamara, a Birodalmi Tanács [Reichsrat] törvényhozó szerepét pedig szűkebbre szabták.

⁵ Téves az az elképzelés, hogy az arányos képviselőlet önmagában elősegítette Hitler hatalomra jutását. Ha a német választási rendszer a győztest „jutalmazta” volna, akkor a náci párt már 1932 nyarán megszerezhetné volna a mandátumok abszolút többségét. (Igaz, öt százalékos parlamenti küszöb alkalmazásával 1930 előtt nem juthatott volna be a Reichstagba.)

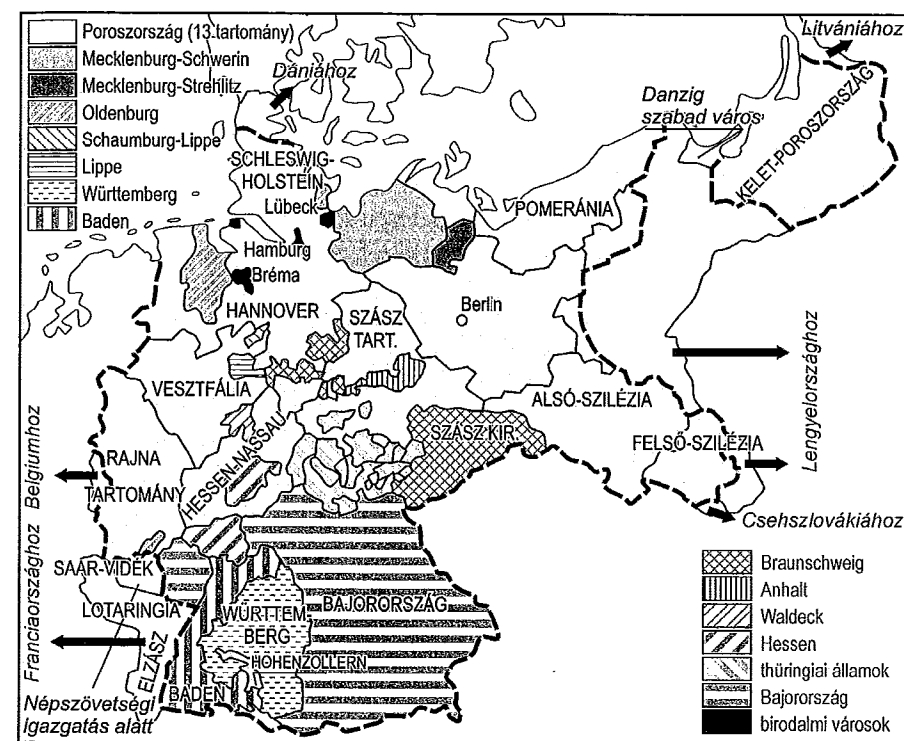
A weimari viták éleződő belpolitikai harcok közepette zajlottak. Az 1919 januárja és áprilisa közötti időszak sokkal nyugtalanabban telt, mint 1918 novembere és decembere; a parlamentáris többséget – az addig elkerült – polgárháború fenyegette. Rövid életű tanácsköztársaság jött létre Brémában és Münchenben. (A bajor főváros valójában egymás után két kommunista kísérlet tanúja volt; a bevonuló „szabadcsapatok” május elején véres harcban verték le a kommunizmust, majd bosszúhadjáratba kezdtek. Bajorország, amely hosszú ideig a birodalomtól különböző utakon járt, a szélsőjobboldal fellegvára lett.) A Ruhr-vidéken tömeges politikai sztrájkokra került sor, amelyek célja a szénbányák államosítása és az üzemi tanácsok elismertetése volt. A „megoldást” – kísérteties egyhangúsággal – a szabadcsapatok bevonulása jelentette, majd a vörös terrort sokszorosan felülmúló vérengzés.

VERSAILLES ÉS A TÖRDÖFÉS-LEGENDA

Az alkotmány mellett a weimari köztársaság másik alapidokumentuma az 1919. június 28-án aláírt versailles-i békeszerződés volt. Bibó István Versailles-öt „sarkányfog-vetéséről” írt: a békeszerződés diktátum jellegéről, a területi veszteségekről, a jóvátételekről, a lefegyverzésről és az Ausztriával való egyesülés [Anschluss] tilalmáról. Hozzátehetünk egy hatodikot: a 231. cikkelyt, amely a jóvátételi kötelezettséget Németország és szövetségesei kizárólagos háborús felelősségével indokolta. A legtöbb németet ez legalább annyira sértette, mint a materiális veszteségek és tilalmak. Talán más lett volna a helyzet, ha a szociáldemokrata kormány azonnal nyilvánosságra hozza a Németország háborús felelősségét bizonyító diplomáciai iratokat. Ezt azonban éppen a hamarosan elkészülő békeszerződés miatt nem akarta megtenni, így a nacionalista hazugságok és mítoszok még jobban átjárhatták a közéletet.

A békeszerződés értelmében Németország 70 000 km²-t, területének mintegy 13 százalékát kényszerült átengedni Franciaországnak, Belgiumnak, Dániának, Lengyelországnak és Litvániának, népességének pedig kb. 11 százalékát veszítette el. A német gyarmatok – mint népszövetségi mandátumterületek – a győztesek birtokába kerültek. A sokat emlegetett „önrendelkezési elv” Szilézia és Schleswig-Holstein esetében a gyakorlatba is átment: népszavazások eredményeként a két

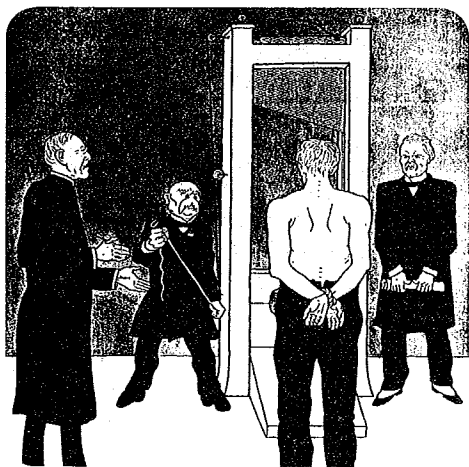
területet megosztották Németország és Lengyelország, illetve Németország és Dánia között. A Saar-vidék ideiglenesen a Népszövetség igazgatása alá került, azaz a kikötéssel, hogy tizenöt év múlva népszavazást kell tartani a terület sorsáról. A Saar-vidék bányáit addig Franciaország aknázhatta ki. Danzig (Gdańsk) szabad várost ugyancsak a Népszövetség igazgatta. Megtiltotta továbbá Németország és (Német-)Ausztria egyesülését, az *Anschluss*-t, bár a tilalom ellenkezett az önrendelkezési jog elvével. A német hadsereg létszámát 100 000 főben maximálták, légereje, nehézfegyverei és vezérkara nem lehetett. A hadiflottánál 15 000 főnyi legénység szolgálhatott. (A Scapa Flow-i bázison internált német hadiflotta 52 hajóját 1919. június 21-én maguk a németek süllyesztették el, a britek orra előtt.) A Rajna bal partján és a jobbpart 50 km széles sávjában demilitarizált övezetet hoztak létre, amelyet a szövetségesek ellenőriztek.

Németország az 1919-es békeszerződés után

A leghevesebb vitákat a német jóvátétel megállapítása okozta. Már az elnevezéssel is baj volt: jóvátétel, hadisarc, kárpótlás, kártérítés, helyreállítás? – senki sem tudta, miről is van szó. Szokás szerint az amerikaiak képviselték a mérsékelt álláspontot, a franciák a keményt – a lehető legmagasabb jóvátételt akarták kicsikarni –, a britek ebben is középben álltak, majd minden résztvevő a franciák irányába tolódott. Lloyd George azért, mert a brit választási kampány központi kérdése a német jóvátétel lett. Kormányának egyik tagja kijelentette: „az utolsó fillérig mindent meg fognak fizetni, mindent kifacsarunk belőlük, ami egy citromból kifacsarható, amíg csak a száraz rostok csikorogni nem kezdenek”.

A jóvátételekről pontosan 25 nemzetközi konferenciát rendeztek, de a szakértők nem tudtak dűlőre jutni. Végül 1921 tavaszán 132 milliárd aranymárkában állapították meg a teljes összeget, amelyet harminc év alatt kellett volna kifizetni – egymilliárdot viszont azonnal. A német törlesztés biztosítékeként a szövetséges csapatok tizenöt évre megszállhatták a Rajna-balpartot, valamint a kölni, koblenzi és mainzi hídfőt – kiürítésük a jóvátételek teljesítésének függvénye volt. John Maynard Keynes, aki Versailles-ban a brit küldöttség egyik gazdasági szakértője volt, de

A *Simplicissimus* karikatúrája híven tükrözi a versailles-i békéhez kapcsolódó német érzelmeket: a Németországot jelképező lecsupaszított áldozat megkötözött kézzel megy a nyaktiló alá. Körülötte a három hóhér: az amerikai Wilson, a francia Clemenceau és a brit Lloyd George.

megcsömörlött a békekonferenciától, keményen bírálta a győztesek döntéseit: „Németország gyakorlatilag kötelezte magát, hogy örök időkre átadja a szövetségeseknek termelési többletét” – írta. „A békeszerződés nem tartalmaz semmiféle rendelkezést Európa gazdasági újjáépítésére; semmit, ami stabilizálhatná Európa új államait, semmit, ami helyreálíthatná Oroszországot [...] Sajátos tény, hogy a szemük láttára éhező, felbomló Európa gazdasági problémája volt az egyetlen, amely iránt nem lehetett felkelteni a négyek [a négy kormányfő] érdeklődését.” Gerald Feldman amerikai történész szerint „A jóvátételek paradoxona az volt,

hogy megalázó kötelezettségeket rótt a német államra, miközben aláasta ennek az államnak a stabilitását és legitimitását, amelyre viszont szükség lett volna ezen kötelezettségek teljesítéséhez”.

A váratlanul kemény – a wilsoni pontokat nem tükröző – békefeltételek elementáris felháborodást váltottak ki Németországban. A Scheidemann-kormány lemondott („száradjon el a népünk béklyóba verését aláíró kéz”) – helyébe a békefeltételek elfogadását vállaló, szintén szociáldemokrata Gustav Bauer vezette koalíció lépett. Közben egyre szélesebb körökben terjedt, Hindenburg marsall kijelentése nyomán⁶ pedig legfelsőbb megerősítést kapott a „tördőfés-legenda” [Dolchstosslegende]. Eszerint a hadsereg nem szenvedett vereséget, az összeomlást a belső ellenség (szocialisták, demokraták, zsidók stb.) aknamunkája okozta, akik a hátszágából bomlasztottak. Akaratlanul Ebert kancellár is a köztársaság-ellenes jobboldal kezére játszott, amikor 1918 decemberében ezzel a mondattal

⁶ Hindenburg tábornagy 1919. november 18-án a Reichstag háborús összeomlást vizsgáló bizottsága előtt nyilatkozott. Szavai szerint „egy angol tábornok joggal állapította meg, hogy a német hadsereget hátulról döfték le”. Von Hindenburg talán Sir Frederick Maurice brit tábornoknak a *Neue Zürcher Zeitung* című svájci lap 1918. december 7-i számában megjelent állítólagos kijelentését idézte. Ugyanakkor Hans von Seeckt tábornok már egy 1917 nyarán keletkezett levelében azt kérdezte, hogy „hogyan harcolhatnánk tovább”, ha egyszer „a hátszág hátba döfött bennünket?” Max Bauer ezredes, Ludendorff jobbkeze 1918 nyarán arról írt, hogy a háborút csak akkor nyerhetik meg, ha a hadsereg bizalmat kap a hátszágától, és nem hátba döfést.

Wer hat im Weltkrieg dem deutschen Vater den Dolchstoß versetzt? Wer ist schuld daran, daß unser Volk und Vaterland so tief ins Unglück stürzen mußte? Die Parteiführer der Sozialdemokraten Vater ist es nach der Revolution 1918 in Weimar:

„Wir haben unsere Leute, die an die Front gingen, zur Sozialistischen Front veranlaßt. Die Sozialistischen Fronten haben wir organisiert, mit falschen Papieren ausgestattet, mit Geld und unterirdischen Verbindungen versehen. Wir haben diese Leute nach allen Umständen wieder an die Front geschickt, damit sie die Frontsoldaten verwunden und die Front vernichten sollten. Diese haben die Soldaten bestimmt, überfallen, und so hat sich der Verfall angedeutet, aber nicht vollzogen.“

Wer hat die Sozialdemokraten hinterlistig? Die Demokraten und die Leute um Erzberger. Ist, am 2. Dezember, soll das zweite Volk sein

zweiten Dolchstoß
erkennen. Sozialdemokraten in Verbindung mit den Demokraten wollen und
zu Sklaven der Entente machen,
wollen und für immer zugrunde richten.

**Wollt ihr das nicht,
dann
Wählt deutschnational!**

A hadvezetéstől eredő „tördőfés-legenda” a teljes jobboldalt összefogó mítosz, egyúttal mindig hatásos választási jelszó lett. Ezen az 1924-es plakáton a Német Nemzeti Párt (DNVP) hirdet harcot a „novemberi árulók” ellen.

Szavait megnyugtatósnak szánta, hogy a milliós hadsereg leszerelése gyorsan, simán, problémamentesen menjen végbe, ami egyébként megtörtént.

Ha a versailles-i békeszerződést a wilsoni deklarációkhoz mérjük, akkor a német közvéleménynek minden oka megvolt rá, hogy szöröstül-böröstül elutasítsa. Ha viszont az egy évvel korábbi breszt-litovszki békéhez, akkor Németország sokkal jobb békét kapott, mint amelyet ő kötött Szovjet-Oroszországgal. „A békeszerződés, tárgyilagosan szemlélve, jobb volt, mint a híre” – írta napjainkban Michael Salewski német történész. Ez azonban nem változtat azon, hogy a németek egyedül a „szégyenletes rablóbéke” teljes elutasításában, rendelkezéseinek szabotálásában voltak egységesek. A köztársaság immár nem a császárság, hanem Versailles árnyékában élt. Mivel a – kialakult európai normákkal valóban ellentétes – diktátumot a demokráciák mérték Németországra, maga a demokrácia lett gyanús és megvetendő, a nyers erőt leplező pusztá szólam. Mindehhez járult a háborús „ártatlanság” és a „tördőfés” hazug kettős mítosza – nem szükséges tovább bizonygatni, mennyire hátrányos helyzetből indult a fiatal német demokrácia. „Nem a gazdasági, az anyagi okok miatt tűnt elviselhetetlennek; megint a becsület, a presztízs, a nemzeti öntudat bizonyult meghatározónak” – folytatta Salewski. „A németek elfelejtik majd, hogy elvesztették a háborút, elfelejtik, hogy ők voltak, akik elkezdték, elfelejtik, hogy elindították és folytatták. Éppen emiatt sohasem fog véget érni” – írta az osztrák Karl Kraus 1919-ben.

PUCCSOK, VÁLSÁGOK, HIPERINFLÁCIÓ

A forradalom kaotikus állapotban találta a jobboldalt, amelyből a szabadcsapatok megerősödésével és a versailles-i békeszerződéssel kapaszkodott ki. 1920 márciusában Wolfgang Kapp szélsőjobboldali politikus és a nála jelentékenyebb Walther von Lüttwitz tábornok puccsal akarta megdönteni a kormányt, amely Drezdába menekült, és ellenállásra buzdított. Eredményesen: a minisztériumi hivatalnokok passzív ellenállása a szakszervezetek általános sztrájkjával együtt napok alatt véget vetett a puccskísérletnek. Kapp Svédországba menekült, a zűrzavar azonban fokozódott. Bajorországban a hadsereg jobboldali kormányt

segített hatalomra. A Ruhr-vidéken újabb, minden korábbinál erőteljesebb spontán sztrájkmozgalom és munkásfelkelés bontakozott ki. Az iparvidék a helyi „vörös hadsereg” kezére került – a munkásoknak a szabadcsapatok és a hadsereg [Reichswehr] ellen vívott csatái, majd a leszámolások során legalább ezren haltak meg. A puccsok és felkelések igazi győztese a „semlegességét” deklaráló, „apolitikus” hadsereg volt: főparancsnoka, Hans von Seeckt tábornok a Kapp-puccs idején megtagadta a támogatást a törvényes kormánytól, de támogatta a baloldali felkelőkkel szemben. Más szavakkal: a Reichswehr a baloldal ellen megvédte a köztársaságot, de a „nemzeti” erővel szemben nem.

Az 1920. júniusi Reichstag-választásokon a jobb-, illetve a szélsőbaloldal (USPD) tört előre, ami a polgárság jobbra- és a munkásság balratolódásával magyarázható. A weimari koalíció súlyos vereséget szenvedett, három pártja a mandátumok 78%-áról 45%-ra esett vissza, és a köztársaság fennállása idején többé nem is jutott 50% fölé. Az új, kisebbségi kabinetben a szociáldemokraták helyét a mérsékelt jobboldali Német Néppárt [Deutsche Volkspartei, DVP] foglalta el, de az SPD – kívülről – tolerálta a polgári kormányt. A kancellári tisztség – mint a weimari időszakban legtöbbször – a Centrum Pártnak jutott. A kommunisták a választásokon csak 2%-ot értek el, ám az USPD kettészakadásával megerősödtek. A KPD – a radikalizálódó Komintern utasításai⁷ alapján – 1921 márciusában előkészítetlen felkelést robbantott ki Szászországban [„Märzaktion”], amelynek vérbefojtása mély válságba sodorta a pártot.

Az 1921-es és 1922-es évet a szélsőjobboldal politikai gyilkosságai tették emlékeztetővé.⁸ A bajor Organisation Consul nevű szervezet két legprominensebb áldozata Matthias Erzberger korábbi pénzügyminiszter és Walther Rathenau külügyminiszter volt. Erzberger a megegyezési béke híveként lett a radikális nacionalisták gyűlöletének tárgya, Rathenau pedig – mint zsidó származású milliomos vállalkozó, liberális értelmiségi és karizmatikus politikus, külügyminiszterként az antanttal szembeni „teljesítési politika” híve – ideális célpontnak számított. A Rathenau halálát követő országos felháborodás egy röpke pillanatra

⁷ A Komintern utasításait a KPD ultrabalosait támogató Kun Béla közvetítette a német elvtársaknak.

⁸ 1919 és 1922 között – Liebknecht, Luxemburg, Erzberger és Rathenau mellett – politikai merénylet áldozata lett Hugo Haase, az USPD elnöke, Kurt Eisner bajor miniszterelnök (USPD) és Karl Gareis bajor frakcióvezető (USPD). Erhard Auer bajor belügyminiszter (SPD), Maximilian Harden liberális lapszerkesztő és Philipp Scheidemann (SPD) „csak” megsebesültek az ellenük elkövetett merényletekben. A merénylők Bajorországban, a náciizmus szülőföldjén voltak a legaktívabbak.

egyesítette a demokrácia híveit. Joseph Wirth kancellár gyászbeszédében kijelentette: „Az ellenség a jobboldalon áll”, és „egy nép sebébe csepegteti mérgét”. Törvényt fogadtak el a köztársaság védelméről, amelynek alapján a kormány 43 szélsőséges szervezetet tiltott be. A gyilkosoknak menedéket adó Bajorország megfegyelmezéséhez azonban hiányzott az erő; a mérsékelt jobboldalnak a szélsőjobboldaltól való leválasztását nem sikerült elérni.

Weimar egyik eredendő gyöngesége a terrort és az orgyilkosságot is megengedett eszköznek tekintő gyűlölködés volt. Ehhez járult a bíróságok politikai elfogultsága, amely egyenesen bátorította a merényletek elkövetőit. Egy korabeli számítás szerint a baloldaliak által elkövetett 22 politikai gyilkosságért 10 halálos ítéletet és átlagosan 15 év börtönt szabtak ki – a jobboldaliak 354 politikai gyilkossága átlagosan négy hónap fogházat érdemelt, de halálos ítélet egyet sem.

Az 1923-as év válságok sorozatát hozta. Januárban a német jóvátételi szállítások elmaradásának ürügyén francia és belga csapatok vonultak be a Ruhr-vidékre, és ellenőrzésük alá vonták a bányákat, ipari üzemeket és vasutakat. A megszállással Németország vas- és széntermelésének nagyobbik részét elveszítette. Poincaré, a hajthatatlan francia miniszterelnök döntését részben az 1922-es rapallói német–szovjet (Rathenau–Csicserin) megállapodás motiválta: a két páriának számító hatalom a Nyugat rovására egyezett meg a kapcsolatok felvételéről (ideértve a titkos katonai kapcsolatokat is). Wilhelm Cuno kormánya – a lakosság támogatásával – a passzív ellenállást választotta. Őszre az ellenállás – a felfokozott nacionalista agitáció ellenére – kifulladt, a válság tetőpontjára ért. A Memel-vidékért Litvánia ellen harcoló félkatonai alakulatok Berlinbe akartak masírozni; Hamburgban, Szászországban és Thüningjában kommunista felkelések robbantak ki; Koblenzben francia támogatással megalakították a Rajnai Köztársaság kormányát; a pfälzi és a bajor szeparatisták autonómiára törekedtek. Ebert elnök szükségállapotot rendelt el, a bajorok ellenálltak; Gustav von Kahr bajor miniszterelnök Münchenben lemondásra szólította fel a berlini kormányt. Ekkor, 1923. november 9-én robbantotta ki Adolf Hitler a müncheni „sörpuccsot” – az akcióhoz Mussolini egy évvel korábbi „római menetelése” adta a mintát –, de a bajor rendőrség sortüze órák alatt helyreállította a rendet. Tizenhat náci vált a „mozgalom mártírjává”, vezérüket pedig hamarosan letartóztatták. A Strese-

mann-kormánynak tulajdonképpen kapóra jött a Hitler-puccs, mert meghiúsította von Kahr sokkal veszélyesebbnek tűnő fellépését. A náci és a konzervatív jobboldal szövetségét 1923-ban tehát még nem sikerült megteremteni. A szintén diktátori terveket szövögető Seeckt tábornok ezúttal is csak Szászországban és Thüningjában engedélyezte a hadsereg bevetését – a Reichswehr őrizte sajátos „semlegességét”.

Ebben a válságos évben a németeket a történelem addigi legnagyobb mértékű inflációja sújtotta. A csúcs- (vagy inkább mély)ponton, 1923 novemberében egy kiló kenyér 400 milliárd márkába került. (A világháború költségeit 154 milliárd márkára becsülték.) „Száz dollárért egész házsort vásárolhatott bárki a Kurfürstendammon,⁹ hatemeletes épületeket [...] A villamoson milliókkal fizetünk, teherautók szállították a papírpénzt a Birodalmi Bankból a bankokba, és két hét múlva már százezer márkások úsztak a szennyvízlefolyókban” – emlékezett Stefan Zweig bécsi író. Az infláció 1914-ben kezdődött, de csak 1921–22-ben gyorsult fel, majd vált megfélemlítetlenné.

A kormányok, a vállalkozók és a szakszervezetek között 1922-ig „inflációs konszenzus” állt fenn – a pénzrontásban látták a háború utáni válság elkerülésének, a belső államadosságok és a jóvátételek fizetésének egyetlen esélyét. Németország gazdasága a háború utáni években – Nagy-Britanniáéval, Franciaországéval ellentétben – gyorsan növekedett, ám a mesterséges konjunktúra árát 1923-ban kellett megfizetni. Emberek milliói, elsősorban a bérből, fizetésből élők és a nyugdíjasok nélkülöztek. A középosztály megtakarításai hetek alatt semmivé váltak, önálló kisiparosok és kiskereskedők tömege ment tönkre, miközben maroknyi vállalkozó, nagybirtokos és spekuláns busás haszonra tett szert. „A haldokló középosztály a legveszedelmesebb méreg, amely államrendszerünket fenyegeti. A hivatalnokok, katonatisztek és kisnyugdíjasok immár képtelenek megélni jövedelmükből, és a nyomor áldozataivá válnak. Fiaik azonban, akiket konzervatív szellemben neveltek, cselekedeteikben is szélsőjobboldali reakcióssokká alakulnak át” – mondta Rathenau 1922-ben. (A téma egyik szép irodalmi feldolgozása Remarque *A fekete obeliszk* című regénye.)

Kisebbsajta csodának tekinthető, hogy az „ostromlott köztársaság” túlélte az 1923-as megpróbáltatásokat, és Németország egysége is fennmaradt. Ebben szerepet játszott a demokrácia ellenségeinek megosztottsága,

⁹ A Kurfürstendamm Berlin egyik előkelő és forgalmas főutcája; kiépítését maga Bismarck kezdeményezte.

a franciánál rugalmasabb brit politika beavatkozása, valamint a weimari időszak legkiemelkedőbb államférfiának, Gustav Stresemann-nak a határozottsága. Ugyanakkor az infláció és az azt kísérő válságjelenségek hatására további tömegek ábrándultak ki a „tehetetlen köztársaságból”. Bajorország továbbra is jobbra tartott, miközben Poroszországot Otto Braun szociáldemokrata miniszterelnök kormánya a demokratikus köztársaság védőbástyájává alakította.

A KONSZOLIDÁCIÓ ÉVEI

A válságokkal terhes első öt év után a köztársaság második öt éve a gazdasági fellendülés és a politikai konszolidáció jegyében telt. A stresemanni nagykoalíció egyik utolsó intézkedéseként 1923. november 15-én véghezvitte a pénzügyi stabilizációt: egy új Rentenmark egybillió papírmárkát ért. Charles G. Dawes amerikai bankár és politikus 1924 nyarán – Poincaré bukásával egy időben – elfogadott jóvátételi tervének sikerült összeegyeztetnie a francia, a brit, a német és az amerikai érdekeket. Németországnak évenként emelkedő részletekben kellett törlesztenie, és ehhez nemzetközi – elsősorban amerikai – hitelekhez kellett fordulnia. Egy évvel később a francia csapatok kiűrték az elfoglalt területeket, majd az első Rajna menti megszállási zónát. Az éledező gazdasági együttműködést Németország és Franciaország politikai közeledése követte. 1925 őszén a svájci Locarnóban Németország, Franciaország, Belgium, Nagy-Britannia és Olaszország aláírták a német–francia és a német–belga határt garantáló megállapodásokat, továbbá megerősítették a rajnai demilitarizált övezetre vonatkozó előírásokat. A következő évben Németországot felvették a Népszövetségbe, majd megszüntették katonai ellenőrzését. Az enyhülési folyamat csúcspontjaként 1928 nyarán Párizsban a francia és az amerikai külügyminiszter aláírta a Briand–Kellogg paktumot, a háborút elítélő nemzetközi egyezményt, amelyhez összesen 59 állam – köztük Németország is – csatlakozott. Úgy látszott, Versailles szelleme végleg a múlté.

A német belpolitikai élet is normalizálódott. Igaz, az 1924. májusi Reichstag-választásokon még a szélsőséges pártok szerepeltek jobban, de az 1924. decemberi újabb választások a mérsékelt erők – az SPD, a katolikus és a liberális pártok – sikerét hozták. Bár birodalmi szinten a kormányok továbbra is sűrűn cserélődtek, a két legnagyobb állam vezetése szilárd maradt: Poroszországot 1920 és 1932 között

a szociáldemokrata Otto Braun, Bajorországot 1924 és 1933 között a katolikus Bajor Néppárthoz [Bayerische Volkspartei, BVP] tartozó Heinrich Held irányította. A kormányzati folytonosság legfőbb biztosítékát az a Gustav Stresemann jelentette, aki 1923-tól haláláig a köztársaság külügyminisztere volt. A jogi és közgazdasági végzettségű Stresemann a világháború alatt – Erzbergerhez hasonlóan – a szélsőséges annexiópártiak közé tartozott. Az 1918-ban alapított Német Néppárt (DVP), amely elnökévé választotta, a konzervatív-nacionalista vállalkozókhöz állt közel. Ilyen „múlttal” lett Stresemann a weimari demokrácia és a Franciaországgal való együttműködés híve (korabeli szóval „Vernunftrepublikaner”¹⁰: köztársaságpárti az eszével, de nem a szívével) – fokozatos pálfordulásában alighanem döntő szerepet játszott Erzberger és Rathenau meggyilkolása, valamint a Ruhr-krízis. A kis lépések diplomáciájával, a Briand-nal kialakított bizalmas kapcsolat révén elérte, hogy az 1920-as évek végére a versailles-i békeszerződés legtöbb korlátozása megszűnt, Németország – a fegyverkezést kivéve – ismét egyenrangú európai hatalommá vált. „Áruló” teljesítési politikája miatt természetesen a nacionalista támadások kereszttüzeiben állt – akárcsak Briand Franciaországban.

Stresemann stabil francia–német kapcsolatokra épülő európai együttműködést akart kialakítani. A „balkanizálódás” elkerülése érdekében olyan európai szabadkereskedelmi övezet létrehozásában gondolkodott, amely elősegítené a német gazdaság megerősödését, és ezáltal biztosítaná Németország újbóli politikai–katonai vezető szerepét. Ez tenné lehetővé – mondta bizalmas körben –, hogy keleten¹¹ (mindenekelőtt Lengyelországtól) visszaszerezzék az 1919-ben elvesztett területeket.

1925 elején meghalt Friedrich Ebert. Korai halálában része lehetett a szélsőjobboldal szüntelen gyalázkodásának is – hivatali ideje alatt az elnök 173 becsületsértési pert indított, jöllehet így sem reagált valamennyi támadásra. Az új elnökkiválasztás rávilágított a weimari alkotmány és pártpolitika néhány furcsaságára. A második

¹⁰ Ilyen „Vernunftrepublikaner”-nek tartotta magát Thomas Mann vagy a történész Friedrich Meinecke.

¹¹ Locarno csak Németország nyugati határait garantálta, a keleti határok garantálásától a német diplomácia elzárkózott. Ugyanakkor mintegy Locarno kiegészítéseként 1926 tavaszán aláírták a szovjet–német semlegességi szerződést. Folytatódott a két állam hadseregének (titkos) együttműködése: a szovjet fél német technikához és szakértőkhöz jutott, a németek pedig szovjet területen gyakorlatozhattak.

forduló – szoros versenyben – a 77 éves Paul von Beneckendorff und von Hindenburg tábornagy győzelmét hozta a weimari koalíció közös jelöltjével, a Centrum-párti Wilhelm Marx volt kancellárral szemben. Hindenburg az első fordulóban nem is indult, csak utólag lett a jobboldal közös jelöltje – ezt az alkotmány lehetővé tette. Ugyanakkor – első fordulóbeli negyedik helye ellenére – a második fordulóban is indulhatott a kommunista Ernst Thälmann – az általa szerzett majdnem kétmillió voks bőven elég lett volna Marx győzelméhez. Mégsem egyedül a KPD jelöltjén múlt az eredmény: a konzervatív Bajor Néppárt a katolikus Marxszal szemben a protestáns Hindenburg támogatására szólította fel híveit.

Hindenburg elnöksége a nemzeti nagyság, az erős vezetés iránti igényt fejezte ki, a köztársaság konzervatív fordulatát jelezte, sőt talán az „újra-alapítását” jelentette. A választók többsége Weimarral szemben foglalt állást. Másfelől éppen az agg tábornagy személye könnyítette meg a jobboldal számottevő részének, hogy – akkor még úgy tűnt, végleg – „modus vivendi” kössön az utált köztársasággal. Hindenburg egyelőre alkotmányos elnökként korrektül ellátta feladatát.

PÁRTOK ÉS KOALÍCIÓK

A német pártviszonyok a császárkorhoz képest még összetettebbé és szétforgácsoltabbá váltak, ami nem tett jót a parlamentarizmusnak. A közepesnél kisebb méretű Hessen-Nassau államban az 1932-es parlamenti választásokon például 34 párt indult. Az eredeti „ötös” pártrendszer (konzervatív, katolikus, nemzeti liberális, liberális-demokrata, szociáldemokrata) „kinyílt” a szélsőbal- (KPD) és a szélsőjobboldal („népi”-antiszemita csoportok) felé. A Bajor Néppárt kiválása a Centrumból a regionalizálódás erősödését mutatja. A liberális pártok visszaesése már a világválság előtt feltartóztathatatlannak tűnt – a folyamat haszonélvezői egyelőre nem a nácik, hanem a középosztályt szervező „töredékpártok” voltak; egyik jellegzetes képviselőjük, a Gazdaságpárt [Wirtschaftspartei] például országosan 4–5 százalékos eredményt ért el. Egy másik, 1930 körül határozottan kirajzolódó tendencia a pártok jobbratolódása volt. A demokrata DDP

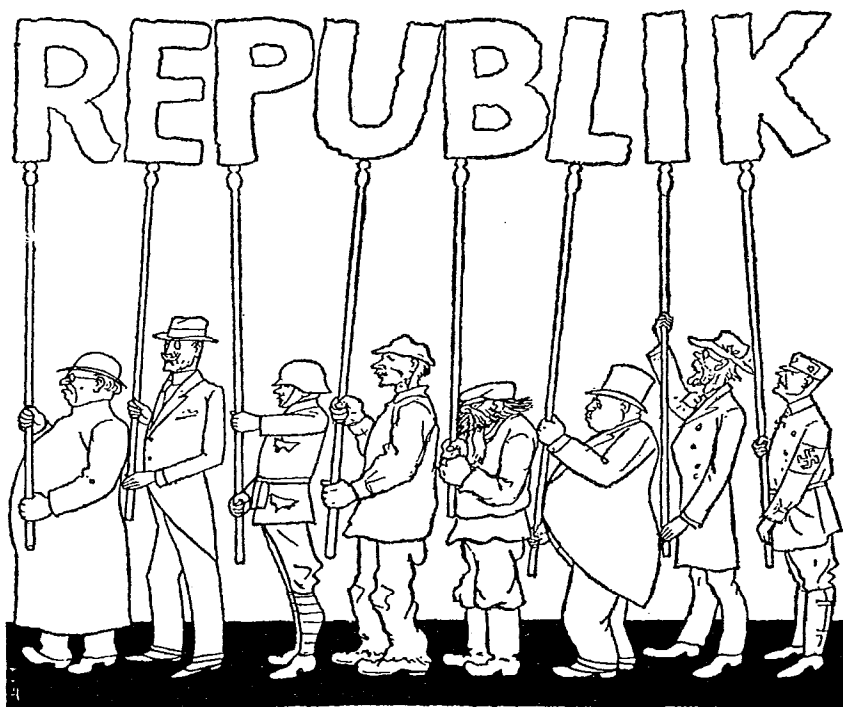
Állampártra [Staatspartei] változtatta a nevét, és felfedezte a korporatív (rendies) társadalomszervezés iránti fogékonyságát – de ez sem mentette meg a jelentéktelenségbe süllyedéstől. A nemzeti liberális DVP Stresemann halála után ugyanúgy jobbra tartott, mint a Centrum Párt Wilhelm Marx lemondása után. A pártpaletta jobb szélén – a konzervatívok utódpartjaként – a német nemzetiek [Deutschnationale Volkspartei, DNVP] fenntartották sovinszta-antiszemita irányvonalukat. „Pártunk az marad, ami volt: monarchista és népies, keresztény és szociális. Céljaink változatlanok, mint a nevünk: német és nemzeti. Dicsőséges színünk a fekete–fehér–piros¹² marad; akaratunk szilárdabb, mint valaha: Németországot megszabadítani a zsidóuralomtól, a franciauralomtól, a demokratikus tőkeuralomtól és a parlamenti klikkektől” – szögezte le az 1924-es pártprogram. A DNVP élére 1928-ban a sajtómágnás és filmcézár Alfred Hugenberg került, akit – egy ideig – csak a személyes ellenszenv tartott vissza a Hitlerrel való nyílt és tartós együttműködéstől.

A szociáldemokrácia, a tulajdonképpeni „rendszerfenntartó” párt¹³ helyzete egyre bonyolultabbá vált. Elkötelezte magát a reformok és a parlamenti demokrácia mellett, de – részben a kommunista párt vonzása miatt – marxista-osztályharcos jelszavait sem adta fel. Az a nagy dilemma állt e mögött, hogy az SPD munkáspártként vagy néppártként definiálja önmagát. A „Rubicon” végül nem lépte át: még harminc évig munkáspárt maradt. A gyakorlatban – az általános jobbratolódás és a parlament tekintélyvesztése közepette – egyre nehezebben tudta eldönteni, hogy csatlakozzon-e a polgári koalíciókhoz vagy inkább ellenzékbe vonuljon.

Mindez nem könnyítette meg a pártok együttműködését és koalícióját, amire pedig rászorultak (volna). A német pártokat már 1918 előtt is a világnézeti alapokhoz való ragaszkodás, a gyakorlatias kompromisszumok elutasítása jellemezte. Ez a tulajdonságuk 1918 után sem sokat változott, így a weimari koalíciók rendkívül törekenynek bizonyultak: 1919 és 1933 között Németország húsz kormányt használt el – bukásuk olykor képtelen és komolytalan okok miatt következett be. Az 1924 utáni viszonylagos nyugalom időszakában előtérbe került a „szimbolikus” politizálás: a fejedelmi vagyonok kárpótlása, a zászlóügy (a köztársasági hagyományt jelképező fekete–piros–arany legyen-e, vagy a monarchisták fekete–fehér–piros

¹² A fekete–fehér–piros a Hohenzollernnek színe volt.

¹³ A rendszert fenntartani, illetve támaszni a vokssok mellett a pártok félkatonai osztagaival lehetett. Ilyen volt a köztársaságpárti – az SPD-hez kötődő – Reichsbanner, a köztársaságellenes veteránszervezet, a Stahlhelm, a náci párt rohamosztaga, a Sturmabteilung (SA), illetve a kommunisták Vörös Frontharcos Szövetsége. A párhadseregek nagymértékben felelősek voltak a politika eldurvulásáért.

A weimari köztársaság gondjai: „Ők hordozzák a cég tábláját, de ki hordozza a szellemét?” kérdezi Thomas Heine karikatúrája. Érdekes, hogy a rajzon egy horogkeresztes náci is feltűnik, de még érdekesebb, hogy a karikatúra 1927-ben, a weimari demokrácia „legjobb” évében készült.

színei) és a csatahajó-építés, amellyel Németország nagyhatalmi voltát lehetett bizonyítani.

A weimari Németországban nem alakult ki igazi parlamenti váltógazdaság, modern néppártok sem jöttek létre. Az első (osztálykorlátokon átívelő) valóban modernnek mondható német néppárt Adolf Hitler náci pártja volt, amely a rendszer elleni tiltakozás terméke volt. Elmondható továbbá, hogy a nagy háború egyik hatásaként a politika „militarizálódott”, nyelve mintha a harcosok „élményeire” rezonált volna. A *Gewissen* (Lelkiismeret) című hetilap 1922-ben így jelölte meg a német ifjúság előtt álló feladatot: „Vissza akarjuk kapni az élményt. [...] Nem kell szégyellnünk magunkat, mert az, ami történt, jó volt. Az az ifjúság, amely az életet szkeptikusan, keserűn és elítélően megtagadta

és unalmasnak találta, a hosszú csaták magányában ismét megtalálta a Hitet és a Hazát. [...] Ám a csalás csak akkor érhet véget, ha visszatalálunk a vérrel megfizetett Sorsközösség ama nagy élményéhez, amellyel a háborút elkezdtük. [...] Még nem tudjuk, melyik nemzeték hivatása ez. De a nagy háború mítosza élni fog a szívekben, és a halottak sírjai ki fogják jelölni az új Szabadság felé vezető utat.”

A WEIMARI KÖZTÁRSASÁG ARANYKORA

A rövid ideig tartó weimari aranykorban a gazdaság teljesítménye 50 százalékkal nőtt; 1927-ben némileg meghaladta az 1913-as szintet. Közelebbről nézve azonban az eredmények kevésbé voltak biztatóak: a növekedés döntően az exportágazatokra¹⁴ korlátozódott, s 1928–1929-ben újabb visszaesés jelei mutatkoztak. Az életszínvonal továbbra sem érte el az 1913-as szintet – különösen a középrétegek szenvedték meg a háború és az infláció éveit –, a munkanélküliség viszont mindvégig a háború előttinél magasabb volt. A munkavállalók 30,5%-át még 1925-ben is az agrárszektor foglalkoztatta. Ráadásul a német gazdaság a rövidtávú amerikai hitelek miatt egyoldalúan az Egyesült Államok gazdaságához kötődött – igaz, ez 1929-ig nem tűnt veszélyesnek.

Weimar szociális demokrácia volt, a jóléti kiadások (reálértékükön) 1913 és 1929 között tizenháromszorosukra nőttek. Szociális lakásépítésre a nemzeti jövedelem jóval nagyobb hányadát fordították, mint katonai kiadásokra; az oktatás és az egészségügy korszerűsítésére is komoly összegeket költöttek. Az oktatás és a tudomány „stratégiai ágazattá” vált: „Németország számára a tudományos hegemónia fenntartása legalább annyira szükséges, mint a hadseregének kiválósága. Németország tudományos presztízsének hanyatlása minden más területen is hatással lenne az ország hírnevére és befolyására, és akkor az elsődleges gazdasági hatásokat nem is említettük” – állapította meg a porosz Oktatási Minisztérium. (Hasonló nézeteket vallott a hasonló helyzetű Magyarország kultuszminisztere, Klebelsberg Kunó gróf.) Egy 1927-es törvény teljessé tette a társadalombiztosítást, amennyiben fél évre biztosította a munkanélküliek segélyezését. (A kommunista párt – a jobboldallal együtt – elutasította a „megalázó alamizsna” megszavazását.) Ami az állami bevételeket illeti, Erzberger pénzügyi reformjai nyomán az adóztatás mértéke 9-ről 18 százalékra nőtt, de a legjobb években sem fedezte a jóléti kiadásokat. Nemcsak

¹⁴ Németország 1913-ban 13,2 százalékkal, 1928-ban 9,1 százalékkal részesedett a világ exportjából.

a konzervatív politikusok és a vállalkozók prűszkölték emiatt, a mai történészek is „túlfejlett” jóléti államot emlegetnek, amelynek terheit a korabeli Németország – különösen az 1929-es világválságtól kezdve – nem bírta el.

1929-ben már több téren mutatkoztak a válság jelei. A mezőgazdaságban felgyorsult az árak esése, a gazdák elégedetlenkedtek. Öt év után először fordultak elő véres összecsapások: a május elsejei berlini kommunista tüntetésnek 31 halottja és több mint száz sebesültje volt. Újra felizzott a jóvátételek körüli belpolitikai harc. Az Owen D. Young amerikai bankár vezette bizottság lényegesen csökkentette Németország pénzügyi terheit, a törlesztést pedig 1988-ig toltá ki. A szélsőjobboldal agitációja azt hangoztatta, hogy „még a harmadik generáció is Versailles-ért fog robotolni”. Hitler csatlakozott Hugenbergék és más szélsőjobboldali szervezetek kampányához, így az 1923-as müncheni fiaskót feledtetve ismét a figyelem középpontjába került. A Young-tervet aláírták és ratifikálták ugyan, de ez sem sokat segített a köztársaságon.

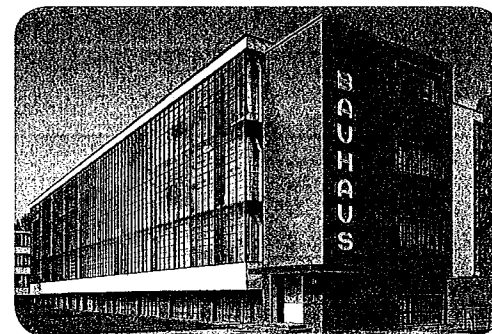
Németország 1919 és 1931 között – a jóvátételi fizetések leállításáig – 25 milliárd márkát fizetett ki a szövetségeseknek; az összeg felét készpénzben. Ehhez járult 14,5 milliárd márka a megszállás költségeire. Hogy ez az összeg sok vagy kevés, hogy a németek vajon képesek lettek volna többet fizetni vagy sem – Keynes *A béke gazdasági következményei* című nevezetes műve (1920) óta vég nélküli viták tárgya. A Németország által felvett kölcsönök összege mindenesetre magasabb volt a jóvátételeknél, ami azért megkérdőjelezi a jóvátételek katasztrofális hatásáról szóló elméleteket.

TÖMEGKULTÚRA ÉS KULTÚRKRITIKA

Bauhaus és expresszionizmus, mélylélektan és „frankfurti iskola”, tudásszociológia és relativitáselmélet, mozdulatművészet és szabad szexualitás, atonális zene és némafilmek, Dada és új tárgyiasság: Weimar nemcsak politikai válságokat, hanem – különösen a húszas évek második felében – kimagasló szellemi teljesítményeket is jelentett. „A háború és az infláció tíz éve után a határokon ismét kikukucskáló németeknek a barátságos nagyvilág – amely jól táplált és civilizált volt – szó szerinti és átvitt értelemben is világosan a tudomásukra hozta hosszú bezártságuk tüneteit” – írta a filozófus Helmuth Plessner.

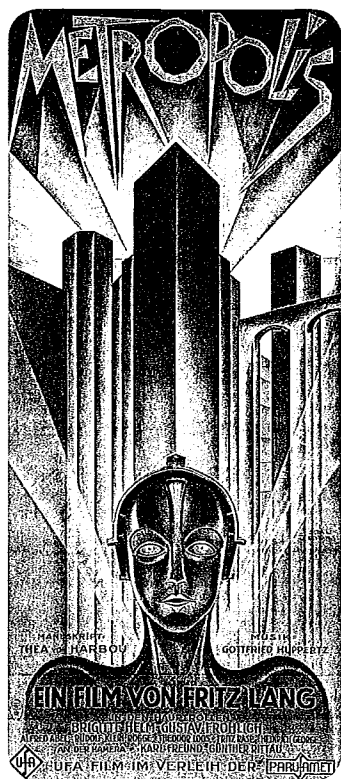
A varázshegy 1925-ben jelent meg, Krakauer híres esszéi, Heidegger főműve, a *Lét és idő*, továbbá Fritz Lang *Metropolis* című filmje 1927-ben, a *Nyugaton a helyzet változatlan*, valamint a *Koldusopera* 1928-ban. Németországban készült az első tévéadás, itt adta át Konrad Adenauer kölni főpolgármester – és nem Hitler! – az első európai autópályát, itt építették a legnagyobb repülőgépeket és a leggyorsabb autókat. A művészeti avantgarde már a vilmosi korszakban megjelent, de 1918 előtt nem tudta áttörni az akadémikus konzervativizmus korlátait. Új kisugárzásának jeleként Bartók Béla 1927-ben Kölnben mutatta be *A csodálatos mandarint* – Budapesten képtelenség lett volna – igaz, a botrányt követően Adenauer főpolgármester betiltotta a további előadásokat.

A dessai *Bauhaus*, Walter Gropius műve a két világháború közötti modernizmus jelképe lett. A funkcionális és internacionális építészeti iskolájának 1925-ben politikai okok miatt kellett Weimarból Dessaubá, végül onnan rövid időre Berlinbe költöznie. A Bauhaust 1933-ban a náciak számolták fel, alkotói szétszéledtek a nagyvilágban.

Berlin – 1920 óta a négymillió lakosú Nagy-Berlin – a világ egyik kulturális fővárosává vált, ahol Max Reinhardt és Fritz Lang rendezett, Kleiber, Furtwängler, Klemperer, Fritz Busch és Bruno Walter vezényelt – olykor egy időben. A városközpontban toronyházak épültek, áruházak, mozik, jazz-klubok, bárók és kabarék nyíltak.¹⁵ 1933-ban már a nagyvárosi háztartások felében volt rádió – falun még csak tíz százalékukban. Sűrűn emlegették az élet felgyorsulását, „eltömegesedését”, „amerikanizálódását”: Walther Rathenau szerint a Spree-parti Athén átadta helyét a Spree-parti Chicagónak. Igaz, a filmrendező Ernst Lubitsch hozzátette, hogy „Németország és a Kurfürstendamm két teljesen különböző dolog”, amivel a vidéki Németország konzervatívabb

¹⁵ A weimari kultúra „dekadens” és „erkölcstelen” vonásai, különösen a nők új szerepei és szokásai (rövid szoknya, bubifrizura, dohányzás stb.) sok bírálatot váltottak ki. Egy 1930-as közvélemény-kutatás szerint a megkérdézett városi munkások és alkalmazottak kétharmada ellenezte, hogy a férjzett nők dolgozzanak. Ugyanilyen arányban utasították el a nemi felvilágosítást, és csak egyharmaduk vallotta, hogy verés nélkül is lehet gyereket nevelni. Egy vidéki felmérés még konzervatívabb értékek dominanciáját mutatta volna.

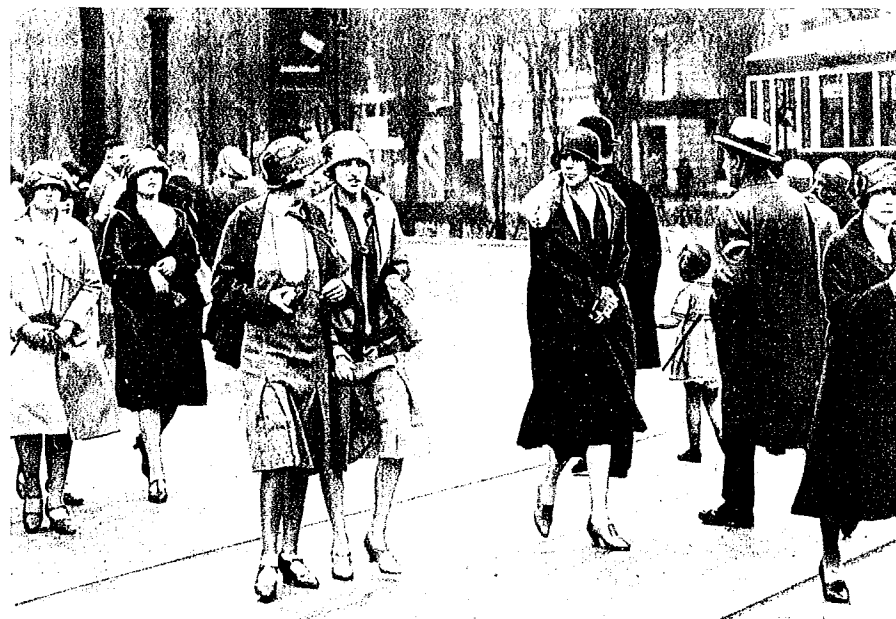
Az 1927-es plakát Fritz Lang világhírű filmjét, a *Metropolist* hirdeti. 1933 után Lang is az Egyesült Államokban folytatta rendezői pályafutását.

rűsödtek, hogy a kutatók egyenesen „konzervatív forradalomról”, „reakciós modernizmusról” vagy „forradalmi nacionalizmusról” beszélnek. Az egyik sokat idézett szerző Oswald Spengler, aki a nietzschei ihletésű kultúrpeszimizmust a német kiválasztottságtudattal örvöztette; a másik Ernst Jünger, aki háborús élményei hatására a modern technikára és a német erényekre épülő harcos-elitista ideológiát konstruált. Hasonlóan gondolkodó társaikkal együtt ők is a náciizmus szellemi előkészítőinek tekinthetők, noha mindketten a mozgalmon kívül maradtak. A kor harmadik fontos gondolkodója az államjogász Carl Schmitt volt, akinek *Alkotmánytana* a parlamentarizmussal szembeni „vezérdemokrácia” igényét fogalmazta meg.

ízlésére utalt. Ha túlzás is a modern szellem elszigeteltségét, a „kívülállók” kultúráját emlegetni, azért a kulturális szakadékok megmaradtak.

„Berlin a mai Európa Bábele: nem nagysága, hanem tempója teszi azzá. Tempó – ez maga is berlini szó; legalább ottani időzésem alatt minduntalan hallottam ezt a szót: mert különös öntudatosság lakik e német Babelban. A város büszke tempójára. Utcái nyílegyenesen söpörnek szét a házak között, s szinte a nyíl gyorsaságával is, széles teret szakítva e tempónak. Autók cikáznak, végtelen autósordák áramlanak, lángbetűk lüktető fény-árnyában. Amerika ez – mondja itt mindenki. Még a magyar is, ha Berlin lakója, szívesen hivatkozik evvel az európai Amerikával; mily hamar és fölénytel veri új város létére a régi-eket! milyen tudatosan és mondhatni német alapos-sággal sajátítja el és licitálja túl Párizs erkölcsi szabadságát és New York technikai iramát! Nem köti hagyomány, nem nehezíti ballaszt” – számolt be élményeiről Babits Mihály a *Pesti Napló*-ban (1929. 03. 31.).

Az avantgarde sokféleségében is a baloldalhöz, a köztársasághoz kötődött. Ugyanakkor a világháború után a demokráciával szembenálló szellemi irányzatok is olyan mértékben korsze-

Modern berlini hölgyek térdig érő szoknyában, rövid hajjal, fiús kalapban az 1920-as évek végén

A „konzervatív forradalom” közös nevezőjét megtalálni – a parlamentáris demokrácia, a liberalizmus és a „gyökértelen” avantgarde heves elutasításán túl – szinte reménytelen vállalkozás, bár a népi-faji [völkisch] nacionalizmus, az irracionális romanticizmus és az etatizmus az irányzatok többségében jelen volt. Az avantgarde és általában a „weimari szellem” polgárpukkasztással, polgárelenességgel tüntetett, mégis rengeteg szállal kapcsolódott a polgári kultúrához. A reakciós modernizmustól távol állt a polgárpukkasztás, szelleme mégis a polgári értékek tagadását, valamiféle új barbarizmus igenlését jelentette.

A VILÁGVÁLSÁG ÉS A NÁCIK FELEMELKEDÉSE

1929. október 3-án, 51 éves korában elhunyt Stresemann külügyminiszter, a köztársaság legkarizmatikusabb politikusa – halála előtt azt üzent Geneviève Tabouis francia sztárriporternek, hogy inkább Adolf Hitlerhez menjen interjút készíteni. Három héttel később bekövetkezett a New York-i tőzsdekrach, amelynek hatását – az amerikai kölcsönök visszavonása miatt – Németország azonnal megérezte.

A nagy gazdasági világválság az Egyesült Államok mellett Németországot érintette a legsúlyosabban. A munkanélküliek száma 1929 ősze és 1930 ősze között 1,3 millióról hárommillióra szökkent. Újabb egy év elteltével 4,3 millióan, 1932/1933 fordulóján – a mélypontra – több mint hat millióan voltak állás nélkül.

Közel kétévi kormányzás után 1930 márciusában – formálisan a munkanélküli hozzájárulás fél százalékos emelése körüli vita miatt [!] – felbomlott a szociáldemokrata Hermann Müller vezette nagykoalíció, a weimari köztársaság utolsó parlamentáris kormánya. Valójában az egymástól távolodó pártok egyike sem akarta „menedzselni” a válságot, miközben a gazdasági elitek és maga Hindenburg elnök (tanácsadóival) már jó ideje a szociáldemokráciának a hatalomból való végleges kiszorításán munkálkodott. Hindenburg a Centrum-párti Heinrich Brüninget, egy világháborút megjárt „aszketikus aggregényt” bízta meg az új, kisebbségi kormány vezetésével. A közvélemény Hindenburg-kabinetéről beszélt, mert Brüning szükség esetén – az alkotmány nevezetes 48. cikkelye alapján – elnöki rendeletekkel kormányozhatott. Egyik rendeletét a Reichstag utólag érvénytelenítette, ezért Brüning új választásokat írt ki. A kancellár könnyelműségét nehéz megmagyarázni, hiszen a háttérbe szorított parlament még két évig együtt maradhatott volna, viszont több tartományi választáson már előretörték a szélsőséges pártok. Thüringiában a nácik 1930 elején megszerezték a belügyminiszteri posztot.

Az 1930. szeptemberi választások eredménye óriási meglepetést okozott: magas részvétel mellett a náci párt a voksok 18,3%-ával 6,4 millió szavazatot és 107 mandátumot szerzett, így az SPD mögött a második helyen végzett. (1928-ban még 2,6%-kal és 12 mandátummal kellett beérnie, vagyis csaknem megtízszerezte parlamenti helyeinek számát.) Hitler egy csapásra komoly tényezővé vált a német, sőt az európai politikában. Jól szerepelt a KPD is, amely 4,6 millió szavazattal (13,1%) 77 képviselői helyhez jutott – az összes többi párt súlyos vereséget szenvedett. „A nemzetiszocializmus a haldokló német alsó-középosztály által kiváltott lázas jelenség; betegségének mérge azonban évtizedekre megnyomoríthatja Németországot, sőt Európát. Ezt az osztályt nem lehet megmenteni, de haláltusája újabb borzalmas nyomort és szenvedést hozhat egész Európára” – jegyezte fel naplójában Harry Kessler gróf a választást követő napon.

A náci képviselők barna SA-egyenruhában vonultak be a Reichstagba, hogy a képviselői immunitás birtokában dacoljanak a párthadseregek visszaszorítása

érdekében bevezetett poroszországi egyenruha-tilalommal. (Az SA létszáma az 1931-es évben 87 000-ről 260 000-re nőtt: megháromszorozódott.) Alig tíz nappal a választások után Hitlernek tanúként kellett megjelennie a Reichswehr három fiatal tisztjének ulmi hazaárulási perében, akiket azzal vádoltak, hogy náci eszméket hirdetnek a hadseregben. Hitler eskü alatt kijelentette, hogy pártja csakis törvényes úton veszi át a hatalmat. Az elnöklő bíró ekkor hivatkozott korábbi szavaira, miszerint a nácik győzelme esetén „fejek fognak hullani”, s Hitler hozzátette, hogy a rendes törvényhozás útján fogják felelősségre vonni „1918 novemberének vétkeseit”, tehát törvényes módon járnak majd el.

A náci párt elődjét, a Német Munkáspártot [Deutsche Arbeiterpartei, DAP] 1919-ben Münchenben alapította Anton Drexler lakatos. A jelentéktelen „völkisch” pártocská (kasszájában 7,50 birodalmi márkával) egyike volt annak a hetvenháromnak, amelyek 1918 és 1920 között alakultak: egyedül Münchenben, ahol a tanácsköztársaság óta hisztérikusan rettegtek a bolsevizmustól, legalább tizenöt működött belőlük. Adolf Hitler tizedes 1919 őszén 55. számú tagként lépett be Drexler pártjába, ahol hamarosan felfigyeltek nem mindennapi szónoki képességeire. Hitler életének első harminc évéről kevés biztosat tudunk. Gyenge testalkatú, hirtelen haragú, akaratos, a nőkkel szemben félénk, vidámságra, fesztelen együttlétre képtelen ifjú lehetett. Művészi ambícióiban csalódott, tanulni nem szeretett, a rendszeres munkát kerülte. Bécsben szedte fel a Nagy-Németország gondolatot, a fajok harcának és a fajnemesítésnek az eszméjét, valamint a politikai néptribunok és fáradhatatlan pártszervezők iránti csodálatát. A Mahler vezényelte operaelőadásokon vált Wagner-rajongóvá. Az élehetetlen, kallódó fiatalember megtanulta gyűlölni a parlamenti demokráciát, Bécs „faji Babelét” és általában a Habsburgok soknemzetiségű birodalmát. Megismerte a „Heil!” köszöntést, a horogkereszt „árja” szimbólumát, és hallott arról az elgondolásról is, hogy a cigányokat az alsó karjukra tetovált számmal kellene megjelölni. Azonban semmi nem utal arra, hogy politikai pályára akart lépni vagy antiszemita nézeteket vallott volna. 1913-ban Münchenbe települt, hogy ne kelljen az osztrák hadseregben szolgálnia. A boldog megkönnyebbüléssel fogadott világháborúban bátor ezredküldönc [Meldegänger] volt; megsebesült, kitüntették – mégis csupán az altiszti rangig jutott: egy jelentés szerint „a vezetői képességek hiánya miatt”.

A fordulatot feltehetően a világháború utolsó évei és az 1918–1919-ben Münchenben átélt élmények jelentették. Hitlerben új gyűlöletek ébredtek a „novemberi

árulók”, a marxisták és a zsidók ellen – utóbbi kettő lényegében együtt testesítette meg a fő ellenséget –, s a kusza egyveleg, amelyet kitűnő memóriájában elraktározott, „sziklaszilárd világnézetté” állt össze. Helyet kaptak benne pángermán és világhatalmi eszmék, szociáldarwinizmus és rasszizmus, antiszemitizmus és antimarxizmus. E ponton talán hihetünk *Mein Kampf* („Harcom”) című önéletrírásának¹⁶: elhatározta, hogy harcolni fog, politikus lesz. Ezzel egyúttal elkerülte, hogy leszerelve ismét nyomorba süllyedjen. Helytálló megállapítás, hogy Hitlernek – aki híjával volt minden emberinek: iskolának, hivatásnak, szerelmeknek, barátoknak, családnak, házasságnak, gyermeknek, aki egyetlen idegen nyelven sem tudott, és sohasem járt külföldön – a politika magát az életet helyettesítette.

Hitler fellépései tömegeket vonzottak, hamarosan a DAP legismertebb tagja lett. 1920-ban már ő fogalmazta a 25 pontos pártprogramot (ez mindvégig változatlan maradt, Hitler nem tulajdonított neki fontosságot), majd az ő követelésére változtatták a párt nevét Nemzetiszocialista Német Munkáspártra [Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei, NSDAP – röviden: náci párt]. 1921-ben létrehozták a párt fegyveres osztagát, az SA-t [Sturmabteilung, „rohamcsapat”], és ugyanebben az évben Hitler elérte, hogy az NSDAP szinte korlátlan hatalommal felruházott vezetője legyen. 1922-ben a náci párt Bajorország-szerke megvetette a lábát; egy szimpatizáns már a német Mussolinin látta Hitlerben. Kialakultak a szélsőséges mozgalmakban központi szerepet játszó szimbólumok és hatásadás technikák: a barna ing, a karlendítés, a horogkeresztes zászló – ezt Hitler, az elvetélt képzőművész maga tervezte –, a gyűléseket, szónoklatokat övező rítusok és a Führer („vezér”) kultusza. 1926-tól az NSDAP-ban kötelezően „Heil Hitler!”-rel kellett köszönni. Az 1923-as „sörpuccs” kudarca és a börtönben töltött egyetlen esztendő nem változtatta meg Hitler „megingathatatlan” nézeteit, de taktikáját igen: eldöntötte, hogy a legalitás látszatát megőrizve, a konzervatívokat megnyerve hosszabb úton tör hatalomra. „Bemegyünk a Reichstagba, hogy a parlamentarizmus fegyvereivel harcoljunk a parlament ellen” – fogalmazta meg a feladatot Hitler rajongója, Joseph Goebbels. A propaganda és az organizáció az addiginál is nagyobb szerepet kapott. 1925-ben Hitler újjászervezte pártját, majd az 1929-ig

¹⁶ A *Mein Kampf*ot Hitler a müncheni sörpuccs után, a kényelmes landsbergi börtönben diktálta helyettesének, Rudolf Hessnek. Állítólag azért vették rá az írásra, hogy így vessenek véget vég nélküli monológjainak. A *Mein Kampf* 1933 utáni számtalan kiadása egyébként gazdag emberre tette szerzőjét. Minden házasságot kötött pár kapott belőle egy-egy példányt.

tartó időszakban a félkatonai–„völkisch” csoportok fokozatos beolvasztásával az egész szélsőjobboldal vezérévé vált.

A náci párt nagy áttörése 1929 második felében, a válság első jeleivel egy időben következett be, kemény munka eredményeként. Az 1930-as kampány utolsó négy hetében harmincezernél több választási gyűlést tartottak, 1932-ben legalább kétszer annyit. A pártközpont – gyakorlatilag a kiváló szervező Gregor Strasser – nyilvántartotta és utasításokkal látta el a szónokokat. Külön minta-szövegek készültek a nyugdíjasok, a hadiözvegyek, a fiatal munkások, a mezőgazdasági dolgozók, az értelmiségi nők, a polgárok, a hadirokkantak, sőt a kommunista-szimpatizánsok számára; a választások előtt küldött személyes levelek az általános gondok mellett helyi sérelmeket is tárgyaltak. A náci szakmai szervezeteket alapítottak (nemzetiszocialista orvosok, jogászok, tanárok stb. szövetségei), rátelepedtek a kisvárosi klubokra, kocsmákra, egyesületekre (utóbbiakból például a tízezer lakosú szászországi Northheim városában 161 működött) és ünnepségekre, s így a politikától addig érintetlen rétegeket is magukhoz vonzották.

Először a trösztök és áruházak által fenyegetett kisiparosok–kiskereskedők és a zsidó értelmiség konkurenciájától tartó egyetemi hallgatók fordultak feléjük – az antiszemita propaganda is ezekben a körökben hatott igazán. Az egyetemi diákság országos szervezete volt az első és egyetlen, amelyben a náci jóval hatalomra kerülésük előtt – 1931 nyarán – megszerezték a vezetést. Ezzel egyidőben a mezőgazdasági válság által sújtott parasztgazdák körében hódított a náci „vér és talajgyökér” [„Blut und Boden”] ideológiája. A gazdasági válság mélyüléseivel az értelmiségi középrétegek (hivatalnokok, tanárok stb.) nagyobb, végül a munkások kisebb része is az NSDAP támogatója lett. Figyelemre méltó, hogy a világválságig erősen „ideologikus” náci párt 1929 után pragmatikusabbá vált, például a zsidókérdéssel szinte kizárólag belső pártrendezvényeken foglalkoztak. Hitler beszédei a versailles-i és a weimari rendszert, a bankokat és az áruházakat ostromozták, a középosztály megmentését, Németország újjászülését, a pártok és osztályok ellentétein felülemelkedő „új népközösség” [Volksgemeinschaft] megteremtését hirdették. A legsűrűbben használt kifejezések a „harc”, a „faj”, a „sors”, a „megmentés”, a „megváltás”, a „küldetés” voltak.

A náci párt tiltakozásból fogant néppárt volt – a világválság nélkül nyilván nem lehetett volna azzá, ám a válság önmagában nem elégséges magyarázat.

(1932-ben a dán vagy a norvég munkanélküliek aránya a németországgal azonos szintet ért el.) A náci egy kivételes pillanatban – nem kizárólag demagógiájuk és propagandájuk révén – egészen ellentétes tömegigényeket tudtak kielégíteni: nemzetiek és szocialisták, plebejusok és elitisták, forradalmárok és rendpártiak, radikálisok és konzervatívok, modernek és reakciósook voltak egyszerre¹⁷ – vagy legalábbis mindezeket elhitették magukról. Vezérükben a fanatikus messiás jól megfért a cinikus nihilistával. E kivételes állapotot Bibó István „német hisztériaként” jellemezte – a Weimarból kiábrándult szellemi elit jelentős képviselői¹⁸ és milliós tömegek találkoztak valamilyen pártok nélküli népuralom, politikamentes demokrácia, egy megváltó vezér által irányított új népközösség és új birodalom iránti vágyban.

ELNÖKI KORMÁNYOK – A PARLAMENTARIZMUS FELSZÁMOLÁSA

Az 1930-as választások után nem lehetett visszatérni a „normális” parlamenti rendszerhez – Hindenburg maga is állandósítani akarta az elnöki kormányzást. A parlamenti patthelyzetben a szociáldemokraták tolerálták Brüning kormányát, mivel ettől függött a szociáldemokrata Otto Braun vezette poroszországi koalíció fennmaradása. Az SPD legalább annyira tartott a kommunistáktól, mint a náciaktól – ez lehetett a pártban eluralkodó bénultság legfőbb oka. Olyan kormányt, illetve politikát kellett eltérniük, amely egyre kevésbé volt az övék, hogy ezáltal elkerüljék a legrosszabbat, a nyílt polgárháborút. Maga Brüning mindent egy lapra, a jóvátételek megszüntetésére tett fel. Ennek érdekében

¹⁷ A náci a „rög” és a „talajgyökér” iránti rajongásuk mellett (vagy ellenére) istenítették a modern technikát. „Korunk egyszerre romantikus és acélos” – mondta Goebbels. Több volt ez szimpla megtevesztésnél: a náciizmus radikálisan, olykor forradalmian modern stílusban fordult szembe a modernizáció társadalmi hatásaival.

¹⁸ A filozófus Martin Heidegger belépett a náci pártba, elvállalta a freiburgi egyetem rektori tisztségét, Hitlert „a jelen és a jövő egyetlen német valóságának és törvényének” nevezte, magánleveleit „Heil Hitler!” üdvözléssel zárta. Őt a náciizmus forradalmi oldala vonzotta. A jogtudós Carl Schmitt – aki még Ernst Röhm és társai meggyilkolására is talált jogi igazolást – a rendpártját látta az NSDAP-ban. Talán több mint véletlen, hogy a „hisztéria” szót Bibón kívül a Christopher Isherwood angol író is használta azon történetek egyikében, amelyeket 1932-es berlini élményeiről írt (és amelyekből később a *Kabaré* című film készült).

a végtelenségig takarékos deflációs politikát folytatott, és elzárkózott mindennemű gazdaságélénkítéstől, hogy ezzel is igazolja: a nyomorgó Németország nem tud fizetni. A kancellár 1931 nyarán elérte, hogy a Hoover amerikai elnök nevéhez fűződő moratórium egy évre felfüggesztette, majd 1932 nyarán a lausanne-i konferencia végleg leállította a jóvátételi fizetéseket. Igaz, a sikeres operáció közben a beteg – Németország – kiszenvedett.

Brüning a válságot az állam konzervatív-tekinélyelvű átalakítására akarta felhasználni, miközben a revízió és a megfelelő „életér” [Lebensraum] emlegetésével külpolitikai téren is messze távolodott Stresemann örökségétől. De a náciakat azért kívül akarta tartani a kormányon.

A válság mélypontján, 1932-ben a német politika három „színtéren” zajlott: az utcán, a pártokban és az elnököt befolyásolni akaró elitek körül. A párhadseregek csatái úgyszólván az élet részévé váltak – az SA-legények és a KPD-aktivisták brutalitása csak az 1932. júliusi választások előtti hónapban 86 halott és legalább ezer sebesült áldozatot követelt. Augusztusban a kormány bevezette a szükségállapotot, amely a halálbüntetést kiterjesztette a politikai gyilkosságok elkövetőire. Órákkal a rendelet életbe lépése után részeg SA legények a sziléziai Potempa faluban megtámadták a KPD egy munkanélküli lengyel hívét, s anyja szeme láttára meglőtték, majd agyonrugdosták. A négy gyilkost a bíróság – Hitler fenyegetései ellenére – halálra ítélte, majd büntetésüket mégis életfogytiglani fegyházra enyhítették. Minden jel arra mutatott, hogy Németország a polgárháború küszöbén áll. A választások felértékelődése – 1932 folyamán a németeknek öt országos és még több helyi választáson kellett részt venniük – paradox jelenség, hiszen a Hindenburg körüli kamarilla¹⁹ a parlamentáris rendszert tekinélyelvű kormányzattal, a náci és a kommunista párt diktatúrájával akarta felváltani.

¹⁹ A Hindenburg körüli informális csoport állandó tagja volt fia, Oscar von Hindenburg és titkára, Otto Meißner – utóbbit az elnök Ebertől örökölte, és később Hitler is átvette tőle. Melléjük elsősorban Papen, Schleicher, valamint kelet-poroszországi birtokszomszédja, Elard von Oldenburg-Januschau tanácsaira hallgatott. Az ókonzervatív porosz agrárlobbi befolyása Hindenburg elnöksége alatt jóval felülmúlta a gazdaságilag összehasonlíthatatlanul erősebb nagyiparos csoportokét; a junkerek mind Brüning, mind Schleicher megbuktatásában főszerepet játszottak, egyúttal lelkes támogatói voltak egy Hitler–Papen–Hugenberg kormánynak.

Berlini járókelők a náci párt plakátját nézik az 1932. áprilisi elnökválasztások előtt. A reményvesztett munkanélkülieket ábrázoló plakát hírhedt jelmondata: „Utolsó reménységünk: Hitler.”

Az elnökválasztáson Hindenburg csak a második fordulóban tudott abszolút többséget szerezni Hitlerrel szemben, aki öt millióval több szavazatot szerzett, mint pártja az 1930-as választásokon. A két fő rivális személye is jelzi a weimari köztársaság jobbratolódásának, „weimarizálódásának” mértékét. Az agg marsallt különösen kellemetlenül érintette, hogy döntően szociáldemokrata és katolikus szavazóknak köszönhetette újabb megbízatását, és egy cseppet sem volt hálás Brüningnek. A tartományi választásokon – Bajorországot kivéve – a nácik győztek. Poroszországban a szociáldemokrata Otto Braun koalíciós kormánya azért maradhatott ügyvezetőként hivatalában, mert a „negatív többségben” lévő (együtt 52 százalékot elért) nácik és kommunisták nem alakítottak közös kormányt.

1932 júliusában ismét Reichstag-választásokat tartottak, bár a parlament feloszlását ezúttal is el lehetett volna kerülni. Már sem a nácik első helye, sem 37,4 százalékos eredménye nem keltett nagy meglepetést. A liberális középpártok eltűntek, a hagyományos jobboldal (DNVP) töredékére zsugorodott, szavazóik inkább az NSDAP-t támogatták. A nácik a túlnyomórészt protestáns északi-északkeleti országrész kisvárosi és falusi polgárainak köszönheték elsöprő sikerüket,²⁰ elsősorban a legfiatalabb (25 év alatti) és az idősebb (65 év feletti) szavazóknak. Bajorországban, ahol a mozgalom született, sosem szerepeltek olyan jól, mint északon. A katolikus területeken még őrizte pozícióit a Centrum

²⁰ A náci propaganda új eszközöket vetett be: Hitler repülőgépen járta Németországot, s így akár 7–8 beszédet is tarthatott egyetlen napon. Hangját gramofon-lemezekre sokszorosították, tömeggyűléseiről filmeket forgattak. A kampányok költségeit jórészt a tagdíjakból fedezték, a nagyiparosok közül – 1933 előtt – elenyészően kevesen pénzelték a nácikat. Az NSDAP 1932 novemberi visszaesése részben a krónikus pénzühiánnyal magyarázható.

és a BVP, a nagyvárosokban az SPD és a KPD. Miután az új Reichstagban a nácik és a kommunisták együttvéve „negatív többségbe” kerültek, a parlament végképp működésképtelenné vált. 1930-ban 94, 1932-ben 13 napig ülésezett; 98, illetve 5 törvényt fogadott el. Az elnöki rendeletek száma 1930-ban 5, 1932-ben 66 volt.

Hindenburg 1932 májusában elbocsátotta Brüninget, aki bukását hasonló intrikáknak köszönhetette, mint két évvel korábban kormányra kerülését: az elnök tanácsadóinak nem volt elég jobboldali, nem lépett fel ugyanolyan energikusan a szociáldemokrata Reichsbanner, mint a náci SA ellen, ráadásul egyik (tervezett) intézkedése sértette a keleti junker birtokosok érdekeit. Jött helyette a Hindenburg szívének kedves, de a politikai életben szinte ismeretlen Franz von Papen és a „bárók kormánya”. Papen gazdaságélénkítő próbálkozásai az ipari és az agrárloobbiknak kedveztek, a baloldali porosz kormány alkotmányellenes elmozdítása [Preussenschlag]²¹ és az ottani demokratikus intézmények felszámolása az egész jobboldal tetszésével találkozott, míg az SA működésének engedélyezésével a kancellár Hitlert akarta megnyerni. Csak a parlamenti többség hiányzott, amely nélkül a parlamentarizmust sem lehetett fölszámolni, de az nagyon: 560 Reichstag-képviselő közül 512-en szavaztak „nem”-mel a „nemzeti koncentráció kormányára”. Hitler sem kért a felkínált alkancellárságból – érezte, hogy nem érdemes osztozni a kormány népszerűtlenségében –, a kancellári tisztséget követelte, ebbe viszont Hindenburg nem egyezett bele. Hitler hazardírozott, mint mindig, de egyelőre sikertelenül – első találkozójuk után Hindenburg állítólag azt mondta, hogy legszívesebben postamesteri vagy állomásfőnöki posztot adna a náci vezérnek.

Az 1932. novemberi újabb Reichstag-választásokon az „összes tartalékait kiemerítő” NSDAP kétmillió szavazatot veszített, így 33,1%-ra esett vissza, ezúttal jóval alacsonyabb részvételi arány mellett. Úgy tűnt, a náci mozgósítás elérte végső határait, sokan a párt szétesését tartották legvalószínűbbnek. A párt kaszaja kiürült. Goebbels 1932 decemberi naplóbejegyzése a legkevésbé sem volt optimista: „Ez az év örökös balszerencsét hozott nekünk [...] A múlt elszomorító, a jövő sötét és baljós; minden esély és remény eltűnni látszik...” Semmilyen jel sem mutatott arra, hogy a nácik hatalomra jutása elkerülhetetlen.

A másik póluson a KPD 16,9%-ra jött fel, azaz már csak 3,5%-kal maradt el a szociáldemokrata párttól. Az eredmény a kommunista vezetők számára

²¹ Az intézkedés nem váltott ki ellenállást. Poroszország „birodalmi biztosa” maga von Papen kancellár lett.

megegyeztetette addigi ultraforradalmi taktikájuk helyességét. Ernst Thälmann – Sztálin téziséhez visszahangozva – kijelentette: „Az SPD és a náci párt ikertestvérek [...] A fő csapást a szociáldemokráciára kell mérnünk.” Paradox módon a nácik hatalomra kerülését éppen népszerűségük csökkenése és a kommunisták előretörése segítette elő – Hitler pártjának felbomlása esetén a jobboldalon nem maradt volna a „kommunista fenyegetést” feltartóztatni képes erő. (A hadsereg nem kívánt beavatkozni.) Hindenburg egyelőre egy újabb nácik nélküli megoldással próbálkozott: decemberben a szürke eminenciás, Kurt von Schleicher hadügyminiszter lépett elő miniszterelnökké. A politizáló tábornok a szakszervezetektől Gregor Strasserig – a Hitlerrel szembeforduló náci alvezérig – ívelő koalíciót akart létrehozni, de tapasztalni kellett, hogy egy kormányt könnyebb megbuktatni, mint működtetni. A nagy intrikustól hetek alatt mindenki elfordult, Hindenburg bizalmát is elvesztette. Érelődött Hitler kancellársága.

Németországban 1930 után már az volt a kérdés, hogy milyen formában bomlik fel a köztársaság, és mi jön utána. Baloldali fordulatban csak a kommunisták hittek. Az SPD-től jobbra állók kitartóan kísérleteztek valamiféle tekintélyelvű megoldással, amelyben a nácik legfeljebb segédcsapatként jöttek számításba. 1932/33 fordulójára világossá vált ennek lehetetlensége: a demokratikus hagyományok ahhoz túl erősek voltak, hogy a régi elitek az 1918 előtti rendszer valamiféle autokrata változatát állítsák vissza. A nácik plebejus-radikális tömegmozgalma nélkül a gyengülő köztársaságnak sem tudták megadni a kegyelemdőfést, és képtelenek voltak bármit is a helyébe állítani, amit a többség támogat. De Hitlernek is szüksége volt Papenre és Hugenbergre: a jobboldali elitek intrikái nélkül milliós szavazótábora sem lett volna képes hatalomra juttatni – ez volt az 1933 januárjában létrejött egyezség, sőt szövetség alapja.

HITLER KOALÍCIÓS KANCELLÁR

A von Schleicher bukását megpecsételő kamarillának végül sikerült meggyőznie Hindenburg elnököt, hogy nincsen más választása, Hitlert kell kinevezni

kancellárrá. A kormánylistát összeállító von Papen (a leendő alkancellár) és a „régiből” számára biztosítékot jelentett, hogy a tíztagú kabinetben csupán két náci kapott helyet – Wilhelm Frick belügyminiszterként és a nagy állás-halmozó²² Hermann Göring tárca nélküli miniszterként –, ugyanakkor Schleicher kormányának négy minisztere megtartotta tárcáját. A Hitlert még mindig alábecsülő Papen bizalmas körben kijelentette: „Egyszerűen felfogadtuk őt [...] Két hónap sem telik bele, és úgy sarokba szorítjuk, hogy visítani fog kínjában.” Hitler egykori elvtársa, Erich Ludendorff tábornok ugyanakkor szenvedélyes szavakkal figyelmeztette Hindenburgot: „Szent német hazánkat kiszolgáltattad minden idők egyik legnagyobb demagógjának [...] A jövő nemzedékek a sírodban is meg fognak átkozni ezért.” Hugenberg, a DNVP vezére – aki az új kormányban gazdasági miniszter lett – amiatt aggódott, hogy Hindenburg az immár kormányra került Hitlert új választások kiírására is felhatalmazta. A kancellárjelölt mindenesetre becsületszavát adta, hogy a választások után is együtt fog működni koalíciós partnereivel. 1933. január 30-án a Hitler-kormány letette az esküt. „És most, Uraim, Isten nevében előre!” – zárta le a rövid ceremóniát a birodalmi elnök.

Hitler kancellári kinevezésének éjszakáján az SA fáklyás tömegfelvonulást rendezett. A náci propaganda a „hatalom megragadásáról” [Machtergreifung] harsogott; az elitek alkujának eredményeként végbement kormányváltást „nemzeti forradalomnak” állította be. „Az 1789-es évet ezennel kiiktattuk a történelemből” – jelentette ki Goebbels doktor. Hitler valójában egyelőre „elnöki kabinet” élén állt. Kancellársága a jobboldali elitek számára eleinte semmiféle cezúrát nem jelentett, mivel folytatta a Papen, sőt egyes területeken már Brüning által megkezdett irányvonalat: a demokratikus intézmények fölszámolását, a revízió felé mutató külpolitikai irányváltást és a munkahelyteremtő gazdaságélénkítést. Akárcsak korábban Papené, az új kabinet is a „nemzeti koncentráció kormányának” nevezte magát. A náci tömegek és ellenfelek viszont azonnal megéreztek a változást: előbbiek a német népi erők győzelmeként ünnepelték a „hatalom megragadását”, utóbbiaknak a Göring irányította porosz rendőrség és a „segédrendőrséggé” előlépett SA terrorját kellett elszenvedniük. A régi elitek képviselői már kezdetben sem tudták, és nem is akarták megakadályozni a civilizált normák áthágását – a rombolás mértékét a hatalomváltás békés módja sem indokolta. A nácik „barna forradalma” az erőszakkal azonosult.

²² Göring ekkor a Reichstag elnöke, tárca nélküli birodalmi miniszter és a légi közlekedés birodalmi biztosa volt, továbbá megbízták a porosz belügyminiszteri teendő ellátásával is.

A szisztematikus terror – a legalitás látszatának megőrzésével – 1933. február 27-én, a Reichstag épületének felgyújtásával vette kezdetét. A mai napig nem tudható biztosan, hogy a helyszínen letartóztatott holland Marinus van der Lubbe egyedül gyújtogatott-e, vagy néhány náci is segített neki. A nácik kommunista összeesküvést emlegettek, de vádjukat a lipcsei perben a bolgár Georgi Dimitrov megcáfolta. Azt azonban már a tűz másnapján elérték, hogy Hindenburg elnök aláírja a szükségállapotot kimondó rendeletet „a nép és az állam védelmében”, amely hatályon kívül helyezte az alkotmánynak a személyes szabadságról szóló pontjait. A jog uralma helyébe az erőszak lépett; a rendőrség teljhatalmat kapott, az állampolgár kiszolgáltatott páriává vált. Tízezrével tartóztattak le kommunistákat, szociáldemokratákat és ismert baloldali értelmiségieket. Márciusban a München melletti Dachauban ünnepélyesen megnyitották az első koncentrációs tábor, áprilisban pedig felállították a Titkos Államrendőrséget [Geheime Staatspolizei, rövidítve: Gestapo].

Ebben a hiszterizált légkörben rendezték meg március 5-én a parlamenti választásokat. Az NSDAP addigi rekordját túlszárnyalva 44 százalékot ért el, de nem szerzett abszolút többséget. Hitlernek még egyszer – utoljára – szüksége volt koalíciós partnereire, hogy a kormánynak korlátlan hatalmat biztosító törvényt fogadtasson el a parlamenttel. Ennek érdekében Potsdamban nyitották meg a Reichstagot. Történelmi helyszínen, a régi és az új elit jelenlétében nyújtott egymásnak kezet Hindenburg és Hitler, a régi és az új Németország két vezéralakja. A szmokingba öltözött Hitler meghatott, mérsékelt hangú beszédet mondott, s egyébként is a tábornagy hű szolgájának szerepét játszotta. Az ünnepségről a rádió élő közvetítést adott. A pompás színjáték, majd a hozzá kapcsolódó ígéretek és fenyegetések hatottak: Hitler megkapta a szükséges kétharmados többséget; a március 24-i ülésen csak a 94 fős szociáldemokrata frakció szavazott bátran „nem”-mel. (A kommunista képviselőket már kizárták a parlamentből.) Otto Wels – a legyőzött és immár üldözött párt vezérszónoka – szinte „az utolsó szó jogán” vágta a náci többség szemébe: „Mi, német szociáldemokraták ebben a történelmi órában hitet teszünk az emberiség és az igazságosság, a szabadság és a szocializmus alapelvei mellett. Semmiféle felhatalmazási törvény nem ad önöknek hatalmat arra, hogy örök és elpusztíthatatlan eszméket megsemmisítsenek. [...] A német szociáldemokrácia az új üldözésekből is erőt fog meríteni.” Helmut Schmidt, az SPD majdani kancellárja szerint ez volt

pártjának legnagyobb pillanata. A felhatalmazási törvény négy évre a kormánnyra ruházta a törvényalkotás jogát, beleértve az alkotmánymódosítást és az államközi szerződések megkötését is. Lejárta után a törvény hatályát meghosszabbították – a weimari alkotmányt formálisan sohasem érvénytelenítették. Immár senki és semmi sem akadályozhatta meg a náci párt totális diktatúráját.

A régi és az új elit nagy találkozása: Hitler és Hindenburg egy Mercedesben utazik az új Reichstag ünnepélyes megnyitására 1933. március 21-én, a „potsdami napon”. A nyájas Hitler elnyerte a konzervatív elit jóindulatát, és megszerezte szavazataikat a felhatalmazási törvényhez, ami egyet jelentett a korlátlan diktatúrával.

A náci hatalomátvétel és a diktatúra kiépítése ellenállás nélkül, a gazdasági-politikai-katonai elitek együttműködésével, a legalitás látszatának megőrzésével ment végbe. „A hitlerizmust nem a hitleristák összessége juttatta uralomra, hanem legalább annyira az antihitleristák bénasága” – írta Bibó István. „A kérdés az – folytatta –, hogy miből ered és melyik ponton indult el az egész német közösség élet kóros fejlődése.”

KRÓNKA

1918. október 28. A kieli matrózfelkelés kezdete.
 1918. november 9. A német köztársaság kikiáltása, II. Vilmos császár lemondása.
 1918. november 10. Népmegbízottak Tanácsa néven új kormány alakul.
 1918. november 11. Aláírják a compiègne-i fegyverszünetet.
 1919. január 6–15. Spartacus-felkelés Berlinben; Karl Liebknecht és Rosa Luxemburg meggyilkolása. Megválasztják az Alkotmányozó Nemzetgyűlés tagjait.
 1919. február 6. Weimarban megnyílik az Alkotmányozó Nemzetgyűlés. Friedrich Ebertet a köztársaság elnökévé választják. (Az új alkotmány augusztusban lép életbe.)
 1919. június 28. Versailles-ban aláírják a német békeszerződést.
 1920. március Szélsőjobboldali puccskísérlet (Kapp–Lüttwitz-puccs).
 1920. június Az első Reichstag-választásokon vereséget szenved a weimari koalíció.
 1921. április A német jóvátétel összegét 132 milliárd aranymárkában állapítják meg.
 1921. augusztus Szélsőjobboldali merénylek meggyilkolja Matthias Erzbergert.
 1922. április Szovjet-Oroszország és Németország aláírja a rapallói szerződést.
 1922. június Szélsőjobboldali merénylek meggyilkolja Walther Rathenau külügyminisztert.
 1923. január A jóvátételek kikényszerítése érdekében francia és belga csapatok szállják meg a Ruhr-vidéket. A lakosság passzív ellenállással válaszol a megszállásra.
 1923. november Az új fizetőeszköz [Rentenmark] bevezetése véget vet az elszabadult inflációnak. Hitler sikertelen müncheni puccskísérlete („sörpuccs”).
 1924. augusztus A Reichstag elfogadja a jóvátételek rendezését célzó Dawes-tervet.
 1925. április Ebert halála után Paul von Hindenburg tábornagyot választják a köztársaság elnökévé.
 1925. október Aláírják a locarnói szerződéseket.
 1926. szeptember Németországot felveszik a Nemzetek Szövetségébe.
 1929. október Meghal Gustav Stresemann külügyminiszter. A New York-i tőzsdekrachhal kezdetét veszi a világgazdasági válság.
 1930. március A Reichstag elfogadja a jóvátételekkel kapcsolatos Young-tervet. Heinrich Brüning kancellári kinevezésével megkezdődik Hindenburg elnöki kormányzása.
 1930. június A franciák kiűrtik az utolsó megszállt területet a Rajna mentén.
 1930. szeptember A Reichstag-választásokon a náci párt a második helyet szerzi meg.

1931. október Megalakul a szélsőjobboldali pártokat és csoportokat tömörítő Harzburgi Front.
 1932. április Hindenburgot másodszor is köztársasági elnökké választják.
 1932. június A lausanne-i konferencia eltörli a német jóvátételi kötelezettséget.
 1932. július Franz von Papen jobboldali kormánya alkotmányellenesen lemondásra kényszeríti a baloldali porosz kormányt. A Reichs tag-választásokon a náci párt szerez többséget.
 1932. november Az újabb Reichstag-választásokon a náci párt kétféle millió szavazatot veszít.
 1933. január 30. Hindenburg elnök kinevezi Adolf Hitlert birodalmi kancellárrá.
 1933. február 27. Gyűjtogatás következtében leég a Reichstag épülete.
 1933. március A Reichstag megszavazza a felhatalmazási törvényt.

IX. FAJI DIKTATÚRA ÉS VILÁGHÁBORÚ(1933–1945)

„A faji harcra mind kész
a sok rohamcsapat.
Majd ha a zsidó vérzik,
akkor leszel szabad.
Nincs tárgyalás, az többé
semmit meg nem old:
Adolf Hitler az élen,
ő vezeti a sort.”
(a berlini SA dala)

A TOTÁLIS DIKTATÚRA

Brüning, Papen és Schleicher félpárlamentáris-autokratikus rendszerét rendkívül rövid idő, mindössze fél esztendő alatt totális diktatúrává alakította a nácik „nemzeti forradalma”. A társadalom autonóm szerveződéseinek felszámolását, kiiktatását – az elektrotechnikából kölcsönzött szóval – „gleichschaltolásnak” [Gleichschaltung] nevezték, amit az egyenlősítés, egységesítés, uniformizálás szavakkal szokás visszaadni, bár az „agyagba döngölés” kifejezés jobb volna. A kommunista és a szociáldemokrata párt betiltása után 1933 júliusáig az NSDAP-n kívül minden párt beszüntette működését. Még ugyanabban a hónapban törvényt hoztak a pártok újjáalakításának tilalmáról – ezzel lényegében létrejött a náci pártállam. A pártok ifjúsági és egyéb szervezetei, sőt a kifejezetten jobboldali-nacionalista egyesületek (Stahlhelm, Alldeutscher Verband stb.) szintén feloszlottak vagy beolvadtak. Hitler – a német történelemben először – fizetett ünnepnappá tette május elsejét, majd a „nemzeti munka napján” tartott grandiózus tömeggyűlést követően feloszlatta a szakszervezeteket, elkobozta épületeiket és vagyonukat. Vezetőik egy részét őrizetbe vették. Helyükbe az új náci szervezőtitkár, Robert Ley vezette Nemzeti Munkafront [Deutsche Arbeitsfront, DAF] lépett,

amelynek fő feladata az „ideológiai tömegmunka” lett. Az osztályharc megszűnt – az osztályok csak látszólag.

A „gleichschaltolás” talán legnagyobb hatású intézkedése megszüntette a német államok önállóságát, amellyel a nácik nem ötven-száz, hanem csaknem ezer éves hagyományokat számoltak fel. A 32 tartomány (Gau) élére „birodalmi helytartókat” [Reichsstatthalter] neveztek ki; sokszor előfordult, hogy az NSDAP területi főnöke a helytartói tisztséget is megkapta. Egyidejűleg a közhivatalokból, a bíróságokról eltávolították a zsidókat és más nemkívánatos elemeket. A közintézményekben 1933 júliusától előírták a „Heil Hitler!” köszöntést. „Gleichschaltolták” a kulturális életet: a rendkívül energikus Goebbels doktor – a még márciusban megszervezett Népfelvilágosító és Propagandaminisztérium élén – valóságos diktátorként söpörte ki az „elfajzott, németidegen szennyet” a sajtóból, a rádióból, az irodalomból és a művészeti életből. Óriási propaganda-kampány kísérte májusban az első könyvégetést (a berlini Operaház melletti téren), amelynek során Heinrich Mann, Freud, Marx, Kautsky, Kästner, Tucholsky, Ossietzky, Remarque, Feuchtwanger, Brecht, Arnold Zweig és Stefan Zweig és mások műveit vetették ünnepélyesen a lángok közé. (Kästner jelen is volt, végignézte könyveinek pusztulását.) Később festményeket és szobrokat is égettek.

A negyedik Nagynémet Művészeti Kiállítás megnyitója a müncheni Német Művészet Házában 1940. július 27-én. Középen Rudolf Hess, Hitler pártbeli helyettese (egyenruhában, kezében sapkával) egy hölgygel beszélget.

A barna birodalomban egyedül az evangélikus és a katolikus egyház tudta megőrizni viszonylagos önállóságát. Hitler első külpolitikai sikerét éppen a Vatikánnal 1933 júliusában Rómában aláírt konkordátum jelentette, amely a katolikus hit gyakorlásának, valamint az egyházi iskolák és egyéb intézmények működésének feltételül szabta a katolikusoknak a politikától való tartózkodását. Feltehető, hogy

Faulhaber bíboros, München érseke nem kizárólag a konkordátumra gondolt, amikor így köszöntötte a Führert: „Amit a régi parlament és pártjai hatvan év alatt nem értek el, azt az ön államférfiúi előrelátása hat hónap alatt véghezvitte.”

„HOSSZÚ KÉSEK”

A náci forradalom tempója 1933 nyarától lelassult, ami kiváltotta Ernst Röhm és az általa vezetett SA rosszállását. Az SA a nagytőke elleni „második forradalmat” sürgette, de ezt Hitlernek esze ágában sem volt teljesíteni. Számára a „szocializmus” legfeljebb a „rabló, harácsoló zsidó tőke” elleni fellépést jelentette. A Hitler és Röhm közti viszony egyre feszültebb lett,¹ azért is, mert a Führer a hadsereg és az SA rivalizálásában a hadsereg pártját fogta – hogy cserébe megszerezze annak támogatását Hindenburg elnök közeli halála esetén. Hitler azonban a nácik radikalizmusával elégedetlen konzervatív tábor is figyelmeztetni akarta, ezért úgy határozott, hogy mindkét oldal felé kemény csapást mér. Hosszú habozás után – a hadsereg és főként az SS támogatásával – 1934. június 30-án megrendezte a „hosszú kések éjszakájaként” ismertté vált vérfürdőt. Röhmön kívül ötven SA-parancsnokot végeztek ki, továbbá Hitler számos korábbi ellenlábását – többek között Gregor Strassert, von Schleicher tábornokot, a Hitler előtti kancellárt (feleségestől) és von Kahr egykori bajor kormányfőt. Meggyilkolták von Papen két munkatársát; a volt alkancellár két napos házi őrizettel megúsza (majd nagykövet lett Bécsben). Összesen 85 áldozatot ismerünk név szerint.

A hálás hadsereg Hindenburg augusztus 2-án bekövetkezett halála után önként felesküdt Hitler személyére: az esküt Blomberg hadügyminiszter maga kezdeményezte: „Isten színe előtt szent esküvel fogadom, hogy a német nép és a Német Birodalom vezérének, Adolf Hitlernek, a Wehrmacht főparancsnokának feltétlen engedelmességgel tartozom, és bátor katonaként mindenkor készen állok arra, hogy ezért az esküért életem feláldozásával feleljek.” (Az eskü később a katonai ellenállás egyik komoly akadálya lett.) Hitler a „vezér és birodalmi kancellár” címmel ruházta fel önmagát, egyúttal magához ragadta

¹ Röhm túlbecsülte a befolyását; az, hogy a Hitlert a mozgalom hőskora óta tegező és keresztnevével szólító négy személy egyike volt, inkább rontott a helyzetén. Himmler egyébként eredetileg Röhm alárendeltje volt.

a Reichswehr főparancsnoki tisztségét. „Egy nép, egy birodalom, egy vezér” – hirdette az új jelszó. A közvélemény által többnyire helyesléssel fogadott leszámolás igazi győztese azonban a Führer 300 fős személyes testőrségéből létrejött SS [Schutzstaffel, „védőosztag”] lett, amelyet – érdemei elismerésként – Hitler önálló szervezeti rangra emelt. Az SS ambiciózus parancsnoka, Heinrich Himmler karrierje gyorsan emelkedett.

Hitler pozíciója 1934-től megkérdőjelezhetetlenné vált. 1935 eleje óta minden magasabb hivatalnok kinevezése vagy leváltása kizárólag a saját személyes döntése lehetett. „Az új 'Führer-államban' a hatalmak elválasztása értelmét veszítette. [...] Nincs már konfliktus a hatalmak között, s nincsenek alkotmányos küzdelmek, mert pártok sincsenek. A Führer tudatosan a saját alapelveinek megfelelően vezeti az államot, és vállalja a teljes felelősséget a nép és a történelem előtt” – összegezte egy náci felvilágosító füzet. A nemzetiszocialista állam csak azért nem volt egészen „totális”, mert Hitler a teljhatalom birtokában egyre kevésbé foglalkozott a politikai ügyek részleteivel, és egy idő után nemcsak a rendszeres munkát kerülte – jelentéseket mind rendszertelenebbül olvasott, utasításokat többnyire szóban adott –, hanem a döntéseket is, amivel olykor örületbe kergette alárendeltjeit. Egyre ritkábbá váltak a kormányülések: 1933-ban hetvenkettőt, 1937-ben hatot, 1938-ban egyetlenegy tartottak, azt is februárban.² Hitlernek nem voltak elképzelései az állam irányításáról – mi több, az nem is érdekelte igazán. A különböző feladatokra „különleges felhatalmazású” megbízottakat nevezett ki, akiknek kompetenciája, hatásköre folyton ütközött a lényegében érintetlenül hagyott államapparátusával. Ez a furcsa „dualizmus” számos következménnyel járt. Egyrészt a meglehetősen önálló helytartók és helyi pártfőnökök [Gauleiterek] „hűbérként” kezelték a rájuk bízott területeket. Másrészt az állami és pártszervek párhuzamosságai, illetve egymásba fonódása miatti sokközpontúság és az elhatalmasodó káosz megerősítette a Führer döntőbírói szerepét, egyúttal fokozta a kegyeiért folytatott versengést. Végül: e versengés egyre inkább a „legkisebb ellenállás” – az embertelen célok és brutális módszerek – irányába tolódott: a náci állam „strukturális zűrzavara” és „pusztító dinamikája” egymást erősítette.

² Nem véletlen, hogy Hitler kormányának tagjait még a korszak iránt érdeklődők sem szokták ismerni – többségük pártonkívüli szakértő volt. Az egyetlen kivétel Goebbels, ami egyúttal jelzi, hogy a náci számára a politika alapvetően propaganda volt.

A hitleri rendszert „karizmatikus cézárizmusnak” is nevezhetjük. Noha Hitler ügyelt az államférfiúi látszat fenntartására, a rendszerető bürokrácia, valamint a hadsereg és a nagyvállalkozók együttműködése nélkül a náciizmus még hamarabb (ön)pusztító átokfutással fajult volna. A radikalizálódásnak logikus következménye volt a háború.

A NÁCI NÉPKÖZÖSSÉG

„Legyőztem a káoszt Németországban, helyreállítottam a rendet, és a nemzetgazdaság minden ágában hatalmas mértékben megnöveltem a termelést” – jelentette ki Hitler 1939 áprilisában, amikor az 50. születésnapját ünnepelték. Néhány nyugodtabb évében – 1934 második felétől 1937 végéig – a náci rendszer valóban számos eredménnyel büszkélkedhetett. A német gazdaság – amely egyébként már 1932 végére túljutott a mélyponton – erősödött, a munkanélküliség folyamatosan csökkent. Még nem a hadiipar, hanem a már 1933 előtt beindított, utána felgyorsított közmunkák – például az agyonpropagált autópálya-építések – szívták fel a munkanélküliek tömegét. A beruházások érdekében a belső fogyasztást korlátozták,³ ezért a bér- és az életszínvonal nagyon lassan emelkedett, csak 1939-ben érte el az 1929-es szintet. A náci gazdaságpolitika igazi nyertesei az állami megrendelésekhez jutott ipari nagyvállalkozók voltak, bár profitjuk növekedéséért cserébe el kellett viselniük az állami szervek gyakori beavatkozását. Cégükkel együtt amolyan fél-privát, fél-hivatalos státusba kerültek. A náci egyébként – nagy csinnadrattával kísérve – minden néprétegnek vetettek néhány morzsát, netán kenyérdarabkát. A parasztságot a kis- és középbirtokok hitbizománnyá alakításával akarták rendé formálni, ám hitel híján ezeket a birtokokat nem lehetett modernizálni, így a földpiac befagyott. A kiskereskedők egyetlen napig örülhettek a zsidó üzletek bojkottjának (1933. április 1.); Hitler az óriási munkanélküliség idején még a zsidó tulajdonban lévő nagyáruházak korlátozásába sem egyezett bele.

A márciusi potsdami nap párjaként – melynek célja a konzervatív elittel való kiegyezés volt – Goebbels 1933. május 1-jén megszervezte a „nemzeti munka

³ Bár a náciik igyekeztek munkahelyeket teremteni, gazdaságpolitikájukat – az önellátásra és a lakossági fogyasztás mérséklésére való törekvés miatt – mégsem lehet „keynesi jellegűnek” minősíteni.

A náci Németország rádiói kétféle nézőpontból: a bal oldali felirat szerint „egész Németország a Führert hallgatja a néprádió” (ezen csak német adókat lehetett fogni); a jobb oldali szerint a Blaupunkt cég olyan készüléket kínál, amelyen még Amerikát is fogni lehet. Érdeemes megfigyelni, hogy még a betűk írásmódja is eltér egymástól. 1938-ban Németországban 9,1 millió rádiókészülék működött, kétszer annyi, mint Franciaországban.

napját”, hogy a dolgozó osztályokat is megnyerje. Állítólag másfél millióan tolongtak a Berlin-tempelhofi mezőn, hogy Hitler beszédét meghallgassák. „Beköszöntött a német nép nagy napja. Tegnap még eső ijesztgetett, ma csodálatos a napsütés. Igazi Hitler-idő!” – lelkesedett a főrendező. Hitler hangját „az éter hullámai” Németország minden részébe elviszik; „Most már nem frázis, hogy testvérekké váltunk és egységes népet alkotunk. És aki az egység felé vezető utat mutatja nekünk, most ott áll egyenesen az autójában, és vonul a tömegek övezte, diadalmas utcákon át munkahelye, a Wilhelmstrasse⁴ felé” – folytatta naplójában Goebbels. S ezzel fejezte be: „Holnap elfoglaljuk a szakszervezetek székházait. Ellenállás sehol sem várható. A harc folytatódik! [...] A nap ismét felkelt Németország felett!”

Úgy tűnik, a németek többsége – nem kizárólag a meggyőződéses náciak – értékelte a szociális biztonságot, valamint a népszórakoztató nagyüzemmé átalakult Munkafront sokrétű szolgáltatásait. A DAF megszervezte a „Kraft durch Freude” („Örömből Erőt”)⁵ mozgalmat, amely a tömegek számára biztosította – állami támogatással – a szabadidő olcsó, hasznos, többé-kevésbé ideológiamentes

⁴ A Wilhelmstrassén volt a kancellári hivatal.

⁵ A náci rendszer rövid idő alatt kialakította a maga sajátos nyelvezetét, amely rövidítések tömkelegében, sajátos kifejezésekben („Kraft durch Freude” stb.) nyilvánult meg. A legnagyobb nyelvi lelemények a romboláshoz és pusztításhoz kapcsolódtak. A tartományok önállóságának megszüntetéséről szóló törvény a „birodalom újjáépítéséről”, a közhivatalokban folyó tisztogatásokat elrendelő a „hivatalnoki szolgálat megújításáról” címet viselte. A könyvégetés „a németidegen szellem elleni akcióként”,

eltöltését. Mindegyik társadalmi csoportnak megvolt a maga náci egylete, szövetsége, szervezete, amelyek minden lehetséges alkalommal demonstrálták az egész néphez való tartozásukat, és mellékesen sok kis Führernek juttattak részt a hatalomból. Jeles alkalom pedig bőven akadt: megünnepelték „a hatalom megragadását”, a párt és a Führer születésnapját, a hősök emléknapiját, a nemzeti munka ünnepét, ünnepelték az anyákat, a fiatalokat, az aratókat és a veteránokat. Minden évben megemlékeztek a sörpuccs áldozatairól, valamint a mozgalom egyes mártírjairól, mint a franciák által kivégzett Albert Leo Schlageter vagy a kommunisták által meggyilkolt Horst Wessel – utóbbiról indulót is írtak. A csúcspontot a nürnbergi pártnapok, és ezeken a Führer százezres tömegek előtt tartott beszédei jelentették. Hitler arra is ügyelt, hogy fontos akcióit népszavazással hagyassa jóvá, így a kilépést a Népszövetségből 1933-ban, az elnöki jogkör átvételét 1934-ben, az Anschlusst 1938-ban: ezek is remek alkalmat jelentettek az ünneplésre és a felvonulásra. „A német nemzet végre megtalálja saját életstílusát [...] amely nem más, mint a menetoszlop” – lelkesedett Alfred Rosenberg, a náciak egyik főideológusa. Goebbels megállapította: „A forradalom, amelyet véghezvittünk, totális, egy néppé alakította át a német nemzetet. Január 30-án végre befejeződött az individualizmus kora. Az egyént a nép közössége váltotta fel.”

Így értelmet nyert Hitler mondanisa: nem az ipart és a bankokat fogja

A „Kraft durch Freude” mozgalom autóhirdetése az 1930-as évek derekán. A KDF típust nemsokára egyszerűen népautónak [Volkswagen] nevezték. A plakát szerint heti öt márka megtakarításával bármely néptárs hozzájuthatott – valójában senki sem jutott hozzá, mert 1939-től a gyár haditermelésre állt át.

a zsidók elleni 1938-as pogrom „birodalmi kristályéjszakaként”, tömeges legyilkolásuk mint „végső megoldás” [Endlösung] szerepelt a náci „újbeszéd” szótárában.

államosítani, hanem a németeket. Természetesen nem mindenki lehetett a faji szempontból homogén népközösség része; ellenségek nélkül az egész értelmét veszítette volna. Feltűnő továbbá, hogy a náciizmus macsó világában a nők a hágyományos (mellék)szerepekbe szorultak, konzervatív módon a három „K”-val jelölték ki helyüket: „Kinder, Küche, Kirche” (gyermek, konyha, templom). Ez megfelelt Hitler személyes ízlésének és intencióinak: „Nem tartjuk helyesnek, hogy a nő beleavatkozzon a férfi világába, a férfi szférájába. Szerintünk az a természetes, ha ez a két világ elkülönül egymástól. Az egyikhez tartozik az érzések ereje; a másikhoz a víziók, a keménység, a határozottság és a cselekvőképesség ereje.” A hitleri útmutatás azonban idővel egyre kevésbé tudott érvényesülni: 1933-ban kb. ötmillió német nő dolgozott saját háztartásán kívül; 1939-ben, a kezdődő munkaerőhiány időszakában már 7,15 millió.

Szolidaritás a népközösséggel: a Népjóléti Szolgálat közös étkezéssel szervezi a téli segély akciót. A felirat szerint „Berlin ma egytálételt eszik”. A háttérben, a konyha és a Hitler-kép mögött egyzenészek láthatók.

„Érckemény ez a sorfal, / Harcos, munkás, paraszt / Munkája, büszke sorsa / Egy országot egybetapaszt. / Mindegy, dübörgő gépet / Mozdítunk vagy ekét - / Szolgáljuk a népet, / És ez nekünk elég.”

KULTUSZ ÉS PROPAGANDA

A náci propagandagépezet első és legfontosabb eleme Hitler kultusza volt. A Hitler-képet a húszas évektől folyamatosan alakíttgatták, s a jelek szerint a németek jelentős része elfogadta és támogatta (ha talán nem is minden elemét) – legalábbis a háborúban elszenvedett kudarcokig. Már 1933 tavaszán személyesen neki tulajdonították, hogy – mint egy bajor lap írta – „A német nép felszabadult az öt évek hosszú sora óta fogságában tartó lidércnyomás alól, s megindult egy új, s reméljük, áldott korszak felé”. Személye rajongó, szinte vallásos tisztelet tárgya lett, amit az alábbi versike is jelez:

„Az Úristen a megmentőt elküldte immár,
nyomorúságunknak vége,
Az országban öröm és ünneplés itt jár:
Mert eljött a tavasz végre...” (1933)

Eleinte az agg elnök is besegített, mert Hindenburg a hatalomátvétel első évfordulóján gratulált, méltatva az új rendszer sikereit: „Meggyőződése, hogy a jövőben Ön és munkatársai a német nép szerencsésen megteremtett új nemzeti egysége alapján folytatják, és Isten segítségével véghez viszik Németország újjáépítésének nagy munkáját, amelybe oly nagy eneregiával fogtak bele.” Úgy tűnik, Hitler nagyjából 1936-ra győződött meg arról, hogy különleges személyiség, szinte isteni jegyekkel felruházva; feladata Németország és az egész némettség megváltása. Egy szónoklatában így fejezte ki: „Hogy oly sok millió ember között rám találtak, az korunk csodája. S hogy én is rátok leltem, az Németország szerencséje!”

A propaganda által közvetített Hitler-képnek fontos eleme volt, hogy a vezér alulról jött, a nép fia, aki osztozott a nép sorsában (világháború!), és kemény munkával, saját erejéből jutott fel a csúcsra. Emellett egyszerű ember maradt, szokásai nem távolították el a néptől, szót ért a kétkezi dolgozókkal, átérzi azok problémáit stb. Mindez azonban hamar ellentétbe került a náci pártról alkotott képpel: a németek nagy része egy-két év alatt megutálta a hatalmaskodó és tolakodó „fejesekeket”. A helyi kiskirályokat megvetették, ténykedésüket a „ha ezt a Führer tudná...” sóhajjal kísérték – mert a „büntelen” Hitler kívül és felül állt e napi gondokon. „A Führer a legjobbat akarja a népnek, de a pártnak valódi

megtisztulásra van szüksége” – vélte egy rendszerrel szimpatizáló levélíró. Végül maga Hitler is úgy érezte, reagálnia kell erre a kettősségre, amit az 1935-ös pártnapon tett meg: „Érintenem kell itt [...] az oly gyakran, különösen a polgárság körében hallható klisé: 'A Führer igen – de a Párt, az más dolog!' Erre azt válaszolom: 'Nem uraim, a Führer a Párt, és a Párt a Führer.'” (Pártbeli helyettese, Hess ezt szinte szó szerint elmondta már az egy évvel korábbi pártnapon.)

A „Heil Hitler!”, a náci köszöntés nemcsak elterjedt, de kötelezővé vált, elmulasztását büntethették. Ernst Girmann, Northeim városka náci polgármestere 1935 tavaszán komoly figyelmeztetést intézett egy fiatal nőhöz, akiről megtudta, hogy a Führer születésnapján rendezett ünnepségen a nemzeti himnusz és a Horst Wessel-dal éneklésekor nem emelte fel a kezét „német üdvözlésre”. Ha más esetben ezért bántalmazni fogják – írta – „nem lesz lehetőség arra, hogy önt megvédjék, mert meg is érdemelné. Rendkívül provokatív az olyan megnyilvánulás, amikor egyesek efféle akciókkal hivalkodó módon kirekesztik magukat nemzeti közösségünkől. Heil Hitler!” A jelentéktelen eset rávilágít, hogy nem feltétlenül kellett erőszakhoz folyamodni, de maga a lehetőség, az erőszakkal való fenyegetés nagyon is valóságos volt a náci mindennapokban. Az első esztendő erőszakhulláma után a lágerekben őrzött foglyok száma csökkent, a legalacsonyabbra 1936–1937 telén, amikor kb. 7500 főt tartottak őrizetben. Biztos, hogy (a háborúig) legrosszabbul a kommunisták jártak: a mintegy 300 ezres párttagságnak legalább az egytized részét, harmincezer embert gyilkoltak meg.

Goebbels pontosan tudta, hogy a náci propaganda leghatásosabb eszköze a mozi. Németországban sok filmet készítettek, sokféle műfajban: vígjátékokat, hazafias szellemű alkotásokat és a pártot magasztaló hőskölteményeket. Az utóbbira a legjobb példa a tehetséges Leni Riefenstahl *Az akarát diadala* című ál-dokumentumfilmje, amelyet az 1934-es nürnbergi pártnapokon forgatott. A siker eredményeként Riefenstahl készíthette az 1936-os olimpia hivatalos filmjét is. Külön csoportot jelentettek – pár évvel később, már a háború kezdetén – a zsidó tárgyú filmek, mindenekelőtt *A Rothschildok*, a *Jud Süss* és *Az Örök zsidó* (mindhárom 1940-ben, mintegy a legkeményebb intézkedések bevezetőjeként). Az első kettő történelmi környezetben ábrázolja a zsidó pénzemberek mindent és mindenkit tönkretevő kapzsiságát, míg az utolsó – szintén ál-dokumentum jellegű – a zsidó faj örökletes degenerációjának története. A „jó” végül természetesen győzedelmeskedik: a Rothschildok történetének záróképeben pl. egy Európa

nagyvárosait mutató térkép fölött lángoló Dávid-csillagot láthat a néző. Dr. Goebbels közölte még, hogy „ezeket [a filmeket] nem szabad zsidóellenesnek bélyegezni. Teljesen világossá akarjuk tenni, hogy az ilyen filmek mögött nem tendenciózus elgondolások állnak, hanem a történelmi tények, a maguk valóságában.” E filmek némelyike egyébként jelentős látogatottságot (közönségsikert?) ért el.

Was
der König eroberte,

der Fürst formte.

der Feldmarschall verteidigte,
rettete und einige der Soldat

Hitler mint a porosz–német történelem végpontja egy náci plakáton. Felirata: „Amit a király meghódított, a herceg kialakított és a marsall megvédett, azt a katona megmentette és egyesítette.” [A Führer] „megteremtette Németország új arcát, mint művész és mint építőmester, akit az Úristen adományozott nekünk. Két évezred eseményeit áttekintve arra a következtetésre kell jutnunk, hogy végre ráleltünk az utolsó fejezetre. Az Ég ajándéka, hogy megengedte nekünk: Adolf Hitler kőművesei, ácsai és napszámosai lehetünk. Hitler személyében a német nép millióinak vágya vált valósággá” – áradozott Hans Schemm, bajor oktatási miniszter.

A náci kezdeményezések zöme nem Hitlerrel vagy környezetétől indult ki – lelkes, tevékeny párttagok százazrei „dolgoztak a Führerért”. Ha igaz is, hogy a németek többséget nem különösebben vonzotta a náci ideológia, azért a Hitler-kultuszra fogékonyak voltak. A rendszer egyébként nem kívánt túl sokat, a népközösséghez tartozást elegendő volt némi külsődleges alkalmazkodással jelezni. Ennek mértékét a náci hierarchia legalján

álló – éppen ezért fontos szerepet játszó – tömbmegbízottak [Blockleiter] ítelték meg. Northeim városka 80 Blockleiterének mindegyikéhez 40–50 háztartás tartozott. Ezeket rendszerint egy héten egyszer végiglátogatták, és a rutinlátogatások eredményeként az „élni és élni hagyni” értelmében csaknem mindig csaknem minden „néptársat” a „politikailag megbízható” kategóriába soroltak.

FELSŐBBRENDŰ FAJ

A náci rendszer számára a fajtisztaság megteremtése – annak pozitív és negatív értelmében – a legkomolyabban veendő feladatot jelentett. „Egyszer s mindenkorra le kell szögezni azt az alapelvet, hogy ez a belső szabadság csakis a vérből jön, és ezt csakis a faj tisztaságának fenntartásával lehet örökre megőrizni” – jelentette ki Göring. A fajtisztaság hívei gyakran példálóztak a háziállatokkal, azok erősebb és gyengébb egyedeinek a szaporodásával, sőt a növénytermesztés is vonzó példa lett. „Aki gondozatlanul hagyja a növényeket a kertjében, hamarosan meglepetéssel veszi tudomásul, hogy a kertet ellepi a gyom, s még a növények alapvető jellege is megváltozik” – mondta sokat sejtetően Walther Darré, az élelmészügyi minisztere.

A hatalomátvétel után nem sokáig várattak magukra a megfelelő intézkedések. Wilhelm Frick belügyminiszter közölte, hogy a „fajhigiéné és a német nép sorsa szétválaszthatatlanul összekapcsolódik, és az eugenikát a nemzetiszocialista népesedéspolitikának tekintik”. 1933 nyarán elfogadták az ún. sterilizációs törvényt az „örökletes betegek utódlásának megakadályozásáról”. Ennek alapján bármely érintett műtéti beavatkozással sterilizálható, ha utódja „nagy valószínűséggel súlyos fizikai vagy szellemi hátrányokat örököl”. Összesen legalább 350 ezer embert vetettek kényszersterilizálás alá, csaknem 200 ezer nőt és valamivel kevesebb férfit, és e műtétek során sok száz beteg halt meg. A házasságkötéseket nem csak faji, hanem egészségügyi alapon is megszigorították.

A másik oldalon a pozitív ösztönzés sem maradhatott el, hiszen maga Hitler évi egymillió német újszülötten számolt. A négy- és ötgyermekes anyák bronz, a hat és hétgyermekesek ezüst, a nyolc és többgyermekesek arany anyasági érdemkeresztet kaptak, a Führer aláírásával, amelyekkel bizonyos – részben jelképes,

részben anyagi – előnyök és kiváltságok is jártak (ülőhely, olcsóbb élelmiszer stb.). Hiszen Hitler megmondta: „Az én államomban az anya a legfontosabb állampolgár”. Újabb törvény mondta ki 1938-ban, hogy a házasság akkor is felbontható, ha a felek egyike nem tud vagy nem akar utódot nemzeni vagy világra hozni. Végül a háború alatt (1941 őszén) Hitler engedélyezte, hogy a terhes asszony olyan apával kössön házasságot, aki a harctéren esett el. Ilyenkor a házasságkötés napját a férfi halála előtti napra datálták. A szabadságos katonákat szinte felszólították, hogy tiszta germán lányokkal utódot nemzzenek; a lányok biztatást, hogy ne utasítsák el a katonák közeledését. Az SS tagjaira különösen számítottak, a Lebensborn („az élet forrása”) akció gyermekeit kiválóan felszerelt otthonokban nevelték.

Az 1930-as évek második felében megérlelődtek a feltételek az „eutanázia-programnak” nevezett tömeggyilkosságokhoz, amelyeket mindenképpen titokban akartak tartani. Hitler állítólag már a sterilizációs törvény idején gondolkodott az elmebetegek megsemmisítésén. 1939 októberében (az időpont nem véletlen, már folyt a háború) aláírta azt a rövid utasítást, amely a hatóságokat felhatalmazta a gyógyíthatatlan betegek – náci szóhasználattal: „élethez méltatlan életetek” – „halálba segítésére”. „Szanatóriumok és Otthonok Birodalmi Munkacsoportja” néven létrehozták a titkos akció fedőszervét, amely a berlini Tiergartenstrasse 4. alatt működött (114 fős állománnyal), ezért a T4 fedőnevet kapta. A T4 akció keretében – kevesebb, mint két év alatt, 1941 nyaráig – hat ún. „eutanázia-központban” legalább 70 ezer beteget gyilkoltak meg, iparszerű hatékonysággal (szén-monoxiddal elgázosították az áldozatokat). Ám ilyen méretű akciót még háborús körülmények között sem lehetett titokban tartani, egyre több volt a szóbeszéd és a szórványos tiltakozás. 1941 nyarán katolikus papok is felemelték szavukat, elsősorban Clemens August von Galen, münsteri püspök, aki a szószéken, illetve egy Hitlernek írt levelében ítélte el a gyilkosságokat. Hitler ekkor leállította az akciót, noha a gyilkosságok nem értek véget, sőt az összes áldozat számát a fentiek kb. a kétszeresére becsülik.

Ez az eset egyúttal jelezte, hogy kellően elszánt és a megfelelő körökből érkezett tiltakozások még fontos ügyekben is meghátrálásra kényszeríthetik a náci vezetőket. Az „eutanázia-központok” személyzetét nagyrészt a koncentrációs táborokból vették át, s a későbbi megsemmisítő táborok személyzete részben éppen e központok kipróbált embereiből került ki. Ők tudták, hogyan kell tömegesen,

gyorsan és álcázott formában végezni az „élethez méltatlan életekkel”. Az akcióban részt vevő orvosok közül nem sokakat ítélték el 1945 után, sőt általában folytathatták karrierjüket, amelynek sötét időszakát jó ideig homály fedte.

ALSÓBBRENDŰ FAJ

A náci nem szélsőséges antiszemitizmusuk miatt jutottak hatalomra. Visszatekintve: az első világháborúig inkább csak lappangó zsidóellenesség a nagy háború és a weimari köztársaság időszakában fölerősödött, és bizonyos körökben a közbeszéd állandó tárgya lett, így a náci propaganda jó alapokra építhetett. A túlnyomórészt asszimilált, németül beszélő és német érzelmű zsidóság aránya a lakosságon belül a 0,8 százalékot sem érte el, ráadásul folyamatosan csökkent. Bár a gazdasági és a szellemi élet néhány területén ezt jóval felülmúló arányban voltak jelen, a magyarországihoz fogható meghatározó szerepet sehol sem töltöttek be. Hitler 1933-as hatalomra jutásával a helyzetükben éles fordulat következett be: „Egy csapásra zsidókká váltunk” – írta egyikük. „Ami a családomat illeti, bennük csak az utóbbi hónapok hatására tudatosult zsidó vagy (csodás mai megjelöléssel) ’nem árja’ mivoltunk, pedig én magam sohasem éreztem különösebben zsidónak magam. Mostanra már nagyon is tudatában vagyok ennek, és nem csak azért, mert annak tekintenek, de azért is, mert az elnyomás és az igazságtalanság dühöt és ellenállást vált ki bennem” – írta a Nobel-díjas fizikus, Max Born Einsteinnek.

Antiszemita propaganda egy náci gyerekkönyvben: a fekete kaftános zsidók elégedetlenül sugdolóznak, mert a szöke árja gyerekek a *Der Stürmer* című zsidóellenes lapot tanulmányozzák. Elvira Bauer rajza 1936-ból.

1933 után annyi érzékelhetően történt, hogy sok nem náci és nem elkötelezetten antiszemita német alapvető problémaként kezdett foglalkozni a „zsidókérdéssel”, nyilvánosan is kifejezve véleményét annak különböző vonatkozásairól. Egyszerre tudatára ébredtek annak, hogy két különálló fajról van szó, gyökeresen eltérő tulajdonságokkal, amiből sokféle elkülönítő és korlátozó intézkedés következhetett. Majd újabb lépésként sokan hajlottak arra, hogy elfogadják a náci világnézet és propaganda egyik alaptételét: Németország felemelkedése, a német „sorskérdések megoldása” a zsidókérdés kezelésének a függvénye, anélkül el sem képzelhető. Az antiszemitizmusnak ezt a fajtáját joggal nevezik „megváltó” jellegűnek; a németség „megváltásának” feltétele a zsidók kirekesztése és eltávolítása.

Más kérdés, hogy miért volt szükség évtizedenként új és új megváltásra: 1914-ben a világháborúra, 1919-ben a forradalomra, 1933-ban a fajilag értelmetlen nép-közösségre.

Az szinte biztos, hogy Hitler és a náci vezetés az „eltávolításon” túl kezdetben nem rendelkezett határozott elképzelésekkel a „zsidókérdés megoldásáról”. Hitler egyfelől ügyelt arra, hogy kerülje a *Der Stürmer* szennylapra jellemző mocskolódást, másfelől cseppet sem volt ellenére, hogy – lehetőleg „rendezett formában” – kielégítse a radikálisok követeléseit. Így került sor a zsidó üzletek elleni egynapos bojkottra, amelyet a lakosság túlnyomó többsége közönyösen, sőt ellenérzésekkel fogadott. „A lelkünk Németország felemelkedésére készült, nem pedig erre” – írta egy náci szimpatizáns Hamburgban. Egy kelet-poroszországi náci pártvezető szerint „A jövőben a zsidók elleni akciókat titokban kell tartani. Nálunk, Allensteinben a bojkott bejelentése pontosan az ellenkező hatást váltotta ki. A bojkottot megelőző két napban a zsidó üzletek forgalma megsokszorozódott.”

Az örök zsidó című 1937-es müncheni kiállítás plakátja. A kaftános alak egyik kezében pénzt, másik kezében ostort markol, hóna alatt sarló-kalapácsos Németországot visz.

1934 viszonylagos csöndje után 1935-ben, a nürnbergi pártnap felfokozott hangulatának hatása alatt fogadták el a rohamtempóban összeállított nürnbergi törvényeket. Az egyik, *A német vér és német tisztesség védelmének törvénye* kimondta, hogy németek és zsidók nem köthetnek házasságot, sőt a nemi kapcsolat létesítése is büntetendő („fajgyalázás”). Egy másik a politikai jogok gyakorlásától tiltotta el a zsidókat – már amennyire ilyenek még egyáltalán léteztek. A törvények és az azokat kiegészítő végrehajtási utasítások már a háború kitörése előtt kitaszították, elszigetelték, egzisztenciálisan ellehetetlenítették a németországi zsidóságot.⁶

Később, a háború közeledtével a náci vezetők nyilatkozatai egyre radikálisabbak és egyre fenyegetőbbek lettek (főleg egymás között, nem a nyilvánosság számára). „A zsidóknak el kell tűnniük Németországból, s igen, el kell tűnniük egész Európából. Ez még bizonyos időt vesz igénybe. De meg fog és meg kell történnie. A Führer álláspontja meggingathatatlan ebben a kérdésben” – írta Goebbels 1937-ben. „Németországban a zsidók nem maradhatnak meg. Ez csak évek kérdése. Példátlan könyörtelenséggel egyre kijebb és kijebb szorítjuk őket” – fogalmazott Himmler 1938-ban.

Bizonyos csoportok tehát – faji, világnézeti vagy politikai okokból – nem csatlakoz(hat)tak a náci népközösséghez. Közülük 1933 után mintegy félmillió ember hagyta el Németországot; az emigránsok kétharmada minősült zsidónak. Nem meglepő módon a fiatalabbak, mozgékonyabbak indultak el, akik maradtak, nagyrészt az idősek közül kerültek ki. 1940-re Németország lakosságának legfeljebb 0,5 százaléka volt zsidó(nak minősülő). Meglepően sokan, több mint ötvenezen vándoroltak ki Palesztinába. A mintegy ötezer egyetemi tanár közül 1600-at kényszerítettek lemondásra, egyharmadukat a zsidóságuk miatt. Igazi náci „öngólnak” tekinthető, hogy mintegy hatezer természettudós is kivándorolt, közülük 24-en voltak Nobel-díjasok – tudásuk ezután Hitler ellenségeit segítette. Aki mellelleg kijelentette: „Nagyon is lehetséges, hogy létezik nordikus tudomány és nemzetiszocialista tudomány, amelyek az önmagát régóta lejárato liberális-zsidó tudománnyal természetes módon szemben állnak.” (Valójában

⁶ Az 1933-as „árja-rendelet” az árja fajúakhoz képest mindenkit alacsonyabb rendűnek minősített, akinek szülei vagy nagyszülei között akár csak egyetlen nem árja is akadt. Külön kategóriát alkottak a „kevert fajúnak” minősülők [Mischlinge], akikből az 1935-ös törvények és rendeletek „első- és másodfokú keveréket” különböztettek meg. Németek tömegei kezdték kutatni az anyakönyveket, hogy megbizonyosodjanak faji tisztaságukról, mert a „leszármazási bizonylatot” [Ahnennachweis] szinte bármilyen foglalkozás esetén csatolni kellett.

a német tudományok még a náci diktatúra idején sem lettek olyan mértékben a totális ideológia kiszolgálói, mint a szovjet tudományok Sztálin birodalmában.)

HARCOS NÉMET IFJÚSÁG

A rendszer különös figyelmet fordított az ifjúságra. A német fiatalokkal szembeni elvárásait Hitler egyetlen mondatban foglalta össze: „karcsúnak és ruganyosnak kell lenniük; fürgének, mint a vadászkutya, szívósnak, mint a bőr és keménynek, mint a Krupp-acél”. (Ezt a beszédrészletet a Hitlerjugend tagjainak szó szerint meg kellett tanulniuk, és fölmondaniuk a horogkeresztes zászló felvonása közben.) A lányok egyszerűbb feladatot kaptak, amennyiben „mindig szem előtt kell tartaniuk a végcélt, hogy egy napon anyák lesznek”: nekik kellett német hősokeket szülniük. Ennek megfelelően – miután 1933 végére minden ifjúsági szervezetet felszámoltak vagy beolvastottak – a fiúk Hitlerjugendbe (HJ) szervezése sokkal gyorsabb ütemben haladt, mint a lányoké a BDM-be [Bund Deutscher Mädel]. 1936 decemberében – döntően Baldur von Schirach birodalmi vezető sürgetésére – megszületett a német ifjúságról szóló törvény. Minden német fiatal számára előírták a tagságot a HJ-ben vagy a BDM-ben, de a szolgálatot valójában csak 1939-től tették kötelezővé. Abban az évben kb. 7,73 millió német fiatalot fogadott be a két testvér-szervezet, ami azt jelenti, hogy több mint egymillió fiatal még mindig kimaradt. (A belépést saját kezű aláírással kellett igazolni.) A háború kezdetekor kötelező munkaszolgálatot is előírtak, *Jugenddienstpflicht* néven.

Hans és Sophie Scholl, az ellenállás később mártírhalált halt testvérpárja szerint a HJ-ben „kifejezetten komolyan vettek bennünket, ami különleges energiát adott [...] Úgy éreztük, hogy a tömeget néppé formáló folyamat részesei vagyunk.” A HJ és BDM szinte teljesen kitöltötte a fiatalok szabadidejét, leköötötte energiáikat – főleg a fizikai energiákat, mert a katonai kiképzés egyre jelentősebbé vált. Egyes kritikusok szerint a fiatalok eldurvultak, agresszívek és háborúpártiak lettek. Ráadásul a Hitlerjugend óhatatlanul leértékelte az egyházak és az iskola hagyományos szerepét: „Többé már nem mondhatjuk, hogy a tanárnak tekintélye van, hiszen a Hitlerjugend taknyos kölykei döntik el, mi történjen az iskolában, ők irányítanak” – fakadt ki egy volt szociáldemokrata oktató. Az iskolák megrendszabályozása mellett a rendszer speciális náci nevelőintézeteket

állított fel. Ilyenek lettek a Napolák (Nemzetpolitikai Nevelő Intézet), ezekből 1939-re 19 működött, majd az Adolf Hitler Iskolák, amelyeket a Hitlerjugend irányított. Ám ezek együtt is csak kis részét tették ki birodalom iskoláinak.

A már végzett fiatal berlini jogásznak, Sebastian Haffnernek 1933 nyarán „világnézeti táborba” kellett bevonulnia, ahol a legfontosabb előadás „nem párt-ról, nem a zsidókról, nem a Führer karizmatikus adottságairól, nem a gyalázatos versailles-i békediktátumról szólt, hanem ezeknél sokkal hatásosabb témáról. Rokonszenves hadnagyunk a marne-i csatáról tartott előadást.” Haffner szerint rengeteg „de” és „ha”, még több legenda, mítosz és feltételezés után az előadó (természetesen) arra lyukadt ki, hogy szinte megnyerték az 1914-ben elvesztett ütközetet, s „innen már csak egy lépés, és az újabb háború esélyeit kezdünk latolgatni, és azt, hogy miként lehetne ez alkalommal kiköszörülni a csorbát”. Csupán alaposan fel kell fegyverkezni, így a siker másodszorra már nem maradhat el.

„A fiam zsidó és lengyel. Látogathatja a berlini-wilmersdorfi Fichte Gimnáziumot?” – kérdezte a későbbi jeles irodalmár, Marcel Reich-Ranicki mamája az igazgatót 1935-ben, aki igent mondott. A fiatalembernek szerencséje volt, mert ebben az iskolában a tanárok – akár náciak voltak, akár nem –, a zsidó tanulókkal szemben mindig korrektül viselkedtek. Németország iskoláiban minden tanóra „Heil Hitler!” köszöntéssel kezdődött. Éppen Reich-Ranicki szerint a diákok azonnal beazonosíthatták, miféle tanár érkezett hozzájuk: a köszöntés és a karlendítés módja elárulta őket. Akik

„Az ifjúság a Führert szolgálja”

peckesen és előírászerűen végezték, azok vagy náciak voltak, vagy fegyelmezett alkalmazottak. Akik hanyagul, lezseren vagy halkan letudták, azok egy másik csoportba tartoztak.

Az oktatás tartalma lényegében a náci vezérek elgondolásai szerint alakult át. „Teljesen értelmetlen, hogy a fejüket [ti. a diákokét] egy csomó olyan dologgal terhelik meg, amiből csak keveset őrizhetnek meg. De egyetlen nap sem telhet el úgy, hogy a tanuló ne vegyen részt reggel egy óra és este egy óra fizikai kiképzésen. A sport és a testnevelés mindegyik fajtájával foglalkozni kell, elsősorban a boksszal” – közölte a Führer. Ennek megfelelően a testnevelés órák száma 1938-ban

heti ötre nőtt. A tankönyveket lecserélték, az oktatás célja a jellem formálása lett, a történelem óráké a hazafias nevelés (a fajok harcának bemutatásával), a biológia óráké pedig az, hogy „a faji érzéket és a faji érzést a fiatalok ösztönébe, értelmébe, szívébe és agyába” beleélessék. Nem csak fajbiológiát és fajismeretet [Rassenkunde] kellett tanulniuk, de még fajlélektani ismereteket is [Rassenseelenkunde]. Ezen felül ott volt még a rengeteg iskolai ünnepnap, amelyekről egy utasítás kimondta: „Ezek az ünnepélyeken a iskolának a népközösség egészébe való beletagolódását a legvilágosabb módon kifejezésre kell juttatni. Ezek legyenek az iskola közösségi életének a csúcspontjai, éppen ezért megrendezésükre különleges gondot és szeretetet kell fordítani.”

FEGYVERKEZÉS ÉS DIPLOMÁCIA

„Németországnak a következő öt évet a német nép újbóli felfegyverzésére kell fordítania. Minden államilag támogatott munkahely-teremtési programot abból a szempontból kell megítélni, hogy szükség van-e rá a német nép újbóli felfegyverzéséhez. Mindig és mindenhol ennek az elvnek kell előtérbe állnia. [...] Németország világban elfoglalt helyét a német fegyveres erők helyzete fogja meghatározni. És ezen múlik a német gazdaságnak a világban elfoglalt helye is” – jelentette ki Hitler a hadsereg vezetői előtt, már 1933. február 8-án. Németország lassan, de biztosan ezen célok megvalósításán kezdett dolgozni.

A „hatalom megragadása” utáni első néhány évben Hitler lényegében a brüningi-papeni békés revízió külpolitikáját folytatta – olykor agresszívabb stílusban, de békés szándékait állandóan hangoztatva. Valószínűleg nem rendelkezett pontos külpolitikai menetrenddel, és egészen 1937-ig ritkán tett vagy mondott bármit a külügyminisztérium nélkül, főleg nem ellenére. Addigra a rendszer már számos sikerrel büszkélkedhetett: Németország 1933-ban konkordátumot kötött a Vatikánnal, 1934-ben barátsági és meg nem támadási egyezményt írt alá Lengyelországgal (ezt az árulás vádjá nélkül csakis Hitler tehette meg), 1935-ben népszavazással elérte a Saar-vidék visszacsatolását, még ugyanabban az évben bevezette az általános hadkötelezettséget, légierőt és hadiflottát állított fel. Nem sokkal később, 1936-ban – a locarnói szerződést megszegve – csapatai bevonultak a Rajna-vidékre (remilitarizálták azt), és külföldi hatalmaknak egyetlen hangos szava sem volt. Németország egyenrangú európai nagyhatalom lett,

és körvonalazódott a Berlin–Róma–Tókió tengelynek nevezett új szövetségi rendszer is – a kifejezést először Mussolini használta egy 1936. novemberi beszédében. A hitleri külpolitikának egyetlen komoly kudarcot kellett elkönyvelnie: az osztrák náciak Berlinből támogatott 1934-es puccskísérlete – annak ellenére, hogy hivatalában gyilkolták meg az „ausztrofasiszta” Engelbert Dollfuss kancellárt – nem sikerült.

A német vezetés jó érzékkel használta ki, illetve igyekezett elmélyíteni ellenfeleinek megosztottságát – ez történt a lengyel szerződés vagy az Olaszország-hoz való közeledés esetében. Hitler érezte, hogy Franciaország csak szavakban eltökélt, ténylegesen semmit sem tud vagy akar tenni Nagy-Britannia támogatása nélkül. A helyzet kulcsa valóban Londonban volt, ám a brit politikusok az utolsó utáni pillanatig Németország békítgetésével próbálkoztak, és abban reménykedtek, hogy Herr Hitlerrel meg lehet egyezni a békeszerződés igazságtalanságainak orvoslásáról. Mussolini – akit Hitler régóta csodált – jó ideig nem akart a német Führerrel barátkozni; Ausztria függetlenségének kérdésében homlokegyenest ellenkezett a véleményük. Az olasz magatartás az abesszin háború miatt változott meg: a Népszövetség szankciói felbőszítették a Ducét, aki ettől kezdve egyre határozottabban állt ki Németország mellett.

Az 1936-os év tekinthető a fordulat kezdetének a német politikában. Hitler – bár továbbra is a békéről szónokolt – egyre türelmetlenebbül kereste a nemzetközi helyzet élezésének lehetőségeit. Augusztusban – miközben a berlini olimpián Németország békés, egészséges, megelégedett arcát mutatta a hiszékeny külvilágnak – a Führer (kivételesen) maga fogalmazta meg a gazdaság négyéves tervének fő célkitűzéseit. Leszögezte: „A gazdaság mozgósítása csupán akarat kérdése.” A memorandumot így fejezte be: „I. A német hadseregnek négy éven belül bevetésre késznek kell lennie. II. A német gazdaságnak négy éven belül fel kell készülnie a háborúra.” Felállították a Hadigazdasági Hivatalt, majd Hitler megbízta a „vaj helyett ágyút” jelszót meghirdető Göringet a négyéves terv irányításával. A „belső front” megerősítésének jeleként Heinrich Himmlert, az új állászhalmazot egész Németország rendőrfőnökévé nevezték ki.⁷ Az addigi lassú, inkább az infrastrukturális alapok megteremtésére koncentráló háborús

⁷ Himmler irányította – az SS mellett – az összes erőszakszervezetet felügyelő Birodalmi Biztonsági Főhivatalt [Reichssicherheitshauptamt, RSHA]. Az egykori tyúktenyésztőt 1939-ben a „német faj erősítésének” birodalmi komisszárává (tkp. „fajügyi” miniszterré), 1943-ban belügyminiszterré, 1944-ben pedig a tartalékos hadsereg főparancsnokává nevezték ki. Össznémet rendőrség korábban sohasem létezett.

felkészülésben nagyobb sebességre kapcsoltak. Hjalmar Schacht, a Birodalmi Bank elnöke, gazdasági miniszter, aki kulcsszerepet játszott a német gazdaság fellendítésében, szembekerült a laikus, mohó és önhitt Göringgel, ezért lemondott miniszteri, s később bankelnöki posztjáról is.

1937 kivételesen német külpolitikai akciók nélkül, de már egyértelműen a háborús felkészülés jegyében telt. Novemberben Hitler a hadsereg vezetői, valamint a kül- és a hadügyminiszter előtt hosszú beszédben vázolta expanziós terveit. Kifejtette, hogy nem várhat, mert hosszú távon az erőviszonyok Németország hátrányára változnának, személy szerint pedig minél fiatalabb korban akar háborút vezetni. Már 1938-ban meg kell kezdeni a Csehszlovákia, Ausztria, majd Lengyelország elleni akciókat – ha elég gyorsan lépnek, szerinte nem kell a nyugati hatalmak fegyveres fellépésével számolni, de ha mégis, ő vállalja a kockázatot. A külügy- és a hadügyminiszter, továbbá a szárazföldi haderő főparancsnoka aggályait fejezte ki, aminek következtében négy hónap múlva már nem ők töltötték be ezeket a posztokat. A tapasztalt von Neurath helyett a diplomáciában járatlan, de Hitlerhez feltétlenül hűséges Joachim von Ribbentrop lett a külügyminiszter, a homoszexuális kapcsolattal (minden alap nélkül) megvádolt von Fritsch tábornok helyett pedig Walther von Brauchitsch tábornok vette át a szárazföldi haderő irányítását. Kiderült, hogy von Blomberg tábornok egy korábbi prostituáltat vett nőül, ezért neki is távoznia kellett. Leváltása után a hadügyminiszteri tisztséget Hitler nem töltötte be, a hadsereget lényegében saját közvetlen irányítása alá vonta. Ugyanakkor létrehozta a – már korábban *Wehrmacht* névre keresztelt – véderő új főparancsnokságát [Oberkommando der Wehrmacht, OKW], amelynek vezetőjévé a lakájtermészetű Wilhelm Keitel tábornokot („lakeitel”) nevezte ki. Hitler helyzete a hadsereggel szemben tovább erősödött, bár a parancsnoki szintek számának szaporítása ezen a fontos területen is állandó sűrűlődségeket eredményezett.

Hitler nemcsak ügyességének és gátlástalanságának, hanem ellenfelei megosztottságának és pacifizmusának is köszönhetette kétségtelen sikereit. A bomladozó versailles-i rendszer képviselőit valahogy úgy kezelte, mint korábban a weimari köztársaság politikusait. Két fő célját, a világuralom megszerzését és a zsidó faj „eltávolítását” eredményesen titkolta – sokáig a németek többsége is elhitte, hogy az egykori frontkatonák csak diplomáciai győzelmeket akar, nem háborút.

1938: BÉKE VAGY HÁBORÚ?

„Talán egy szép napon, hirtelen tavaszi viharként, megjelenek Bécsben” – mondta Hitler, és 1938 tavaszán meg is tette. Ausztria bekebelezése (1938. március 12–13.) kapkodva, sok rögtönzéssel történt: Hitler először az osztrák náci vezetőjének, Seyss-Inquartnak belügyminiszteri, később kancellári kinevezését követelte, majd a Wehrmacht élén – éljenző osztrákoktól övezve – bevonult Bécsbe, és az országot Németországhoz csatolta (Anschluss). Ausztriát ezentúl hivatalosan a „Nagynémet Birodalom Keleti Tartományának” nevezték, és hét Gau-ra osztották fel. Joggal ünnepelhetett ismét a propaganda: „Egy nép, egy birodalom, egy vezér!” A változást az ausztriai zsidók érezték meg a leggyorsabban és a legintenzívebben: Bécs olyan jelenetek tanúja volt, amilyenek Németországban még elképzelhetetlenek lettek volna. Meglett zsidó férfiakat és nőket kényszerítettek, hogy kefékkel sikálják a város utcaköveit vagy pusztá kézzel pucolják az SS-kaszárnyák vécéit. Tömeges volt az erőszak és a fosztogatás és rengeteg az öngyilkosság; a szerencsések (mint a már halálos beteg Freud) emigráltak.

Ausztria úgy tűnt el a térképről, hogy a nagyhatalmak beérték egészen lagymatag tiltakozásokkal; lényegében német belügyként kezelték a kérdést. A siker tovább növelte Hitler tekintélyét és önbizalmát.⁸ Csehszlovákiával már nem lehetett ilyen könnyen elbánni, noha a forgatókönyv annyiban megegyezett az osztrákkal, hogy itt is belülről, a Hitler utasításait követő szudétanémet kisebbség elégedetlenségének szításával indították el az akciót. Konrad Heinlein szudétanémet (náci) vezetőt többször Berlinbe rendelték, hogy saját újabb követeléseiről tájékoztassák. Edvard Beneš elnök és a csehszlovák kormány tett is engedményeket a szudétanémeteknek, miközben egyértelműen közölte, hogy harcolni fog az agresszió ellen, és számít szövetségesei – főleg Franciaország – támogatására. Így 1938 őszére általános háborúval fenyegető helyzet alakult ki.

Hitler a nyilvánosság előtt folyton az önrendelkezésről és a szudétanémetek szörnyű sorsáról szónokolt, ám bizalmasai előtt kijelentette: „Megmászthatatlan elhatározásom, hogy Csehszlovákiának el kell tűnnie a térképről”. Feltűnő, hogy

⁸ Hitler a birodalom ősi koronázási jelvényeit (korona, kard, jogar, országalma) Bécsből Nürnbergbe szállíttatta, ahonnan csak a háború után kerültek vissza a bécsi Hofburgba.

Csehszlovákia volt az egyetlen olyan ország, amellyel a náci vezetés sohasem tárgyalt, vele semmilyen szerződést sem kötött. Úgy tűnik, mindennél jobban gyűlölték Versailles-nak ezt a „szülöttjét”, amely nagyszámú kisebbséggel rendelkező demokratikus állam volt, továbbá Franciaország és a Szovjetunió szövetségese; ráadásul eltökölte, hogy ellenáll szomszédja zsarolásának. A helyzet kulcsa ismét Londonban volt, márpedig a brit kormány (és a közvélemény) nem akart újabb világháborút – a csehektől várt további engedményeket. Chamberlain miniszterelnök (aki még életében nem ült repülőgépre) háromszor repült el Hitlerhez, a náci vezér pedig – megdöbbenésére – egyre feljebb srófolta követeléseit. Csehszlovákiát a barátai (főleg a franciák) elhagyták, az ellenségei (ideértve a magyarokat és a lengyeleket) feldarabolni készültek. Szeptember végén Európa már a háború küszöbén állt, amikor – olasz közvetítés nyomán – összehívták a müncheni konferenciát. A csehek és a szovjetek kizárásával tartott (rövid és kaotikus) négyhatalmi tanácskozáson Hitler gyakorlatilag mindent megkapott, mégis elégedetlen volt; ösztönei már háborús megoldást diktáltak volna, ám ezúttal – tábornokainak kifejezett ódzkodása és a nagyhatalmak szinte teljes behódolása miatt – még be kellett érnie a békés hódítással. (Ludwig Beck vezérkari főnök vezetésével ekkor kezdték szőni az első katonai összeesküvést Hitler ellen, ami a müncheni szerződéssel „okafogyottá” vált.)

Lehetséges, hogy Hitler magatartását a német közvélemény érzékelhető békevágya is befolyásolta: a hódítást helyeselték, de háborút semmiképpen. Amikor a csehszlovák válság csúcspontján, 1938 szeptemberében, a Wehrmacht csapatai végigmaszíroztak Berlin központján, az emberek elfordultak, nem éljeneztek, semmilyen (főleg 1914-hez mérhető) háborús lelkesedést sem mutattak. Az amerikai William Shirer szerint ez volt az általa valaha látott „legdöbbenetesebb háborúellenes demonstráció”. Hitler dühösen és csalódottan reagált, mégis megérteni látszott az üzenetet. De a háborútól már nem hagyta eltéríteni magát. 1938 végén titkos beszédet mondott német sajtó képviselői előtt: „A körülmények arra kényszerítettek, hogy évtizedeken keresztül szinte kizárólag a békéről beszéljek. Csak a német békevágya és a békére való törekvés folyamatos hangsúlyozásával vált lehetségessé számomra [...], hogy ellássam a német népet azzal a fegyverzettel, amely a szükséges alapot képezi a következő lépéshez. [...] egy ilyen években keresztül művelt békepropagandának vannak árnyoldalai is, mivel túl könnyen vezet ahhoz a sokak fejében kialakult nézethez, hogy a mostani rendszer azzal a szándékkal és elhatározással azonosítja magát, hogy a békét bármi áron fenn kell tartani.”

A „BIRODALMI KRISTÁLYÉJSZAKA”

Két év viszonylagos csöndje után az 1937 őszi pártnap éles zsidóellenes kirohanásai jelezték a rendszer radikalizálódását és az új háború közeledtét. Az 1938. november 9–10-i⁹ – eufemisztikusan „birodalmi kristályéjszakának” vagy „üvegcserepek éjszakájának” nevezett – zsidópogromhoz az ürügyet egy gyilkosság szolgáltatta. 1938 tavaszán a lengyel kormány – attól tartva, hogy a lengyel zsidók tömegesen fognak hazatérni Németországból –, úgy döntött, hogy a már öt éve külföldön élő állampolgáraik elveszítik állampolgárságukat. A német és a lengyel kormány tárgyalásai nem vezettek eredményre, ezért a német külügyminisztérium azzal adta át az ügyet a Gestaponak, hogy minden lengyel zsidót a legrövidebb időn belül toloncoljanak vissza eredeti hazájukba. Ezeket a lengyel zsidókat, mintegy 16 ezer embert, a rendőrség és az SS összeterte, és átrakta a határon, ahonnan a lengyel határőrök visszaküldték őket – jó darabig a senki földjén álltak és vártak a hidegben és az esőben. A Grynspan családot Hannoverből űzték el, és bár Herschel fiuk Párizsban tartózkodott, a nővérétől megtudta, mi történt szeretteivel. Pisztolyt szerzett, elment a német követségre, és több lövéssel megsebesítette Ernst vom Rath első titkárát. Rath két nappal később, november 9-én meghalt (temetésén Hitler is megjelent, bár nem beszélt). Rath halála jeladás volt a zsidók elleni erőszakra.

A kezdeményező Goebbels volt, aki a párt hagyományos november 9-i, a sörpuccsra emlékező vacsoráján egész este Hitlerrel tárgyalt. Nem lehetett nehéz megszereznie Hitler beleegyezését, hiszen a müncheni konferencia után már nem kellett tartani a külföldi tiltakozásoktól. Hitler a tőle megszokott módon járt el: kiadta bizalmas utasításait a náci vezetőknek, de semmit sem rögzített írásban, és semmit sem mondott a nyilvánosság előtt. Emberei tudták a dolgukat, amit Goebbels számos naplóbejegyzése bizonyít: „Néhány tartományi vezető lagymatagnak bizonyul, én azonban újra és újra mozgásba lendítek mindent. Választ kell adnunk erre a gyáva gyilkosságra. A Hitler-rohamcsapat rögtön

⁹ November 9-e a 20. századi német történelem „mágikus” időpontja lett. 1918-ban ezen a napon kiáltották ki a köztársaságot, 1923-ban ezen a napon robbantotta ki Hitler a sörpuccsot, 1938-ban ezen a napon szervezték meg a náciak a kristályéjszakát (utóbb a zsidógyűlölővé vált Luther november 10-i születésnapjára is hivatkoztak), végül 1989-ben ezen a napon „omlott le” a berlini fal.

megindul, hogy Münchenben rendet csináljon. Egy zsinagógát szétvernek. [...] Precíz körlevélben szabályozom, mit szabad és mit nem szabad tenni. [...] Utasítom Wächtert, a Propagandaosztály vezetőjét, hogy Berlinben veresse szét a Fasanenstrasse-i zsinagógát. Csak annyit mond: 'Megtisztelő feladat.' (1938. november 10.) Majd másnap elégedetten rögzítette, hogy „Az egész országban leégtek a zsinagógák”, de hozzátette, hogy immár le kell állítani az akciókat, különben a „csőcselék” kezelhetetlenné válik.

A november 9–10-i pogromok során 267 zsinagógát pusztítottak el, 30 áruházat és 7500 üzletet dúltak fel Németország-szerte. Legalább 91 embert megöltek, több mint húszezret letartóztattak. Feltehetően több száz zsidó követte el öngyilkosságot vagy halt bele később az elszenvedett bántalmazásokba. Göring az akció után egymilliárd márka büntetés megfizetésére kötelezte a zsidókat, továbbá az okozott károk megtérítésére. Újabb rendeletek születtek a gazdaság totális „árjásításáról”, földjük, vállalkozásuk, műtárgyaik, részvényeik eladásáról – ami lényegében a zsidó vagyoni kisajátítását jelentette. Továbbá minden olyan nyilvános helyről kitiltották őket (uszodák, mozik, múzeumok stb.), ahol „árja” németek is tartózkodhattak. 1939. január 1-jén lépett életbe az a rendelet, amelynek értelmében a zsidókat igazolvány viselésére kötelezték, útlevelüket „J” betűvel (Jude, zsidó) pecsételték le. Attól a naptól kezdve a zsidó férfiaknak az „Israel”, a zsidó nőknek a „Sára” névvel kellett kiegészíteniük saját utónevüket. Hitler pedig közölte Beck lengyel külügyminiszterrel: szilárd elhatározása, hogy „kiviszi a zsidókat Németországból”, és minél tovább késlekednek, annál kevesebb pénzt, holmit vihetnek majd magukkal. Nem sokkal később, 1939 januárjában Hitler kijelentette: „Ha a nemzetközi zsidó pénzembereknek sikerülne újabb világháborúba sodorni a nemzeteket, akkor az eredmény nem a bolsevizmus és a zsidóság világméretű győzelme lesz, hanem a zsidóság megsemmisítése egész Európában”.

A német lakosságot – Bécs kivételével – sehol sem sikerült bevonni a rombolásba. Bár a németek nem álltak a zsidók mellé, és többségük feltehetően hozzászólt kirekesztésükhöz, elkülönítésükhöz, talán helyeselte is azt, de az erőszakot nem pártolták. A szociáldemokraták bizalmi emberei szerint „a zavargásokat a német nép nagy többsége élesen elutasítja”. A jelentések szerint sokan szegyenkezve kérdezték egymástól: „Hogyan történhetett meg ilyesmi nálunk? Ez szégyen!” „Az ember sírni tudna, és szégyellnie kell magát,

hogy német, egy ilyen kulturális gyalázatban vétkes nemes árja nép sarja” – írta névtelen levelében egy náci szimpatizáns. Egy előkelő hölgy, Alexandra K. néhány nappal a Kristályéjszaka után taxival utazott át Berlin feldúlt központján. „Jóságos Isten!” suttogta az autóban, mire a taxisoferánnyal válaszolt: „Igen, igen, mi németek az első számú kultúrnép vagyunk a földön!” Ennyiből értették egymást. A kristályéjszaka után a náci vezetés azt értette meg, hogy helyesebb, ha a zsidókat érintő újabb intézkedéseket titokban tartják, és végrehajtásukat is igyekeznek leplezni. Ennek a náci „újbeszédnek” lett jellegzetes fordulata az „Endlösung der Judenfrage”, a „zsidókérdés végső megoldása”.

HITLER DIADALAI ÉS KUDARCAI

A csehországi krízis „rendezése” után Chamberlain – még Münchenben – aláíratott egy papírt Hitlerrel, amely a béke megőrzéséről és a tárgyalások szükségességéről szolt. A jelek arra mutatnak, hogy a brit kormányfő azt remélte, tartósan megnyerte Hitlert az erőszakmentesség politikájának. Hitler személyisége a legkevésbé sem nyűgözte le, nővérének írt levelében hitvány kis ebnek nevezte a német kancellárt. Az ellenérzés kölcsönös volt: „Ellenségeink apró férgek. Münchenben volt alkalmam látni őket” – mondta Hitler. Aki ismét meggyőződött arról, hogy a „dekadens” nyugati demokráciák semmit sem tudnak vagy akarnak tenni a további német hódítások ellen.

1939-ben a Német Birodalom újabb komoly sikereket ért el, és alaposan összekuszálta a diplomáciai erővonalakat. Márciusban Hitler bevonult Prágába, bekebelezte a maradék cseh államot (Cseh-Morva Protektorátus néven), majd – még ugyanebben a hónapban – elragadta Litvániától a Memel-vidéket. Ekkor a német sajtó már Danzig átadását követelte. Mivel Csehszlovákia feldarabolását már nem lehetett a versailles-i „igazságtalansággal” indokolni, a brit kormány eldöntötte: nem tesz több engedményt. Egy küszbönálló német támadástól tartva Chamberlain garanciát adott Lengyelországnak függetlenségének és területi épségének fenntartására. A britek fegyverkeztek. Sztálin eközben éppen ellentétes következtetésre jutott: ha a Nyugat a Szovjetunió háta mögött egyezkedik a németekkel, hogy kelet felé terelje őket, szövetségként pedig a lengyeleket és nem a szovjeteket választja, akkor titokban ő is tárgyal velük, hogy ezzel elkerülje a háborút. 1939 forró nyarán mindenki mindenkivel alkudozott – a Nyugat és Sztálin a háború elkerülése

érdekében; Hitler azért, hogy csak egy fronton kelljen harcolnia (mint láttuk, nem hitt a britek és franciák eltökéltségében). Miután – Hitler ismételt sürgetésére és a világ ámulatára – 1939. augusztus 23-án Moszkvában aláírták a Lengyelországnak új felosztását jelentő német–szovjet meg nem támadási egyezményt (a Molotov–Ribbentrop paktumot), a háború elkerülhetetlenné vált. Hazatérve Ribbentrop elmondta: olyan jól érezte magát Moszkvában, mint otthon egy birodalmi pártnapon.

Az erejükben és szövetségeseikben bízó lengyeleket semmilyen engedményre nem lehetett rávenni. A varsói kormány nem sok előkészületet tett a háborúra, de szilárdan hitte, hogy a lengyel csapatok (nyugati szövetségeseiktől támogatva) hamarosan Berlinben lesznek. Három nappal a háború kitörése előtt Göring, aki még mindig szívesen elkerülte volna a britekkel való háborút, felvetette, hogy mégsem kellene mindent „egy lapra föltenni”. Amire Hitler így válaszolt: „Amióta élek, dupla vagy semmit játszottam!” Szeptember 1-jén hajnalban a Schleswig-Holstein német csatahajó tüzet nyitott a gdanski Westerplattéra, a szárazföldi csapatok megindultak, a légierő Varsót bombázta: a hadüzenet nélküli háború elkezdődött. Két nappal később a britek és a franciák – Hitler nagy meglepetésére és csalódására – hadat üzentek Németországnak. Olaszország 1940 tavaszáig semleges maradt.

A német sikersorozat villámháborús győzelmekkel folytatódott. Németország a lengyel hadjáratot 13 111 fős veszteséggel négy hét alatt, a Norvégia és Dánia elleni hadjáratot (1940 áprilisában) 1317 fős veszteséggel három hét alatt, a Belgium, Hollandia és Franciaország elleni nyugati hadjáratot (1940 május–júniusában) 27 074 fős veszteséggel hat hét alatt nyerte meg – mindehhez az első világháborúban négy év és több mint kétmillió áldozat sem volt elegendő. A magyarázat a harcok koncentrált bevetésében és a légierő kíméletlen bombatámadásaiban rejlett – hiába rendelkeztek a franciák jóval több tankkal, azokat szétszórtan és légi támogatás nélkül vetették harcba. Júliusban Berlin óriási győzelmi parádét láthatott; a rendszernek és személy szerint Hitlernek alighanem ez lehetett a csúcspont (népszerűségben is): Németország úgy vált a fél kontinens urává, hogy elkerülte a nagy háború borzalmait, lövészárkait, milliós áldozatát. Majd 1941 áprilisában három hét sem kellett Jugoszlávia és Görögország lerohanásához. 1941-ben Európa nagyobb részét közvetve vagy közvetlenül Németország uralta; a közvélemény mellett már a tábornokok egy része is elhitte, hogy „minden idők legnagyobb hadvezére”¹⁰

¹⁰ Hitler a hadvezetésben is dilettáns volt, bár tájékozott, olykor eredeti elképzelésekkel rendelkező dilettáns. Legnagyobb katonai érdemének az tekinthető, hogy 1940 tavaszán felkarolta az

irányítja őket. Az egyetlen bökkenő a britek csökönyössége volt; a Chamberlaint felváltó Churchill mereven elutasította Hitler ismételt békeajánlatait, az „angliai csatának” nevezett légi háború pedig nem tudta megteremteni a német csapatok partraszállásának feltételeit. A britek elleni inváziót Hitler újra és újra elhalasztotta, végül – 1940 őszén – könnyebbnek tűnő feladat, a Szovjetunió elleni Barbarossa-terv kidolgozására utasította tábornokait.

Az 1941. június 22-én megindított „villámháború” eleinte tervszerűen haladt. „Nem túlzás azt állítani, hogy az Oroszország elleni hadjáratot 14 nap alatt megnyertük” – írta naplójában Franz Halder vezérezredes, a szárazföldi erők vezérkari főnöke. A Vörös Hadsereg azonban a rettenetes veszteségek ellenére sem omlott össze, és a zord orosz télben, Moszkva alatt vereséget mért a hiányosan felszerelt német csapatokra. Decemberben, a szovjetek moszkvai ellentámadásával egy időben Japán lebombázta Pearl Harbort, s ezzel az európai háború világháborúvá szélesedett. Hitler azonnal hadat üzent Amerikának – döntésének oka ma is vitatott, hiszen nagyjából tisztában volt az USA gazdasági és katonai potenciáljával, ráadásul a Japán és a Szovjetunió közötti semlegességi szerződés 1945 nyaráig érvényben maradt. 1942–1943 folyamán minden fronton bekövetkezett a lassú fordulat. A brit és amerikai csapatok kiszorították Észak-Afrikából Erwin Rommel tábornok sivatagi hadtestét. Friedrich Paulus tábornok 6. hadseregének maradványai (a 330 000 emberből megmaradt 90 000) 1943 februárjában Sztálingrádnál megadták magukat.

Sztálingrád a német háterszág tartásában és kitartásában is fordulópontnak bizonyult. Egyre nehezebb volt hinni a végső győzelemben, és a náci vezetés, sőt személy szerint Hitler egyre kevésbé vonhatta ki magát a felelősség alól. „Mindenki előtt világos, hogy értékes emberéletek áldoztattak fel ostoba vagy egyenesen bűnös módon, kizárólag presztízssokokból” – írta Ulrich von Hassel, korábbi római nagykövet, akit 1944 nyarán a Hitler elleni összeesküvésben való részvétel miatt kivégeztek. Az emberek morogolódtak, falfirkák, itt-ott röpcédulák jelentek meg, „magasabb körökben” újra foglalkozni kezdtek egy Hitlert kiiktató összeseküvés terveivel.

ardenneki áttörés Erich von Manstein tábornok által kidolgozott tervét, amely lehetővé tette Franciaország gyors legyőzését. Később – Sztálinnal ellentétben – egyre kevésbé volt képes irányítani a hadműveleteket, a legapróbb részletkérdésekbe is beleszólt, értelmetlenül felülbírált tábornokait, akik egymás között gúnyosan „göfac”-nak nevezték. A rövidítés a Führer „größter Feldherr aller Zeiten”, vagyis „minden idők legnagyobb hadvezére” állandó jelzőjére utalt. Németország veszteségei a hitleri hadvezetés miatt jelentősen megnöttek.

1943-ban már vereségek követték egymást, a Wehrmacht nehéz harcokat követően mindegyik fronton egyre hátrált. Nyáron elvesztette a kurszki csatát, s azzal egyidőben Olaszországban is vissza kellett vonulnia a partraszálló szövetségesek elől. Mussolinin leváltották, az olaszok fegyverszünetet kötöttek. Németország immár a világ nagyobbik részével hadban állt, miközben mindinkább érezhetővé vált az ember, a nyersanyag, a felszerelés és a hatékony vezetés hiánya. A Vörös Hadsereg 1943. november 6-án visszafoglalta Kijevet. Másnap Alfred Jodl tábornok, a Wehrmacht főparancsnokságának hadműveleti főnöke magasrangú civilek és katonák előtt tartott beszédet az ötödik évbe lépő háború kilátásairól. Először azt mondta: „Ebben az órában nem csak a százával, de szíve legmélyéből fakadóan fogadja, hogy a Führerbe vezetett hitünk és bizalmunk végtelen”. Majd azzal fejezte be: „Győzni fogunk, mert győznünk kell, másképp a történelem elveszíti értelmét”. Látható, hogy a náci mentalitás már teljesen átjárta a tábornoki kar egyes tagjait.

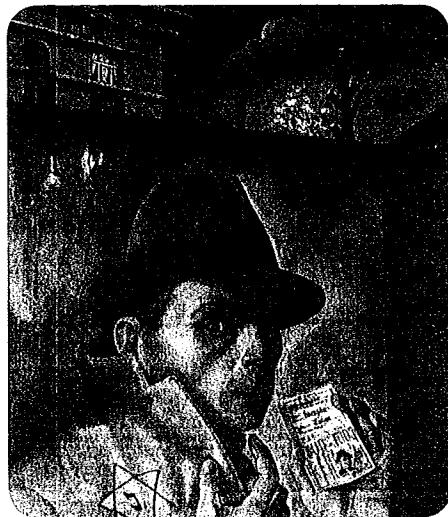
A hitleri Németország villámháborúk sorozatával bizonyította gazdasági és katonai fölényét. Ám a villámháború 1941-től totális háborúvá vált, amelyben érvényesült Nagy-Britannia tengeri, a Szovjetunió szárazföldi és az Egyesült Államok minden téren megmutatkozó fölénye. A földkerekség emberi és anyagi erőforrásainak már legalább 70 százaléka fogott össze a tengelyhatalmak legyőzésére.

A HOLOKAUSZT

A náciizmus 1940-től azonosult az erőszakkal és a tömeggyilkossággal. Halálra éhezettek 4-4,5 millió szovjet állampolgárt (civilt és hadifogolyt); lelőttek, kivégeztek majdnem egymillió lengyelt és beloruszt; elpusztítottak legalább 5,5 millió zsidót. Ha a Szovjetunió elleni háború a német tervek szerint alakult volna, akkor további tízmilliók haltak volna éhen. A görög eredetű holokauszt szó a zsidó vészidőszakot jelöli, de nem szabad megfeledkezni a náciizmus nem zsidó áldozatairól: politikai foglyokról, cigányokról, homoszexuálisokról, „munkakerülőkről” és közönséges bűnözőkről (a lágerekben mindegyik csoportnak más-más jelet kellett viselni a kabátján); a sláv értelmiségről

és a hadifoglyokról, valamint a náci „eutanázia-program” keretében meggyilkolt betegekről.

Lengyelország lerohanása és megszállása után a zsidókérdés dimenziói gyökeresen megváltoztak. Az első utasítást már 1939 szeptemberében szignálta Reinhard Heydrich, az SS biztonsági szolgálatának (SD) elszánt vezetője: előírta a zsidók

Felix Nussbaum *Önarckép zsidó igazolvánnyal* című képe 1943-ból. A festőt az auschwitzi koncentrációs táborban ölték meg.

„koncentrációját” kényszerkivándorlás céljából, és kitelepítésüket a birodalomhoz csatolt területekről. Rendelkezett ún. zsidótanácsok [Judenrat] felállításáról. A jelek szerint az újonnan létesített Főkormányzóságban, Lublin környékén akartak egy „zsidórezervátumot” kialakítani, de egy ideig komolyan felmerült a zsidók Madagaszkár szigetére telepítésének terve is. Hamarosan gettók sorát állították fel, először Lódzban, majd Varsóban, később százával más lengyel településeken. Az álláspontok a kényszermunka, a kiéheztetés és a kitelepítés között ingadoztak. Úgy tűnik, hogy a náci megszállás alá került Nyugat-Európában sem létezett egységes terv,

egységes politika a zsidókkal szemben; (Ez esetben a holokauszt „intencionista” és „funkcionalista” értelmezőinek régi vitájában¹¹ az utóbbiaknak lehet igazuk: csak a világháború idejére dőlt el, hogy a rendszer fokozódó radikalizálódása a leggyilkosabb antiszemitizmust hívja elő.)

A zsidókérdés „végleges megoldása” 1941 nyarán, a Szovjetunió megtámadása után öltött formát. A teljes fizikai megsemmisítés a náci rendszer addigi politikájából következett, mégis minőségi ugrást jelentett. A keleti hadjáratot

¹¹ Az „intencionisták” úgy vélik, hogy Hitlernek és a nácioknak kezdettől a zsidók megsemmisítése volt a célja, és ezt következetesen végrehajtották. A „funkcionalisták” szerint – bár a szélsőséges antiszemita szándék nem vitatható –, nem volt egységes terv; a „végső megoldás” inkább ad hoc intézkedések sorozatából alakult ki a háború alatt. Természetesen számos „köztes” interpretáció is létezik.

Hitler és a náci vezetők eleve a „zsidó-bolsevizmus” és az „alsóbbrendű fajok” elleni megsemmisítő háborúnak [Vernichtungskrieg] szánták. „1941 nyarán a Reichsführer-SS [Himmler] hirtelen magához rendelt, Berlinbe. [...] Rendes szokásával ellentétben egyetlen segédtsíztje sem volt jelen, amikor a következő szavakkal fordult hozzám: 'A Führer elhatározta a zsidókérdés végleges megoldását. Mi, az SS fogjuk ezt a feladatot végrehajtani. [...] Önnek kötelessége, hogy ezt a parancsot a legszigorúbb titokként kezelje, s még a saját előljárói előtt is megőrizze'” – jegyezte fel Rudolf Höss, az auschwitzi láger későbbi parancsnoka. A négy ún. „bevetési csoportba” [Einsatzgruppe] tartozó német egységek és helyi segítők már a Szovjetunió elleni háború első öt hónapjában mintegy félmillió zsidót gyilkoltak meg. Az első olyan akciót, amelynek tízezernél több áldozata volt, a magyar hatóságok által áttelepített idegen állampolgárságú zsidók ellen követték el 1941 augusztusában, a galíciai Kamenyec-Podolszk környékén.

Göring 1941 júliusában levelet küldött Heydrichnek, amelyben megfelelő intézkedések megtételére szólította fel a zsidókérdés végső megoldása érdekében. Néhány hónappal később Goebbels írta a naplójába: „A zsidókérdést illetően a Führer úgy döntött, hogy elérkezett a leszámolás ideje”. Egy hét múlva Himmler ugyanerről: „Zsidókérdés – kiirtani, mint a partizánokat”. Heydrich – immár SS Oberguppenführerként – 1942. január 20-ára konferenciát hívott össze az Am Grossen Wannsee 56–58. alatti (egykor zsidó tulajdonú) villába, Berlin nyugati szélén. A megjelent államtitkároknak, főhivatalnokoknak elmondta: az európai zsidóságot meg kell semmisíteni. A konferencia – amelyet Adolf Eichmann készített elő, a jegyzőkönyvet is ő vezette – nem döntést hozott erről, hanem tájékoztatta az érdekelt intézmények vezetőit, és biztosította együttműködésüket. (Ellenvetés nem hangzott el.) Két fontos kérdést akartak megoldani: pontosan hogyan határolják körül a deportálandók körét, és miként oldják meg a szállításukat. Mindösszesen 11 millió zsidóval számoltak, vagyis valóban egész Európát akarták „zsidómentessé” [Judenrein] tenni, Nagy-Britanniától Törökországig. Ahogy Heydrich fogalmazott: „Először Európát kell átfésülni, nyugatról keletre” – bár a valóságban inkább fordítva történt, hiszen 1941 ősztől már működtek az első megsemmisítő táborok („halálgárak”) a lengyel Főkormányzóság területén, Chelmnóban és Belzecben. A kelet-európai „véres övezet” egyik részén, nagyjából az 1939-es Molotov–Ribbentrop vonaltól nyugatra

a zsidókat gázzal ölték meg, elég szisztematikusan. A vonaltól keletre legalább ennyi gyilkosságot követtek el, sőt már korábban elkezdtek az öldöklést, de ezen a területen agyonlőtték az áldozatokat, eléggé kaotikusan.

A tömeges elgázosítás rendszerét Treblinkában, Majdanekben, Sobiborban és Auschwitzban tökéletesítették. Az ún. Reinhard-akció során kikísérletezték a megsemmisítés „leghatékonyabb” technikáit. Eleinte szénmonoxid gázzal ölték meg az embereket, majd Auschwitzban áttértek a Zyklon-B jelű gáz használatára. A lágerrek a nácizmus „új rendjének” legmértőbb létesítményei, egyúttal jelképei lettek: összesen sok száz kisebb-nagyobb munkatábor, átmeneti tábor, gyűjtőtábor, haláltábor működött Európa-szerte, sőt az igazán nagyméretű lágerrek körül akár több tucatnyi táborból álló gyűrű létesült. Mint a magyar zsidók sorsából köztudott, a népiirtás lendülete még akkor sem hagyott alább, amikor – 1944-ben – már világosan látszott, hogy Németország elveszíti a háborút. Sőt, a magyar transzportok sorozatos beérkezése ismét csúcsteljesítményre készítette a (lengyel zsidók megölése után) már-már munka nélkül maradt auschwitzi lágert. Az ott elpusztított kb. 1,2 millió áldozatnak csaknem 40%-a Magyarországról deportált zsidó volt.

Egyes vélemények szerint a háború 1942 körüli fordulata után Hitler és a náci vezetők számára a germán faj világhuralma helyett a zsidóság teljes megsemmisítése lett a legfontosabb háborús cél. A ma már felmérhetetlen holokauszt-irodalomban úgyszólván nincs lezárt kérdés: a népiirtás motívumai (a faji ideológia, avagy a zsidó javak megszerzése számított-e inkább?¹²), a döntés időpontja, a nácik, az áldozatok és az „átlag németek” magatartása, a szövetséges hatalmak tétlensége – mind újabb és újabb viták tárgya.

TETTESEK, SEGÍTŐK, SZEMLÉLŐK

Ha a holokausztot a tettesek szempontjából vizsgáljuk – és egymás között viszonylag nyíltan beszéltek –, feltűnő, hogy folyton az első világháborús összeomlást próbálták indokként felhozni. Hitler már 1939-ben: „A zsidók nem véletlenül rendezték meg 1918. november 9-ét. Ezért a napért bosszút állunk”.

¹² Götz Aly hatásosan bizonyította, hogy a zsidóktól (meg a megszállt országokból) elrabolt javak folyamatos osztogatása sokat segített abban, hogy a német lakosság végig kitartsa a rendszer mellett.

Később Goebbels: „1918 novembere még egyszer nem ismétlődik meg”. (Akkor Hitler talpra ugrott, s azt kiáltotta: „Igen!”) A témát egyik ismert beszédében Himmler folytatta, aki 1943 őszén SS vezetők előtt indokolta meg a „nehéz döntést”, hogy miért kell „ezt a népet a Földről eltörölni”: „Ha a zsidók még mindig a német nemzettest részei lennének, mára valószínűleg elértük volna az 1916–17-es évek mélypontját”. Úgy látszik, a náci elitet üldözte a „tördöfés” általuk is buzgón ápolt mítosza; Németország egy háborút már elveszített „a zsidók miatt”, tehát mindenáron meg kell akadályozni, hogy a mostani háborút ugyanezért ismét elveszítsék. A mítoszok így önálló életre keltek.

A legtöbb háború utáni írás embertelen szörnyetegként ábrázolta a náci gyilkosokat. Az 1960-as években bekövetkezett a Hannah Arendthez köthető fordulat: a filozófus a jeruzsálemi Eichmann-per hatására a „gonosz banalitásáról” írt, megalakítva a hivatalnok-gyilkos [Schreibtischtäter] kategóriáját. Eichmannt és tettestársait jelentéktelen figuráknak látta, akik a genocídium egész folyamatát úgy vezényelték le, mintha egy nagyüzem gépezetének pici csavarjai volnának; szakszerűen, szenvtelenül, ideológiamentesen. Végül, az utóbbi húsz évben ismét módosult a kép: néhány német történész alapos vizsgálatai kimutatták, hogy a „tipikus” náci tömeggyilkos 1900 és 1910 között született, az alsó-középosztályból jött fiatal ember volt; a nagy háborúban még nem vehetett részt, de átérezte a kiüzelem ízét, majd a vereség megaláztatását. Családjukban többnyire az elsőik lehettek, akik egyetemi diplomát szereztek, bekerültek az értelmiségbe, ott sajátos bajtársi közösséget alkottak. Ezekből az ideológiailag elkötelezett, fajilag tiszta, ifjú értelmiségiekből került ki az SS és társszervezetei magasabb parancsnokainak többsége. A végsőkig el akartak menni, hogy megvalósítsák a fajilag egységes (árja) Németország felemelkedését. Nem arctalan, jellegtelen bürokraták voltak tehát, hanem a faji rögeszme képzett, önállóan cselekvő, mindenre elszánt harcosai.

A holokauszt áldozatainak száma, aránya országoként nagy eltérést mutat. Lengyelországban a zsidók 90%-át, Szlovákiában 80%-át, Magyarországon 70%-át ölték meg, máshol ennél jobb esélyük volt a túlélésre. Még magában Németországban is, ahol becslések szerint 10–12 000 zsidónak sikerült elrejtőznie, közülük 5–6000-nek Berlinben, és túlnyomó részük túlélte a vészkorszakot. S ha igaz az a másik becslés, amely szerint átlagosan hét nem zsidó közreműködése, segítsége kellett minden egyes üldözött zsidó megmentéséhez, akkor egyedül Berlinben kb. 40 000 ilyen segítővel számolhatunk. Sőt, egy Max Krakauer nevű berlini lakos

a háború után 66 olyan embert számolt össze, akik ruhaneművel, élelmiszerjeggyel, átmeneti szállással stb. segítettek – természetesen önmaguk veszélyeztetése mellett. A háborúnak egy kevésbé ismert berlini epizódja volt, amikor (1943-ban) Berlin „zsidómentessé” tétele érdekében deportálni akarták azokat a férfiakat, akik keresztény feleségük révén addig mentességet élveztek. Össze is gyűjtötték őket, ám az elszánt asszonyok estéről estére tüntetést rendeztek Berlin központjában, a rosenstrassei gyűjtőhely előtt, és hangosan követelték a férjeiket. A nácik annyira károsnak érezték a helyzetet, hogy végül hazaengedték a foglyokat: ismét egy olyan eset, amikor a szervezett ellenállás meghátrálásra kényszerítette őket. (Goebbels büszkén nevezte élete nagy sikerének Berlin „zsidómentessé” tételét – mert „a város arculata ettől gyökeresen átalakult” –, ám ebben sem lett egészen igaza.)

Az élet vagy a háború sok furcsaságot produkált; még meggyőződéses antiszemitákból is válhattak zsidómentők. Winifred Wagner, a Wagner-klán feje, Bayreuth főnökasszonya folyvást kedvelt zsidó hegedűseinek és csellistáinak felmentési kérelmeivel bosszantotta Hitlert. Egy deportált zsidó asszony német jótevőjének köszönhetette az életét: „Reggelenként hátizsákban hozta magával reggelijét és ebédjét, és azt hűségeesen megfelezte egy szegedi zsidó asszonnyal és annak kislányával. Ezenkívül hozott még a hátizsákjában maga termelte dolgokat, almát, körtét, télen burgonyát, amit a zsidók között szétosztott. [...] Megkérdeztem, hogy miként egyeztetni össze a horogkeresztet és az antiszemitizmust cselekedeteivel. Egyszerűen azt felelte, hogy mint népet, nagy általánosságban gyűlöli a zsidókat, de egyénenként, az más. Elvégre azok is emberek, éppúgy mint a többi, és azoknak is joguk van élni, különösen, ha olyan jóra való emberek, mint mi vagyunk...”

A történészek vitáinak egyik gyakori kérdése, hogy mit tudtak, tudhattak a holokausztról az „átlagnémetek”. Elég egyöntetű vélemény, hogy magatartásukat többnyire a „tudatos közöny”, a „résztvétlenség” és a hallgatás jellemezte. Mintha a legtöbben úgy érezték volna: a háborúban épp elég a maguk baja, nem akarnak mások, főleg nem a zsidók dolgaival foglalkozni. Ahogy később megfogalmazták: „Éppen eleget tudtak ahhoz, hogy tudják: nem is akarnak többet tudni.” De azért tévedés azt gondolni, hogy a holokauszt jellegével és méretével „mindenki” tisztában lehetett. Egy értelmiségi körökben forgolódó, jól értesült berlini újságíró, Ursula von Kardorff 1944 decemberében egy „titokban megszerzett” genfi lapban olvasott először Auschwitzról. Hitte is, meg nem is: „Úgy tűnik, a zsidókat ott szisztematikusan elgázósítják. [...] A cikk komolynak tűnik, nem valamiféle

propagandairatnak, amely rémségekkel akar rágalmazni. Higgyünk ennek az iszonyatos jelentésnek? [Az ún. Auschwitz Jegyzőkönyvről van szó.] A legszörnyűbb sejtéseket is túlszárnyalja. Egyszerűen nem lehet, hogy igaz. Ilyen állítások még a legbrutálisabb fanatikuskok sem lehetnek. [...] A láger valamilyen Auschwitz nevű városnál van. Ha mindaz, ami az újságban áll, valóban megtörtént, akkor nem marad más hátra, mint imádkozni: 'Uram, szabadíts meg bennünket a gonosztevőktől, akik a nevünket ezzel a szégyennel mocskolják be.'” Megérezte, hogy a németeknek még sokáig kell együtt élniük „ezzel a szégyennel”.

A MÁSIK NÉMETORSZÁG

Miközben a németek többségének magatartását a rendszer elfogadása, s később a halk morgással kísért beletörődés jellemezte, egy kisebbség kitartóan próbálkozott az ellenállással. Sokféle formát és szervezetet lehetne említeni a KPD illegális sejtjein át a harmadik birodalomban betiltott dzsesszért és swingért rajongó ifjúsági csoportokig („Edelweiss-Piraten”). A rezsimhez sokáig közelebb álló evangélikus egyházban „Hitvalló Egyház” [Bekennende Kirche] elnevezéssel alakult kifejezetten náciellenes irányzat. Az egyik legismertebb ellenzéki csoport a Scholl testvéreké volt, a „Fehér Rózsa”: tagjai konzervatív, középosztálybeli családokból jöttek, vezérelvüknek a keresztény hiten alapuló humanizmust tartották. Utolsó kiáltványukat – melyet Kurt Huber filozófiaprofesszor fogalmazott – a sztálingrádi vereség után, 1943 februárjában kezdték terjeszteni a müncheni egyetemen. „Az első világháború káplárjának zseniális stratégiája 330 ezer német katonát kergetett értelmetlenül és felelőtlenül a halálba, a pusztulásba. Führer, köszönjük neked!” – állt a röpcédulákon. A vakmerő Hans és Sophie Schollt az egyetem portása feljelentette, négy nap elteltével már a népbíróság előtt álltak, amely a csoport hat tagját halálra ítélte. Az elítélteket lefejezték.

A náci rezsim megdöntésére azonban csakis államcsíny útján lehetett némi – történészek szerint nagyon kevés – esély, amihez a diktátor félreállítása elengedhetetlen lett volna. Kísérletekben nem volt hiány: legalább tizenöt Hitler elleni merényletről¹³ tudunk, de mindegyik kudarcot vallott, a vezér rendre

¹³ Közel járt a sikerhez egy magányos sváb asztalos, Georg Elser, aki 1939. november 9-én, a sörpuccs évfordulóján tartott ünnepségen akarta pokolgépével felrobbantani Hitlert, de a diktátor a robbanás

„szerencsésen” megmenekült. A hadsereg vezetőinek egy része már 1938 ősze, a csehszlovák válság óta tervezgette az államcsínyt. A katonai elit ugyan részese volt a hatalomnak, ám a háború alatt a Wehrmacht egyre inkább Hitler eszközévé, illetve áldozatává vált. Összeesküvésük meglepően széles körökre terjedt ki, anélkül, hogy a Gestapo tudomást szerzett volna róla: tábornokok és tisztek tucatjai (élükön Ludwig Beck és Erwin von Witzleben generálissal), konzervatív polgári politikusok (Carl Goerdeler korábbi lipcsei polgármestert Hitler utódául szemelték ki¹⁴) náciellenes diplomaták (Ulrich von Hassell, Fritz-Dietlof von der Schulenburg), ifjú arisztokraták – az úgynevezett Kreisaui Kör, amely Helmuth James von Moltke grófnak, a nagy Moltke leszármazottjának birtokáról kapta nevét –, szociáldemokrata politikusok és szakszervezeti vezetők (Julius Leber, Wilhelm Leuschner) fogtak össze a közös ügyért.

Az összeesküvők két célt tűztek maguk elé: a zsarnokgyilkosságot és a rendszer megdöntését. Nem voltak könnyű helyzetben: ameddig Hitler sikereket ért el, azért tűnt kockázatosnak az akció –, amikor jöttek a vereségek, az árulás (vagy egy újabb „tördöfés”) vádját szegezheték ellenük, hiszen a Führer személyére esküdtek fel. Abban nem bízhattak, hogy a totális rendszer atomizált társadalmának számottevő része melléjük áll. A szövetségesekkel keresték a kapcsolatot, ám a britek és az amerikaiak a „feltétel nélküli kapituláció” követelése alapján hallani sem akartak olyan tekintélyelvű nacionalistákról, akik minimális célként az 1914-es német határok visszaállítását tűzték ki – mint pl. maga Goerdeler. (A nyugatiak valójában sosem akarták elválasztani az – átmenetileg – Hitlert támogató konzervatív nacionalistákat az igazi náciktól, sőt ezek előfutárainak tartották őket.) De a legnagyobb gondot a merénylet megszervezése okozta: ki vállalja, ki van egyáltalán abban a helyzetben, hogy egy bombával eljusson Hitlerig? „Az egyik csak akkor cselekszik, ha parancsot kap, a másik csak akkor ad parancsot, ha beindul az akció” – foglalta össze a helyzetet egy beavatott tiszt. Von Manstein generális már az első tapogatózó kérdésre tömör választ adott: „A porosz tábornokok nem lázadoznak”.

A merénylet végrehajtására végül az összeesküvés egyik fő mozgatója, gróf Claus Schenk von Stauffenberg ezredes vállalkozott. Az afrikai frontról súlyos

előtt távozott a müncheni Bürgerbräukeller sörözőből. Hitler egyébként gyakran az utolsó pillanatban változtatott programjain.

¹⁴ Goerdeler 1937-ben azért mondott le a lipcsei főpolgármesterségről, mert a város híres koncertterme, a Gewandhaus elől – engedélye nélkül – eltávolították Mendelssohn szobrát.

sebesülésekkel hazatért főtiszt¹⁵ 1944. július 20-án – egyetlen kezének három megmaradt ujjával – összerakott egy bombát (ám a nála levő másikra már nem volt ideje), és aktatáskájába rejtve elhelyezte azt a fűheri helyzetértékelő megbeszélés helyszínén, a rastenburgi Wolfschanze („Farkasverem”) főhadiszálláson. Miután távozott a barakkból, a bomba fölrobbant, a jelenlévő 24 emberből négyet megölt, de a vastag asztallap fölé hajló Hitlert csak könnyebben sebesítette meg. Keitel tábornagy kivezette a barakkból a tépett ruházatú diktátort, aki arcán fenyegető mosollyal közölte: „valaki megpróbált megölni!” Közben Stauffenberg joggal hitte, hogy a vezér halott, és utasítást adott a „Walkür akció” megindítására, de miután a merénylet kudarcot vallott, a nem túl ügyesen szervezett puccskísérlet is gyorsan összeomlott. Stauffenberget és néhány társát már aznap este kivégezték Berlinben, majd az összeesküvők többségét népbírói színpad után felakasztották. A júliusi merénylettel kapcsolatban mintegy hétezer embert tartóztattak le; a kivégzések a rendszer végnapjaiig folytak. Lehetett még fokozni a terrort és a rettegést.

Az összeesküvés számos résztvevőjét Németország becsületének megmentése motiválta. A világnak látnia kell, hogy „létezik egy másik Németország is!” – mondta egy másik fő szervező, Henning von Tresckow porosz tábornok. Egy sikeres merénylet ugyanakkor megrövidíthette volna a háborút és a szenvedéseket. A németekét is: 1939. szeptember 1. és 1944. július 20. között 2,8 millió német katona és civil halt meg a harcok során – 1944. július 20. és 1945. május 8. között nem kevesebb, mint 4,8 millió. A mai németek hősként tekintenek Hitler merényletűre, de az 1944 nyári rendőrségi jelentések többnyire arról számoltak be (vajon a valóságnak megfelelően?), hogy az emberek megkönnyebbülést éreznek, amiért a merénylet meghiúsult.

Hans von Dohnányi, a német ellenállás hőst ugyanazon a napon (1945. április 9-én) végezték ki, amelyen sógorát, Dietrich Bonhoeffer lelkészt, az egyházi ellenállás egyik vezetőjét, továbbá Georg Elser asztalost, a magányos müncheni merénylet. Bizonyos értelemben Dohnanyi is magányos harcos volt, éppen ezért ideális közvetítő az ellenállás sokféle csoportja között. Az igazságügyi mi-

¹⁵ Stauffenberg ezredes a fiatal Wehrmacht-tiszteknek ahhoz a jellegzetes csoportjához tartozott, amely sokáig vakon hitt a Führerben, de amelyet a fronton szerzett tapasztalatai a náciizmus elkecseregett ellenfelévé tettek.

nisztérium vezető hivatalnokaként 1933-ban azonnal felismerte: Németország vezetését bűnözők ragadták magukhoz, akik ellen harcolni kell. A minisztériumban részletes naplót vezetett a rezsim jogsértéseiről, amelyet az 1946-os nürnbergi perben is felhasználtak. Szabotált, segítséget nyújtott zsidó és nem zsidó üldözötteknek, majd széles kapcsolati hálót épített ki az ellenállás különböző köreivel – mint mondta, egyedül ez ad értelmet az életének. Már egy 1943-as merényletkísérletnél ő szerezte be a robbanóanyagot; akkor barátkozott össze von Tieschow ezredessel, az ellenállás egyik vezetőjével. 1943-ban a Gestapo letartóztatta, de csak az 1944. július 20-i merényletkísérlet után találtak ellene bizonyítékokat. Hans von Dohnanyi két fia (a zeneszerző unokái) az NSZK-ban sikeres pályát futottak be: Klaus szociáldemokrata miniszterként és Hamburg kormányzó-polgármestereként, Christoph világhírű karmesterként.

A TOTÁLIS HÁBORÚTÓL A TOTÁLIS VERESÉGIG

„Akarjátok-e a totális háborút?” – tette fel a kérdést Goebbels, két héttel a sztálingrádi vereség után. Válogatott hallgatósága harsány igennel válaszolt. A háború persze a propagandaminiszter felszólítása nélkül is „totálissá” vált. Az 1942–1943-tól

A Fehér Rózsá csoport: balra Hans Scholl, középen Sophie Scholl, jobboldalt Christoph Probst. 1943 februárjában lebuktak, s egy héten belül mindhármat halálra ítélték és kivégezték.

mindennapossá váló (főleg éjszakai) brit és amerikai bombatámadások otthonok százazreit pusztították el, emberek millióit tettek földönfutóvá. A lakosság rettegésben élt; Goebbels nem bánta: „Végre eltemetik a burzsoá 19. század úgynevezett vívmányait” – írta. A bombázások ellenére a német haditermelés 1944 nyarán érte el csúcspontját, az 1940-es szint háromszorosát. Fokozására – a súlyosbodó munkaerőhiány miatt – külföldi kényszermunkások tömegét vonták be a termelésbe: 1944-ben csak Németországban mintegy nyolcmillióan dolgoztak a Nagynémet Birodalomért.¹⁶ „Német férfiak mentek külföldre, hogy milliószámra öljkék az ’alsóbbrendű fajhoz’ tartozókat, csak hogy milliószámra importáljanak más ’alsóbbrendűeket’, hadd végezzék el ők Németországban mindazt, amit a német férfiak végeztek volna, ha nem mennek idegenbe ’alsóbbrendűeket’ ölni” – foglalta össze a háború (egyik) szörnyű paradoxonát az amerikai Timothy Snyder professzor.

Göring kiépítette a világ legnagyobb vállalatbirodalmát, a 600 000 embert – többségében rabszolga-munkaerőt – foglalkoztató Hermann Göring Műveket. Nem sokkal maradt el tőle a Siemens A. G., a Krupp Művek és a gázkamrákban használt „Zyklon-B” mérget előállító I. G. Farben sem. Az SS – amely valósággal állam lett az államban; a régi elitek kiszorítását-felbomlását követően a hatalom centrumába került. Alárendelt szervei, több száz hivatala végezte a megszállt területek teljes kirablását; módszereiket azután a birodalom egész területén alkalmazták. A feketeingesek működtették a lágereket; több országban toborzott hadseregük, a Waffen-SS 1945-re félmillió – csak felerészben német – harcost számlált. Az óriási SS-vagyont többek között a Magyarország megszállása után megszerzett Weiss-Chorin-Kornfeld érdekeltségek is gyarapították. Ebből a körből terjedt el a cinikus mondás: „Élvezd a háborút, mert a béke rettenetes lesz”.

A totális háborúval a Führer legbelső körei is átrendeződtek: a hadigazdaságot irányító szervezők, Albert Speer, az erőszakszervezeteket uraló Himmler, valamint a rejtélyes körülmények között Angliába repült Rudolf Hess¹⁷ pártbeli utóda, Martin Bormann kerültek a centrumba. Goebbels a nyilvánosság előtt egyre ritkábban mu-

¹⁶ A Német-római Birodalom és a bismarcki birodalom után megalapítandó és eljövendő „harmadik birodalom” eszméjét Arthur Moeller van den Bruck újkonzervatív szerző *Das Dritte Reich* című, 1923-ban megjelent könyve tette népszerűvé. Hitler ismerte a művet, de nem kedvelte, és nem is használta a kifejezést. 1939-től Nagynémet Birodalom [Grossdeutsches Reich] lett Németország hivatalos elnevezése.

¹⁷ Hess abban a reményben indult el titkos angliai missziójára, hogy még a Szovjetunió elleni támadás megindítása előtt tárgyalhat a német-angol békekötésről, amit Hitler is óhajtott. A balul

tatkozó Hitler helyett is változatlan energiával lelkesítette néptársait. Maga Hitler se a frontra, se a lebombázott városrészekbe nem látogatott el. Beszédet olykor még mondott: „Felépítjük a városainkat, mégpedig a legrövidebb idő alatt, szebbek lesznek, mint valaha” –; továbbá: „Ellenségeink tévednek, amikor a légíterror fokozásával akarják megtörni a németeket” –, mert ezzel csak megerősítik a győzelembe vetett hitet –, sőt: „A sok százezernyi kibombázott a bosszúállás előőrsé lesz!”

A szövetségesek 1944. júniusi normandiai partraszállásával és a szovjet csapatok lendületes előrenyomulásával a három fronton harcoló Németország helyzete válságosra fordult. A kibombázottak mellett immár a Vörös Hadsereg elől menekülők is tömegesen keltek útra. Az addig – legalábbis az első világháború éveihez képest – tűrhető élelmiszerellátás fokozatosan romlott. Németország „a végsőkig” kitartott, ám az apatikussá váló német társadalom végleg széthullott. A 16–60 éves férfiakat besorozták a népfelkelő [Volkssturm] alakulatokba, végül már a nők, a gyerekek és az öregek kezébe is fegyvert nyomtak. A katonaszökevényekre, „defetistákra” (pl. a fehér zászlók kitűzőire) az utolsó napokig vadásztak. Megbízhatónak tűnő adatok szerint a világháború öt és fél éve alatt mintegy 15 000 német katonát végeztek ki (a „sajátjai”), míg az első világháború 51 hónapja alatt 48-at. A megszállt Európa országaiban Sztálingrád után megélnélkültek az ellenállási mozgalmak, amire a német erők a terror fokozásával válaszoltak.

1945 elején, az ardenneki ellentámadás kudarca után nyugaton lassanként megszűnt a német hadsereg ellenállása. Keleten még keményen védtek Berlint, még keményebben Budapestet és a Dunántúlt. Az utolsó hetekben Hitler bezárkózott a berlini kancellária bunkerébe, onnan adott parancsokat nem létező hadseregeknek, elmélkedett – Nagy Friggyessel példálózva – a hadiszerencse forgandóságáról, és csempülte a hitvány németeket, akik meg sem érdemlik, hogy túléljék a háborút. Május 8-án, amikor a német hadsereg képviselői aláírták a felétel nélküli kapitulációról szóló okmányt, Hitler már több mint egy hete halott volt. „Ezeréves” birodalma – Európa nagyobb részével együtt – romokban hevert.

A második világháborún belül a „totális háború” megkülönböztetése nem pusztán a történészek leleménye. Sok „egyszerű” némettel készült interjú igazolja, hogy az 1934 és 1943 közötti évtizedet úgy élték meg, mint a világ-

sikerült leszállás közben azonban lelepleződött – egyébként is esélytelen küldetése így kudarcot vallott, mielőtt egyáltalán elkezdődhetett volna.

válság utáni normális, nyugodt korszakot, amelyet 1943–1948 között a háború, a megszállás és a nélkülözés nehéz évei követtek, hogy azután az „ötvenes években” a dolgok ismét visszazökkenjenek a rendes kerékvágásba.

Hamburg a brit légierő 1943. augusztusi bombatámadása után. A légitámadásnak a kikötőváros mintegy 40 000 lakója esett áldozatul. A szövetségesek öt év alatt kb. két millió tonna bombát dobtak le Németországra, mintegy félmillió német halt meg a légitámadások következtében.

KRÓNIKA

1933. március	A Reichstag megszavazza a kormány teljhatamát biztosító felhatalmazási törvényt.
1933. március–július	„Gleichschaltolás”: a tagállamok önállóságának megszüntetése, a szakszervezetek feloszlata, a többi párt betiltása, a hivatonoki kar „megtisztítása”, a kultúra uniformizálása.
1933. július	Németország konkordátumot köt a Vatikánnal.
1933. október	Németország kilép a Népszövetségből.
1934. június 30.	A „hosszú kések éjszakáján” Hitler leszámol az SA-val.
1934. augusztus	Hindenburg elnök halálával Hitler vezér és birodalmi kancellár lesz.
1935. január	A Saar-vidék népszavazás útján visszakerül Németországhoz.
1935. március	Németországban bevezetik az általános hadkötelezettséget.
1935. szeptember	A nürnbergi törvények megfosztják jogaitól a zsidó lakosságot.
1936. március	Német csapatok vonulnak be a demilitarizált Rajna-vidékre.
1936. augusztus	Berlinben megrendezik a X. nyári olimpiát.
1936. október	Megalakul a „Berlin–Róma tengely”.
1936. november	Németország és Japán aláírja az Antikomintern Paktumot.
1938. március	Németország bekebelezi Ausztriát (Anschluss).
1938. október	A müncheni egyezmény alapján német csapatok foglalják el a Szudéta-vidéket.
1938. november 9–10.	„Birodalmi kristályéjszaka”: szervezett erőszakhullám a zsidók ellen.
1939. március	Németország bevonul Csehország megmaradt területeire.
1939. május	Németország és Olaszország megkötik az „acélpaktumot”.
1939. augusztus	Aláírják a német–szovjet meg nem támadási szerződést.
1939. szeptember	Megkezdődik a második világháború.
1941. június 22.	Megindul a Szovjetunió elleni német támadás.
1941. december	A Wehrmacht vereséget szenved Moszkva közelében.
1942. január 20.	A wanneseei konferencia határoz a „zsidókérdés végleges megoldásával” kapcsolatos feladatokról.
1943. február 2.	6. német hadsereg kapitulál Sztálingrádnál.
1944. június 6.	A nyugati szövetségesek partra szállnak Normandiában.
1944. július 20.	Sikertelen merénylet és puccskísérlet Hitler ellen.
1945. április 30.	Hitler Berlinben öngyilkosságot követ el.
1945. május 8.	A német hadsereg képviselői aláírják a kapitulációs okmányt.

X. KÉT ÁLLAM – EGY NÉP? (1945–1972)

„Bevallom, hogy félek a német romoktól –
a kőtörmelékektől és az emberi roncsoktól egyformán.”
(Thomas Mann)

„NÉMETORSZÁG, NULLA ÓRA”

„A Német Véderő az óriási túlerővel szemben végül dicsőséges [!] küzdelemben alulmaradt” – szolt az OKW, a hadsereg-főparancsnokság utolsó jelentése 1945. május 9-én. A Németország által kiobbantott második világháború 55 millió áldozata közül mintegy 7,5 millió volt német. Négymillió katona, legalább félmillió kibombázott civil, közel másfél millió keleti menekült halt meg; 300 ezer embert gázkamrákban, 140 ezret koncentrációs táborokban és börtönökben végeztek ki. A Szovjetunióba került hadifoglyok közül egymillióan sohasem tértek haza.

Az ország romokban hevert, elsősorban a nagyobb városok. Berlint holdbéli tájhoz vagy a barbár inváziók utáni Rómához hasonlították. Köln belvárosának 93 százalékát pusztították el a bombatámadások; a 770 ezer lakos közül mindössze húszezren maradtak a törmelékek között – fő foglalatosságként főzéshez és vízforraláshoz szükséges tűzifát kerestek. A mindösszesen 3,4 milliós lakásállománynak 20%-a elpusztult, 30%-a súlyosan megrongálódott, 50%-a viszonylag épen maradt meg (főleg falun és kisvárosokban). A német lakosság „pincékben és bunkerekben zsúfolódott össze, megtört és kimerült emberek, lázas szemekkel és összetört szívvel – egyetlen reménységük már nem a győzelem, hanem hogy legyen vége a háborúnak”.

A romeltakarítás feladata a nőkre hárult [„Trümmerfrauen”] – 1945-ben 11,5 millió férfi volt hadifogságban. Az utakon katonák, menekülők, foglyok vagy a lágerekből hazatérők vonszolták magukat. A lakosság egy része nyugat

felé áramlott az előrenyomuló Vörös Hadsereg elől. A katasztrófát súlyosbította, hogy Lengyelország, Csehszlovákia, Jugoszlávia és Magyarország területéről – a történelem egyik legnagyobb méretű exodusa során – legalább 12 millió németet űztek el Németországba, ami mindenesetre pótolta az embervesztéseket. A potsdami konferencia kimondta ugyan, hogy a kitelepítéseket „humánus módon” hajtsák végre, de a gyakorlatban a „kollektíve bűnös” németekkel szemben többnyire embertelenül jártak el, s emiatt újabb kétmillió ember vesztette életét.

Az amerikai 45. hadosztály katonái 1945. március 27-én bevonulnak a Hessen tartománybeli Bensheim városába. Egy idős német asszony csodálkozva figyeli a menetet. A romokat már az utca két szélére takarították.

A háború utáni első éveket, 1947–1948-ig inség és káosz jellemezte. Az emberek energiáit életük pusztta fenntartása kötötte le. A Reichstag romjai mellett a berliniek krumplit ültettek. Helmut Schmidt, a későbbi kancellár családjának 1946 telén (Hamburgban) fejenként napi 890 kalóriával kellett beérnie. A kenyér árát a szövetséges hatalmak árhatósága 50 pfennigben rögzítette, de a virágzó feketepiacon az ötvenszeresét, 25 márkát is megadtak érte. Egyetlen szál amerikai cigaretta 30 márkát ért: ez számított elfogadott valutának. Keleten, ahol a háborús károk kisebbek voltak, eleinte több élelem állt rendelkezésre, de a szovjet zsákmányolás hamar kiegyenlítette a különbséget. A mozikat, színházakat és hangversenyertermeket gyorsan rendbe hozták és megnyitották; újságok, könyvek, folyóiratok jelentek meg (a megszálló hatalmak engedélyével), de a közélet normalizálására s a múlttal való komoly szembenézésre csak később kerülhetett sor.

Az 1914-ben még önbizalommal teli, sikeres, gazdagodó német társadalom egyetlen nemzedék alatt megtapasztalhatta két világháború elvesztését, három rendszer összeomlását, minden idők egyik legsúlyosabb inflációjának,

majd gazdasági válságának pusztítását, a világhatalmi helyzetből a pária sorba kerülést. 1918-ban a legtöbb német nem akarta tudomásul venni a vereséget, de az 1945-ös katasztrófa végleges volt és visszavonhatatlan. „Németország kaputt” – mondogatták.

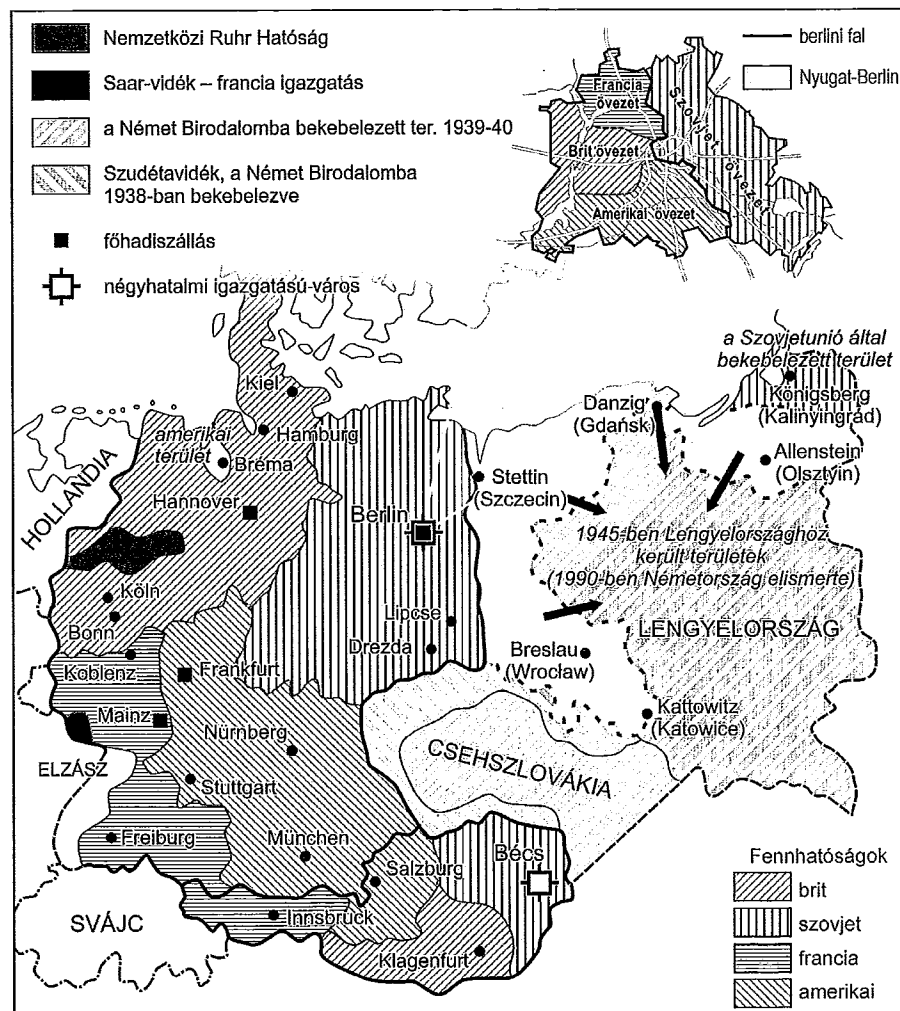
A SZÖVETSÉGES MEGSZÁLLÁS

1918 nem ismétlődött meg, a győztesek ezúttal egész Németországot elfoglalták. 1945 februárjában a szövetséges hatalmak jaltai konferenciája határozott Németország (és Ausztria) három megszállási övezetre osztásáról. Később – mint a negyedik megszálló hatalomnak – Franciaországnak is biztosítottak egy-egy kisebb zónát. A következő csúcskonferencián – Potsdamban, 1945 nyarán – a britek, az amerikaiak és a szovjetek elvi megegyezésre jutottak a „négy de”-ről: a legyőzött Németország denácifikálásáról, demilitarizálásáról, demokratizálásáról és az az óriásvállalatok dekartellizálásáról. A végleges békeszerződésig a lengyel–német határt az Odera és a (nyugati) Neisse mentén jelölték ki. Németországot tehát nyugat felé „tolták el”, amire a lengyel határok nyugatra helyezése miatt volt szükség. Sztálin így Lengyelországot a Szovjetunióhoz kötötte, egyúttal újabb okot szolgáltatott a német–lengyel gyűlölködés fennmaradásához.

Németország tartós felosztását sem Jaltában, sem Potsdamban nem mondták ki – ezt a négy megszálló hatalom közül egyedül a franciák akarták –, a dolgok lassanként mégis ebbe az irányba mozdultak. Először azért, mert a jóváteteleket mindegyik hatalom alapvetően a saját zónájából szállította el, noha ez ellentmondott a „Németország egyetlen gazdasági egység” Potsdamban elfogadott elvének. Másodszor azért, mert a főhatalmat nem a négy győztes államot képviselő Szövetséges Ellenőrző Bizottság gyakorolta, hanem az egyes megszállási övezetek (saját területükön gyakorlatilag korlátlan hatalommal rendelkező) katonai parancsnokai – ezáltal a szovjetek nem maradtak állandóan kisebbségben. Harmadszor azért, mert a közigazgatás működtetéséhez szükséges ideiglenes német központi adminisztrációt – amelyre a potsdami határozatok utaltak – a francia vétó miatt mégsem hozták létre. Párizsban annyira féltek egy újra egységesülő Németországtól, hogy időnként Moszkvával működtek együtt London és Washington ellenében. Igaz, később gratulálhattak maguknak, amiért

csökönységük megakadályozta, hogy a szovjetek a Rajnáig tolják ki befolyási övezetük határát.

A háborús főbűnösök elleni nürnbergi perben¹ a győztes hatalmak még együttműködtek egymással, de a „nácitlanítás” során már nyilvánvalóvá váltak

A felosztott Németország 1945-ben

¹ A 22 vádlott közül a nemzetközi bíróság tizenkettőt halálra ítélt, hármat felmentett, a többiek hosszú börtönbüntetést kaptak.

az egyes zónák közötti eltérések. A szovjet zónában a „nácitlanítást” a radikális társadalmi változások felgyorsítására, a középrétegek és az értelmiség felszámolására² használták fel, miközben a „kis náciakat” örömmel fogadták a kommunisták soraiban. Nyugaton a pragmatikus britek számítottak a helyi elitre, míg az amerikaiak bürokratikus megoldással próbálkoztak, de 131 pontos kérdőívük és a németek öt kategóriába történő besorolása az érintetteket inkább a múlt eltussolására ösztönözte. Az emberek úgy érezték, hogy a „nagy halak” kibújnak a hálóból, és közben a kis náciakon verik el a port. Az eljárásokat már 1948-1949-ben lezárták: a három nyugati övezetben 486 elítéltet végeztek ki, a keleti zónáról nem rendelkezünk megbízható adatokkal.

Zónánként eltérően alakult a jóvátételek sorsa is. A szovjetek – háborús veszteségeik alapján tulajdonképpen érthetően – minden mozdíthatót elvittek a maguk övezetéből: 60 milliárd márka értékű gépet és berendezést szereltek le, míg a nyugati zónákban összesen 4 milliárd márkányit. Amikor 1946 májusában Lucius D. Clay tábornok leállította az amerikai zónából – a potsdami szerződés alapján – a Szovjetunióba és Franciaországba irányuló jóvátéti szállításokat, lépése az amerikai politika ártértékelését és a szövetségesek együttműködésének de facto felmondását jelentette. Küszöbön állt a hidegháború.

A totális vereség véglegessé tette a porosz militarizmus és a junker elit felszámolását.³ Annál is inkább, mert maga Poroszország is megszűnt – hivatalosan 1947-ben. Bizonyos területeken mégis érvényesült a folyamatosság: Nyugat-Németországban fennmaradt a magántulajdon, a nagyvállalkozók rétege, a hivatásos bürokrácia, valamint az állam föderális szerkezete. Ez azonban nem jelentett restaurációt, inkább a modernizációt segítette elő.

² A keleti zónában 1948 végéig az elemi iskolai tanárok 76 százaléka kicserélődött (az új tanárok, tanítók pedig tömegesen léptek be a Német Szocialista Egységpartba) – a nyugati zónákban sokkal nagyobb arányú volt a kontinuitás.

³ A régi katonai és junker elitet már Hitler megfosztotta a hatalomtól, és az 1944. júliusi merénylet után képviselőinek egy részével fizikailag is végzett. Felszámolásukat a keletnémet és a lengyel földreformok tették teljessé.

A HIDEGHÁBORÚ ÉS A KÉT NÉMETORSZÁG

A háború végén még nem sokan számoltak a kelet–nyugati kapcsolatok gyors megromlásával. A kivételek közé tartozott Winston Churchill, aki Truman elnöknek küldött 1945. májusi táviratában már használta a „vasfüggöny” kifejezést. George F. Kennan amerikai diplomata pedig 1945 nyarán megírta: „Az az elképzelés, hogy Németországot az oroszokkal együtt kormányozzuk, örültség. De ugyanilyen örültség azt képzelni, hogy az oroszok meg mi egy szép napon udvariasan visszavonulunk, és a vákuumból egy békés, szilárd és baráti Németország fog kiemelkedni. Nincs más választásunk, mint hogy a saját németországi övezeteinket a függetlenség olyan formájához vezessük el, amely annyira kiegyensúlyozott és biztonságos, olyan fölényben van, hogy a kelet nem veszélyeztetheti. Inkább egy feldarabolt Németországot, amelynek legalább a nyugati része bástya a totalitárius rendszer erőivel szemben, mint egy egységes Németországot, amely ezeket az erőket az Északi-tengerig engedi előrejutni.” Konrad Adenauer, korábbi kölni főpolgármester Európa és benne Németország kettéosztását 1945 őszén már kész ténynek tekintette. A brit vezérkari főnökök szerint „Németországra vonatkozó hosszú távú politikánknak teljes mértékben számot kell vetnie azzal a ténnyel, hogy Oroszország potenciálisan sokkal veszélyesebb ellenség, mint Németország; politikánkat ezért nem alakíthatja kizárólag annak a megakadályozása, hogy Németország újból fenyegetse a világot.” (1946. április)

Az amerikaiak hazamentek vagy hazakészültek. 1945-ben 3,5 millió katonájuk szolgált Európában, egy év múltán négyszázezren maradtak. Ugyanez alatt az idő alatt az Európában állomásozó szovjet katonák létszámát 4 millióról 3,5 millióra csökkentették. Sztálin németországi politikája, úgy tűnik, ellentmondásos célokat követett. Egyrészt lefegyverzett, semleges, gyenge német ütközőállamot akart, másfelől minél több jóvátételt szeretett volna kicsikarni, harmadrészt a Szovjet Katonai Közigazgatás (SMAD) és a Walter Ulbricht vezette kommunista párt közreműködése révén elő akarta segíteni a „demokratikus irányú” változásokat.⁴ Ennek érdekében a szovjet övezetben engedélyezték először pártok működését, majd 1946 tavaszán – a SMAD nyomására – a szociáldemokrata párt egyesült a kommunista párttal. A szovjet

zónában megalakult új párt neve Német Szocialista Egységpárt [Sozialistische Einheitspartei Deutschlands, SED] lett: 1948-ban már 1,8 millió keletnémet, a lakosság egytized része a párt tagja volt. A remélt „demokratikus áttörés” mégsem következett be: a rengeteg erőszak,⁵ az internálások, a gyárak leszerelése, majd a pártegyesülés körülményei a német közvéleményt határozottan a kommunisták ellen fordították.

A szovjet lépések hatására és a britek sürgetésére 1946 folyamán átalakult az amerikai politika: „puhult” a németek és „keményedett” a szovjetek irányába. Immár az újjáépítésre, a gazdaság rendbetételére helyezték a hangsúlyt – „éhezőkből nem lesznek demokraták” –, demokratikus alkotmány és ideiglenes kormány létrehozásáról beszéltek, és bejelentették, hogy egyelőre nem vonulnak ki Németországból. Az irányváltást 1947 februárjában a „szabad világ” védelmét meghirdető Truman-elv, majd 1947 júniusában az ahhoz kapcsolódó Marshall-segély tette teljessé. „A totális rendszerek az ínségből és a nyomorból sarjadnak ki. A szegénység és a széthúzás talaján növekedésnek indulnak, és akkor mutatják meg igazán, mekkorára tudnak nőni, ha egy nép elveszíti a jobb élet reményét. Nekünk életben kell tartanunk ezt a reményt” – jelentette ki Truman elnök, Marshall külügyminiszter pedig hozzátette: „Politikánk nem valamely ország vagy elv ellen irányul, hanem az éhség, a szegénység, a kétségbeesés és a káosz ellen. [...] Minden állam, amely kész együttműködni az újjáépítésben [...], az Egyesült Államok kormányának teljes támogatását élvezzi.”

1947 januárjában a brit és az amerikai megszállási övezetet Bizónia néven egyesítették, Frankfurtban pedig Német Gazdasági Tanács néven kormány-szerűen működő, németekből álló testületet hoztak létre, amelyet bevontak az egyesített zóna irányításába. Visszaállították a tartományok rendszerét, engedélyezték a pártok és a szakszervezetek működését. „Az amerikai nép kívánja adni Németország kormányzását a német népnek” – mondták az amerikaiak. Válaszul a szovjet zónában Német Gazdasági Bizottságot alakítottak, egy szintén „elő-kormányzatként” funkcionáló szervet. „Inkább Németország felét egészen, mint egész Németországot félig” – vélte Ulbricht és csapata. Bizóniából csak 1949 tavaszán, a francia övezet csatlakozásával lett Trizónia – ez már közvetlenül megelőzte Németország kettészakadását.

⁴ A „demokratikus” Sztálin szótárában olyasmint jelentett, hogy a kommunista párt más baloldali erőkkal is megosztja a hatalmat, a „szocialista” pedig azt, hogy egyedül uralkodik.

⁵ A szovjet katonák által megerőszakolt német nők számát a becslések több százezer és kétfélmillió közé teszik. Újabb kutatások tárták fel, hogy erőszak azért a nyugati zónákban is előfordult.

Az 1948-as berlini blokád nyugati szemmel: az orosz medve mancsai körbeölelik a várost – segítség csak az „égből” jöhet.

Alig két héttel a prágai kommunista hatalomátvétel után, 1948 márciusában a nyugatiak ismertették egy föderatív Nyugat-Németországgal kapcsolatos terveiket – tiltakozásul a szovjetek elhagyták a Szövetséges Ellenőrző Bizottságot. Válaszul 1948 júniusában a három nyugati övezetben végrehajtották a titokban előkészített pénzreformot: az új Deutschmark (DM) megjelenésekor az üzletek egy csapásra megteltek évek óta nem látott árukkal. A szovjetek saját „keleti” márkát vezettek be – Németország gazdasági kettéválása egy évvel megelőzte a teljes politikai szakadást. Továbbra is kérdéses volt, hogy mi történjék Berlinnel.

A hidegháborút nem a német kérdés, hanem általában a nyugati és a szovjet elképzelések összeegyeztethetatlensége okozta, de annak legfontosabb csataterévé Németország, illetve Berlin vált. Németország – 1918/19, 1933 és 1941 után – ismét a szovjet remények temetője lett, ráadásul a családások sorában nem az 1947–1948-as év volt az utolsó. Közben – a demokratikus szellem erősítése érdekében – az amerikaiak német fiatalok ezreit utaztatták az USA-ba⁶; „olvasóházak” és Amerika-házak tucatjait nyitották meg az NSZK-ban. Ezek a programok rendkívül sikeresnek bizonyultak.

A BERLINI VÁLSÁGTÓL A JÚNIUSI FELKELÉSIG

1948 már a Kelet és Nyugat közti nyílt konfrontáció éve volt. Az 1945-ben – Németországhoz hasonlóan – négy szektorra osztott Berlin egy nyugati és egy keleti részre tagolódott. A nyugati pénzreformra, illetve formálisan annak

⁶ Helmut Schmidt 1974-ben alakult kormányának 16 tagja közül heten töltöttek hosszabb időt az USA-ban.

Berlinre való kiterjesztésére válaszul 1948 júniusában a Szovjetunió lezárta a Berlinbe vezető utakat, és megszüntette a nyugati városrész áru- és energiaellátását. A brutális berlini blokáddal Sztálin meg akarta akadályozni Németország végleges kettéválását, illetve el akarta érni egész Berlin átengedését. A nyugatiak léghíddal válaszoltak: a blokád 322 napja alatt a brit és amerikai légierő „mazsolabombázói” majdnem kétmillió tonna szén, élelmiszer és iparcikket szállítottak a bezárt nyugat-berlinieknek. Még egy komplett erőmű részeit is Berlinbe vitték, hogy annak segítségével az áramellátást legalább pár órára biztosítani tudják. A léghíd és az Ernst Reuter (SPD) főpolgármester vezette berliniek kitartottak: 1949 májusában a szovjetek meghátráltak és megszüntették a blokád.

„Mazsolabombázók”: nyugat-berlini gyerekek figyelik a létfontosságú cikkeket szállító amerikai szállítógép leszállását. A brit és amerikai repülőket azért nevezték el mazsolabombázóknak, mert olykor édességet is hoztak az ilyesmit nélkülöző berlini gyerekeknek. A 11 hónapig tartó léghíd során 72 angolszász pilóta és hat német polgár vesztette életét.

Az angolszász pilótákban a lakosság most – alig három évvel a német kapituláció után – megmentőit látta; az egykori győztesek és vesztesek egymásra találtak. Berlin, amely addig a porosz militarizmus és a német nacionalizmus bástyájának számított, egy csapásra a nyugati szabadság és demokrácia jelképévé vált. A szovjet vezetés nagy hibát követett el: a blokád megadta a végső lökést a nyugati német állam létrehozásához és a NATO megalakításához. A katonai szövetség célja – a brit Lord Ismay tábornok szavai szerint – az volt, hogy „az amerikaiakat bent, az oroszokat kint, a németeket pedig lent” tartsák.

1948 őszén megkezdődött a nyugatnémet alkotmány kidolgozása. Az e célból összehívott 65 tagú testület el akarta kerülni, hogy Németország „szétszakítójaként” bélyegezzék meg, ezért új kifejezéseket alkotott: alkotmány helyett

– mintegy ideiglenes jelleggel – alaptörvényt [Grundgesetz] fogadott el, önmagát pedig nem alkotmányozó nemzetgyűlésnek, hanem Parlamenti Tanácsnak⁷ nevezte. A ma is hatályos német alaptörvényt 1949. május 23-án fogadták el, s másnap lépett életbe. Az új, mintegy 47 millió lakosú nyugati német állam neve Német Szövetségi Köztársaság [Bundesrepublik Deutschland, BRD] lett, zászlaja ismét fekete–piros–arany, himnusza az 1841-es *Lied der Deutschen* harmadik versszaka („Egység, jog, szabadság...”), fővárosa Berlin, a kormányzat székhelye pedig egy Rajna-parti kisváros, Bonn. A weimari alkotmányhoz képest az új alaptörvény még nagyobb hangsúlyt fektetett az emberi jogok és az emberi méltóság védelmére, de rövidebben intézte el a szociális jogokat. A kétkamaras parlament [Bundestag, Bundesrat] megfelelt az állam hangsúlyosan föderatív jellegének. Míg 1919-ben – a pártok iránti bizalmatlanság miatt – a nép által választott államfőt szinte az alkotmány fölé emelték, 1949-ben a nép iránti bizalmatlanság miatt kiküszöbölték a népszavazás intézményét. A politikai rendszer stabilitását az öt százalékos parlamenti küszöb és a „konstruktív bizalmatlansági indítvány” bevezetése biztosította. A Bundestagba és a tartományi parlamentekbe csak olyan párt kerülhetett be, amelyik megkapta a voksok öt százalékát; a parlamentben pedig csak úgy lehetett kormányt buktatni, ha a többség egyúttal új kancellár mögé sorakozik fel. Ezáltal a szövetségi kancellár „erős”, a szövetségi elnök „gyenge” lett, inkább reprezentatív szerepet kapott. (Pl. minimális befolyása volt a kormányalakításra.) Az alkotmány és az emberi jogok védelmére – új intézményként – szövetségi alkotmánybíróságot hoztak létre, Karlsruhe székhellyel.

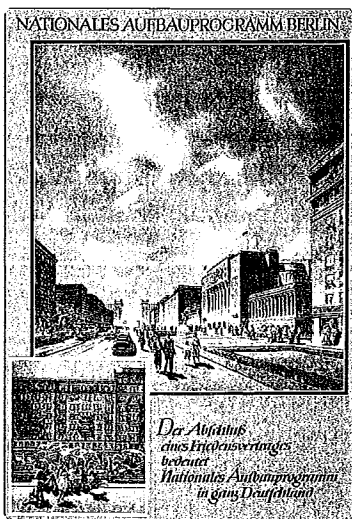
Az NSZK megalakulását nem az alaptörvény elfogadásától, hanem első kormányának 1949. szeptemberi beiktatásától számítják. Talán mert az alaptörvény mellett érvényben maradt a megszállási státútum, ami kifejezte, hogy az új német állam – noha már nem áll katonai irányítás alatt – továbbra is korlátozott szuverenitással rendelkezik. A legfontosabb politikai kérdésekben továbbra is a három szövetséges hatalom dönthetett, főbiztosaik afféle „szuperkormányként” működtek.

⁷ A Parlamenti Tanács [Parlamentarischer Rat] tagjai a nyugati tartományok képviselői közül kerültek ki, a már lezajlott választásokon kialakult erőviszonyoknak megfelelően. A 65 tag közül hárman már 1919-ben is képviselők voltak. Elnökké Konrad Adenauert (CDU) választották, hogy az idős, de ambiciózus és akadékoskodó természetű politikusnak reprezentatív pozíciót juttassanak. Az alaptörvény tényleges megszövegezést a Carlo Schmid (SPD) vezette főbizottság végezte, akit nem túlzás az Alaptörvény tulajdonképpeni atyjának tekinteni. Végül 53:12 arányban fogadták el, a tartományok közül egyedül Bajorország szavazott ellene.

A keleti zónában a Német Néptanács 1949 októberében elfogadta az alkotmányt, és kikiáltotta a Német Demokratikus Köztársaságot [Deutsche Demokratische Republik, DDR]. A 17 milliós ország fővárosa Kelet-Berlin lett, államfője a régi kommunista Wilhelm Pieck, miniszterelnöke pedig a korábbi szociáldemokrata Otto Grotewohl, de az igazi hatalom az 1950-ben pártfőtikárrá választott Walter Ulbricht kezében összpontosult. Ugyanabban az évben hozták létre a hírhedt Állambiztonsági Minisztériumot, a Stasit [MfS, Staatssicherheitsdienst]. Alapító irata kimondta: „A Minisztérium kötelessége, hogy minden olyan kísérletet, amelynek az a célja, hogy a szocializmus győzelmét bármilyen módon és eszközzel feltartóztassa vagy megakadályozza, megelőzze és csírájában elfojtsa.”

Bár Németország megosztottságát az emberek többsége eleinte átmeneti helyzetként fogta fel – mindkét alkotmány a német egység helyreállításáról szólt –, a két állam kapcsolatai gyakorlatilag befagytak. Nyugaton az NDK-t „a zóna”-ként vagy „szovjet zóna”-ként emlegették. A keletnémet írók első NSZK-ban kiadott antológiája (1960-ban, tizenegy évvel a szétválás után) az *Irodalom Közép-Németországban* címet kapta – Kelet-Németországon ugyanis a Lengyelországhoz csatolt területeket értették. A korábbi zónahatárt az NDK 1952-ben lezárta, és megkezdte a műszaki zár kiépítését, így Berlin maradt az egyetlen „rés a vassüggönyön”. Az országot illegálisan elhagyók – számuk az 1945 utáni másfél évtizedben elérte a hárommilliót – 1957-től börtönbüntetésre számíthattak. Az 1950-ben kirobbant koreai háború fokozta a (hideg) háborús hisztériát: mindkét fél németországi összecsapásra készült a közeljövőben, és – nagyhatalmi jóváhagyással – megkezdte az előkészületeket saját haderejének létrehozására, ami az ötvenes évek derekán meg is történt.

Sztálin 1953. márciusi halála az NDK-ban is azonnali változásokkal járt. Ulbrichtékát június elején Moszkvába rendelték, ahol az SZKP vezetői nagyon kemény hangnemben követeltek azonnali irányváltást – visszalépést – a szocializmus építésében. Különösen Berija, az állambiztonság vezetője fogalmazott kategorikusan: „A Nyugatra szökések növekvő száma azzal magyarázható, hogy a parasztok egyes csoportjai nem kívánnak csatlakozni a most szerveződő mezőgazdasági téveszekhez, hogy a kis- és középvállalkozók félnek, hogy megszüntetik a magántulajdont és elkobozzák a vagyonukat, hogy egyes fiatalok ki akarnak bújni az NDK fegyveres erőiben való szolgálat alól, továbbá hogy az NDK súlyos nehézségekkel küzd a lakosság élelmiszerrel és fogyasztási cikkekkel való ellátása

A reprezentatívnak szánt kelet-berlini Sztálin sugárút [Stalinallee], a korábbi Frankfurter Allee építésére buzdító plakát 1952-ből. A felirat „nemzeti újjáépítést” hirdet. Egy évvel később a szovjet tankok által leverte keletnémet munkásfelkelés megrendítette az NDK szocializmusát. A Nyugat beérte tiltakozásokkal, az NSZK-ban június 17-ét állami ünnepnappá nyilvánították.

Legalább ötvenen meghaltak, több ezer embert letartóztattak, tizenhármat kivégeztek. A drámai események – paradox módon – végül megerősítették Ulbricht hatalmát, mert fő ellenfelét, Beriját éppen ekkor tartóztatták le Moszkvában. A liberálisabbnak számító keletnémet pártvezetőket Ulbricht tisztogatási hullámai nyomán sorra kizárták az SED-ből.

ADENAUER ÉS A CDU–CSU

A nyugatnémet választási kampány az alkotmány életbelépésével megkezdődött. Az 1949. augusztus 14-i választásokon a szavazatok 31%-ával egy új pártszövetség, a Ke-

terén”. Az NDK vezetése azonnal engedelmeskedett, döntött az „új irányvonalról”, s egyúttal „önkritikát gyakorolt” – miközben a munkások normáinak emelését nem vonta vissza. Enyhítés és keménykedés e keveréke, továbbá a pártvezetés érezhető elbizonytalanodása szinte jeladás volt a tiltakozásra.

Már június 11-12-én előfordultak tüntetések és sztrájkok; a sztálinista uralom elleni tiltakozásban élen jártak a reprezentatív sugárútnak szánt berlini Stalinallee építőmunkásai. Június 17-én Berlinben és más nagyvárosokban százezrek mentek ki az utcára, a norma-emelés elleni sztrájk munkásfelkeléssé alakult át, a tüntetők szabad választásokat és német egységet követeltek. 373 városban, mintegy 600 üzemben legalább félmillió ember sztrájkolt; a kommunista rendszerrel szembeni első tömegmegmozdulásokban egy-másfélmillióan vettek részt. Az NDK vezetői és hatóságai tehetetlenek voltak, de megmentésükre már 17-én begördültek a szovjet harckocsik: megjelentük gyorsan véget vetett a tiltakozásnak.

reszténydemokrata–Keresztényszociális Unió [Christlich-Demokratische Union, CDU – Christlich-Soziale Union, CSU] győzött. Szorosan mögöttük végeztek a szociáldemokraták (SPD) 29,2%-kal. Egy hónappal később a Bundestag a CDU egyik vezetőjét,⁸ a 73 éves Dr. Konrad Adenauert – a minimálisan szükségesnél csak eggyel több szavazattal (a sajátjával) – az NSZK első kancellárjává választotta. Korábban született, mint Stresemann vagy Brüning, s 13 évvel volt idősebb, mint Hitler. Senki sem sejtette, hogy 14 éven át ül majd a kancellári székben – ez utoljára Bismarcknak sikerült. (Ugyanennyi ideig állt fenn a weimari köztársaság.)

Maga Adenauer három szakaszra osztotta az életét: az első negyven évben felkészült, a másodikban – 1917 és 1933 között – a liberális-katolikus szellemű Köln főpolgármestere volt (közben kétszer is szóba került, mint birodalmi kancellár), a harmadik korszak pedig 1945-tel kezdődött. A náci diktatúra éveit nem említette: visszavonultan élt, műszaki találmányaival foglalkozott, bár rövid időt a Gestapo fogságában is töltött. Számos tulajdonsága predesztinálta arra, hogy a megosztott Németország „hidegháborús” kancellárja legyen. Sokkal inkább rajnai katolikusnak, mint német nacionalistának tartotta magát; Poroszországot – militarista és szocialista hagyományaival együtt – mélyen megvetette. Ázsia számára Braunschweignél kezdődött; „az Elbán túli területek lakosságát későn és rosszul keresztelték meg” – mondogatta. Mindig is a francia–német együttműködésen alapuló

„Csak semmi kísérlet: Konrad Adenauer” – hirdeti a Keresztény-Szociális Unió választási plakátja 1957-ben. Ebben az esztendőben a CDU–CSU szövetség megszerezte a szavazatok több mint 50 százalékát; Adenauer kancellár sikereinek csúcsára ért.

⁸ Az 1949-es választásokon a CDU-nak nem volt hivatalos kancellárjelöltje, Adenauer pedig csak 1950-ben lett a párt elnöke. 1966-ig, csaknem haláláig állt a „kancellárpártként” jellemezhető CDU élén.

Európában gondolkodott. Charles de Gaulle tábornok szavait – „nincs más európai realitás, mint Franciaország és Németország” – Adenauer legfeljebb azzal egészítette volna ki, hogy „Nagy Károly óta”. Kritikusai szerint Németország egységét feláldozta egy katolikus „mini-Európáért” – amire a kancellár azt felelte, hogy a világháborús vereségért és a hidegháborúért nem az ő politikája a felelős.

Méltóságteljes volt és goromba, cinikus és taktikus, autokrata vezető – humánus vonásokkal. „Nem sok embert ismertem, aki úgy tudta manipulálni az embereket és a helyzeteket, mint dr. Adenauer. De számára az agyafúrt akciók nagyon is meghatározott célok érdekében alkalmazott eszközök voltak, és ezeket a célokat mindig szem előtt tartotta” – írta róla Ivone Kirkpatrick, a britek főbiztosa.

A kancellár remekül kihasználta, hogy az NSZK hiányos szuverenitásából adódóan csak ő érintkezhet a szövetséges hatalmak főbiztosával: a külpolitikát egyedül intézte. Amikor az NSZK 1951-ben engedélyt kapott külügyminisztérium és külképviselők felállítására, a külügyi tárcát saját maga töltötte be. „A külügyminiszter az egyetlen, akiben a kancellár maradéktalanul megbízik” – mondogatták a rossz nyelvek Bonnban. Adenauer fokról-fokra szélesítette az NSZK mozgásterét, hogy végül egyenjogú hatalom legyen a nyugat-európai államok közösségében. A szövetségi köztársaság belépett az Európai Gazdasági Együttműködés Szervezetébe (OEEC, 1949), az Európa Tanácsba (1950), alapító tagja volt az Európai Szén- és Acélközösségnek (ECSC/Montánunió, 1951). 1957-ben a római szerződés hat aláírójának egyikeként az NSZK az Európai Gazdasági Közösség (Közös Piac) egyik megalapítója volt. Heves tiltakozások és belpolitikai viták közepette megkezdődött az újrafegyverkezés; 1955-ben Nyugat-Németországot felvették a NATO-ba, amivel érvényét veszítette a megszállási státútum, és az ország visszanyerte teljes szuverenitását. Az NDK szuverenitását már 1954-ben deklarálták, majd az ország tagja lett az 1955-ben létrehozott Varsói Szerződésnek – ezzel a kettős államalapítás befejeződött. Talán nem véletlen, hogy e folyamat vége egybeesett Ausztria egységének és semlegességének garantálásával – ami a nagyhatalmaknak Ausztriában sikerülhetett, az Németországban nem, mert egészen különböző súlycsoportot képviseltek a világpolitikában.

Időközben a CDU és bajor testvérpártja, a CSU világnézeti és vallási ellentéteken felülemelkedő néppárttá vált. Olyannyira, hogy egy francia újságíró gúnyos kommentárja szerint „a CDU Berlinben szociális és radikális, Kölnben konzervatív és klerikális, Hamburgban kapitalista és reakciós, Münchenben ellenforradalmi

és szeparatista”. Mindenesetre Adenauerrel a keresztény uniópártok még három választást nyertek (1953, 1957, 1961); 1957-ben a CDU–CSU a szavazatok 50,2 százalékát szerezte meg, és az abszolút többség birtokában – ha csak négy évig is – akár koalíciós partnerek nélkül kormányozhatott volna (bár nem tette). A választók értékelték a kancellár külpolitikai sikereit,⁹ az erőteljes gazdasági fellendülést és a „kísérletektől mentes” biztonságot. „A németek elvesztettek egy gonosz apát, de nyertek egy jó nagypapát” – írta egy tudósító Hitlerre és Adenauerre utalva. Valójában még egy jó nagypapát nyertek, mert az első köztársasági elnök, a szabaddemokrata [Freie Demokratische Partei, FDP] Theodor Heuss az államéletből oly sokáig hiányzó humanista-demokrata hagyományokat testesítette meg.

Adenauer – szociáldemokrata ellenfeleitől eltérően – nem a német társadalom átalakítását, hanem annak újjáépítését ígérte. Nem a nácizmustól megszabadult kisebbséget, hanem a legyőzött többséget képviselte. Mégis tévedés volna az Adenauer-korszakot restaurációként értékelni – a „szociális piacgazdaság” kiépülésével modernizálódott a társadalom, és az átfogó reformok (például a nyugdíjrendszer átalakítása) sem maradtak el.

AZ SPD SCHUMACHERTÓL BRANDTIG

A szociáldemokraták, mint a legrégebbi és a nácizmussal mindvégig legkövetkezetesebben szembenálló párt képviselői, biztosak voltak abban, hogy az első választást megnyerik. De elvesztették, ahogyan sorban a következő négyet is: sokáig képtelenek voltak túljutni a harminc százalékos küszöbön, és ezért első sorban saját maguknak tehettek szemrehányást.

Az SPD háború utáni első elnöke, Kurt Schumacher mindenben Adenauer ellentéte volt: porosz születésű, vallását nem gyakorló protestáns, szocialista meggyőződése mellett harcos nacionalista, rokkantsága ellenére¹⁰ vehemens

⁹ A nyugati integráció mellett ezek sorába tartozik, hogy a kancellár 1955-ös moszkvai útján elérte a még Szovjetunióban sínylődő tízezer német hadifogoly hazaengedését, Izraellel pedig megegyezett a zsidó kárpótlásról. A Saar-vidék 1957-ben – ismét népszavazással – végleg visszakerült az NSZK-hoz.

¹⁰ Kurt Schumacher az első világháborúban az egyik karját, majd hosszú koncentrációs táborbeli fogsága következtében az egyik lábát veszítette el.

népszónok, azonban nem túl ügyes taktikus. Pártjának ellentmondásos programja a választók többségét taszította: egyszerre követelte a szocializmus és a tervgazdálkodás megvalósítását, a Szovjetunió és a kommunizmus visszaszorítását, továbbá Németország újraegyesítését és a Nyugattól való függés lerázását. Schumacher, mint az ellenzék vezetője olyan hevesen fordult szembe a nyugati integráció politikájával, hogy Adenauert egy parlamenti vitában „a szövetségesek kancellárjának” nevezte. Ezzel persze nem állt messze az igazságtól, hiszen maguk a szövetségesek is elismerték, hogy Adenauer „a lehető legjobb [kancellár], akit találhattunk”.

Schumacher halála után és az 1957-es nagy választási vereség hatására az SPD-ben változások kezdődtek. A pártnak, ha nem akart örökké ellenzékben maradni, néppárttá, a CDU–CSU riválisává kellett válnia – annál is inkább, mert az NSZK-ban immár nemcsak a mezőgazdaságból élők, de az ipari munkások aránya is csökkenni kezdett, míg a „tercier szektor” alkalmazottaié megnőtt. Már az 1958-as pártkongresszuson 11 új tag került be a 33 tagú vezetőségbe, köztük Willy Brandt és Helmut Schmidt későbbi kancellárok, továbbá az Adenauer-kormányból – az újrafegyverkezés miatt – kivált Gustav Heinemann, későbbi államelnök. Ezen a kongresszuson döntöttek el, hogy a parlamenti frakció nagyobb szerepet kap a párt irányvonalának meghatározásában. Az igazi fordulatot az egy évvel későbbi, 1959-es Bad Godesberg-i kongresszus hozta meg. Az itt jóváhagyott új pártprogram (amely az 1925-ös régít váltotta fel) szakított a szocializálás és a tervgazdaság céljaival, elfogadta a magántulajdont és a piacgazdaság kereteit – azokon belül követelte a munkavállalók beleszólási jogának szélesítését [Mitbestimmung]. Rövidesen a Német Szakszervezeti Szövetség [Deutscher Gewerkschaftsbund, DGB] is hasonló reformista célokat tűzött ki. Az SPD a külpolitikában szintén irányt váltott. Herbert Wehner, a párt új alelnöke közölte: a szociáldemokraták egyetértenek a CDU–CSU-val abban, hogy „az európai és atlanti szerződésrendszer mindenfajta kül- és védelmi politikának alapját és kereteit képezi”, és az SPD – kormányra kerülése esetén – nem fogja megszüntetni az általános hadkötelezettséget. A fordulatot 1964-ben a népszerű nyugat-berlini polgármester, Willy Brandt pártelnökké választása zárta le. Ekkorra a párt már elhagyta a munkásmozgalom olyan hagyományos jelképeit, mint a vörös zászló, a harci indulók vagy a (kizárólagos) „elvtárs” megszólítás.

A hatvanas évek elejére az SPD messzire távolodott osztályharcos-marxista gyökereitől: munkáspártból koalícióképes balközép néppárttá vált. Ezt a folyamatot elősegítette, hogy a kommunista párt (KPD¹¹) törpepárttá zsugorodott, így baloldali konkurenciától – a weimari korszakkal ellentétben – már nem kellett tartani.

A JÚNIUSI FELKELESTŐL A BERLINI FALIG

Átmeneti engedmények után, az ötvenes évek végén Ulbricht ismét „keményítette” a rendszert, „gyorsítása” megint a szovjet szándékok azonnali felismerésére épült. Moszkvában Hruscsov helyzete megszilárdult. 1957 őszén a szovjetek a „Szputnyik” mesterséges műhold sikeres fellövésével sokkolták a Nyugatot, kijutottak a világűrbe, és mindenki elhitették, hogy katonai téren már utolérték az Egyesült Államokat. 1958 nyarán az SED 5. kongresszusán Ulbricht is bejelentette a maga „utolérni és leghagyni” programját; Hruscsov Amerikát, az NDK az NSZK-t akarta leghagyni. Megint nekifutottak a mezőgazdaság kollektivizálásának, miközben szinte teljesen államosították a kiskereskedelmet s a kisipart. A gyorsításra válaszul a keletiek „a lábukkal szavaztak”: 1960-ban az előző évinél 55 ezerrel több, csaknem 200 ezer ember hagyta el az NDK-t. Közben Hruscsov megfenyegette a másik három nagyhatalmat: átadja Berlin felügyeletét az NDK-nak, ha a Nyugat nem rendezi a megosztott város helyzetét. Erre 1961-ben még magasabbra ugrott a menekülők száma, egyedül augusztus 1. és 12. között majdnem ötvenezen települtek át Nyugatra, ráadásul túlnyomó részben szakképzett fiatal emberek.

Ulbricht – aki júniusban még arról szónokolt, hogy senki sem óhajt falat építeni – végül megkapta Hruscsov engedélyét; 1961. augusztus 13-án, vasárnap hajnalban megkezdték a 166 kilométer hosszú berlini fal építését a két városrész között, illetve Nyugat-Berlin körül. (Elfogadták Hruscsov javaslatát: először szögesdrót-kerítés létesüljön, és ha a Nyugat nem avatkozik be, akkor következzen a fal.) Az akciót a pártfőtitkár kedvence, Erich Honecker irányította. Az NDK

¹¹ Az akkor 2,2 százalékos KPD-t 1956-ban a szövetségi alkotmánybíróság betiltotta; a párt újjáalakítására csak 1968-ban került sor, sokkal kisebb taglétszámmal. Az alkotmánybíróság 1952-ben egy újnáci pártot is betiltott.

határőrei tűzparancsot kaptak; a „tiltott határátlépés” közben megöltek száma már az első évben megközelítette az ötvenet. Mivel az amerikaiak többször jelezték, hogy számukra csak Nyugat-Berlin megtartása fontos, Kelet-Berlint nem tudják „nyitva tartani”. Így a keletnémetek bezárása gyakorlatilag belügynek minősült. Washington csak erőtlen diplomáciai jegyzékeket küldött – Nyugat-Berlin kormányzó polgármestere, a szociáldemokrata Willy Brandt keserűen írta, hogy Kennedy elnök még a hétvégi hajókázását sem szakította félbe Berlin kedvéért. Adenauer kancellár is csak kilenc nap múlva látogatott el a „kettévágott” városba. Az újabb berlini krízis eredményeként a „német kérdés” véglegesen befagyott, és a hidegháborús status quo sértetlen maradt. Igaz, Kennedy, aki még egy évvel később, az 1962-es kubai válság idején is attól tartott, hogy Hruscsov Nyugat-Berlin átengedését akarja elérni a Kubába telepített atomrakétákkal, 1963-ban ellátogatott a frontvárosba, ahol beszédét német nyelven zárta: „Ich bin ein Berliner!” (Én egy berlini vagyok!) A fal megépítése nyilvánvalóvá tette, hogy az SED-diktatúra rövid távon nem fog összeomlani, és a két német állam egyesítése legfeljebb a távoli jövőben lehetséges.

Szögesdrót, spanyollosok és a szigorú felügyelet mellett épülő berlini fal egy szakasza. Berlin erőszakos kettészakításának napja, 1961. augusztus 13-a – a 20. század sok más tragikus eseményéhez hasonlóan – vasárnapra esett.

Utólag sem könnyű megmagyarázni, miként maradhatott Ulbricht 25 éven át a „zóna”, majd az NDK első számú vezetője, amikor munkássága kevés eredménnyel, de annál több válsaggal és kudarcjal járt. Íme, néhány kínálkozó magyarázat: kitűnő taktikusként megedződött a pártelit belső hatalmi harcaiban. Bírta Moszkva teljes bizalmát, jó személyes kapcsolatot ápolt a szovjet vezetőkkel, mindig

elsőként ismerte fel a Kreml irányváltásait, és azonnal alkalmazkodott hozzájuk. Továbbá semmilyen ideológiai megkötöttség nem zavarta, számára a marxizmus-leninizmus kizárólag hatalmi eszközt jelentett, nem tudományos tanítások rendszerét. Teljesen uralta az SED apparátusát, felesége – az oroszul tökéletesen beszélő Lotte Ulbricht – vezette a párt mindenható titkárságát. Végül: Ulbricht hihetetlen szorgalmát, munkabírását még ellenfelei is elismerték. Igazi bürokrataként reggeltől estig dolgozott, egyik megbeszélést a másik után vezette, olyan fizikai és szellemi kondícióval, amely mindenki mást lefárasztott.

A NYUGATNÉMET „GAZDASÁGI CSODA”

A háború utáni talpra állást követően a nyugati világban példátlan gazdasági fejlődés bontakozott ki. Az 1948-tól az 1973-as első olajárrobbanásig tartó negyedszázadban az ipari termelés – komolyabb visszaesés nélkül – évente mintegy 5 százalékkal nőtt, ám ezt is meghaladta a világkereskedelem évi kb. 7–8 százalékos bővülése. A növekedés egyetlen országban sem volt látványosabb, mint az NSZK-ban, ahol a gazdaság teljesítménye már 1950-re elérte az 1936-os szintet, majd továbbra is az 1871–1913 közötti szintet kétszeresen meghaladó ütemben (az ötvenes években évente csaknem tíz százalékkal!) nőtt. A később általánosan elterjedt „gazdasági csoda” kifejezést 1950-ben a *Der Spiegel* című hetilapban¹² írták le először. Bár az 1960-as években a növekedés lelassult, az NSZK – az Egyesült Államok mögött – így is a világ második-harmadik ipari nagyhatalma lett, és ezt a helyét, az „ázsiai tigrisekkel” versenyezve, azóta is tartja. A kivitelnek a nemzeti jövedelemhez viszonyított aránya elérte, sőt meghaladta az első világháború előtti szintet; a „Made in Germany” ismét a kiváló minőség garanciája lett.

A sikernek számos oka, de csak egy igazi bábája volt. A háború és a gyárak leszerelése sem pusztított el mindent, főleg a németek szakképzettségét, műszaki kultúráját és szorgalmát nem. Az NSZK végső soron jól járt az amerikai

¹² Az 1947-ben indult *Der Spiegel* az NSZK legfontosabb politikai hetilapjává vált. Különös figyelmet keltett a folyóirat ellen 1962-ben foganatosított rendőri akció, amely miatt végül az azt elrendelő CSU-párti hadügyminiszternek, a bajor Franz Josef Straussnak kellett távoznia. A „Spiegel-ügy” következménye a sajtószabadság megerősödése és Adenauer népszerűségének csökkenése, helyzetének megrendülése lett.

megszállók: az 1948 tavaszán megindult Marshall-segély, de még inkább a Marshall-hitelek a kezdő lökéshez szükséges beruházásokat biztosították. Egyes történészek véleménye szerint amennyit a Szovjetunió kivett (az amúgy is szegényebb) Kelet-Európából, annyit „tett be” az USA (az amúgy is gazdagabb) Nyugat-Európába. A következő lökést – mint Japán esetében is – a koreai háború adta: megnőtt a német áruk iránti kereslet, majd Németország a gyengélkedő Nagy-Britannia helyébe lépett az európai piacokon. A bérek – akárcsak Japánban – eleinte alacsonyok voltak,¹³ a katonai kiadások – Japánhoz hasonlóan – minimálisak. Mindez azonban nem lett volna elég a gazdasági talpra álláshoz stabil valuta, jól működő bankrendszer és kiszámítható állami gazdaságpolitika nélkül – ezekért az az (addig teljesen ismeretlen) Ludwig Erhard professzor felelt, akit előbb a Német Gazdasági Tanács vezetőjeként, majd 1949 és 1963 között Adenauer kormányainak gazdasági minisztereként a pénzreform és a gazdasági csoda atyjaként tisztelnek. Erhard a valutareformot liberális gazdasági reformokkal kapcsolta össze. Felszámolta a háborús kényszergazdaság maradványait, sőt kartelltörvényével a vállalatbirodalmakat is korlátok közé szorította, ami elősegítette a szabad verseny kibontakozását. (Igaz, az 1970-es években új óriásvállalatok jöttek létre: míg az ötven legnagyobb cég 1960-ban az NSZK ipari termelésének egyharmadát adta, addig 1980-ban már a felét.)

Német asszonyok hitetlenkedve nézik az áruval teli kirakatot az 1948-as valutareform után. Közel egy évtizede nem lehetett részük hasonló látványban. Erhard valutareformja olyan ügyes és váratlan húzás volt, amely a szövetségeseket is meglepte, sőt a megszálló hatalmak még nem is adtak engedélyt rá – majd a siker láttán rábólintottak.

A bonni köztársaság ugyan kevesebb szociális vívmányt ígért, mégis többet adott, mint a weimari. A menekültek integrálása, a nyugdíjrendszer reformja, a tartományok

¹³ A bérszínvonalat a „mobil” és minden munkát elvállalni kénytelen menekültek tömege is lefelé nyomta.

terheinek kiegyenlítése és a nagyarányú szociális lakásépítés megakadályozta, hogy a jövedelmi olló túlságosan szélesre nyíljon; az iparban megvalósuló „szociális partneri viszony” révén el lehetett kerülni, hogy a vállalkozók és munkavállalók közti konfliktusok elmérgesedjenek vagy politikai természetűvé váljanak. A háború utáni vállalatvezetők általában pozitívabban viszonyultak a szakszervezetekhez, mint az előző nemzedéknek „az én gyáram, az én váram” álláspontján álló nagyvállalkozói.

A „szociális piacgazdaság” kifejezést nem Erhard találta ki, de illik az általa követett gazdaságpolitikára: az állam legfeljebb közvetett eszközökkel avatkozott be a gazdasági folyamatokba, lehetőségei szerint azonban segítette a versenyben lemaradókat, és ezáltal a társadalmi igazságosság elvének érvényesülését.

AZ NSZK JÓLÉTI TÁRSADALMA

A „gazdasági csoda” bő két évtizede alatt a nyugatnémet társadalom a felismerhetetlenségig átalakult. Az első köztársaságban volt fogyasztás – szociális biztonság nélkül, a náciizmus alatt volt szociális biztonság – fogyasztás nélkül. (Utóbbi az NDK-ról is elmondható.) Most mindkettőt elérték: a munkanélküliség az ötvenes évek közepére megszűnt, sőt egyre több külföldi munkavállaló érkezett: először olaszok és spanyolok, majd görögök, törökök, marokkóiak, portugálok és jugoszlávok – a vendégmunkások [Gastarbeiter] aránya az 1960-as 1,5 százalékról 1970-re 9 százalékra nőtt. 1950-ben még a munkavállalók 23%-a dolgozott a mezőgazdaságban – 1987-ben már csak 3 százalékuk, miközben a „tercier szektor” alkalmazottainak aránya 20 százalékról 50 százalékra nőtt. Csökkent az önállók és a segítő családtagok aránya; a „klasszikus” proletariátus visszaszorult. A Ruhr-vidék szénbányáiban például 1960-ban még csaknem félmillió, 1990-ben már csupán 130 000 bányász dolgozott. Kialakult a tömegfogyasztáson alapuló jóléti társadalom, amelyben a népesség döntő többsége az „egydimenziós” új középosztályhoz tartozik – ez már nem önállóság és tulajdon, hanem jövedelem és fogyasztás alapján definiálja önmagát. Az ötvenes évek konzervatív nyárspolgári-fogyasztói mentalitását Erich Kästner gúnyosan „motorizált biedermeiernek” nevezte.

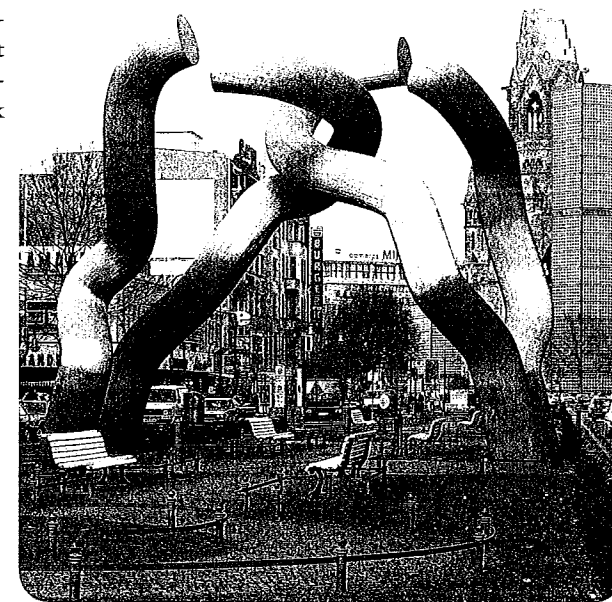
A tömeges motorizációval és a média térhódításával a régiók közötti eltérések csökkentek, a város és falu közti különbségek fokozatosan megszűntek. 1970-ben már a háztartások 80 százalékában volt tévékészülék. A magántulajdonú gépkocsik száma az 1960-as 4,5 millióról 1990-re 30,7 millióra nőtt (62 milliós lakosság mellett), vagyis már minden második nyugatnémet polgár rendelkezett saját autóval. A nyaralás, sőt a külföldi utazás sem maradt a módosabb város-lakók kiváltsága: a hatvanas évektől németek milliói indultak útnak autóikkal Dél-Európa országaiba, ahonnan a vendégmunkások jöttek. (Az unalmasnak tartott német konyha is új ízekkel gazdagodott.) A hol pozitív értelemben, hol rosszul „amerikanizálódásként” emlegetett¹⁴ kulturális modernizáció az emberek mentalitását is megváltoztatta. Egy 1951-es felmérés szerint a válaszolók 41 százaléka rendszereteket és a szorgalmat, 28 százaléka az önállóságot és a szabad akaratot, 25 százaléka az alázatot és az alárendelődést tartotta a legfontosabb értékeknek. 1995-ben 62 százalék választotta az önállóságot és a szabad akaratot, 31 százalék a rendszereteket és a szorgalmat, 8 százalék az alázatot és az alárendelődést. A politikai kultúra átalakulásáról is számos közvélemény-kutatási eredmény tanúskodik: 1946-ban még a válaszolók fele vélte úgy, hogy a nemzetiszocializmus helyes elképzelés volt, csak a megvalósításába „csúsztak hibák” – egy-két évtizeddel később a náciizmust és Hitlert pozitívan értékelők aránya néhány százalékra csökkent. A vallási hovatartozás¹⁵ már csak annyiban számított, hogy a hívők – katolikusok és protestánsok – jóval nagyobb arányban szavaztak a keresztény pártokra, mint a nem hívők.

Az ötvenes években a németek önértékelését az újjáépítés sikere, a „gazdasági csodából” fakadó jólét táplálta. Ebből hamarosan jelszó lett: *Wohlstand für alle!* – „Jólétet mindenkinek!” (A tartós szegénységben élők aránya sosem emelkedett öt százalék fölé.) A nemzeti büszkeség azonban először 1954-ben dagadozhatott: az NSZK – az esélyes Magyarországot 3:2-re legyőzve – megnyerte a svájci labdarúgó világbajnokság döntőjét – sokak számára a „berni csoda” jelentette a háború utáni nehéz időszak végleges lezárását.

¹⁴ Olyan jól ismert jelenségek tartoznak ide, mint a farmernadrág, a Coca-Cola, az amerikai filmek, a rock and roll és a gyorséttermek térhódítása.

¹⁵ A háború alatt és után a felekezetek összekeveredtek: 1939-ben Bajorországban még 1424 vallásilag egységes település volt, 1946-ban már mindössze kilenc. Megnőtt a vegyes házasságok száma.

Berlin: Brigitte és Martin Matchinsky-Denninghoff acélszobra a megosztott városról. A háttérben a Kurfürstendamm sugárút torkolata a Kaiser Wilhelm emléktemplom romjával és annak modern kiegészítésével.

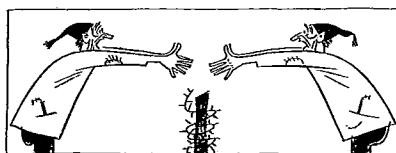
AZ NDK ÚTJA ULBRICHTTÓL HONECKERIG

A „másik” Németországnak nemcsak az elnevezése, de a „minősítése” is sok fej-törést okozott és okoz. Ha a két szélsőségtől – „Stasi-diktatúra”, illetve az „első német munkás-paraszt állam” – eltekintünk, akkor is bőven marad lehetőség olyan „köztes” interpretációkra, amilyen a „szocialisztikus rendi társadalom”, a „paternalista tekintélyuralom” vagy a „gondviselő diktatúra”. A pártállami sajtó és média a hetvenes évektől – mintegy érzékeltetve, hogy a kommunista utópia már elvesztette érvényességét – a józanságra intő „reálisan létező szocializmus” kifejezést használta. A rendszer identitása változatlanul azon alapult, hogy az NDK képviseli a következetes antifasizmust, a német munkásosztályt, a haladó hagyományokat, és gondoskodik a dolgozók szükségleteiről.

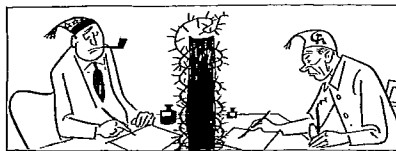
Mialatt az NSZK fogyasztói társadalommá vált, azért az NDK lakossága sem nyomorgott, sőt a „keleti tömb” országai közül a legmagasabb életszínvonalon élt.

Az NDK negyvenéves fennállását azonban végigkísérte az áruhiány: 1958-ig az élelmiszerek egy csoportját jegyre adták, az ellátást csak az 1970-es évektől sikerült folyamatosan biztosítani. Jobb minőségű termékekhez csak speciális Delikat- vagy Intershop-boltokban lehetett hozzájutni, aránytalanul drágán vagy nyugati valuta ellenében. A két Németország közti különbség az autópályán suhanó Volkswagen és Mercedes, illetve a rossz minőségű aszfaltutakon pöfögő Trabant és Wartburg szembeállításával is érzékeltethető – hozzáátve, hogy a Trabantra és a Wartburgra hosszú éveket (esetleg egy-másfél évtizedet) kellett várni. Telefonvonalra még többet.

Az idősödő Ulbricht az 1960-as években felismerte, hogy korszerűsíteni kell a gazdaságirányítást, a vállalatoknak adott némi önállósággal oldani annak merev

1945: „Bruder!”

1955: „Mein lieber Vetter!”

1965: „Ach ja – wir haben irgendeinen entfernten Verwandten im Ausland...”

A két Németország polgárainak az idő múlásával megváltozó viszonyát bemutató nyugat-német karikatúra 1948-ból. „1945: Testvér!; 1955: Kedves unokatestvér!; 1965: Na ja, vannak valamilyen távoli rokonaink külföldön...” H. E. Köhler, a rajzoló már 1948-ban megjegyezte, hogy a kettéválás hosszú ideig fog tartani, és falakat emel a németek közé.

rendszerét. Ezért vezette be az új gazdaságpolitikát (NÖS), ám annak kibontakozását a pártapparátus makacs ellenállása megghiúsította. Az NDK legfőbb vezetői között még az 1970-es években is sok olyan régi párttag volt, akinek a szocializmus lényegét a munka, az olcsó ennivaló és az olcsó lakás jelentette. A lakbéreket a háború előtti (1936-os) szinten fagyasztották be, a vilamosjegyek mindvégig 20 pfennigbe (fillérbe) kerültek. A költségvetésnek így egyre többet, az 1980-as években már elviselhetetlen összeget kellett árkiegészítésekre költeni. Központi támogatások az ipari termelésben is előfordultak: az első, NDK-ban gyártott mikrochipeket pl. 536 márkáért állították elő, de a feldolgozó üzem csupán 16 márkát fizetett értük (még így is a világpiaci ár felett), ami darabonként 520 márkás állami szubvenciót jelentett.

A rendszer – az 1953-as és az 1961-es sokk után – megszilárdult, az SED keményen őrizte hatalmát. „Demokratikusan kell kinéznie, de mindent a saját kezünkben kell tartanunk” – mondta annak idején Ulbricht bizalmas körben.¹⁶ Ennek megfelelően az NDK-ban formálisan fennmaradt a többpártrendszer: négy kisebb „szövetséges párt” és persze számos, az SED-től függő tömegszervezet – a szakszervezetek, az ifjúsági szövetség [Freie Deutsche Jugend, FDJ], a nőtanács stb. – játszotta a párt „transzmissziós szíjának” szerepét. A Stasi létszáma – különösen az 1970-es évektől – folyamatosan nőtt, egyre hatalmasabb, az egész országot behálózó szervezetet épített ki, bár azért végig a pártvezetés ellenőrzése alatt maradt.

Az 1953 utáni megtorlások után a szűkebb pártvezetés¹⁷ aránylag keveset változott. A keményvonalas Ulbricht a többi szocialista országban végbement „sztálintalanítási hullámot” is átvészelte – talán az NDK kivételes helyzete miatt, talán azért, mert arra hivatkozott, hogy náluk nem rendeztek látványos pereket. Paradoxonnak tűnik, de igaz: az NDK lényegében megúszta a „klasszikus sztálinizmust”, legalábbis amennyiben nem rendeztek politikai pereket, ám ezzel együtt a belső enyhülés és az óvatos reformok is elkerültek, amelyek a legtöbb szocialista országot jellemezték az 1960-as években, – így a merev „poszt-sztálini” időszak az 1980-as évekig tolódot ki.

Ulbricht 1971-ben az NSZK-ban hatalomra került szociálliberális koalíció új keleti politikájának áldozata lett: az agg – egyes vélemények szerint már szenilis – pártvezető még Moszkva számára is túl merevnek, máskor túlságosan önféjűnek bizonyult, és nem segítette eléggé a szovjet „enyhülési politika” kibontakozását. Brezsnyevet bosszantotta, hogy Ulbricht minduntalan szocialista mintaországgént, a Szovjetunió legfontosabb szövetségeseiként mutatta be az NDK-t, önmagát pedig a legkiválóbb leninistának tartotta (hozzátve, hogy ő valóban találkozott Leninnel!). Úgy gondolta, hogy az NSZK-ban hatalomra került szociálliberális Brandt-kormányjal jobb kapcsolatokat építhet ki, mint korábban a CDU-val; önállóan akart tárgyalni Bonn-nal, de azt már nem akarta tudomásul venni, hogy Moszkva éppen a jobb kapcsolatokról tart. „Ez a kérdés többé nem a ti ügyetek” – közölte 1970 nyarán Brezsnyev az Ulbricht megbuktatásán

¹⁶ Ulbricht szavai kissé emlékeztetnek Goebels naplójának arra az 1933-as bejegyzésére, miszerint a náciak csak akkor adják át a hatalmat, ha holttesteiket viszik ki a kancelláriáról. Egyébként Ulbricht a KPD és Goebels az NSDAP részéről vállaltva szervezték az 1932 őszi nagy sztrájkot a berlini közlekedési vállalatnál.

¹⁷ A keletnémet pártelit („wandlitz elvtársak”) Berlintonól északra, a Wandlitz nevű zárt villanegyedben lakott.

munkálkodó Honeckerrel. „Az NDK a II. világháború eredménye, a mi vívmányunk, amely a szovjet nép vére árán jött létre. [...] Mostanig az NDK számunkra olyan volt, amelyet nem lehet megrendíteni. Most azonban itt a veszély. És itt az ellenfél, Brandt, aki hamarosan felismeri és kihasználja ezt” – folytatta a „helyzetelemzést”. Végül arra lyukadt ki, hogy Moszkva elutasít mindennemű Bonn–Berlin közeledést, amelyet ott állomásozó szovjet csapatokra való tekintettel sem engedhet meg.

Ulbricht óvatos reformpolitikája tehát a gazdaságban és a német–német kapcsolatokban is kudarcot vallott. Végül, 1971 tavaszán a 78 éves főtitkár a felmentését kérte, bár haláláig (1973) az NDK Államtanácsának elnöke (államfő) maradhatott. Utódja – Moszkva áldásával – az általa egykor kiszemelt, kinevelt, majd 1958-ban második emberré emelt, de később egyre inkább ellene forduló Erich Honecker lett, akiben Leonid Brezsnyev maximálisan megbízott. Az új főtitkár meghálálta a bizalmat. 1972 elején – pont, amikor Brandt keleti nyitásának eredményeit a bonni ellenzék hevesen támadta – kijelentette: az NDK és az NSZK úgy viszonyul egymáshoz, mint bármelyikük egy harmadik államhoz. „Az NSZK tehát külföld, és még annál is több: imperialista külföld”.

Egy az NDK-éhoz hasonló diktatúrában rendkívül nehéz megítélni, mit érez, hogyan gondolkodik az emberek többsége. Úgy tűnik, hogy a rendszer „jobb éveiben” – nagyjából 1970 és 1985 között – a szocialista német állam létét nemcsak elfogadták, de kialakultak egy saját „NDK-identitás” körvonalai is. Bár a többség irigylte a nyugati életszínvonalat, és lelkes nézője volt az ottani tévéadók műsorainak (egy felmérés szerint 85 százaléknak), de a teljes foglalkoztatottságot, a valóban széleskörű egészségügyi gondoskodást és a szociális biztonságot megőrzendő vívmánynak tartották. A pártvezetés számára a legnagyobb problémát az ifjúság jelentette, amelyet – tömeges FDJ-tagsága ellenére – nem lehetett megóvni a nyugati kultúra hatásaitól. A megóvás eredménye viszont az általános apátia lett.

HOSSZÚ ÁTMENET ADENAUERTÓL BRANDTIG

Az 1960-as évek közepén korszakos változásokra került sor Nyugat-Németországban, amelyek előkészítették a szociáldemokrata–liberális koalíció hatalomra

jutását. Az egyik változást a világpolitikai enyhülés jelentette, amely természetesen a német–német kapcsolatokra is hatott. Adenauer – Ulbrichthoz hasonlóan – a hidegháború embere volt, aki mindig attól tartott, hogy a győztes nagyhatalmak Németország rovására fognak egyezkedni. Az NSZK már a szuverenitás visszanyerésének pillanatában, 1955-ben megfogalmazta a Hallstein-doktrínát,¹⁸ amely kimondta, hogy megszakítják a diplomáciai viszonyt azokkal az államokkal, amelyek elismerik „az úgynevezett NDK-t” – kivétel a Szovjetunió. A hatvanas években ennek a merev doktrínának a fenntartása egyre lehetetlenebbnek bizonyult. A második változás a gazdasági növekedés lelassulása volt. 1966-ban – először és csak egyetlen évre – visszaesés következett be, a „német csoda” korszaka lezárult. A harmadik, és talán legfontosabb fejleményt a politikai kultúra és a „közbeszéd” megváltozása jelentette: a háború után született új nemzedék feltette szüleinek azokat a kínos kérdéseket a nácizmussal kapcsolatban, amelyeket addig szívesen söpörtek a szőnyeg alá. A múlttal való kritikus szembenézésre a jeruzsálemi Eichmann-per és a frankfurti Auschwitz-per is alkalmat adott – utóbbiban a haláltábor őrei ültek a vádlottak padján. Német történészek roppant önkritikus műveket kezdtek publikálni a 20. század csomópontjairól; a hamburgi Fritz Fischer professzor pl. kifejezetten Németországot tette felelőssé az első világháborúért.

Adenauer kudarcai és rossz tulajdonságai az utolsó években kezdték elhomályosítani sikereit; makacssága mintha mozdulatlanságra kárhoztatta volna az NSZK-t. A tévékorszakban amúgy is nehezen vehette fel a versenyt a média olyan kedvenceivel, mint a német Kennedynek tartott Brandt, ezért 87 évesen, 1963-ban végül távoznia kellett a kormány éléről. Hozzá hasonló tekintélyre egyetlen utóda sem tett szert, „kancellárdemokráciát” kizárólag Adenauerrel kapcsolatban emlegettek. A makacs öregúr lemondása előtt még elkönnyelhetett egy külpolitikai diadalt: de Gaulle elnökkel aláírta a francia–német együttműködési szerződést, amely lezárta az évszázados ellenségeskedést, ezáltal az újkori európai történelem egyik fordulópontját jelentette. Bár Németországban fel-fellángolt az Egyesült Államokat, illetve a Franciaországot favorizáló „atlanti” és „európai” irányvonal híveinek vitája, ez inkább a hangsúlyokról szólt – mindkét kapcsolatrendszer a német külpolitika stabil alapját képezte, és képezi napjainkig.

¹⁸ Walter Hallstein Adenauer külügyi államtitkáraként fogalmazta meg a róla elnevezett doktrínát. Ennek alapján az NSZK megszakította diplomáciai kapcsolatait Jugoszláviával, de később Romániával kivételt tett.

Az „ösellenségek” kibékülnek, épül az európai egység: de Gaulle francia elnök és Adenauer nyugatnémet kancellár 1963-as bonni találkozója. A lelkes tüntetők táblái Franciaországot, az európai egységet és a föderális Európát éltetik.

Adenauer utóda Ludwig Erhard lett, ám ő kancellárként korántsem bizonyult olyan sikeresnek, mint gazdasági miniszterként: három évig maradt a kormány élén, szerencsétlenségére még az 1966-os recesszió is az ő nyakába szakadt. Állandó bizonytalankodása miatt végül lemondásra kényszerült, s ekkor új politikai kísérlet következett: a CDU-CSU és az SPD nagykormánykoalíciója. Az erőviszonyoknak megfelelően a kancellárt a CDU adta, Kurt Georg Kiesinger korábbi baden-württembergi miniszterelnök¹⁹ személyében – alkancellár és külügyminiszter a szociáldemokrata Willy Brandt lett. A nagykormánykoalíció a szokásosnál is bizarrabbnak tűnt: Kiesinger egykor tagja volt a náci pártnak, amikor az SPD baloldalán álló ifjú Willy Brandt norvégiai emigrációjából az ellenállás szervezésével próbálkozott. A gazdasági visszaesés megállítását a partnerek azonban

¹⁹ Kiesinger kancellár és utódai sikeres tartományi politikusokból lettek szövetségi kancellárok: Brandt Berlinben, Schmidt Hamburgban, Kohl Rajna-Pfalzban, Schröder Alsó-Szászországban töltött be magas hivatalokat.

fontosabbnak tartották az ideológiai ellentéteknél, és ebben – némi keynesi típusú állami beavatkozással – rövidesen sikereket értek el.

Maga Kiesinger a külpolitikában elődeinél realistábbnak bizonyult. Mint elmondta, egy újraegyesített Németország az erőegyensúly szempontjából egyszerre túl nagy és túl kicsi lenne. Tehát nehéz elképzelni – folytatta –, hogy a fennálló európai szerkezetben az egyik vagy a másik oldalhoz csatlakozzon. Véggöveztetése: „a kettéosztott Németország egyesülése csak az európai kelet–nyugati konfliktus megoldásának folyamatába ágyazva valósulhat meg”. Az előremutató felismerést azonban egyelőre nem követték elhatározó politikai lépések.

SZOCIÁLLIBERÁLIS KOALÍCIÓ, KELETI POLITIKA

Az 1969-es választásokon minden korábbinál szorosabb eredmény született: bár a CDU-CSU 46,1 százalékkal újra első lett, az SPD feljött 42,7 százalékra. A szabaddemokratáknak (FDP) mindössze 5,8 százalék jutott; az újnáci NPD [Nationaldemokratische Partei Deutschlands] 4,3 százalékkal nem került be a parlamentbe. A Walter Scheel vezette FDP ekkor úgy döntött, hogy a szociáldemokratákkal lép koalícióra, ami lehetővé tette a hatalomváltást: az új szociálliberális kormányt Willy Brandt alakíthatta meg, külügyminisztere Walter Scheel lett. A Brandt-kormánynak mindössze 12 főnyi többsége volt a Bundestagban, és várható volt, hogy az uniópártok nem fognak belenyugodni a hatalom elvesztésébe. A kormányprogram mélyreható reformokat ígért: „Merjünk több demokráciát akarni!” – hirdette Németország negyven év óta első szociáldemokrata kancellárja. Sokan érezték úgy, hogy a bonni fordulat a köztársaság második megalapítását jelentheti, sőt: hogy Hitler „most veszítette el véglegesen a világháborút”.

A szociálliberális koalíció kormánya nagy lendülettel látott hozzá a reformok megvalósításához. A fontos feladatok listáját számítógépen rögzítették. Emelték a nyugdíjakat és a szociális kiadásokat, amivel ezek részaránya 25-ről 32 százalékra nőtt a költségvetésben. Az iparban kiszélesítették a munkavállalók beleszólási lehetőségeit. Felléptek a nők tényleges munkahelyi egyenlőségéért, és enyhítették az abortusz-tilalmat. A büntető törvénykönyvből kikerültek az istenkáromlást, a házasságtörést, valamint a felnőttek homoszexuális kapcsolatát

szankcionáló paragrafusok. A nagykorúság és a választójogosultság korhatárát 18 évre szállították le. Az oktatásban támogatták új iskolatípusok létrehozását és az egyetemi képzés tömegessé tételét. Ezzel együtt az oktatás a drága, de bukott reformok területévé vált, mert a tartományok önállóan dönthettek saját oktatási intézményeikről. Igaz, az egyetemi hallgatók száma tovább emelkedett.

Az új koalíció azonban külpolitikai téren érte el az igazi áttörést; Brandtot és Scheelt is elsősorban ez a terület érdekelte. Adenauer idején – az SPD ellenkezése dacára – az NSZK szilárdan integrálódott a nyugati világba; Brandt alatt – a CDU–CSU tiltakozása ellenére – „kibékült” a Kelettel, normális kapcsolatokat épített ki a szocialista tömb országaival. Az új keleti politika [Ostpolitik] nem volt ugyan előzmények nélküli (a Szovjetunióval már 1955-ben diplomáciai kapcsolatot létesítettek, majd Erhard és Kiesinger idején megelégnültek az NSZK keleti kereskedelmi kapcsolataival) – de áttörés nem történt. Brandt és tanácsadói (különösen Egon Bahr) az 1961-es „fal-sokkból” azt a következtetést vonták le, hogy a status quo megváltoztatására csak annak elismerése esetén nyílik lehetőség, azaz tudomásul kell venni a fennálló német határokat és az NDK létezését. A két német állam lakóinak közvetlen és távoli érdekeit az elzárkózás helyett a közeledés szolgálja. „Változást közeledés által” – mondta ki az új jelszó.

Az első lépést természetesen Moszkvával együtt kellett megtenni. 1970 nyarán aláírták a német–szovjet szerződést a fennálló európai határok tiszteletben tartásáról és a kapcsolatok normalizálásáról. Ezt 1970 végén a német–lengyel megállapodás követte az Odera–Neisse-határ elismeréséről. Willy Brandt térdre ereszkedve tisztelt meg a varsói gettó áldozatainak emlékművénél – az erről készült fotók az új keleti politika jelképeként járták be a világot. „Letérdelt az, akinek nem kellett volna – mindazok nevében, akiknek le kellene térdelniük, de nem teszik, mert nem merik, nem képesek rá vagy nem képesek merni” – értékelt egy újságíró. A német lakosság döbbenet fogadta a kancellár gesztusát, a közvélemény-kutatások szerint 48 százaléuk inkább elutasította, 41 százaléuk inkább helyeselte azt.

Sokkal nehezebben haladtak az NDK-val folytatott tárgyalások, bár a Nyugat-Berlin státusáról kötött 1971-es négyhatalmi megállapodás jótékonyan hatott azok légkörére. (Fenntartotta, hogy Nyugat-Berlin nem az NSZK része, de elismerte a kettő közötti sajátos kapcsolatokat.) Végül 1972-ben megkötötték a két Németország alapszerződését, amely – az NDK kívánságára – rögzítette a két egyenjogú német állam létezésének tényét, ugyanakkor az NSZK elérte, hogy a „különleges

kapcsolatok” alapján nem nagyköveteket, hanem „állandó képviselőket” cseréltek. A szerződést számos, a mindennapi életet (határforgalom, közlekedés, családsegység, újságírók mozgása stb.) megkönnyítő rendelkezés egészítette ki.

Az ellenzéki CDU–CSU elkeseredetten harcolt a keleti szerződések ratifikálása ellen, és úgy tűnt, hogy „konstruktív bizalmatlansági indítvány” alkalmazásával sikerül leváltani a Brandt-kormányt, és új, keresztény-párti kancellárt választani. Ám nagy meglepetésre az indítvány két szavazat híján nem kapta meg a szükséges többséget. Biztosra vehető, hogy egy-két ellenzéki képviselő azért nem „állt át”, mert „igen” szavazatukat megvásárolták. Ezután, az NSZK történetében először, előrehozott választásra került sor, amelyet a szociál-liberális koalíció fölényesen megnyert. A „Willy-Wahl”-nak elnevezett 1972 novemberi választásokon – 91,1 százalékos részvétel mellett – az SPD 45,8 százalékkal, fennállásának legjobb eredményével megelőzte a 44,9 százalékot elért keresztény pártokat, és az FDP-vel együtt kényelmes többségre tett szert.

A választás „kegyelmi pillanata” lett Brandt politikai pályájának a tetőpontja, ahonnan hamarosan lefelé vezetett az út. Ebben az időszakban a pártelnök-kancellár jóval népszerűbb volt, mint maga az SPD, amely egyébként alaposan átalakult az utolsó 15 év alatt. Munkáspártból néppárttá vált; 1958-ban a párttagságnak 55 százaléka minősült „munkás”-nak, majd arányuk 1972-re 28 százalékra csökkent. Helyüket átvették az alkalmazottak és az értelmiségiek. A küzdelem utolsó felvonásához tartozik, hogy a CDU–CSU volt az egyetlen nagyobb parlamenti párt Nyugat-Európában, amely 1975-ben az enyhülési folyamat csúcspontjának tekintett Helsinki Záróokmány ellen szavazott.

A fénykép, amely bejárta a világot: 1970. december 7-én Willy Brandt kancellár letérdel a varsói gettó harcosainak és áldozatainak emlékműve előtt. „Éppen ő kér bocsánatot, akinek a legkevésbé volna rá oka” – jegyezte meg egy német újságíró. (Brandt Norvégiában és Svédországban élt a háború alatt.) A közvélemény-kutatások szerint a németek fele vélte eltúlozottnak a kancellár gesztusát.

A nagykoalíciónak nem csak a parlamenti ellenzékkel gyűlt meg a baja. 1967–1968 körül Németországban is radikális diákmozgalom szerveződött, amely az új parlamenten kívüli ellenzék [Außerparlamentarische Opposition, APO] magját alkotta. Dialektikáról és elidegenedésről, utópiáról és ideológiáról, kizsákmányolásról és osztályharcról, a hamis tudatról és a nyilvánosság szerkezetéről folytak a viták, amelyek mögött ott kavargott a „szennyos” vietnami háború, az elavult oktatási rendszer és az idősebb generációk „elgépiesedő” fogyasztói társadalma elleni tiltakozás. Mindehhez hozzájárult még a speciális német probléma, a náci múlt feltárása, avagy fel nem tárása. A tüntetők – mert a „demo”-kon való részvétellel egyesek számára szinte életformává vált – Marx, Mao, Marcuse, Che Guevara és Ho Shi-minh arcképeivel vonultak fel. „1968” valójában már 1967. június 2-án elkezdődött, amikor a perzsa sah (nyugat-)berlini látogatása elleni esti diáktüntetés emberéletet követelt. Karl-Heinz Kurras detektív hátulról, közvetlen közelből fejbe lőtte Benno Ohnesorg egyetemistát. A diákokat tovább böszítette, hogy a Springer-konzern lapjai az áldozatot hibáztatták, s a gyilkos rendőrt vették védelmükbe.

Még nagyobb hatású volt egy másik merénylet, amelyet a „rohadt kommunista” Rudi Dutschke diákvezér ellen követtek el, szintén Nyugat-Berlinben, 1968. április 11-én. Kiesinger kancellár még a merénylet napján felháborodásának adott hangot, és részvétét nyilvánította. (Dutschke csaknem 12 évvel később, 39 éves korában halt meg.) Azonnal tüntetések kezdődtek, a tiltakozó megmozdulásokon 27 városban több tízezer fiatal vett részt, bár olyan méretű forrongásokra, amilyenek Párizsban és néhány amerikai egyetemen robbantak ki, Németországban nem került sor – a „néptömegek” nem álltak a diákok mögé. Az eleve heterogén diákmozgalom hamarosan több ágra szakadt: egy része a környezetvédő Zöldekhez csatlakozott, egy másik rész visszatért a szociáldemokráciához, egy veszélyes kisebbség a szélsőbalos terrorizmust, egy másik kisebbség pedig a szélsőjobb oldalt választotta. A Zöldek legismertebb vezetője, a magyar származású Joschka Fischer is a „hivatásos” tüntetőkhöz tartozott 1968 körül.

Összességében a szociáldemokrata-liberális kormányzás időszaka Nyugat-Németország másodszori megalapítását jelentette. A karizmatikus Brandt, majd a pragmatikus Schmidt szociáldemokrata kormányai három dologban

alkottak maradandót: az új keleti politikában, a párt kormány- és koalícióképességének bizonyításában, végül abban, hogy a nemzet és a demokrácia kérdését nem egymás rovására, hanem együtt kezelték. Az SPD vitathatatlanul messze távolodott egykori – weimar korszakbeli – önmagától.

KRÓNIKA

1945. június	A szövetségesek berlini nyilatkozata Németország négy megszállási zónára osztásáról és Szövetségi Ellenőrző Tanács felállításáról.
1945. július–augusztus	Amerikai–brit–szovjet csúcstalálkozó Potsdamban.
1945. november–1946. október	A náci háborús főbűnösök nürnbergi pere.
1946. szeptember	Byrnes amerikai külügyminiszter stuttgarti beszéde az Egyesült Államok új Németország-politikájáról.
1947. január	A brit és az amerikai zóna Bizónia néven egyesül.
1947. február	Poroszországot formálisan is megszüntetik.
1947. június	Marshall amerikai külügyminiszter bejelenti az európai újjáépítési tervet (Marshall-terv). Frankfurtban megalakul a Német Gazdasági Tanács.
1948. március	A szovjet képviselők elhagyják a Szövetséges Ellenőrző Tanácsot.
1948. június	A három nyugati zónában valutareformot vezetnek be. A Szovjetunió blokádot von Berlin köré, a Nyugat léghíddal válaszol. (1949 májusáig.)
1948. szeptember	Bonnban megkezdik alkotmányozó munkáját a 65 tagú Parlamenti Tanács.
1949. április	Megalakul az Észak-atlanti Szerződés Szervezete (NATO).
1949. május	Elfogadják és kihirdetik az Német Szövetségi Köztársaság Alap törvényét.
1949. szeptember	Theodor Heuss szövetségi elnökké és Konrad Adenauer (CDU) szövetségi kancellárrá választása; az NSZK tényleges megalakulása.
1949. október	Az alkotmány elfogadásával megalakul a Német Demokratikus Köztársaság.
1950. június	Németország belép az Európa Tanácsba.
1951. április	Megalakul az Európai Szén- és Acélközösség (Montánunió).
1951. július–október	A nyugati szövetségesek megszüntetik a hadiállapotot Németországgal.
1952. március	Sztálin jegyzéke az egységes Németországgal kötendő békeszerződésre tesz javaslatot – a nyugati hatalmak elutasítják.

1953. június	Munkásfelkelés Kelet-Berlinben, sztrájkok és tüntetések további 300 keletnémet településen.
1955. május	Éltbe lépnek a párizsi szerződések: az NSZK a NATO tagjaként visszanyeri teljes szuverenitását.
1955. december	Az NDK-ellenes Hallstein-doktrína meghirdetése.
1956. január	Megalakul az NDK Nemzeti Néphadserege.
1957. január	A Saar-vidék csatlakozik az NSZK-hoz.
1957. március	A római szerződés alapján az NSZK az Európai Gazdasági Közösség (Közös Piac) alapító tagja.
1958. november	Hruscsov ultimátuma Nyugat-Berlin demilitarizálását követeli.
1959. november	Az SPD Bad Godesberg-i kongresszusa elfogadja az új pártprogramot.
1961. augusztus 13.	Az NDK megkezdi a Nyugat-Berlin körüli fal építését.
1962. október	Az ún. Spiegel-botrány kirobbanása.
1963. január	Párizsban de Gaulle és Adenauer aláírja a francia–német együttműködési szerződést.
1963. október	Adenauer lemondása után Ludwig Erhard az új szövetségi kancellár.
1966. november	Erhard lemondása után nagykoalíció alakul Kurt-Georg Kiesinger (CDU) szövetségi kancellár vezetésével.
1967–1968	Benno Ohnesorg diák lelövése, majd a Rudi Dutschke diákvezető elleni merénylet után megélnéknélnek a diákmozgalmak és a parlamenten kívüli ellenzék (APO) tevékenysége.
1969. október	A választások eredményeként SPD–FDP koalíció alakul Willy Brandt (SPD) szövetségi kancellár vezetésével.
1970. március, május	Willi Stoph NDK miniszterelnök és Willy Brandt NSZK kancellár erfurti és kasseli találkozói.
1970. augusztus	Brandt moszkvai látogatásán aláírják az NSZK és a Szovjetunió szerződését.
1970. december	Brandt varsói látogatásán aláírják az NSZK és Lengyelország szerződését. Brandt térdre ereszkedik a varsói gettófelkelés emlékművénél.
1971. május	Walter Ulbrichtot Erich Honecker követi az SED első titkári posztján.
1972. december	Az NDK és az NSZK aláírja a két ország alapszerződését.

XI. EGYSÉG ÉS EURÓPA (1973–2016)

„Ő [Helmut Kohl] azt kérdezte magától: mi többet tehetne annál, mint hogy hozzájárul az európai pénzügyi és gazdasági unió megteremtéséhez. Ezt a döntést a német érdekekkel szemben és a Bundesbank elnökének kifejezett kérése ellenére hozta meg. Mégis, politikailag rendkívül fontos lépés volt, mert Németországnak barátokra van szüksége. És nem engedhetjük meg azt, hogy Európában bármilyen bizalmatlanság alakuljon ki Németországgal szemben.”

(Kohl James Baker amerikai külügyminiszternek, 1989. december)

A WEHNER–BRANDT–SCHMIDT TROJKA

Az 1972 őszi nagy választási győzelem, a „Willy-Wahl” után minden rosszul alakult Willy Brandt és koalíciós kormánya számára. A kancellár betegeskedett, egy kisebb operáció miatt a kormányalakítási tárgyalásokat is csak írásban küldött céduláival próbálta irányítani. Időről időre elővette a rá jellemző levertség, sötét, depressziós hangulat, ami kihatott kormányának működésére. Mintha Brandt úgy érezte volna, hogy a legfontosabb feladatokat a kül- és belpolitikában egyként elvégezte: a „keleti politika” megállt a lábán, a nagy reformok elindultak, ám újabbak – az olajkrízis utáni nehéz gazdasági helyzet miatt – nem voltak kilátásban, ő pedig nem az az ember volt, aki megelégszik a kormányzás napi feladataival. Bonni pletykák szerint a kancellár elfáradt [amtsmüde], sem a pártot, sem a kormányt nem vezette határozottan; már nem állt ki mellette sem

a magát alkalmas vezetőnek tartó Helmut Schmidt, sem a párt „királycsinálója”, Herbert Wehner. Sőt, Wehner frakcióvezető egy lapinterjújában nyíltan beszélt Brandt fáradtságáról és a kormány gyengeségéről, de a felháborodott kancellár ezt végül nem torolta meg.

Ebben a válsághangulatban, 1974 tavaszán közölte a bonni alkotmányvédő hivatal (a kémelhárításért is felelős állambiztonsági szolgálat), hogy kiderítette: Willy Brandt egyik közvetlen munkatársa a keletnémet Stasinak dolgozik. A nyomozás persze korábban elkezdődött, ám a kancellárt megkésve értesítették, ezért a Stasi-kém, Günter Guillaume számos titkos irathoz hozzáférhetett. Brandt számára a Guillaume-üggyel telt be a pohár, annak hatására írta meg lemondó levelét, de távozásának hátterében a szociáldemokrata vezérférfiak megromlott viszonya és saját erélytelensége állt. Végül Brandt (egészen 1987-ig) az SPD elnöke maradt; Schmidt szövetségi kancellárrá, Walter Scheel államelnökké lépett elő; míg Hans-Dietrich Genscher belügyminiszterből külügyminiszter és az FDP új elnöke lett.

Németországnak aligha volt valaha felkészültebb kancellárja az 56 éves Helmut Schmidtnél. Országos hírnevet akkor szerzett, amikor a szülővárosát, Hamburgot sújtó hatalmas árvíz idején a mentési munkálatokat irányította. Volt frakcióvezető (kiváló szónokként és parlamenti debatterként ismerhették), honvédelmi, majd pénzügyminiszter. Stratégiai és gazdaságpolitikai kérdésekben egyformán jártasnak bizonyult, bár intellektuális fölényét és felkészültségét olykor éreztette is másokkal. Az inkább nagy távlatokban, mint gyakorlati lépésekben gondolkodó Brandttal szemben a pragmatikus Schmidt „menedzser” típusú kancellár volt, és nyolc évig tartó kormányzása alatt volt is mit menedzselnie. Három válsággal birkózott meg eredményesen: a gazdasági válsággal, a terrorizmus miatti belpolitikai krízissel és a kelet–nyugati rakétafegyverkezés nyomán kialakult „kis-hidegháborúval”.

Az 1970 körül feltűnt, magát „városi gerillaszervezetként” definiáló szélsőbalos Vörös Hadsereg Frakció [Rote Armee Fraktion, RAF] az évtized közepén robbantásos merényletek és terrortámadások sorozatával próbálta aláásni a jogállamot – megrázóan, de végső soron sikertelenül. 1977 „forró őszén” a német határőrség különleges kommandója a szomáliai Mogadishuban – áldozatok nélkül – kiszabadította egy eltérített Lufthansa gép túszeit, mire a RAF kivégezte az elrabolt Hanns Martin Schleyer nagyiparost, a Német Munkaadók Szövetségének elnökét. A szervezet már bebörtönzött vezetői (Andreas Baader, Ulrike Meinhof, Gudrun Ensslin) ekkor öngyilkosságot követtek el. A RAF ezt követően

meggyengült, és az 1980-as évekre jelentéktelenségbe süllyedt. A csoport utolsó bebörtönzött tagját 2007-ben helyezték szabadlábra.

A világgazdaság az 1979-es újabb olajsokk után recesszióba került, amin a nyugati világ egyik legtekintélyesebb politikusává előlépett Schmidt az Európai Közösség hatékonyabb együttműködésével próbált úrrá lenni. Legfontosabb partnere Valéry Giscard d’Estaing francia köztársasági elnök volt; újjáélesztették a német–francia „tandemet”.

Végül: a NATO Moszkva rakétatelepítéseire és a fenyegetőnek tűnő szovjet erőfölényre válaszul ellenlépésekre készült. Schmidt ebben a fontos kérdésben az amerikaiakkal közösen lépett fel, miközben a keményvonalas Reagan amerikai elnökkel szembehelyezkedve igyekezett fenntartani a párbeszédet a szocialista országokkal (pl. Lengyelországgal, Magyarországgal). A kancellár helyzetét nehezítette, hogy saját pártjának baloldala, az ifjú-szocialisták többsége, a szerveződő környezetvédő és pacifista csoportok szembefordultak vele – és a NATO fegyverkezési határozataival –, ráadásul Brandt pártelnök sem támogatta az új amerikai rakéták telepítését. A belpolitikai küzdelmek fokozatosan felőrölték a kormányt; az ismét jobbra tartó szabaddemokraták elindultak kifelé a Schmidt által sokáig bravúrosan egyben tartott koalícióból. Kancellársága azzal zárult, hogy az élesedő gazdaságpolitikai viták miatt az FDP 1982 őszén átalált a CDU–CSU szövetséghez, ami lehetővé tette, hogy a Bundestag „konstruktív bizalmatlansági indítvánnyal” – Helmut Kohl CDU-elnök személyében – új kancellárt válasszon Schmidt helyett. (Ez volt az egyetlen alkalom, amikor sikerrel alkalmazták e különleges alkotmányos eszközt. Genscher alkancellár és külügyminiszter maradt.) Az 1983-as választásokon a szavazók többsége megerősítette a bonni fordulatot; a CDU–CSU majdnem tíz százalékkal az SPD előtt végzett.

DDR: A BÜROKRATIKUS SZOCIALIZMUS ÉVTIZEDEI

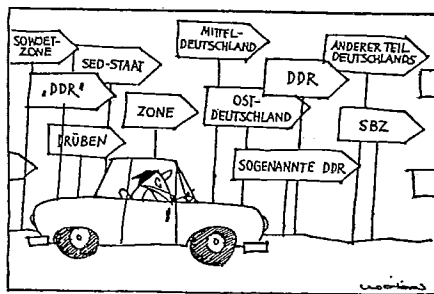
Ulbricht utóda, a színtelen, jellegtelen, ám Moszkvához még nála is hűségesebb Erich Honecker minden téren több rugalmasságot akart mutatni, ám rugalmasságának határait már az 1976-os Wolf Biermann-ügy jelezte: a rendszert bíráló dalénekest száműzetésbe kényszerítették, és ezen a határozaton a 12 író és 93 művész által aláírt tiltakozó levél sem változtatott. Persze a kultúra, különösen

az ifjúsági tömegkultúra mindig fontos harci terepnek számított – már Ulbricht megmondta, hogy „nem elég a szavak szintjén visszautasítani a kapitalista dekadenciát, harcolni a ponyvairódalom és a kispolgári szokások ellen, felemelni szavunkat a ’túlfűtött zene’ és a Presleyhez hasonlók eksztatikus ’éneklése’ ellen. Valami ennél jobbat kell felmutatnunk.” Később Margot Honecker miniszter – a pártfőtitkár felesége – keményvonalas oktatáspolitikát írt elő¹. Azt akarta, hogy minden egyes iskolai órának – és általában az oktatás egészének – legfőbb feladata a Párt politikájának támogatása legyen. Igaz, a szexuális normák feltűnő lazulását a hatóságok is sokkal lazábban, sokkal megértőbben kezelték, mint korábban.

Honecker a normalitást és a kiszámíthatóságot képviselte, amely a szocialista mindennapokban a bürokrácia uralmát és unalmát jelentette. A Stasi a korábbiaknál is hatalmasabb, az élet szinte minden területét behálózó szervezetté vált. Költségvetését 4,3 milliárd márkára, a korábbi összeg négyszeresére emelték; vezetője, Erich Mielke hadseregtábornok a legfőbb döntéshozó testület, a Politikai Bizottság tagja lett. A rendszer fennállásának utolsó éveiben 92 000 főállású alkalmazott és 11 000 főnyi fegyveres erő mellett mintegy 175 000 besúgó (IM, azaz „nem hivatalos munkatárs”) dolgozott az állambiztonságnak, amely három milliónál is több polgárról vezetett aktát. Ennyi ember még az NDK nemzeti néphadseregében sem szolgált, a náci Gestapóban pedig a töredékük sem. Ezekből a számokból az következik, hogy az NDK fennállása alatt a hivatásos és nem hivatásos Stasi-alkalmazottak száma megközelítette, esetleg elérhette az egy-

millió főt. (A Német Szocialista Egységpárt – SED – 1981-ben 2,2 millió tagot számlált, míg a német–szovjet baráti társaság 6 milliót!)

A Honecker-korszak egyetlen tekintetben hozott lényeges hangsúlyeltolódást: Ulbricht idején a német egyesítést – természetesen a szocializmus jegyében – még ugyanúgy „kötelezően” emlegették, mint Nyugaton.

„Tájékozódási nehézségek”, 1968

¹ A számok alapján az oktatás kétségtelenül fejlődött: az 1950-es években az NDK 15 új egyetemet és műszaki főiskolát létesített; 1951–1957 között a felsőoktatásban tanulók száma 28 000-ről 66 ezerre nőtt.

Honecker két évtizedében már nagy erővel munkálkodtak egy új nemzet, egy külön NDK-s identitás megerősítésén. A német, Németország szavakat lényegében száműzték – 1974-től, az alkotmány módosításának évétől „D” helyett még az autókat is „DDR” betűkkel jelölték. Már csak a vasút viselte a régi „Deutsche Reichsbahn” feliratot. Az identitás erősítését szolgálta a sport, amelyben az NDK kétségtelenül hatalmas sikereket ért el – ha nem is mindig kifogástalan eszközökkel. (Az 1974-es, NSZK-ban rendezett labdarúgó VB-n a keletnémet válogatott 1:0-ra legyőzte a később világ bajnoki címet szerzett nyugatnémet csapatot.) Ugyanilyen identitás-alapozási okok miatt ünnepelte a rendszer 1983-ban a Luther-évfordulót², majd 1987-ben Berlin alapításának 750 éves jubileumát. Nemcsak Nagy Frigyesről, de még Bismarckról is adtak ki rokonszenvező monográfiát (liberális-demokratikus politikusokról sohasem!), sőt a legnagyobb porosz király lovas szobra visszakérült korábbi helyére, a berlini Staatsoper közelébe.

Közben a két Németország határán és a berlini falnál továbbra is érvényben maradt a határátlépőkre vonatkozó tűzparancs. Honecker személyesen utasította a határőrséget: „Mindenütt akadálytalan kilövést kell biztosítani. [...] A határsértőkkel szemben – ahogy eddig, úgy ezután is – kíméletlenül érvényesítenünk kell a tűzparancsot, és azokat az elvtársakat, akik a lőfegyverüket ilyen helyzetekben eredményesen alkalmazták, dicséretben kell részesíteni.”

Az SED-et különösen rosszul érintette az 1980–1981-es lengyelországi válság, az ott létrejött független szakszervezet, a Szolidaritás diadalútja. A keletnémet kormány 1980 őszén felfüggesztette a két ország közötti vízummentességet, megszigorította az utazási feltételeket. Ezzel a nyugattól való elzárkózás mellé a keletől való elhatárolódás lépett, ami az 1980-as években felerősítette az NDK ön-izolációját.

NÉMET–NÉMET KAPCSOLATOK

Az 1970-es és 1980-as években a „közeledés általi változás”, a „kis lépések” koncepciója annyiban valósult meg, hogy a két Németország – illetve polgáraik – közötti kapcsolatok jóval intenzívebbé váltak. Míg 1969-ben az NSZK-ból az NDK-ba mindössze félmillió, addig 1988-ban már negyvenmillió telefonhívást regisztráltak. 1970-ig Nyugat-Berlinből Kelet-Berlinbe még telefonálni sem lehetett.

² A Luther-évfordulóval egy időben, 1983-ban Marx emlékévet is rendeztek, halálának centenáriumán.

A Keletre látogató nyugatiak száma az 1972 utáni néhány év alatt nyolcszorosára nőtt, és csak azért nem emelkedett még tovább, mert az NDK hatóságai felemelték a kötelező átváltás összegét. (A kétféle márka átváltási arányát egy az egyhez szabták meg.) Az NDK aggódó hatóságai „látogatókönyvet” vezettek be, amelybe a polgároknak be kellett jegyezniük a hozzájuk látogató külföldiek nevét.

Közeledésről mégsem igazán beszélhetünk, változásról is legfeljebb annyiban, hogy a két ország közötti távolság sok szempontból tovább nőtt. Az NSZK gazdasága megerősödve került ki az 1970-es évek válságaiból, a vezető ágazatok közé került az informatika, a mikroelektronika és más csúcstechnológiai iparágak. Az NDK hagyományos ipari társadalom maradt, a bányászat, az alapanyaggyártás és a nehézipar megőrizte vezető szerepét. Jellemző adat, hogy 1988-ban az NDK-beli háztartásoknak 17 százaléka, az NSZK-belieknek 93 százaléka rendelkezett telefonnal. A környezetszennyezés itt is, ott is óriási problémává vált, csak éppen az NDK-ban alig törődtek vele, míg az NSZK-ban – a Zöldek nyomására – kénytelenek voltak tenni ellene.

A nyolcvanas évekre lassan mindenki tudomásul vette, hogy két különböző, már-már idegen szomszéd él egymás mellett; az újraegyesítés a köztudatnak abba a kategóriájába került át, amelyikbe – mondjuk – a messiás eljövetele. Egy 1987-es felmérés szerint a nyugatnémetek 9 százaléka remélte, hogy megéri az újraegyesítést, 8 százaléuk tartotta lehetségesnek, hogy az még a 20. században megtörténik – a nagy többség tehát elfogadta a két Németország létét. A NSZK vezetői többé-kevésbé tisztában voltak az NDK gazdasági gondjaival, a minden-nél fontosabbnak tartott stabilitás érdekében azonban hatalmas kölcsönökkel siettek Honeckerék segítségére. Még Franz Josef Strauss, a Kohltól jobbra álló bajor CSU elnöke is kijárt egy milliárdos hitelt – az 1980-as években a nyugatnémet politikusok egyébként is egymásnak adták a kilincset Kelet-Berlinben. A Saar-vidékről származó Honecker pályafutása csúcspontjának érezhette, hogy 1987-ben – a moszkvai aggályok miatti többszöri halasztás után – végre sor kerülhetett bonni látogatására, és ott a legmagasabb külföldi államférfiaknak kijáró fogadtatásban részesült.

Az NDK vezetése kihasználta a helyzetet, és minden lehetséges módon pumpolta a gazdag szomszédot. A vámmentes belnémet kereskedelem révén a keleti tömbből egyedül az itt gyártott áruk juthattak be akadály nélkül a Közös Piac országaiba. A nyugatnémet turistákra kirótt kötelező beváltás milliárdokat

hozott az NDK gyengélkedő gazdaságának. Rendszeres üzletté vált a politikai foglyok az NSZK általi „kivásárlása”: csupán ebből összesen mintegy 3,5 milliárd (nyugati) márka folyt be a kelet-berlini kasszába.³ Közben a két német állam közötti demográfiai arányok tovább romlottak az NDK szempontjából: 1950 és 1990 között az NSZK lakossága 51 millió főről 61,7 millióra nőtt (+21%); az NDK lakossága ugyanebben a négy évtizedben 18,4 millióról 16,7 millióra csökkent (–9,3%). 1949–1961 között kb. 2,8 millió keletnémet ment át nyugatra, de még a berlini fal felhúzása után is (1988-ig) újabb 200 ezer ember követte őket – nagyrészt nyugdíjasok, illetve az SED-rendszer ellenfelei és elítéltejei.

Az egy nagy rossztól – az erősebb, gazdagabb, sikeresebb nyugati német állam lététől – eltekintve az NDK számára a megosztottság sok kicsi jót eredményezett. Végso soron az NSZK – össz német és európai felelőssége tudatában – hozzájárult az NDK stabilitásához, illetve késleltette a kelet összeomlását: egyrészt, mert a válság súlyosságát még Bonn sem látta világosan⁴, másrészt, mert tartott a 17 millió keletnémet polgárt érintő moszkvai retorzióktól. Mindez azt az – akkoriban kevesek által feszegett – kérdést veti fel, hogy beigazolódott-e a „változás közeledés által” elgondolása, amikor a gyakorlatban kevés dolog változott, a közeledést pedig inkább az NDK politikusai, nem pedig a polgárai érezték.

A KOHL-KORSZAK

A „pfalzi óriásként” is emlegetett testes és jovialis Helmut Kohlt eleinte sokan jellegtelennek, darabosnak, talán provinciálisnak tartották. Kétségtelenül nem rendelkezett Brandt karizmájával, sem Schmidt sokoldalú szakértelmével és tekintélyével. Mindezek ellenére Kohl még példaképét, Adenauert is túlszárnyalta tizenhat évig tartó kancellárságával. A csúcscsúszáshoz hozzásegítette, hogy kiváló érzékkel választotta meg munkatársait, a problémák egy részét „kiülte”, azaz

³ 1964 és 1989 között 33 755 keletnémet politikai elítélte „vásároltak meg” az NSZK hatóságai.

⁴ A Stasi igen hatékony ténykedésére jellemző, hogy Kohl kancellár telefonbeszélgetéseit is lehallgatták. A Stasi 180 kilométernyi iratanyaga 1990 óta szabadon hozzáférhető a szolgálat iratainak feltárását végző berlini „Gauck-Intézetben”, amelynek első (névadó) igazgatóját 2012-ben szövetségi elnökké választották.

megvárta, amíg maguktól megoldódnak, más részüknél pedig – ilyen volt a német újraegyesítés is – jó tempóérzéssel, határozottan lépett. Bár komolyabb belső reformokra a Kohl-korszakban nem került sor, a kontinens integrációjának elmélyítésén és kiszélesítésén fáradozó kancellár mint korának meghatározó európai politikusa vonult be a közelmúlt európai történelmébe.

Az új koalíció nem hajtott végre jelentős fordulatot: a thatcheri–reagani „piacpárti” gazdaságpolitika és a nyolcvanas évek első felére jellemző hidegháborús retorika az NSZK-t elkerülte. De a stabilitás és a folyamatosság következtében az a fellendülés sem mutatkozott, amely az 1990-es években az amerikai vagy a brit gazdaságot jellemezte – mindez persze az újraegyesülés utáni új problémákkal is magyarázható. A munkanélküliek száma tartósan magas maradt. A külkapcsolatokban Kohl kormányai – bármennyi sarat dobált a CDU–CSU egy évtizeden át a szociálliberális koalíció keleti politikájára – árnyalatnyi módosításokkal ezt az örökséget vitték tovább. A külpolitikai irányvonal változatlanságára garanciát jelentett az 1974-től közel két évtizeden át külügyminiszterként tevékenykedő szabbademokrata pártelnök, Hans-Dietrich Genscher személye is.

Figyelmet érdemel, hogy az FDP, amely a választásokon csak kivételesen ért el tíz százalék fölötti eredményt, az 1949 és 1998 közötti 49 évből 42 éven át a hatalom részese maradhatott. Ez is azt mutatja, hogy a bonni köztársaság jelentősen különbözött weimari elődjétől: a pártok pragmatikusabbak, koalícióképesebbek, és a hatalom érdekében – mint a régebben megalapozott nyugati demokráciákban – „középre” törekednek. (Az FDP 2013-ban nem érte el az öt százalékot, és kiesett a parlamentből.)

A bonni pártpolitika igazi újdonsága a Zöldek [die Grünen] megszerveződése és parlamenti pártra válása volt. A környezetvédő-alternatív mozgalom először a brémai tartományi parlamentbe tudott bekerülni, 1979-ben. Az első országos sikert az 1983-as választásokon érték el: a szavazatok 5,6 százalékával bejutottak a Bundestagba – 1957 óta első ízben fordult elő, hogy az ötszázalékos küszöb átlépésével egy negyedik frakció is alakult. Az 1987-es választásokon már 8,3 százalékot értek el, és az azóta eltelt közel harminc évben is rendre hasonló eredménnyel végeztek. A Zöldek sikere azzal magyarázható, hogy eredményesen képviselték a pacifista, az államhatalom iránt gyanakvó, a korlátlan növekedést

és a jóléti társadalmat, mint legfőbb célt elutasító, a nemzeti hagyományokkal⁵ szemben kritikus – főként diplomás, fiatal (radikális, de nem feltétlenül szélsőséges), jórészt városi – szavazókat.

A laza szövetségű párt viszonylagos gyengeségét a hatalommal és a hagyományos parlamenti politizálással kapcsolatos ambivalenciája okozza: kívül is akar maradni az „establishmenten”, de át is akarja alakítani belülről. (A kívül maradók a fundamentalisták/ Fundis; a mérsékelték a realpolitikuskok/ Realos.) Bár a Zöldek már 1985-ben bekerültek a hesseni tartományi kormányba (Joschka Fischeré lett a környezetvédelmi minisztérium), ezt az alapkilemmát még az 1998-as választások után országosan hatalomra került „vörös–zöld” koalíció sem oldotta meg.

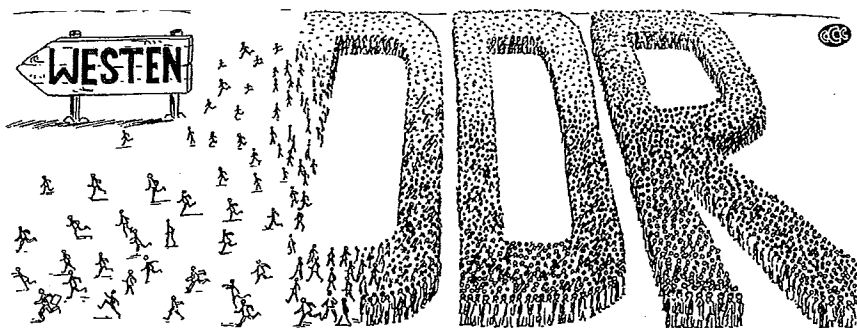
AZ NDK VÉGNAPJAI

Nem sokan voltak tisztában azzal, hogy az 1980-as évek második felére az NDK gazdasága mély válságba került. Csak az élelmiszerek ártámogatására évente több mint 30 milliárd márkát költöttek. A nyugattal szembeni államadósság tíz-milliárd dollárt tett ki. A hivatalos ideológia teljes kiüresedése fokozta a válság-érzetet, amelyet tovább mélyített a politikai vezetés elöregedése. A hivatalos szövegek továbbra is a sikereket emelték ki, és a „gazdaság- és társadalompolitika egységének” jelszavát ismételtgették. A válság súlyosságát csak néhány pártvezető ismerhette, ám Honecker főtitkár a mégoly óvatos gazdasági-pénzügyi reformjavaslatokkal is mereven szembefordult. Ebben a helyzetben került a szovjet kommunista párt élére Mihail Gorbacsov, aki meghirdette a „nyíltság” (glasz-noszty) és az „átépítés” (peresztrojka) programját.

A gorbacsovi reformok felgyorsulása, majd a kelet-európai szocialista rendszerek összeomlása mindkét Németországot váratlanul érte. A Szovjetunióban meghirdetett reformokat az NDK vezetői veszélyesnek ítélték, és továbbra is minden változtatást elleneztek – miközben mégsem ítélték el nyíltan a „nagy testvért”. Mindenesetre a hatóságok 1988 elején betiltották a *Szputnyik* című szovjet folyóirat terjesztését. „Amire Gorbacsov törekszik, azt az NDK már

⁵ A nyolcvanas években az NSZK-ban is fölerősödött a konzervatív színezetű nemzeti retorika, de ez inkább a hagyományos (marxista) baloldal általános térvesztésével, nem a német kormány irányváltásával magyarázható.

elérte” – jelentette ki Honecker, de bizalmas körben azt mondta: „Számunkra életbevágó, hogy egy, ne pedig két fronton kelljen harcolnunk” – amivel a Nyugatra és a Keletre utalt. Az NDK vezetői a hasonlóan merev csehszlovák és román pártban kerestek szövetségest a felforgatónak ítélt lengyelekkel és magyarokkal szemben. A lakosságon eluralkodott a kilátástalanság érzése, illetve Gorbacsovban kezdtek reménykedni. 1988-tól már kisebb rendzavarások is előfordultak. Januárban, a hagyományos Liebknecht–Luxemburg emlékünnepségen polgárjogi csoportok ellentüntetést rendeztek; transzparenszre egy Rosa Luxemburgtól származó jelmondat került: „A szabadság a másként gondolkodók szabadsága”. A hatóságok 120 tüntetőt vettek őrizetbe, 54 főt „hazaáruló tevékenység” miatt kiutasítottak az NDK-ból. Amikor az 1989. májusi helyhatósági választások (a hivatalos adatok szerint) a rendszer jelöltjeinek szokásos 99%-os sikerét hozták, a tiltakozások felerősödtek. Mielke Stasi-főnök helyzetelemzése szerint „a hangulat nyomott. Minden indokolt és mondvasínált kérdéstről vitatkoznak, és ami különösen súlyossá teszi a helyzetet: ez a nyomott hangulat a pártszervezeteken belül is érezhető.”

Az elfogyó DDR – a *Die Tageszeitung* című lap 1989. szeptemberi karikatúrája az NDK lakosságának megállíthatatlan nyugatra vándorlásáról.

Az eseményeket végül a lengyel és a magyar rendszerváltás felgyorsulása hozta mozgásba. A budapesti, varsói és prágai német nagykövetségeket keletnémet polgárok ezrei foglalták el, akik ki akartak vándorolni, és végül meg is kapták a kiutazási engedélyt. Az osztrák–magyar határon húzódó vasfüggöny nyári lebontása mintegy felhívás volt az NDK polgárai számára: itt hagyhatják el országukat, amelyet nem éreznek hazájuknak. 1989. szeptember 11-én a magyar

kormány – az NDK tiltakozása ellenére, de hallgatólagos moszkvai támogatással – több ezer menekültet engedett ki Ausztrián keresztül az NSZK-ba. Ezzel egy időben megalakult az első és legjelentősebb ellenzéki politikai szervezet, az Új Fórum. Szeptember közepén megkezdődtek a Miklós-templomból kiinduló rendszeres – hétfőnkénti – lipcsei tüntetések. Az evangélikus egyház egyre nyíltabban és határozottabban támogatta a formálódó ellenzékot. A tüntetők a korábbi jelszót – „El akarunk menni!” – új jelszóra cserélték: „Itt maradunk!”. Eközben az NDK vezetői az ország fennállásának 40. évfordulója alkalmából rendezendő színpompás ünnepekre készülődtek.

„EGY NÉP VAGYUNK!”

A rendszerváltásnak is nevezett fordulat [Wende] Lengyelországban tíz évig, Magyarországon tíz hónapig, az NDK-ban tíz hétig, Csehszlovákiában tíz napig, Romániában tíz óráig tartott – állapította meg szellemesen Timothy Garton Ash, oxfordi Közép-Európa szakértő.

A NDK negyvenéves jubileumát 1989. október 7-én, Mihail Gorbacsov jelenlétében, nagyszabású díszszemlével ünnepelték. A szovjet pártvezető burkoltan figyelmeztette elaggott keletnémet kollégáját: „Az élet megbünteti a késlekedőket.” Az NDK vezetői megértették, hogy a szovjet tankokra már biztosan nem számíthatnak. (A Gorbacsov-hatás és a „Gorbi-mánia” a keleti tömb országai közül értetően a Szovjetunióra leginkább ráutalt NDK-ban volt a legerősebb.) A központi ünnepséggel egy időben ismét tízezrek tüntettek Berlinben, Lipcsében és néhány más városban – a megmozdulásokat a rendőrség keményen szétverte. Az NDK forradalmának első fordulópontját az október 9-i hetvenezres lipcsei tüntetés jelentette, mert a rendőrség ezúttal nem avatkozott közbe. Először ott hangzott fel az új, népszerűvé váló jelszó: „Mi vagyunk a nép!” Tíz nappal később a pártvezetés egyhangú szavazással leváltotta Honeckert; utódául Egon Krenzot, az egyébként már régen kijelölt „trónörökös” választották, aki azonban nem tudott bizalmat kelteni maga iránt, és ötven napig sem maradhatott a posztján.

A következő fordulópont a berlini fal megnyitása – szenvedélyesebb változatban: leomlása – volt, 1989. november 9-ének éjjelén – 28 éven és 91 napon át tartó fennállás után. A Krenz-féle új pártvezetés ugyanis utazási könnyítéseket

jelentett be; az ezekről rendezett sajtókonferencián egy olasz tudósító feltette a kérdést Günther Schabowski berlini párttitkárnak, hogy pontosan mikor is lépnek életbe az intézkedések. Schabowski zavartan forgatta a tájékoztatóra sebtében összeállított papírt, majd hirtelen kibökte, hogy akár azonnal. Válaszul tüstént berliniek tömege özönlötte el az átkelőhelyeket. A tehetetlen határőrök átengedték az embereket; az éjszaka afféle népünnepélyé vált. Willy Brandt, korábbi polgármester és korábbi kancellár már 1989. november 10-én azt mondta: „Most mindaz összenő, ami összetartozik. Most megvalósul Európa részeinek újbóli összekapcsolódása, és hálás vagyok a jóistennek, hogy ennek tanúja lehetek.” A következő napokban (november 12-éig) mintegy kétmillió keletnémet látogatott el Nyugat-Berlinbe. A november 13-i lipcsei tüntetésen először hangzott fel az új jelmondat: „Mi egy nép vagyunk!”, hamarosan pedig a „Deutschland! Deutschland!” jelszót skandálta a tömeg. Innentől már szó sem lehetett reformokról, az NDK-identitás megkérdőjeleződött, a polgárok a Nyugatot választották.

„Falomlás” után a brandenburgi kapunál: 1989. november 10-ének reggelén a legtöbb berlini boldogságot, sőt mámort érezhetett – az ilyenkor elkerülhetetlen kijózanodás még hátra volt.

A német újraegyesítés ezzel egy csapásra napirendre került. A tüntetők addig a keletnémet állam demokratizálását követelték, de november 9-től már az NDK létéről vagy (egyre inkább) nemlétéről volt szó. Ezt fejezte ki az újabb jelszó: „Németország az egységes haza!” – amelyet paradox módon az NDK himnuszából vettek át. Németország esetében háromszoros fordulat következett be: megszűnt a két világrendszer szembenállása, felszámolták az NDK diktatúráját és véget ért az állam megosztottsága. De a kezdeményezés az NDK polgáraitól indult. Az új (berlini) köztársaság a Nyugat „végyarából” Európa közepére került, miközben továbbra is a Nyugat szerves része maradt.

November végétől az irányítás ismét a politikusok, jogászok és diplomaták kezébe került. Kohl kancellár nagyon hamar, már húsz nappal a „falomlás” után megfogalmazta a két Németország kapcsolatainak újrendezéséről szóló tíz-pontos tervét. Az együttműködés kiterjesztését kínálta az NDK-nak, ha az gyökeresen átalakítja politikai és gazdasági rendszerét. A nyilvánosság előtt az újraegyesítés még csak távoli lehetőségként szerepelt. Decemberben megkezdődtek az SED és az ellenzék közötti kerekasztal-tárgyalások, amelyeket már 1990 februárjában követtek a német újraegyesítéssel foglalkozó „kettő-plusz-négyes” megbeszélések, a két német állam és a négy győztes nagyhatalom részvételével. A „kettő-plusz-négy” valójában már ekkor „másfél-plusz-négy” volt, hiszen a végképp csődbe menő NDK vezetése (élén Hans Modrow miniszterelnökkel) egyre kevésbé képviselhetett önálló politikát. (Külön problémát jelentett a fennálló német–lengyel határ elismerése, aminek a Kohl-kormány eléggé vonakodva tett eleget.) Március 18-án megtartották az NDK történetének első és utolsó szabad választását: 40,8 százalékos eredménnyel győzött a piacgazdaságba való fájdalommentes átmenetet ígérő CDU, ami Kohl személyes sikere volt. Nagy szerepet játszott az a körülmény, hogy a kancellár öt nappal a választások előtt ígérte meg az NDK-márka 1:1 arányú átváltását DM-re. Az NDK utolsó kormányát a CDU-t vezető Lothar de Maizière alakította meg.

A keletnémetek nagy többsége a gyors – lényegében a beolvadást jelentő – egyesítésre voksolt, amit nyugaton sem elleneztek számottevő erők. A demokratikus átmenetben fontos szerepet játszó NDK szervezetek, mint az Új Fórum, elég gyorsan eltűntek. Nyáron megkötötték a gazdasági-, szociális- és valutauniót;

szeptemberben, az utolsó kettő-plusz-négyes találkozón pedig aláírták a „Németországot illető végső rendezésről szóló szerződést”, amelynek tíz cikkelye jogi értelemben is lezárta a második világháborút.⁶ Végül 1990. október 3-án hatályba lépett a két Németország egyesülési szerződése; június 17-e helyett immár ez a nap lett a német egység új ünnepe. „Ez az egység és szabadság nem áll ellentétben szomszédaink érdekeivel, hanem beleilleszkedik a nagy európai egységbe” – hangsúlyozták az ünnepi szónokok. A politikai egyesítés gyorsan és komolyabb problémák nélkül végbement, de a gazdasági, társadalmi és kulturális egybenövés már sokkal hosszabb, problémákkal és konfliktusokkal teli folyamatot jelentett.

Az október 7-i ünnepen Kohl kancellár egyik tanácsadója megkérdezte Lothar de Maiziére miniszterelnök lányát, hogy mit érez most, az egyesülési szerződés aláírásakor. A lány bizonytalan választ adott: ő az NDK-ban született – mondta –, az eltűnő NDK az élete része volt. Vagy ahogy egy berlini fiúcska megfogalmazta: először eltűnt néhány osztálytárs és szülő, utána eltűnt Honecker elvtárs, majd

A német egység nevető győztese: Helmut Kohl. A pályája csúcán lévő kancellárt gyakran „A Körte” néven emlegették (Baltimore Sun, USA, 1990. július).

⁶ A békeszerződést helyettesítő megállapodás megszüntette a szövetséges hatalmak Németország egésze feletti szuverenitását, és véglegesítette az ország határait. 370 ezer főben korlátozta az egyesített Németország haderejét, és rögzítette a tömegpusztító fegyverekről való lemondást. A Szovjetunió garantálta, hogy katonáit 1994 végéig kivonja Németországból. Az utolsó orosz katonák ténylegesen 1994 augusztusában távoztak – a nyugatiak maradtak, de immár nem megszállóként, hanem mint a NATO-haderő részei. Az új Németország NATO-tag maradt, mert – ahogy Dulles, egykori amerikai külügyminiszter mondta –: „Nem engedhetjük meg, hogy egy egyesített és felfegyverzett Németország Kelet és Nyugat között a senki földjén tévelyegjen”. Ezekkel a korlátozásokkal a német erőfölény miatt aggódó európai szövetségeket – Mitterand francia elnököt és Thatcher brit kormányfőt – is sikerült megnyugtani.

eltűnt a Fal és végül eltűnt az egész ország. Egy 1991-es felmérés szerint a volt NDK-ban a lakosság 37%-a össznémet identitásúnak, szintén 37%-a keletnémet identitásúnak, 21%-a helyi-tartományi identitásúnak vallotta magát, míg 5%-a nem válaszolt, vagy bizonytalan volt. A megfelelő NSZK-s adatok: 57% össznémet, 15% nyugatnémet, 19% regionális, a maradék bizonytalan.

A BERLINI KÖZTÁRSASÁG

1990 végén, az első össznémet választásokon ismét győzött a CDU–CSU párt-szövetség, a polgárok többsége felhatalmazta Helmut Kohl koalíciós kormányát a folytatásra. Az új Bundestag a leghosszabb és leghevesebb vitát arról folytatta le, hogy az egyesült Németország politikai központja az 1949-ben „átmenetileg” választott Bonn maradjon, vagy újra Berlin legyen.

A legtöbb idős, tekintélyes politikus (Brandt, Kohl, Genscher, von Weizsäcker szövetségi elnök, Wolfgang Schäuble miniszter vagy Hans-Jochen Vogel SPD-elnök) Berlint támogatta, de a képviselők megosztottak voltak, a vélemények ingadoztak, és sokáig Bonn látszott befutónak. Az 1991. június 20-án megtartott szenvedélyes, ám érvelő vitában, majd a név szerinti szavazáson a képviselőket nem kötötte frakciófegyelem, mindenki szabadon és lelkiismerete szerint dönthetett. 103 képviselő szólalt fel; állítólag a Willy Brandt elleni 1972-es bizalmatlansági indítvány óta nem tapasztaltak olyan izgatott légkört a parlamentben, mint ezen az ülésen. Wolfgang Schäuble világosan kimondta: a vita „nem két város versenyről szól [...] „Számomra nem is munkahelyekről, nem költözési vagy utazási költségekről, sem regionális és strukturális politikákról. Ezek mind fontosak lehetnek, de az igazság az, hogy Németország jövőjéről van szó, a mi jövőnkéről az egyesített Németországban.” Hozzátette még: Berlin „az egység és a szabadság, a demokrácia és a jogállamiság jelképe volt”, és „együtt vállaljuk azokat a változásokat, amelyeket a német egység hozott.”

Végül – némi meglepetésre – 337:320 arányban győzött a Berlint kormányzati székhellyé emelő indítvány. A döntés gyakorlati megvalósítása nem tűnt világosnak (erről végül 1994-ben külön törvény intézkedett). 10–12 évet szántak a teljes átköltözésre, azzal, hogy négy éven belül a parlament és a kormányzat „munkaképes legyen” Berlinben (is). Végül ez utóbbit csupán 1999-ben érték el.

Berlinben óriási építkezések kezdődtek, vadonatúj kormányzati negyed épült, más városrészeket vagy épületeket felújítottak vagy átalakítottak. A Reichstagot üvegkupolával fedték be. A átköltözés óriási összegeket emésztett fel, de a két Berlin ismét „összenőtt”; igazi fővárossá, sőt Európa egyik legvonzóbb kulturális központjává vált. (Néhány fontos intézmény Bonnban maradt, és a Rajna-parti város pénzügyi segítséget is kapott az átálláshoz, amely sikeresnek bizonyult.)

„Nem azért megyünk át Berlinbe, mert Bonn kudarcot vallott, éppen ellenkezőleg – vallotta Gerhard Schröder (akkor még Alsó-Szászország kormányfője) – a bonni demokrácia negyven évének sikerei, a megértés és a jószomszédság politikája járult hozzá döntő mértékben a német megosztottság meghaladásához.”

ÚJ NÉMETORSZÁG – ÚJ KÜLPOLITIKAI SZEREP

Az új Németországnak elsősorban külpolitikájával – főleg az Európai Unió erősítésével – kellett igazolnia, hogy a „német kérdés” véglegesen a múlté. Szövetségei és szomszédai elvárták, hogy jó európaiként viselkedjen, legyen aktívabb a világpolitikai ügyekben, ám aktivitását mindig a nyugati szövetség keretein belül fejtsse ki. S lényegében így is történt. Még tartott a német egység eufóriája, amikor az SPD kancellárjelöltje, Oscar Lafontaine kijelentette: „az új német állam csupán egy átmeneti állomás, mert azt akarjuk, hogy az Európai Egyesült Államok részévé váljunk”

1990-ben a franciák és a britek nagyon aggódtak a német erőfölény miatt – elvégre Mitterand elnök és Thatcher miniszterelnök fiatal éveire a Nagynémet Birodalom léte nyomta rá a bélyegét. Ezért – bár a német vezetés és személy szerint Helmut Kohl – azt szerette volna elérni, hogy a formálódó Európai Közösség szoros politikai és gazdasági unióvá alakuljon, el kellett fogadniuk a veszélyt szimatoló franciák tervét. A francia politika abból indult ki, hogy a megerősödő Németország a német márka révén az egész kontinenst uralni fogja, s ennek megakadályozására mielőbbi gazdasági- és valutauniót akart, politikai egységesítés nélkül. A francia tervet az 1990 tavaszi dublini csúcstalálkozón elfogadták, ami a gazdasági és a politikai unió szétválasztását jelentette: az előbbi az utóbbi nélkül valósult meg – mintegy a német egység támogatásának áráként, a bizalom erősítésére.

1992-ben a nevezetes maastrichti csúcstalálkozó döntött az Európai Központi Bank létrehozásáról és a közös valuta bevezetéséről (2002 januárjáról). Ismeretes,

hogy ez a megoldás mennyi problémát okozott utóbb, amikor – legkésőbb a 2008-as gazdasági válság idején – világossá vált, hogy jó pár (gyengébb, főleg déli) uniós országnak hátrányt okozott a „monetáris unió” „fiskális unió” nélküli, felemás bevezetése, mert gazdaságuk képtelen volt lépést tartani a fejlettebb, termelékenyebb északi térség gazdaságaival. Ezzel végül inkább fokozódtak az unión belüli különbségek, illetve tovább nőtt Németország súlya és szerepe (amit a britek és a franciák nagyon is el akartak kerülni 1990 körül).

Az amerikai politika viszont határozottan több német szerepvállalást követelt a világ válságövezeteiben, amelyeknek a kezelése mindig Washingtonra maradt. Már 1991-ben, az első öbölháború alatt felmerült a németek bekapcsolódása, ám ezt a német kormány elutasította – cserébe bőkezű (húsz milliárd márkát megközelítő) pénzügyi támogatást nyújtott a szövetségeseknek. Sokkal közelebbről érintették Németországot a Jugoszlávia felbomlását kísérő polgárháborúk, de a Bundeswehr katonai beavatkozására a Balkánon sem került sor. Németország tábori kórházakat küldött és állított fel Horvátországban és Bosznia-Hercegovinában, de más válságövezetekben is (Szomália, Kenya, Grúzia, Ruanda). A szövetségi alkotmánybíróság döntése lehetővé tette a német hadsereg külföldi bevetését, szigorúan körülhatárolt feltételek esetén – ami lényegében széleskörű nemzetközi felhatalmazást jelentett.

Németország 1999 tavaszán légierijével is támogatta a NATO bombatámadásait a szerbek által támadott Koszovóban. Ekkor már – alig néhány hete – az SPD és a Zöldek koalíciója kormányzott, és a német részvételhez hozzájáruló Joschka Fischer külügyminiszter meg is kapta „zöld” párttársai kemény kritikáját, sőt vörös festékbombáját is háborúpárti kiállásáért. Két évvel később Németország 3900 katonát küldött Afganisztánba, a 2001. szeptember 11-i merényleteket követően – mintegy demonstrálva az USA melletti „korlátlan szolidaritását”. E szolidaritás korlátait azonban már a 2003-as második öbölháború megmutatta: Schröder kancellár (a franciákkal egyetértésben) elutasította a németek bekapcsolódását az Irak elleni hadműveletekbe, amit a hazai közvélemény egyöntetűen helyeselt, míg Bush elnök és az amerikaiak élesen bíráltak. A két ország kapcsolataiban átmeneti lehűlés következett be. Már-már normálisnak számít a német csapatok afganisztáni jelenléte, miközben a berlini kormány (már az USA politikáját mindig határozottan támogató Angela Merkelé) 2011-ben elvetette a NATO líbiai légi akciójában való részvételt.

VÁLSÁG ÉS VÖRÖS–ZÖLD KOALÍCIÓ

A régi-új országnak sok régi és új nehézséggel kellett szembenéznie az 1990-es években. Az örömnünnepet – akárcsak Közép- és Kelet-Európa többi „poszt-szocialista” országában – törvényszerűen követte a kijózanodás, vagy inkább a „macskajaj” – elegánsabb kifejezéssel az „egyesülési krízis”. Az NDK tönkrement üzemei sorra bezártak, a GDP az 1989 utáni öt év alatt 40 százalékkal esett, s az össznémet termelésnek 7,9%-át, sőt a német exportnak alig öt százalékát adta csupán. Keleten a munkanélküliek aránya magasra szökött, a fordulat után egy évtizeddel is több mint kétszerese a nyugati tartományokénak. (2005-ben 18,5% volt, 8,5%-kal szemben.) A munkanélküliség különösen a nőket és a fiatalokat sújtja. A nehézségeket csak részben ellensúlyozta, hogy az öt új tartományba⁷ ömlöttek a segélyek, hitelek és különféle támogatások: értékük 2000-ig bőven meghaladta az ezermilliárd márkát, ami még a nyugatnémet gazdaságot is megterhelte.

„Összenő, ami összetartozik” – mondta az idős Willy Brandt 1989 mármoris novemberének egyik tömeggyűlésén. Ám hamarosan kiderült, hogy az összenövés lassú folyamat. Míg 1990 márciusában, a választások hónapjában a keletiek egyharmada tartotta magát „inkább” keletnémetnek, addig 1992 januárjában már 59 százalékuk nyilatkozott így – nyugaton a megkérdezettek 11 százaléka vallotta magát „inkább” nyugatnémetnek. Sok keleti érezte úgy, hogy hátrányos helyzetbe került (bár 1997-ben a keleti bérek színvonala elérte a nyugatiak 75 százalékát – 60 százalékos gazdasági teljesítmény mellett); hogy beolvasztott tartomány lakója – bár egy statisztika szerint a volt NDK területén a 402 vezető pozíció 60 százalékát keletiek töltötték be. A közvélemény-kutatások rendre azt mutatták, hogy a keletiek többsége a fordulat vesztesei közé sorolja önmagát. Új kifejezések születtek a „fejekben lévő falról”, a mindent jobban tudó nyugatiról [„Besserwessi”] és a folyton panaszkodó keletiről [„Jammerossi”]. A nosztalgiát szójátékkal „Ostalgie”-nak nevezték – egy derék Trabant gépkocsi nyugati kalandjairól például sikeres film készült. A csalódottságot tükrözik az SED utódpártjának, a Demokratikus Szocializmus Pártjának [Partei des Demokratischen Sozialismus, PDS] sorozatos választási sikerei: míg nyugaton a párt gyakorlatilag nem létezik, addig keleten – és Berlin keleti felén – a szavazatok

20–25%-ára számíthat. A PDS-t az elemzők olyan regionális pártnak⁸ tartják, amilyen Bajorországban a CSU.

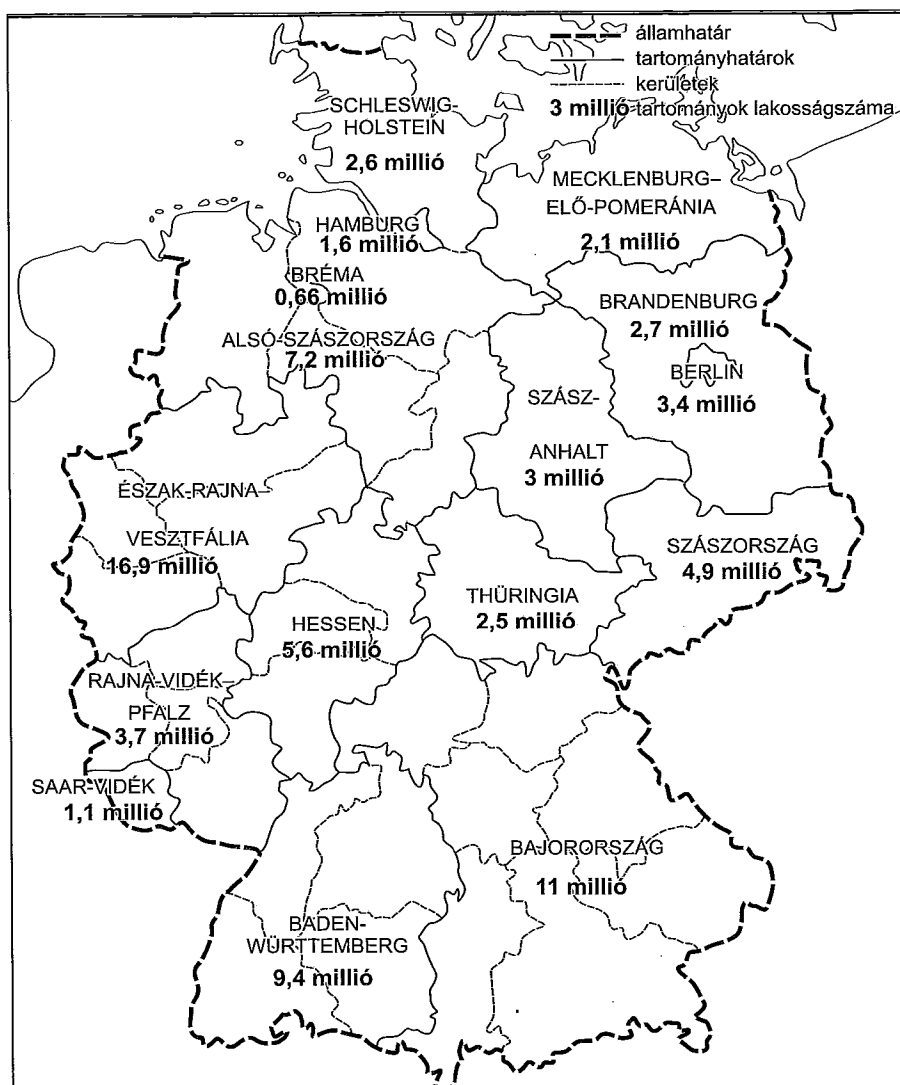
Az 1990-es évtized végére mintha mégis enyhült volna az egyesülés sokkja; az egykori NDK polgárainak többsége – minden gondja, baja ellenére – kezd magára találni az új Németországban. A valóság napjainkban is kétarcú: új autópályák és városközpontok épülnek, de nem tudni, hogy mi lesz a leromlott, elhagyott lakótelepekkel, amelyekben egykor a keletnémetek 40 százaléka élt; hogy hogyan számolják fel a környezetszennyezés hatásait stb. Míg az idősebb korosztálynak kedvezett a nyugdíjak DM-esítése, és az átlagfizetések is megközelítették a nyugati szintet, a fiatalok helyzete nehezebbnek tűnik. Nemcsak a munkanélküliség, hanem általában a nyugati társadalomba való beilleszkedési és identitási problémák miatt. Nem véletlen, hogy a szélsőséges jobboldali mozgalmak [Rechtsextremismus] rájuk jóval nagyobb vonzerőt gyakorolnak, mint a demokráciához szokott nyugatiakra: az idegengyűlölet, a bevándorlók ellen fel-fellángoló erőszak a keleti tartományokban sokkal gyakoribb jelenség – pedig a külföldiek aránya itt sokkal alacsonyabb.

Az ezredfordulóra Németország két fele biztosan közelebb került egymáshoz gazdasági és társadalmi szempontból, mint mentálisan. A keletiek még meg sem szokhatták, hogy németek, máris európaiaknak kell lenniük. Ezért – az identitás zavarai közepette – a kirekesztő nacionalizmus is itt jelentkezett a kíváncsinosnál erőteljesebb mértékben.

Négy választási győzelem után 1998-ban a szavazók többsége a változásra voksolt, véget vetve a hosszú Kohl-korszaknak. A CDU–CSU szövetség 1949 óta a leggyengébb választási eredményét érte el. A Kohl-kormány bukásához hozzájárult a gazdaság stagnálása és a rekordmértetű (négymilliós) munkanélküliség, de az alapvető ok kormányának a reformokra való képtelenségében rejlett [„Reformstau”]. A jóléti állam növekvő költségeit a német gazdaság is egyre nehezebben viselte, ezért halaszthatatlanná vált – egyebek mellett – a társadalombiztosítás és a nyugdíjrendszer átalakítása. A reformok elmaradásáért nem egyedül Kohl hibáztatható, hanem a törvényhozásban kialakult patthelyzet is:

⁷ Az egyesült Németország 16 tartományból áll: a tíz nyugatiból és az öt újonnan megszervezett keletiből, valamint Berlin fővárosból, amely 2000-től ismét a kormányzat székhelye.

⁸ Németországon kívül egyedül Olaszországban működik jelentős regionális – de nem etnikai alapokon álló – párt (az Északi Liga).

Az egyesült Németország 1990 után

hiába rendelkezett a kormánykoalíció kényelmes többséggel a Bundestagban – bátoratlan törvényjavaslataikat az ellenzéki többségű tartományok a Bundesratban leszavazták.

Az új kancellár, a szociáldemokrata Gerhard Schröder – mint Alsó-Szászország miniszterelnöke – egy cikluson keresztül már a Zöldekkel koalícióban kormányzott, s most az országos politikában is kipróbálhatta az új szövetséget. Mind ő maga, mind külügyminisztere, Joschka Fischer a „hatvannyolcas nemzedékhez” tartoztak; Fischer – mint említettük – a legradikálisabb csoportokhoz. A két párt koalícióját igazából a koszovói háború közös vállalása pecsételte meg.

Bár Schröder sokat foglalkozott külpolitikával, a koalíciót igazán a globalizáció, az európai egység és a német egység hármaskihívása miatt nagyon szükséges reformok tették próbára. A lassuló gazdaságot egyedül a munkaerőpiac liberalizálásával és a szociális juttatások visszanyesésével lehetett lendületbe hozni. A modernizáció programját az ún. Hartz Bizottság készítette el, a kormány támogatta, de az SPD balszárnya és a szakszervezetek részéről nagy volt az ellenállás; a terhek igazságos elosztását követelték. Tüntetés tüntetést követett. Schröder eltökélt maradt, de a tiltakozási hullám miatt a pártelnöki tisztséget átadta a baloldal számára elfogadhatóbb Franz Münterferingnek.

Összességében elmondható, hogy a népszerűtlen reformok célba értek, és a német gazdaság néhány év után ismét Európa élvonalába került. Ezek az intézkedések azonban rövid távon Schröder és a vörös-zöld koalíció bukását okozták a 2005-ös (előrehozott) választásokon. Az SPD lényegében kettészakadt: a PDS-ből és a szociáldemokrata baloldalból létrejött a Balpárt [Die Linke], amely (egy ideig Lafontaine vezetésével) stabilan meg tudta vetni a lábát a német parlamentben. A Bundestagban kialakult a német történelem korábbi korszakaiból ismerős ötpártrendszer.

MERKEL ÉVTIZEDE

A 2005. szeptemberi választásokon a szavazók leváltották a vörös-zöld koalíciót; Schröder valójában belebukott a merész és sikeres reformokba. A két nagy párt rosszul szerepelt, a kisebbek (PDS, FDP) feljöttek, ezért a választási matematika nem hagyott más utat, mint a CDU és az SPD nagykoalícióját, új vezetővel. Németország kancellári székébe az 51 éves Angela Merkel – eredeti hivatása szerint fizikus – került. A CDU elnöke nem csak az első nő, hanem egyúttal a legfiatalabb politikus lett ezen a poszton.

Gerhard Schröder (SPD) és Angela Merkel (CDU), Németország két legutóbbi kancellárja

Merkel (lánykori nevén Kasner; első férje nevét tartotta meg) egészen valószínűtlen villámkarriert futott be az új Németországban. Evangélikus lelkész lányként⁹ nőtt fel a keletnémet államszocializmusban, következképp az aktív politizálás szóba se jöhetett – alkalmazkodott a rendszerhez, s főleg kiválóan tanult. (Egy orosz tanulmányi versenyen élen végzett, ezért szovjetunióbeli jutalomutazáson vehetett részt. Megfordult a többi szocialista országban is.) A berlini fal november 9-i „leomlásakor” egyik barátnőjével együtt szaunában volt; ezt később sokan kajánul szóvá tették. De már 1990 elején a Demokratikus Kezdet [DA] nevű új párthoz csatlakozott, amely azután a CDU testvérpártjaként működött tovább. Hamarosan az NDK utolsó kormányának helyettes szóvivője, majd a decemberi parlamenti választások után mentora, Helmut Kohl a Nő- és Ifjúságügyi Minisztérium vezetésével bízta meg „a kislányt” – aki ezzel

⁹ Ez a vékonyka szál mégiscsak összeköti Merkelt Lutherrel. Az evangélikus egyház ismert módon mindig közel állt a hatalomhoz, nem fordult szembe vele – bár ez a megállapítás legkevésbé éppen az NDK utolsó éveire igaz. A 2012-ben államfővé választott Joachim Gauck szintén lelkész volt az NDK-ban.

a keleti országrész legmagasabb beosztású képviselője lett. Egyetlen év telt el az 1989. novemberi fordulat óta!

Majd 1994-től környezetvédelmi miniszter (ez Németországban fontos tárca), 1998-tól a CDU főtitkára, két évvel később – az illegális pártpénzek miatt kirobbant botrány és a nagy öregek háttérbe szorulása után – a párt elnöke. A 2002-es választásokon kancellárjelöltként maga elé engedte a bajor CSU elnökét, Edmund Stoibert, akit Schröder legyőzött, viszont megszerezte a frakcióvezetői pozíciót. 2005-ben aztán vitathatatlanul az első számú vezetővé lépett elő – noha Merkel nem igazi erőpolitikus, ereje részben a munkabírásában rejlik. Elődjénél kevésbé színes egyéniség, nem túl magával ragadó szónok, s nem tudja a sajtót annyira az ujjá köré csavarni, mint az olykor „médiakancellárnak” nevezett Schröder. (Bár nem is bánik lekezelően az újságírókkal, mint egykor Kohl.) Merkelt sokkal inkább emberismerete, alapos felkészültsége, a részletkérdések iránti érdeklődése, jó memóriája és mindig tárgyilagos érvelési stílusa emeli az átlagos politikusok fölé. Halkan, türelmesen is képes szilárdságot, sőt erőt mutatni. A kancellár általában a fontolva haladás, a kis lépések híve – ebben Kohl tanítvány –, de akad egy nevezetes kivétel: a 2011. márciusi fukushimai atomerőmű-baleset után három nappal bejelentette, hogy 2022 végére Németország összes atomerőművét leállítják.

Ahhoz képest, hogy Merkel több mint tíz éve kancellár, markáns belpolitikai lépésekről alig beszélhetünk, kormányai lényegében a Schröder-féle reformokat vitték tovább, csekély változtatásokkal. (A 2013-as választások után pl. bevezették a minimálbért – óránként 8,5 eurót –, amit a szociáldemokraták már régen követeltek.) Ez részben a koalíciók természete miatt alakult így: az első, majd a harmadik ciklusban az SPD-vel nagykoalícióban kormányzott, a középsőben a természetes szövetségesnek számító FDP-vel, amely elég bizonytalan partner volt, majd 2013-ban ki is esett a Bundestagból. A belpolitikai vitákat legalább egy évtizede a bevándorlás témája uralta, pontosabban a multikulturalizmus kérdése, az integráció lehetőségei, s a kormány szerepe ezek kezelésében. Vagyis a bel- és a külpolitika már ekkor összekapcsolódott.

Merkel igazán a külpolitikában érzi otthon magát, bár nagyon kell ügyelnie arra, hogy az EU-ban mind nyilvánvalóbb német túlsúlyt a partnerek ne érezzék nyomásnak vagy hegemoniának, netán új birodalmi kísérletnek. Számára az amerikai szövetség természetes adottság, bár nem alárendeltség. Sokat dolgozik

azért, hogy az európai együttműködést erősítse és hatékonyabbá tegye, ami elsőrendű német érdek. Igyekszik modus vivendit találni Oroszországgal, de ezt a kibontakozó putyini diktatúra nagyon megnehezíti. A kancellár szinte évente megfordul Kínában, ahol a gazdasági kapcsolatok erősítésén van a hangsúly. Végül: többször kifejezte, hogy Izrael léte és biztonsága szívügye – bár sosem tette világossá, mit is jelent, hogy ez Németországnak államérdeke. Mindezek a feladatok külön-külön sem egyszerűek, egyszerre viszont valóságos büvésmutatvánnyal érnek fel – különösen olyan nehéz partnerekkel, mint Sarkozy, Berlusconi, Putyin vagy Netanjahu. (Merkel nem kedveli a túlságosan erőteljesen fellépő, férfiaságukkal kérkedő politikusokat.)

A 2008 őszen Amerikában kirobbant pénzügyi világválság következtében Merkel második, sőt a jelek szerint teljes harmadik kormányfői ciklusa is a válságkezelés jegyében telik. 2015-től az EU gazdasági problémáit a váratlanul jelentkező menekültkrízis szorította háttérbe. Németország egy csapásra, minden korábbinál erősebben első számú válság-menedzserre lépett elő. Először az eurót kellett megmenteni, amelyet a görög gazdaság összeomlása és több más ország gyengélkedése fenyegetett. A német kormány óvatosan cselekedett: hozzájárult euro tízmillárdok átpumpálásához, de cserébe ragaszkodott a megszorításokhoz és az átfogó reformokhoz. Következésképp Merkel lett a gonoszság megtestesülése, az athéni tüntetők Merkel-bábukat égettek, és Hitler-bajusszal ábrázolták a kancellárt. Mégis, napjainkban úgy tűnik, hogy a beavatkozás sikerült, az euro egyelőre megmenekült.

A német stratégia végig az volt, hogy közös európai politikát kell kialakítani, sőt a közös monetáris politikát közös fiskális (költségvetési) politikával kell kiegészíteni, de a tagállamok szerepét nem veheti át teljesen az unió, illetve a brüsszeli bizottság. Merkelnek azért is óvatosan kell eljárnia, mert legvégül mindig a német adófizetők állják a számlát, neki pedig a németek teherbíró képességére és egyáltalán a hazai közvéleményre is tekintettel kell lennie. A németek a válságok során végig bámulatos türelmet tanúsítottak, de bármilyen váratlan esemény azzal fenyegetett, hogy megfordul a közhangulat. Az apró lépések politikája is sok bírálatot váltott ki; „akkor is átkoznak, ha nem lépünk, s akkor is, ha igen” – jegyezte meg a kancellár; Radosław Sikorski lengyel külügyminiszter pedig kijelentette: „talán az első lengyel miniszter vagyok, aki kimondja, s mégis kimondom: kevésbé félek Németország hatalmától, mint Németország tétlenségétől”.

A pénzügyi krízishez hasonló hirtelenséggel érkezett meg 2015-ben az Európán kívüli menekültek minden korábbinál nagyobb áradata. Németország és személy szerint Angela Merkel eleinte a nyitott kapuk híve volt, a kancellár azt nyilatkozta, hogy minden menekültet befogadnak. Álláspontja sok bírálatot váltott ki – a saját pártjában is, a megerősödő EU-ellenes csoportoknál is –, ezért idővel lényegesen módosult. 2016-ban a török kormánnyal kötött megállapodás nyomán már igyekeznek a menekülteket hazájukhoz közelebb letelepíteni. Azért a német gazdaság erejét mutatja, hogy az egymilliónál több menekült befogadása ellenére a 2015-ös költségvetés többlettel zárt.

A kancellár elég ritkán mond nagy beszédeket, még ritkábban nyilatkozik úgynevezett „sorskérdésekről”, nemzetnevelő szándék sincs benne. Egyszer azért – kérdésre válaszolva – elmondta, mit gondol a hazájáról: „Őszinte, természetes érzéssel kell viszonyulnunk történelmünk egészéhez, hogy kijelenthessük: örömet és jelent számunkra az, hogy németek vagyunk. Ezt én ma már ki tudom mondani. [...] Mármint, amikor kimondom azt a szót, hogy haza, akkor ezt nem valami magasztos értelemben használom. Nem gondolnám, hogy mi németek különösen rosszak vagyunk, vagy kiemelkedően jók. Nagy barátja vagyok a dönernek és a pizzának, és szerintem az olaszok sokkal lazábban üldögélnek kinn a kávéházak teraszán, Svájcban pedig hosszabb ideig süt a nap. [...] Nem gondolom, hogy körülöttünk forog a világ, amikor kimondom a haza szót. Olyan értelemben használom, hogy ezzel egyszersmind kijelentem: ez az én nyelvem, itt állnak a fáim, ez az én tavam, és amott nőttem fel. Szeretek itt élni. Bizalmat érzek ez iránt az ország iránt, benne én is része vagyok a közös történelemnek – annak összes fájdmával és eredményével.”

Nem azért áll itt ez a hosszabb idézet, mert mély elméleti megfontolások eredménye – aligha ezzel a szándékkal mondta. Mégis sokat elárul Merkel gondolkodásáról. Először azt, hogy tudatában van a német történelem sajátosságainak és az abból adódó különleges felelősségnek. Másodszor, hogy (számára) a haza nem heroikus, magasztos, elvont valamit jelent, hanem azt, amit a németek a Heimat szóval jelölnek: az otthont, a közvetlen környezetet. Ez nem meglepő egy konzervatív politikustól – feltéve, hogy a konzervatív jelzőt eredeti (19. századi) értelmében használjuk. Végül: a nemzeti sajátosság vagy különlegesség helyett megjelenik az, amit manapság multikulturalizmusnak mondunk, és ami az európai

közösség alapja lehet(ne). A mai, poszt-nacionalistának nevezett német nemzet-tudat legfontosabb elemei sorakoznak Merkel idézett véleményében.

KRÓNIKA

1973. szeptember	A két Németországot felveszik az ENSZ tagállamai közé.
1974. május	Willy Brandt lemondása után Helmut Schmidt (SPD) lesz az NSZK új kancellárja.
1977. tavasz–nyár	A Vörös Hadsereg Frakció (RAF) sorozatos terrortámadásai prominens nyugatnémet közéleti személyiségek ellen.
1979. december	A NATO kettős határozata ellenrakéták telepítéséről. A rakéta-telepítési program miatt nagyszabású béketüntetésekre kerül sor az NSZK-ban.
1982. szeptember	Helmut Schmidtet Helmut Kohl (CDU) váltja fel a szövetségi kancellári tisztségben.
1983. március	A választásokon először kerülnek be zöldpárti képviselők a Bundestagba.
1987. szeptember	Erich Honecker hivatalos látogatást tesz az NSZK-ban.
1988. január	A kelet-berlini Liebknecht–Luxemburg emlékünnepeken a biztonsági erők tüntetőket vesznek őrizetbe.
1989. szeptember	A magyar hatóságok megnyitják a „vasfüggönyt” a nyugatra menekülő NDK polgárok előtt.
1989. október	Tömegtüntetések Lipcsében és az NDK más városaiban. Honeckert Egon Krenz váltja fel az SED élén.
1989. november 9.	Megnyílik a berlini fal.
1990. február	Megkezdődnek a „kettő–plusz–négyes” tárgyalások a két német állam egyesítéséről.
1990. március	Az első és utolsó szabad választások az NDK-ban.
1990. július 1.	Életbe lép a két Németország gazdasági-, szociális- és valutauniója.
1990. október 3.	A két német állam egyesül.
1994. augusztus	Az utolsónak kivonuló szovjet csapatokat ünnepélyesen búcsúztatják Berlinben.
1998. október	Helmut Kohl – szociáldemokrata–zöldpárti koalíció élén – Gerhard Schröder (SPD) váltja fel a kancellári tisztségben.
1999–2000	A német törvényhozás és a kormányhivatalok nagy része Bonnból Berlinbe költözik.

2002. január 1.

Az Európai Unió 15 tagállamában – köztük Németországban – bevezetik a közös pénzt, az eurót. A márka törvényes fizetőeszközként megszűnik.

2003

A „Harz IV” és az „Agenda 2010” reformcsomag bevezetése.

2005

Angela Merkel (CDU) alakít koalíciós kormányt.

2008

A világgazdasági válság kezdete.

2011

A fukushimai atomerőmű-baleset miatt bejelentik a német atomerőművek leállítását (2022-ig).

2015–2016

Milliók tömegek menekülnek Afrikából és Ázsiából Európába, illetve Németországba

BEFEJEZÉS – A MÚLT TERHEI

Erőltetett ütemben vezettük végig az olvasót a németek mintegy kétezer éves és Németország csaknem 1100 éves történelmén. Határozott következtetések, netán tanulságok levonásához a német történelem – mint a bevezetésben már említettük – túlságosan is gazdag, sokrétű és bonyolult, ezért befejezésül csak néhány gondolat felvetésére szorítkozunk.

Kevés ország történetében váltakozik annyi fényes és sötét fejezet, annyi előremutató, illetve negatívan értékelt periódus, mint a németekében. Különösen igaz ez a 20. századra, amelynek első és utolsó évtizede sikerkorszak volt, de arról, ami a kettő között történt, sokan szívesen elfelejtkeznének. Mindenesetre megkockáztatható (bár a „mi lett volna, ha...”-típusú kérdésekre sohasem lehet egyértelmű válaszokat adni), hogy – amennyiben a németek többsége annak idején nem akar világbirodalmat építeni, hanem megelégszik a gazdasági fölényrel – Németország mai nem csekély súlyánál is sokkal erőteljesebben lenne jelen az európai gazdaságban és politikában.

Az 1945-ös „nulla óra” állapotához képest a második (bonni) és – 1990 óta – a harmadik (berlini) köztársaság története alapvetően sikertörténet. A németek kaptak egy „második esélyt”, és ezúttal élni tudtak vele. Első ízben fordult elő, hogy a nemzet és a demokrácia, a szabadság és az egység nem egymás ellen, hanem együtt valósult meg – igaz, megfoglyatkozott országterületen. Első ízben fordult elő, hogy Németország összes szomszédjával békében él, senki sem fenyegeti, és senkit sem fenyeget. S bár a legnagyobb németek egyúttal nagy európaiak is voltak, a nagy Németország nem mindig találta a helyét Európában. Napjainkban semmilyen jel nem mutat arra, hogy ez megismétlődhet: „Német és európai most és mindörökké összetartozik” – hangsúlyozta az újraegyesítés pillanatában is az idős Willy Brandt.

Mindebből még legalább két dolog következik. Az egyik, hogy a „német kérdés” egyszer s mindenkorra lezárult. Legkésőbb 1990 óta többé nem érdemes feltenni a költők kérdéseit arról, hogy merre van Németország, mi a német haza.

A másik, hogy az 1945–1990-es periódusban Németország teljesen integrálódott a nyugati világba, és ezzel visszatért az európai történelem „fővonalához”, amelyről (talán) valamikor kétszáz évvel korábban letért. Mert igaz ugyan, hogy az évszázados német „különút” tézisé – mint univerzális magyarázatot – az újabb kutatások cáfolják, azt viszont nem tagadják, hogy bizonyos korszakokban a militarista-autoriter hagyományok erősebbek voltak a parlamentáris-demokratikus hagyományoknál, ami katasztrofális következményekkel járt a 20. század első felében. Utóbbiak előtérbe kerülése jelenti az európai fővonalhoz való visszatérést.

Heinrich August Winkler berlini történész *Hosszú út a Nyugathoz (Der Lange Weg nach Westen)* címmel két kötetes szintézist írt Németország 1789–2000 közötti politikatörténetéről. Winkler – mint könyvének címe is jelzi – részben felújította a német „különút” régebbi tézisé, amennyiben a távoli múltban, a középkorban gyökerező kettős megkérdőjelezéssel: a nemzetállam és a demokrácia megteremtésének a Nyugathoz viszonyított késéséről ír. Egyetlen más nyugati országnak sem kellett egyszerre megküzdödni három olyan súlyú problémával, mint a nemzeti, az alkotmányos és a szociális kérdés, csak éppen Németországnak. Winkler szerint Németország történetében különösen nagy szerepet játszottak a meggyökeresedett mítoszok, ideologikus konstrukciók és sztereotípiák, amelyek közül „a Birodalom” mítoszát tartja a legerősebbnek: a birodalom meg- vagy újrateremtésének igénye – 1945-ig – rendre erősebbnek bizonyult, mint a demokratikus-parlamentáris hagyományok és vágyak. Könyvünk korábbi fejezeteiben mindenesetre igyekeztünk kifejteni, hogy a „negatív” hagyományok sem a német lélek sötét bugyraiból fakadtak, hanem inkább abból, hogy a 19. század nemzeti, alkotmányos és szociális kérdéseit szinte lehetetlen volt egyszerre megoldani a világnak eme kényes pontján, Európa közepén.

Lehetséges, hogy az olvasó túlságosan „rózsaszínűnek” fogja találni a fenti fejtegetést, mondván: a szerző szerint korábban sok minden rosszul ment Németországban, mostanra viszont – két világháború árán – a dolgok rendbe jöttek. A valóság azonban bonyolultabb ennél. A felszín – a közélet, a politikai nyilatkozatok – nyugalma, kiegyensúlyozottsága sem rejtheti el teljesen a német nemzettudat, a német identitás (nem csak az Elbától keletre jelentkező) tartós és súlyos zavarait. Olyan kérdésekről van szó, mint hogy kire legyünk büszkék a múltból, kinek állítsunk emlékművet, kiről nevezzünk el utcát. A németek

esetében – történelmük kanyarjai és zsákutcái, a hagyományok sokfélesége miatt – még kevésbé tapintható ki konszenzus, mint Magyarországon, ahol ezek a gondok csak valahol 1867-nél kezdődnek. Márpedig – írta a német-angol szociológus Lord Dahrendorf – azok a szerencsés országok, amelyekben éles vitákat folytatnak a jövőről, de alapvetően egységesek a múlt megítélésében. A kevésbé szerencsés országokban ez fordítva van.

A németeknek nincsen Szent Istvánjuk és Mátyás királyuk, se Kossuthjuk vagy Deákjuk – talán még Nagy Imrénk, Bibókunk sincs. Stauffenberg ezredes bűcsúkiáltása 1944. július 20-i kivégzése előtt – „Éljen a Szent Németország!” – a mai NSZK-ban valahogy úgy hangzana, mint egy ősi legenda szavai. Itt a patriotizmus más országokban normálisnak számító megnyilvánulásai is gyanúsak lehetnek, miközben – a náciizmus örökségeként – a németek hajlamosak jó adag visszamenőleges büntudattal a negatívumok démonizálására. Egyik kiváló történészük ezzel kapcsolatban „hipermoralizmust” emlegetett. A nacionalizmus és a vele rokon jobboldali ideológiák továbbra is salonképtelennek számítanak, a politikai mező peremére szorulnak. A demokratikus politikai diskurzusból igyekeznek kiszorítani a gyűlölködést és az ellenségkeresést, a durvaságot.

A németek hozzászórtak, hogy – ha róluk van szó – a világ már a legkisebb nyugtalanító jelre is felkapja a fejét; mi több, ők maguk ugyanígy tesznek. A múlttal való kritikus szembenézés [Vergangeheitsbewältigung] kultúráját évtizedek kemény munkájával és a legjobb értelemben vett „német alapossággal” dolgozták ki, és ápolják a mindennapokban is – pl. az oktatásban. Ott nem a katonás hősök kapják a legtöbb figyelmet, hanem pl. Anne Frank vagy Sophie Scholl – aki szembeszállt a diktatúrával. Maga Angela Merkel egy beszédében egyenesen kimondta: a mai (poszt-nacionalista) Németország csak a második világháborús bűnökkel való szembenézés által létezik/létezhet. „Mivel elismertük a holokauszt semmi mással össze nem hasonlítható voltát, ma elmondhatjuk: szabadok vagyunk, egységesek, szuverének. Ennek az elismerése tett minket azzá, akik vagyunk.” Továbbá: „Németország a mai formájában nem jöhetett volna létre Amerika és a holokauszttal való szembenézés nélkül.”

A magyar közvélemény talán nem érzékeli eléggé, hogy ezek a német értékek egyúttal a mai Európai Uniónak is meghatározó értékeivé váltak. A világháborús népiirtás nem azért vált központi kérdéssé, mert az a zsidókkal történt, hanem azért, mert példája lett annak, milyen embertelenségekre képes egy modern

diktatúra, ha lábbal tiporja a emberi egyenlőséget, ha kellően hatékony technikával párosítja, és ha nem ütközik a civil társadalom komoly ellenállásába.

A befejezés befejezéseként bizakodjunk abban, hogy a világ továbbra is a németek stabil, nyugodt, kiegyensúlyozott vonásait fogja értékelni, és bízzunk abban is, hogy egyszer s mindenkorra érvényüket veszítették Sebastian Haffner, a kiváló publicista 1939-ből származó szavai: „Népemnek különleges képessége van arra, hogy tömegpszichózisoknak vesse alá magát. Olyan adottság ez, amely talán az egyéni boldogsághoz való csekély tehetségének kiegyenlítésére szolgál.”

FÜGGELÉK

URALKODÓDINASZTIÁK

Karoling dinasztia

Kis Pippin 751-768
 I. Károly (Nagy) 768-814
 I. Lajos (Jámbot) 814-855
 I. Lothár 840-855
 II. Lajos (Német) 843-876
 II. Károly (Kopasz) 843-876
 III. Károly (Kövér) 881-887
 Karintiai Arnulf 887-899
 Gyermek Lajos 900-911
 Frankóniai I. Konrád 911-918

A Német-római Birodalom császárai a 10-15. században

Szász dinasztia (Ottók)

I. Henrik (Madrász) 919-936
 I. Ottó (Nagy) 936-973
 II. Ottó 973-983
 III. Ottó 983-1000
 II. Henrik 1002-1024

Száli (frank) dinasztia

II. Konrád 1024-1039
 III. Henrik 1039-1056
 IV. Henrik 1056-1106
 V. Henrik 1106-1125
 II. Lothár 1125-1137

Sváb (Stauf/Hohenstauf) dinasztia

III. Konrád 1138-1152
 I. Frigyes (Barbarossa) 1152-1190
 VI. Henrik 1190-1197
 Sváb Fülöp 1198-1208
 Welf IV. Ottó 1198-1218
 II. Frigyes 1212-1250
 IV. Konrád 1250-1254

Habsburg I. Rudolf 1273-1291
 Nassaui Adolf 1292-1298
 Habsburg I. Albert 1298-1308
 Luxemburg VII. Henrik 1308-1313
 Wittelsbach (Bajor) IV. Lajos 1314-1347
 Habsburg III. Frigyes (Szép) 1314-1330
 Luxemburg IV. Károly 1346-1378
 Luxemburg Vencel 1378-1400
 Wittelsbach (Pfalzi) Ruprecht 1400-1410
 Luxemburg Zsigmond 1410-1437

Habsburg uralkodók a 15-20. században

(német-római, majd 1806-tól osztrák császárok)

II. Albert 1438-1439
 III. Frigyes 1440-1493
 I. Miksa 1493-1519
 V. Károly 1519-1556
 I. Ferdinánd 1556-1564
 II. Miksa 1564-1576
 II. Rudolf 1576-1612
 I. Mátyás 1612-1619
 II. Ferdinánd 1619-1637
 III. Ferdinánd 1637-1657
 I. Lipót 1658-1705

I. József 1705-1711

VI. Károly 1711-1740

[Mária Terézia 1740-1780]

VII. Károly (Albert) 1742-1745 (Bajor, a Wittelsbach családból)

I. Ferenc (Lotaringiai) 1745-1765

II. József 1765-1790

II. Lipót 1790-1792

II. (I.) Ferenc 1792-1835

I. Ferdinánd 1835-1848

I. Ferenc József 1848-1916

I. Károly 1916-1918

Porosz (Hohenzollern) uralkodók a 17-20. században

(brandenburgi választófejedelmek, 1701-től porosz királyok, 1871-től német császárok)

János Zsigmond 1608-1619

György Vilmos 1619-1640

I. Frigyes Vilmos (Nagy) 1640-1688

I. Frigyes 1688-1713

I. Frigyes Vilmos 1713-1740

II. Frigyes (Nagy) 1740-1786

III. Frigyes Vilmos 1797-1840

IV. Frigyes Vilmos 1840-1861

I. Vilmos 1861-1888

III. Frigyes 1888

II. Vilmos 1888-1918

NÉMETORSZÁG KANCELLÁRJAI

1871-1890	Otto von Bismarck
1890-1894	Leo von Caprivi
1894-1900	Chlodwig zu Hohenlohe-Schillingsfürst
1900-1909	Bernhard von Bülow
1909-1917	Theobald von Bethmann-Hollweg
1917	Georg Michaelis
1917-1918	Georg von Hertling
1918	Max von Baden
1918-1919	Friedrich Ebert (SPD)
1919	Philipp Scheidemann (SPD)
1919-1920	Gustav Bauer (SPD)
1920	Hermann Müller (SPD)
1920-1921	Konstantin Fehrenbach (Centrum)
1921-1922	Joseph Wirth (Centrum)
1922-1923	Wilhelm Cuno (pártonkívüli)
1923	Gustav Stresemann (DVP)
1923-1925	Wilhelm Marx (Centrum)
1925-1926	Hans Luther (pártonkívüli)
1926-1928	Wilhelm Marx (Centrum)
1928-1930	Hermann Müller (SPD)
1930-1932	Heinrich Brüning (Centrum)
1932	Franz von Papen (pártonkívüli)
1932-1933	Kurt von Schleicher (pártonkívüli)
1933-1945	Adolf Hitler (NSDAP)
1949-1963	Konrad Adenauer (CDU)
1963-1966	Ludwig Erhard (CDU)
1966-1969	Kurt-Georg Kiesinger (CDU)
1969-1974	Willy Brandt (SPD)
1974-1982	Helmut Schmidt (SPD)
1982-1998	Helmut Kohl (CDU)
1998-2005	Gerhard Schröder (SPD)
2005-	Angela Merkel (CDU)

STATISZTIKAI TÁBLÁZATOK

NÉMETORSZÁGTERÜLETE ÉS NÉPESSÉGE 1789-1990

	Év	A német államok száma	No. területe (km ²)	No. lakossága (ezer fő)
Német-római Birodalom	1789	kb. 365	693353	26270
	1805	82		
Rajnai Szövetség	1812	35	286327	13475
Német Szövetség	1815	39	630086	33940
	1857	39	630086	43110
Északnémet Szövetség	1868	23	414899	29310
Német Birodalom	1871	25	540777	40820
	1890	25	540777	49428
	1925	17	468746	62411
	1937	1	470714	67831
Nagynémet Birodalom	1940	1	680872	89940
Németország*	1946	6	356100	66004
NSZK	1960	10 tartomány	248709	55480
NDK			108333	17220
NSZK	1980	10 tartomány	248709	61090
NDK			108333	16780
Német Szövetségi Köztársaság	1990	16 tartomány	356957	79113
	2015			80688

*A négy megszállási övezet, Berlin városa és a Saar-vidék

Forrás: Otto Dann: Nation und Nationalismus in Deutschland 1770-1990, München, C. H. Beck, 1996, 401-403. o.

A SZÜLETÉSKOR VÁRHATÓ ÉLETTARTAM

		Németország	NSZK	NDK
1821-25	férfi	26,5		
	nő	28,7		
1865-67	férfi	32,5		
	nő	34,9		
1901-10	férfi	44,8		
	nő	48,3		
1933-34	férfi	59,9		
	nő	62,8		
1949-51	férfi		64,6	65,1
	nő		68,5	69,1
1967-69	férfi		67,4	68
	nő		73,5	73,2
1980-81	férfi		69,3	
	nő		76,1	

Forrás: Carlo M. Cipolla (ed.): The Fontana Economic History of Europe, London, 1976., 6/1. kötet, 235. o.

A NÉMET CSALÁDOK ÁTLAGOS NAGYSÁGA 1900, 1960
(20 ÉVI HÁZASSÁG UTÁN, 1000 PÁR KÖZÜL)

	gyermektelen	egy gyerek	két gyerek	három gyerek	háromnál több gyerek
1900-ban	100	105	150	147	498
1960-ban	162	210	302	173	153

Forrás: Carlo M. Cipolla (ed.), i. m., 235. o.
Az 1964-ben született német nők átlagban 1,5 gyermeket hoztak világra.

A NÉMET LAKOSSÁG VALLÁSI MEGOSZLÁSA (SZÁZALÉK)

	Katolikus	Evangélikus	Zsidó	Egyéb, ill. felekezeten kívüli
Német Birodalom				
1871	36,2	62,3	1,3	0,2
1939	33,2	60,8	0,3	5,7
NSZK				
1950	44,3	51,5	0,1	4,1
1970	44,6	49,0	0,1	6,4
1986	43,1	41,5	0,2	15,2
NDK				
1986	6,2	38,7	0,1	55,0

Forrás: O. Dann, i. m., 406. o.

EURÓPA NÉMET NYELVŰ NÉPESSÉGE (EZER FŐ)

	1900	1935	1948	1987
Ausztria	9362	6342	6548	7151
Svájc	2314	2924	3399	4158
Olaszország		251	192	260
Belgium	31	73	59	67
Lengyelország		988	435	250
Danzig (Gdansk)	380			
Csehszlovákia		3218	165	57
Magyarország		623	270	220
Jugoszlávia		537	82	9
Románia		786	400	345
Balti államok és Memel-vidék		249		
Oroszország/Szovjetunió	1800	1427	1520	1936

Forrás: O. Dann, i. m., 408. o.

A NEMZETI JÖVEDELEM MEGOSZLÁSA NÉMETORSZÁGBAN (%)

Időszak	Mezőgazdaság	Bányászat	Ipar	Közlekedés	Kereskedelem	Szolgáltatás	Egyéb	Össz.*
1850-54	45,2	0,8	20,4	0,7	7	23	2,9	9555
1870-74	37,9	2	29,7	2,1	8,1	16,9	3,3	15678
1885-89	35,3	2,8	31,3	3,3	8,5	14,4	4,4	21490
1900-04	29	3,2	36,6	5	9,2	12,1	4,9	34037
1910-13	23,4	3,7	40,9	6,4	9,1	11,4	5,1	45590
1925-29	16,2	3,3	44,6	7	10,1	14	4,8	49643
1930-34	20,5	2,9	38,9	1	10,2	15,9	5,5	46192
1950-54	10,6	3,1	51,9	7	9,5	14,6	3,3	46678

*1913-as áron, birodalmi márkában

Forrás: W. G. Hoffmann: Das Wachstum der deutschen Wirtschaft, Berlin, 1965., 33. o.

A NEMZETI JÖVEDELEM FELHASZNÁLÁSA NÉMETORSZÁGBAN (%)

Év	Kiadások			
	szövetségi	állami	helyi	összes
1880				10,4
1913	6,1	3,8	5	14,9
1925	11,3	5,9	7,8	25
1928	14,8	5,8	8,8	29,4
1933	18,9	7,2	10,7	36,8
1938	33,5	3,2	5,8	42,5
1950	25,3	9,1	6,4	40,8
1958	27,9	9,3	6,8	44
1982				50,2
1990				47,4

Forrás: Carlo M. Cipolla (ed.), i. m., 248. o.

A NEMZETI JÖVEDELEM NÖVEKEDÉSI RÁTÁJA 1880-2016

1880-90	3,4
1890-1910	2,7
1925-29	2,4
1938-50	-0,7
1950-58	8,2
1958-67	4,8
1968-75	3,5
1976-83	2,3
1983-89	2,5
2016	1,5

Forrás: Volker Berhahn: Modern Germany, Cambridge University Press, 1987., 284. o.

A NYILVÁNTARTOTT MUNKANÉLKÜLIEK ARÁNYA
A DOLGOZÓ NÉPSSÉG KÖRÉBEN (1900-2016)

1900	1,9
1910	1,9
1925	3,4
1929	8,5
1932	29,9
1936	7,4
1939	0,5
1955	4,2
1965	0,5
1975	4,1
1980	3,8
1985	8,9
1990	7,6
2002	10,4
2006	10,8
2010	7,7
2016	6,1

Forrás: K. Larres-P. Panayi (ed.): The Federal Republic of Germany since 1949, Longman, 1996., 12., 27. o.

A NÉMET MUNKAVÁLLALÓK MEGOSZLÁSA
GAZDASÁGI ÁGAZATOK SZERINT (SZÁZALÉK)

	1. szektor (mezőgazdaság)	2. szektor (ipar és bányászat)	3. szektor (közlekedés, kereskedelem, szolgáltatások, egyéb)
1800	63	20	17
1846	57	23	20
1871	49	29	22
1880	43,4	32,8	22,4
1895	39,8	35,8	24,2
1910	35,2	39	25,1
1925	31,5	40,1	28,4
1933	28,9	39,8	30,7
1950*	23,2	42,3	32,3
1970*	7,5	48,9	43,6
1997	2,9	34,3	62,8
2010	1,6	24,5	73,9

*Német Szövetségi Köztársaság

Forrás: O. Dann, i. m., 410. o. és Mary Fulbrook: German History since 1800, E. Arnold, London, 1997., 229. o.

NÉMETORSZÁG RÉSZESEDÉSE A VILÁG EXPORTJÁBÓL (%)

1913	12,1
1928	9,3
1937	8,3
1950	3,7
1958	7,5
1970	10,1

Forrás: Carlo M. Cipolla (ed.), i. m., 252. o.

A MUNKAKÖRÜLMÉNYEK NÉMETORSZÁGBAN ÉS AZ USA-BAN, 1995

	Németország	USA
Munkaidő (óra/év)	1562	1957
Minimálbér (DM/óra)	18,5	10,46
Háztartási bevétel (DM/év)	60240	58010
Felmondási határidő	legkevesebb 4 hét (csak indokkal)	idő és indok nélkül
Kollektív szerződéssel dolgozók aránya	több mint 60%	14 %
Fizetett szabadság (nap/év)	max. 30 nap	max. 14 nap
Betegbiztosítás	törvényileg határozott	nem kötelező (a lakosság 16%-ának nincs)
Munkénélküli-segély (az utolsó jövedelem százalékában)	67,00%	kb. 50% (max. 6 hónapra)

Forrás: Der Spiegel, 1996.

TERMELÉS ÉS FOGLALKOZTATOTTSÁG A RUHR-VIDÉKEN

Év	Évi össztermelés (ezer tonna)	Foglalkoztatottak száma (fő)
1850	1961	12741
1870	11571	50749
1885	28865	102292
1900	60119	238693
1913	114226	404406
1933	87962	196389
1939	127824	323661
1950	101500	433040
1960	142000	448950
1970	111000	253000
1980	87000	187000
1990	70000	130000

Forrás: Praxis Geschichte 5/2000, 10. o.

SZEMÉLYGÉPKOCSIK A FEJLETT VILÁGBAN (EZER DB)

Év	USA	Nagy-Britannia	Franciaország	Olaszország	Németország
1905	77,4	32	21,5		11,3
1913	1194,2	209	91	24	70,6
1925	17512,6	903	721	117,6	254,6
1935	26221	1997	2005	326,1	1054
1950	49161,6	3290	2440	571	1059,1
1960	73768,5	7017	7180	2451	5618
1970	108997,1	13209	15804	11085	16342
1989					29500

Forrás: Porter-Teich (ed.): Fin du Siècle and its Legacy, Cambridge University Press, 1990., 65. o.

A RÁDIÓKÉSZÜLÉKEK SZÁMA NÉMETORSZÁGBAN (DB)

1924	9900
1925	549000
1927	1277000
1928	2010000
1930	2630000
1933	4310000
1938	9087000
1939	12342000

Forrás: Kaspar Maase: Grenzenloses Vergnügen, Fischer Verlag, Frankfurt a. M., 1997., 300. o.

AZ 1000 FŐRE JUTÓ RÁDIÓKÉSZÜLÉKEK SZÁMA 1935-BEN

Németország	136
Franciaország	99
Csehszlovákia	68
Magyarország	43
Lengyelország	25
Románia	12

Forrás: Dupcsik-Repárszky: Történelem IV. - XX. század, Forrásgyűjtemény, Műszaki Kiadó, Budapest, 2002., 55. o.

URBANIZÁCIÓ: A NÉMET TELEPÜLÉSEK NÉPSSÉGE (SZÁZALÉK)

	2000 főnél kevesebb	2000-5000 fő	5000-20000 fő	20000 fő felett	ebből 100 000 fő felett
1871	63,9	12,4	11,2	12,5	4,8
1890	53	12	13,1	21,9	12,1
1910	40	11,2	14,1	34,7	21,3
1925	35,5	10,8	13,2	40,5	26,8
1957*	20,7	12,2	18,2	48,9	32,5
1980*	6,9	9,7	23,5	59,9	34

*Német Szövetségi Köztársaság

Forrás: Volker Berghahn, i.m., 271. o.

A LIPCSEI KÖNYVVÁSÁR KÖNYVEINEK MEGOSZLÁSA TÉMAKÖRÖK SZERINT 1720-1800

	1720	1740	1760	1780	1800
teológiai	430	436	269	389	241
jogi	85	172	52	149	143
orvosi	63	101	70	191	198
történelmi	157	221	277	469	631
filozófiai	197	334	392	968	1590
költészet	46	62	138	476	1209
összesen	978	1326	1198	2642	4012

Forrás: Bihari Péter: Befejezetlen múlt 3. Műszaki Kiadó, Budapest, 1998, 264. o.

AZ 1848-BAN ELESETT 303 BERLINI LAKOS TÁRSALMI MEGOSZLÁSA

munkás, proletár	52 fő
tanonc	13 fő
iparossegéd	115 fő
iparosmester	19 fő
kiskereskedő és szolga	34 fő
a művelt osztályhoz tartozó	15 fő
foglalkozás nélküli nő	7 fő
gyerek	4 fő
nem azonosított	34 fő

SZILÉZÁBAN BEVONULT ÚJONCOK „MŰVELTSÉGI” KÉRDŐÍVE, 1903

	Helyes választ adott
1. Kik háborúztak 1870-ben?	79,90%
2. Ki uralkodott ekkor Franciaországban?	41,40%
3. Ki nyerte meg az 1870-71-es háborút?	98,30%
4. Nevezzen meg csatahelyeket az 1870-71-es háborúból!	84,50%
5. Nevezzen meg tábornokokat az 1870-71-es háborúból!	75,90%
6. Mit kapott Németország a háború után?	67,20%
7. Nevezzen meg városokat Elzász-Lotaringiában!	51,10%
8. Mikor van „Sedantag”?	71,30%
9. Mikor kiáltották ki a német császárságot?	47,10%
10. Hol kiáltották ki a német császárságot?	44,30%
11. Hallott-e már Bismarckról?	100,00%
12. Ki volt az első német császár?	66,10%
13. Ki a jelenlegi birodalmi kancellár?	24,10%
14. Mennyi 12-szer 13?	51,70%
15. Nevezzen meg Goethe-műveket!	3,40%

Ernst Rodenwaldt 174 munkásszármazású sziléziai újoncot kérdezett meg egyenként, szóban – csak pontos válaszokat fogadott el.

Forrás: Alfred Kelly: Whose War? Whose Nation? Memories of the France-German War, In: M. F. Boemeke-L. Chickering-S. Förster: Anticipating Total War, 1871-1914, Cambridge University Press, 1999., 282-283. o.

POLITIKAI GYILKOSSÁGOK NÉMETORSZÁGBAN 1918-1922

	Baloldaliak által elkövetett	Jobboldaliak által elkövetett	Összesen
Összes politikai gyilkosság	22	354	376
ebből büntetlen	4	326	330
részben büntetett	1	27	28
büntetett	17	1	18
Elítélt személyek száma	38	24	62
Elítéltek átlagos büntetése	15 év	4 hónap	
Halálbüntetések száma	10		1

Forrás: Spiegel der Zeiten IV., Diesterweg, 1972., 73. o.

ZSIDÓK KIVÁNDORLÁSA NÉMETORSZÁGBÓL

1933	63400
1934	45000
1935	35500
1936	34000
1937	25000
1938	49000
1939	68000
Összesen	319900

Forrás: Martin Broszat: Der Staat Hitlers, München, DTV, 1969., 429. o.

A PARLAMENTI VÁLASZTÁSOK EREDMÉNYEI NÉMETORSZÁGBAN 1871-1998

1. A Német birodalom, 1971-1912 (a leadott szavazatok százalékában)

Év	SPD	Centrum	balo. Lib.	nemzeti lib.	konz. Jobbo.	nemzeti kisebbség*	egyéb
1871	3,2	18,6	8,8	30,1	23	4,5	11,8
1874	6,8	27,9	8,6	29,7	14,1	8,3	4,6
1877	9,1	24,8	7,7	27,2	17,6	7,7	5,9
1878	7,6	23,1	6,7	23,1	26,6	6,7	6,2
1881	6,1	23,2	12,7	14,7	23,7	6,8	12,9
1884	9,7	22,6	17,6	17,6	22,1	6,5	3,9
1887	10,1	20,1	12,9	22,2	25	6	3,7
1890	19,7	18,6	16	16,3	19,1	4,8	5,5
1893	23,3	19,1	12,6	13	19,2	4,5	8,3
1898	27,2	18,8	9,7	12,5	15,5	4,6	11,7
1903	31,7	19,7	8,3	13,8	13,5	4,8	8,2
1907	29	19,4	9,7	14,5	13,6	4,9	8,9
1912	34,8	16,4	12,3	13,6	12,2	4,9	5,8

*lengyel, elzász-lotaringiai, dán

Forrás: Thomas Nipperdey: Deutsche Geschichte 1866-1918, C. H. Beck, München, 1995., II./315., 522. o.

2. Weimari köztársaság (a leadott szavazatok százalékában)

	USPD-KPD	SPD	DDP	DVP	Centrum	DNVP	NSDAP	egyéb
1919	7,6	37,9	18,5	4,4	19,7	10,3		9,2
1920	20	21,7	8,3	13,9	13,6	15,1		25,4
1924/1.	13,6	20,5	5,7	9,2	13,4	19,5	6,5	11,6
1924/2.	9,3	26	6,3	10,1	13,6	20,5	3	11,2
1928	10,7	29,8	4,9	8,7	12,1	14,2	2,6	17
1930	13,1	24,5	3,8	4,5	11,8	7	18,3	17
1932/1.	14,5	21,6	1	1,2	12,5	5,9	37,4	5,9
1932/2.	16,9	20,4	1	1,9	11,9	8,9	33,1	5,9
1933	12,3	18,3	0,9	1,1	11,2	8	43,9	4,3

Forrás: Heinz Kürten (Hg.): Deutsche Geschichte in Quellen und Darstellung 9., Reclam, Stuttgart, 1995., 144-145. o.

2. Német Szövetségi Köztársaság (a pártlistára leadott szavazatok százalékában)

	részvétel	szoc./ SPD	lib./ FPD	konz./CDU-CSU	szélsőjobb	szélsőbal	zöldek	egyéb
1949	78,5	29,2	11,9	31	1,8			26,1
1953	85,8	28,8	9,5	45,2	1,1			15,4
1957	87,8	31,8	7,7	50,2	1			9,3
1961	87,7	36,2	12,8	45,3	0,8			4,9
1965	86,8	39,3	9,5	47,6	2			1,6
1969	86,7	42,7	5,8	46,1	4,3			1,1
1972	91,2	45,8	8,4	44,9	0,6			0,3
1976	90,2	42,6	7,9	48,6	0,3			0,6
1980	88,6	42,9	10,6	44,5	0,2		1,5	0,3
1983	89,1	38,2	7	48,8	0,2		5,6	0,2
1987	84,4	37	9,1	44,3	0,6		8,3	0,7
1990*	77,8	33,5	11	43,8	2,1		5,1	4,5
1994*	79	36,4	6,9	41,4	1,9		7,2	6,2
1998*	82,2	40,9	6,2	35,1			6,7	11,1
2002*	79,1	38,5	7,4	38,5			8,6	7
2005*	77,7	34,2	9,8	35,2		8,7	8,1	3,9
2009*	70,8	23	14,6	33,8		11,9	10,7	5,9
2013*	71,5	25,7		41,5		8,6	8,6	15,8

*az egyesült Németországban

Forrás: Peter Pulzer: German Politics 1945-1995., Oxford University Press, 1995., 187. o.

BIBLIOGRÁFIA

Bevezetés és összefoglaló művek

- WOLFGANG GOETZ: A német nép története, Bp. Athenaeum, 1936.
 TOKODY GYULA–NIEDERHAUSER EMIL: Németország története, Bp. Akadémiai, 1972.
 MARY FULBROOK: Németország története, Bp. Maccenas, 1993. (több kiadás)
 BIBÓ ISTVÁN: Az európai egyensúlyról és békéről (Válogatott tanulmányok I.), Bp. Magvető, 1986.
 GEORG G. IGGERS: A német historizmus, Bp. Gondolat, 1988.
 GYÖRFFY MIKLÓS: A német irodalom története, Bp. Corvina, 1995.
 GEBHARDT / Handbuch der deutschen Geschichte, 1–24. kötet, Stuttgart.
 SIEDLER / Deutsche Geschichte von der Reichsgründung bis zur Mauerfall, 1–12. kötet, Berlin.
 PROPYLÄEN GESCHICHTE DEUTSCHLANDS 1–11. kötet, Berlin.
 DEUTSCHE GESCHICHTE IN QUELLEN UND DARSTELLUNG, 1–11. kötet, Stuttgart, 1994–2002.
 STEVEN E. OZMENT: A Mighty Fortress. A New History of the German People, London, 2005.
 HAGEN SCHULZE: Kleine Deutsche Geschichte, München, 1998.
 E. FRANCOIS–H. SCHULZE (Hg.): Deutsche Erinnerungsorte I–III. München, 2003.
 DEUTSCHE GESCHICHTE DER NEUESTEN ZEIT 1–30. kötet, München.
 SIMON WINDER: Germania, London, 2010.
 MARTIN KITCHEN (ed.): The Cambridge Illustrated History of Germany, Cambridge, 1996.
 WERNER CONZE (Hg.): Ploetz Deutsche Geschichte, Darmstadt, 1998.
 HELMUT MÜLLER (Hg.): Deutsche Geschichte in Schlaglichtern, Mannheim–Wien–Zürich, 1990.
 GORDON A. CRAIG: Über die Deutschen, München, 1985.
 NORBERT ELIAS: A németekről, Bp. Helikon, 2002.
 NACHUM T. GIDAL: Jews in Germany from the Roman Times to the Weimar Republic, Köln, 1998.

Az I. fejezethez

- KATUS LÁSZLÓ: A középkor története, Bp. Pannonica–Rubicon, 2000.
 PETER BROWN: Az európai kereszténység kialakulása 200–1000., Bp. Atlantisz, 2000.
 PHILIP DIXON: Britek, frankok, vikingek, Bp. Helikon, 1985.

- OROSZ ISTVÁN (szerk.): Európa a korai középkorban, Debrecen DUP, 1999.
 PAPP IMRE: Nagy Károly és kora, Debrecen Csokonai, 1997.
 S. FISCHER-FABIAN: Nagy Károly, Bp. Corvina, 2000.
 S. FISCHER-FABIAN: A német cészárok, Bp., Európa, 1985.
 GUNST PÉTER: Barbarossa Frigyes, Bp. Akadémiai, 1976.
 A. WIECZOREK ÉS H-M. HINZ (SZERK.): Európa közepe 1000 körül, Stuttgart, 2000.
 HORST FUHRMANN: Germany in the High Middle Ages, Cambridge, 1992.
 TIMOTHY REUTER: Germany in the Early Middle Ages 800–1056, London, 1991.
 GEOFFREY BARRACLOUGH: The Origins of Modern Germany, Oxford, 1972.
 FRIEDRICH HEER: The Holy Roman Empire, London, 1995.
 DAVID ABULAFIA: Herrscher zwischen den Kulturen. Friedrich II. von Hohenstaufen, Berlin, 1991.

A II. fejezethez

- SZ. JÓNÁS ILONA: A középkor nagy császárai, Bp. Kossuth, 1993.
 WEISZHÁR ATTILA–WEISZHÁR BALÁZS: Német királyok, római császárok, Bp. Maccenas, 1998.
 FONT MÁRIA: A német lovagrend alkonya, Pécs JPTE TK, 1997.
 WALTER ZÖLLNER: Ausztria története, Bp. Osiris, 1998
 BRIGITTE HAMANN: Habsburg lexikon, Bp. Új Génius, 1990.
 JOHANN FRANZL: I. Rudolf – Az első Habsburg a német trónon, Bp. Corvina, 2002.
 GONDA IMRE–NIEDERHAUSER EMIL: A Habsburgok, Bp. Gondolat, 1997.
 FRANTISEK PALACKY: A huszitizmus története, Bp. Európa, 1984.
 LEONARDO BENEVOLO: A város Európa történetében, Bp. Atlantisz, 1994.
 J. SCHILDHAUER–K. FRITZE–W. STARK: Die Hanse, Berlin (Ost), 1981.
 FERDINAND SEIBT: Karl IV. Ein Kaiser in Europa 1346 bis 1378. München, 2003.
 ANDREW WHEATCROFT: The Habsburgs. Embodying Empire, London, 1996.
 F. R. H. DUBOULAY: Germany in the Later Middle Ages, London, 1991.
 LEN SCALES: The Shaping of German Identity: Authority and Crisis 1245–1414, Cambridge, 2012.
 FRANCIS L. CARSTEN: Princes and Parliaments in Germany from the Fifteenth to the EIGHTEENTH CENTURY, Oxford, 1959.
 PETER H. WILSON: The Holy Roman Empire, London, 2016.
 JONATHAN DEWALD: Az európai nemesség 1400–1800, Bp. Pannonica, 2002.

A III. fejezethez

- HAJNAL ISTVÁN: Az újkor története, Bp. 1936. (1988.)
 HABSBURG OTTÓ: V. Károly, Bp. Európa, 1994.
 GUNST PÉTER: V. Károly, Bp. Akadémiai, 1976.
 GÜNTHER OGGER: A Fuggerek, Bp. Európa, 1999.
 HERMANN ZSUZSANNA: Jakob Fugger, Bp. Akadémiai, 1976.
 PÉTER KATALIN: Hitújítók és hitvédők, Bp. Kossuth, 1993.
 ERIK H. ERIKSON: A fiatal Luther, Bp. Gondolat, 1991.
 OWEN CHADWICK: A reformáció, Bp. Osiris, 1998.
 HAJÓ HOLBORN: The History of Modern Germany 1-3., Princeton, 1959–1969.
 DIARMAID MCCULLOUGH: Reformation. Europe's House Divided, London, 2003.
 VOLKER REINHARDT: Luther, der Ketzer, München, 2016.
 MARTIN H. JUNG: Melanchthon és kora, Bp. Kálvin, 2012.
 SCRIBNER–PORTER–TEICH (eds.): The Reformation in National Context, Cambridge, 1994.
 PETER H. WILSON: Europe's Tragedy. A New History of the Thirty Years War, London, 2010.
 GERHARD BENECKE: Germany in the Thirty Years War, London, 1978.
 BRENDAN SIMMS: Europe. A Struggle for Supremacy 1453 to the Present, London, 2014.

A IV. fejezethez

- PERRY ANDERSSON: Az abszolutista állam, Bp. Gondolat, 1989.
 ULRICH IM HOF: A felvilágosodás Európája, Bp. Atlantisz, 1995.
 PIERRE CHAUNU: A felvilágosodás, Bp. Osiris, 1998.
 BERNDT ENGELMANN: Poroszország – A lehetőségek hazája, Bp. Gondolat, 1986.
 SEBASTIAN HAFFNER: Poroszország egy porosz szemével, Bp., Európa, 2010.
 FRANZ MEHRING: Tanulmányok a német történelemről, Bp. Gondolat, 1981.
 NIEDERHAUSER EMIL: Nagy Frigyes, Bp. Akadémiai, 1976.
 ifj. BARTA JÁNOS: Mária Terézia, Bp. Gondolat, 1988.
 MOLITOR FERENC: II. József. A császári Don Quijote, Bp. Gondolat, 1987.
 HANNAH ARENDT: Rahel Varnhagen, Bp. Scolar, 2014.
 FRANCIS L. CARSTEN: The Origins of Prussia, Oxford, 1954.
 HANS ROSENBERG: Bureaucracy, Aristocracy and Autocracy: The Prussian Experience, 1660–1815. Boston, 1966.
 CHRISTOPHER CLARK: Iron Kingdom. The Rise and Downfall of Prussia, 1600–1947. London, 2007.

- INGRID MITTENZWEI: Friedrich II. von Preussen, Berlin (Ost), 1980.
 TIM BLANNING: Frederick the Great, London, 2016.
 TIM BLANNING: The Pursuit of Power. Europe 1648–1815. London, 2008.
 RICHARD VAN DÜLMEN: The Society of the Enlightenment. The Rise of the Middle Class and Enlightenment Culture in Germany, Oxford, 1992.
 EDA SAGARRA: A Social History of Germany 1648–1914, London, 1977.

Az V. fejezethez

- ERIC J. HOBSBAWM: A forradalmak kora, Bp. 1964., 1988.
 ERIC J. HOBSBAWM: A nacionalizmus kétszáz éve, Bp. Maecenas, 1997.
 ERDŐDY GÁBOR: A 19. századi német liberalizmus, Bp. Argumentum, 1993.
 NIEDERHAUSER EMIL: A jobbágyfelszabadítás Kelet-Európában, Bp. Akadémiai, 1962.
 H. A. DIEDERIKS (szerk.): Nyugat-Európai gazdaság- és társadalomtörténet, Bp. Osiris, 1995.
 NÉMETH G. BÉLA: Az egyensúly elvesztése, Bp. Magvető, 1978.
 GERGELY ANDRÁS: Így élt Engels Frigyes, Bp. Móra, 1980.
 PERJÉS GÉZA: Clausewitz, Bp. Magvető, 1983.
 HEINRICH A. WINKLER: Németország története a modern korban I-II. Bp. Osiris, 2005.
 MARY FULBROOK: German History since 1800. London, 1997.
 GOLO MANN: The History of Germany since 1789, London, 1974.
 PETER WATSON: The German Genius, New York, 2010.
 DAVID BLACKBOURN: The Long Nineteenth Century (The Fontana History of Germany 1780-1918), London, 1997.
 GORDON A. CRAIG: Germany 1866–1945, Oxford, 1981.
 OTTO DANN: Nation und Nationalismus in Deutschland 1770–1990. München, C. H. Beck, 1996.
 PETER ALTER (Hg.): Nationalismus (Dokumente), München, 1994.
 RICHARD J. EVANS: Death in Hamburg, London, 1987.
 JOHN BREUILLY (ed.): The State of Germany, London, 1992.
 WOLF D. GRUNER: Der Wiener Kongress 1814/15, Stuttgart, 2014.
 WOLFRAM SIEMANN: Metternich, München, 2010.
 BRENDAN SIMMS: The Struggle for Mastery in Germany 1779–1850, New York, 1998.
 JAMES J. SHEEHAN: German History 1770–1866, Oxford, 1993.

A VI. fejezethez

- GERGELY ANDRÁS: 1848-ban hogy is volt? Bp. Osiris, 2001.
 URBÁN ALADÁR: Európa a forradalom forgószélében, Bp. 1970.
 ERIC J. HOBSBAWM: A tőke kora, Bp. Gondolat, 1978.
 PAUL KENNEDY: A nagyhatalmak tündöklése és bukása, Bp. Akadémiai, 1992.
 A. J. P. TAYLOR: Bismarck, Bp. Scholar, 1999.
 A. J. P. TAYLOR: The Struggle for Mastery in Europe, 1848–1918, Oxford, 1971.
 GONDA IMRE: Bismarck, Bp. Akadémiai, 1976.
 AUGUST BEBEL: Életemből, Bp. Népszava, 1922.
 DAVID S. LANDES: Az elszabadult Prométheusz, Bp. Gondolat, 1986.
 MICHAEL STÜRMER: A Német Birodalom, Bp. Európa, 2005.
 W. G. HOFFMANN: Das Wachstum der deutschen Wirtschaft. Berlin, 1965.
 W. N. MEDLICOTT (ed.): From Metternich to Hitler, London, 1969.
 WOLFGANG J. MOMMSEN: 1848. Die ungewollte Revolution, Frankfurt a. M. 1998.
 MANFRED BOTZENHART: 1848/49: Europa im Umbruch, Paderborn, 1998.
 JOCHEN THIES: Die Moltkes, München, 2012.
 ERNST UND AACHIM ENGELBERG: Die Bismarcks, München, 2012.
 LOTHAR GALL: Bismarck. Der weisse Revolutionär, Frankfurt a. M. 1980.
 LOTHAR GALL: Bürgertum in Deutschland, Berlin, 1989.
 HEINRICH A. WINKLER: Liberalismus und Antiliberalismus, Göttingen, 1979.
 FRITZ STERN: Gold and Iron. Bismarck, Bleichröder and the Building of the German Empire, New York, 1977.
 H-M. KÖRNER-K. WEIGAND (Hg.): Hauptstadt. Historischen Perspektiven eines deutschen Themas, München, 1995.
 VOLKER ULLRICH: Der nervöse Grossmacht, 1871–1918, Frankfurt a. M. 1997.
 THOMAS NIPPERDEY: Deutsche Geschichte 1800–1918. I–III. München, 1983–1992.
 THOMAS NIPPERDEY: Nachdenken über die Deutsche Geschichte, München, 1986.
 RALF DAHRENDORF: Gesellschaft und Demokratie in Deutschland, München, 1965.

A VII. fejezethez

- BEREND T. IVÁN-RÁNKI GYÖRGY: Európa gazdasága a 19. században, Bp. Gondolat, 1987.
 SOMLAI PÉTER: Hivatalnoki szervezet és intenzív iparosítás, Bp. Akadémiai, 1977.
 HENRY A. KISSINGER: Diplomácia, Bp. 1996.
 BIHARI PÉTER: 1914. A nagy háború száz éve, Bp. Kalligram, 2014.
 MERÉNYI LÁSZLÓ: Amiens, 1918 Bp., Móra, 1986.

- FARKAS MÁRTON: Hindenburg, Bp. Akadémiai, 1976.
 WOLFRAM PYTA: Hindenburg, München, 2007.
 FARKAS MÁRTON: A császári sas lehull, Bp. Kossuth, 1982.
 IRINYI KÁROLY: A Mitteleuropa-tervek és az osztrák-magyar politikai közgondolkodás, Bp. Akadémiai, 1973.
 ORMOS MÁRIA: Németország története a 20. században, Bp. Rubicon, 2008.
 PHILIP SAUVAIN: Germany in the Twentieth Century, London, 1997.
 FRITZ STERN: The Failure of Illiberalism, New York, 1972.
 WOLFGANG MOMMSEN: Der autoritäre Nationalstaat, Frankfurt a. M. 1990.
 FRITZ K. RINGER: The Decline of the German Mandarins, Cambridge Mass. 1969.
 CHRISTOPHER CLARK: Kaiser Wilhelm II. London, 2009.
 MIRANDA CARTER: The Three Emperors, London, 2009.
 CARL E. SCHORSKE: German Social Democracy 1905–1917, London, 1983.
 DAVID STEVENSON: 1914–1918. The History of the First World War, London, 2004.
 WOLFDIETER BIHL: Deutsche Quellen zur Geschichte des Ersten Weltkrieges, Darmstadt, 1991.
 ROGER CHICKERING: Imperial Germany and the Great War 1914–1918, Cambridge, 1998.
 RICHARD ASPREY: The German High Command at War, New York, 1991.
 GERHARD RITTER: Staatskunst und Kriegshandwerk 1–4. München, 1954–1968.
 HANS W. GATZKE: Germany's Drive to the West, Baltimore, 1957.
 VOLKER R. BERGHAIN: Germany and the Approach of War in 1914, London, 1973.
 WOLFGANG J. MOMMSEN: Der Erste Weltkrieg, Frankfurt, 2004.
 JÜRGEN KOCKA: Klassengesellschaft im Krieg, Göttingen, 1978.
 GERALD D. FELDMAN: Army, Industry and Labour in Germany 1914–1918, Oxford, 1992.
 STEFAN BREUNDEL: Volksgemeinschaft oder Volksstaat, Berlin, 2003.
 BELINDA J. DAVIS: Home Fires Burning, Chapel Hill, 2000.
 HOLGER H. HERWIG: The First World War, Germany and Austria–Hungary 1914–1918, London, 1996.
 ALEXANDER WATSON: Acélgyűrű, Bp. Park, 2016.

A VIII. fejezethez

- ERIC J. HOBSBAWM: A szélsőségek kora. A rövid 20. század története, Bp. Pannonica, 1988.
 GEOFF ELEY (ed.): Society, Culture and the State in Germany 1870–1930, Ann Arbor, 1996.
 GOLO MANN: Németország története 1919–1945, Bp. Balassi, 1997.
 KERÉKES LAJOS: A weimari köztársaság, Bp. Kossuth, 1985.
 SZABÓ ISTVÁN: Az államfő jogállása a weimari köztársaságban, Bp. Osiris, 2000.
 WOLFGANG SCHIVELBUSCH: Írástudók alkonya, Bp., Akadémiai, 1994.

- WOLFGANG SCHIEVELBUSCH: *The Culture of Defeat*, London, 2003.
- SIEGFRIED KRACAUER: *Caligariól Hitlerig*, Bp. Magyar Filmintézet, 1991.
- SEBASTIAN HAFFNER: *Egy német története*, Bp. Európa, 2005.
- FRITZ STERN: *Öt Németország és egy élet*, Bp. Park, 2009.
- ANTHONY READ-DAVID FISHER: *Berlin. The Biography of a City*, Pimlico, London, 1994.
- HAJDU TIBOR: *Közép-Európa forradalma 1917–1921*, Bp. Gondolat, 1989.
- FRANCIS L. CARSTEN: *Revolution in Central Europe*, Aldershot, 1972.
- FRANCIS L. CARSTEN: *The Reichswehr and Politics*, Berkeley, 1973.
- RICHARD BESSEL: *Germany after the First World War*, London, 1993.
- CHARLES S. MAIER: *Recasting Bourgeois Europe*, Princeton, 1975.
- HAGEN SCHULZE: *Weimar. Deutschland 1917–1933*, Berlin, 1982.
- DETLEV J. K. PEUKERT: *The Weimar Republic: The Crisis of Classical Modernity*, New York, 1987.
- ERIC D. WEITZ: *Weimar Germany, Promise and Tragedy*, Princeton, 2009.
- PETER LONGERICH: *Die Erste Republik. (Dokumente)*, München, 1992.
- GERALD D. FELDMAN: *The Great Disorder. Politics, Economy and Society in the German Inflation*, New York, 1993.
- DIRK BLASIUS: *Weimars Ende. Bürgerkrieg und Politik*, Frankfurt, 2008.
- G. S. VASCIK–M. R. SADLER (eds.): *The Stab-in-the-back myth and the Fall of the Weimar Republic*, London, 2016.
- KURT SONTHEIMER: *Antidemokratisches Denken in der Weimarer Republik*, München, 1974.
- H. A. WINKLER–A. CAMMANN: *Weimar. Ein Lesebuch zur deutschen Geschichte*, München, 1997.
- A. KAES–M. JAY–E. DIMENDBERG: *The Weimar Republic Sourcebook*, Berkeley, 1994.
- HANS ULRICH GUMBRECHT: *1926 Élet az idő peremén*. Bp. Kijarat, 2014.
- PETER GAY: *Weimar Culture. The Outsider as Insider*, London, 1969.
- KLAUS EPSTEIN: *Matthias Erzberger and the Dilemma of German Democracy*, Princeton 1959.
- PETER-CHRISTIAN WITT: *Friedrich Ebert*, Bonn, 1982.
- MARTIN SABROW: *Die verdrängte Verschwörung*, Frankfurt a. M. 1999.
- REGINA SCHEER: *Wir sind die Liebermanns*, Berlin, 2008.
- EBERHARD STRAUB: *Die Furtwänglers*, München, 2007.
- ASTRID VON PUFENDORF: *Die Plancks*, Berlin, 2007.
- K. D. BRACHER, W. SAUER, G. SCHULZ (Hrsg.): *Die nationalsozialistische Machtergreifung. Studien zur Errichtung des totalitären Herrschaftssystems in Deutschland 1933/34*. Köln, 1960.

A IX. fejezethez:

- ALBERT SPEER: *Hitler bizalmasa voltam*, Bp. Zrínyi, 1997.
- ORMOS MÁRIA: *Hitler*, Bp. T-Twins, 1993.
- ORMOS MÁRIA: *Nácizmus, fasizmus*, Bp. Magvető, 1987.
- SEBASTIAN HAFFNER: *Megjegyzések Hitlerhez*, Bp. Európa, 2002.
- JOHN LUKACS: *A történelmi Hitler*, Bp. Európa, 1998.
- WILLIAM SHIRER: *A harmadik birodalom felemelkedése és bukása*, Bp. Teleteacher, 1996.
- MICHAEL BURLEIGH (szerk.): *Szembesülve a náci múlttal*, Debrecen, Hajja és fiai, é. n.
- VICTOR KLEMPERER: *A harmadik birodalom nyelve*, Bp. Tömegkommunikációs kutatóközpont, 1984.
- MAX GALLO: *Gyilkosok éjszakája*, Bp. Árkadia, 1986.
- LUCY S. DAWIDOWICZ: *Háború a zsidók ellen*, Bp. Múlt és Jövő, 2000.
- KOMORÓCZY GÉZA: *Holocaust*, Bp. Osiris, 2000.
- HANS MOMMSEN: *A nemzetiszocialista rezsim és a zsidóság megsemmisítése Európában*, Bp. Corvina, 2016.
- RÁNKI GYÖRGY: *A II. világháború gazdaságtörténete*, Bp. Közgazdasági és Jogi, 1990.
- SÖNKE NEITZEL–HARALD WELZER: *Soldaten*, Frankfurt a. M. 2011.
- GUIDO KNOPP: *A Wehrmacht. A Harmadik Birodalom fegyveres ereje*, Bp. Mérték, 2010.
- IAN KERSHAW: *Hitler 1. Hübrisz, 2. Nemezis*. Szeged, Szukits, 2003–2004.
- IAN KERSHAW: *A Hitler-mítosz*, Bp. 2003.
- RICHARD J. EVANS: *A Harmadik Birodalom 1–3*. Bp. Park, 2012–2014.
- GÖTZ ALY: *Hitler néppállama*, Bp. Atlantisz, 2012.
- MARTIN BROZAT: *Der Staat Hitlers*, München, 1969.
- KARL DIETRICH BRACHER: *The German Dictatorship*, London, 1970.
- RICHARD GRUNBERGER: *A Social History of the Third Reich*, London, 1971.
- ROGER GRIFFIN: *Modernism and Fascism*, London, 2007.
- LAWRENCE REES: *Auschwitz*. Pécs, Alexandra, 2005.
- DAVID CESARANI: *Eichmann élete és bűnei*, Bp. Gold Book, é. n.
- NIKOLAUS WACHSMANN: *KL. A History of the Nazi Concentration Camps*, New York, 2015.
- H. BUCHHEIM–M. BROZAT–H. A. JACOBSEN–H. KRAUSNICK: *Anatomie des SS-Staates 1–2*. München, 1967.
- ERNST KLEE: *'Euthanasie' im NS-Staat*, Frankfurt a. M. 1985.
- GITTA SERENY: *Albert Speer. His Battle with Truth*, London, 1996.
- JOACHIM FEST: *Hitler. Eine Biographie*, Hamburg, 2006.
- JOACHIM FEST: *Plotting Hitler's Death, 1933–1945*, London, 1997.
- GERD R. UEBERSCHÄR: *Stauffenberg. Der 20. Juli 1944*. Frankfurt a. M. 2004.
- ANETTE E. DUMBACH: *Sophie Scholl és a Fehér Rózsa*, Bp. Park, 2014.

RICHARD FABER: München 1938, Bp. Park, 2015.
 WILLIAM SHIRER: Berlin Diary, New York, 1941.
 WILLIAM SHIRER: „Itt Berlin”. Rádiótudósítások a náci Németországból, Bp. Magvető, 2001.
 VICTOR KLEMPERER: I Shall Bear Witness. Diaries 1933–1941, London, 1998.
 VICTOR KLEMPERER: To the Bitter End. Diaries, 1942–1945, London, 1999.
 URSULA VON KARDORFF: Berliner Aufzeichnungen 1942 bis 1945. München, 1992.
 MARK MAZOWER: Hitler's Empire, London, 2009.
 MICHAEL BURLEIGH: The Third Reich. A New History, London, 2000.
 WILLIAM SHERIDAN ALLEN: The Nazi Seizure of Power, London, 1984.
 DETLEV J. K. PEUKERT: Inside Nazi Germany, London, 1987.
 HANS-JOCHEN GRAMM: Der Flüsterwitz im Dritten Reich, München, 1979.
 WALTER HOFER: Der Nationalsozialismus. Dokumente 1933–1945. Frankfurt a. M. 1957.
 CHRISTIAN STUDDT (Hg.): Das Dritte Reich. Ein Lesebuch zur deutschen Geschichte, München, 1995.
 PHILIP BALL: Serving the Reich, London, 2013.
 KATRIN HIMMLER–MICHAEL WILDT: Himmler. Egy tömeggyilkos magánélete, Bp. Kossuth, 2015.
 MICHAEL WILDT: Die Generation der Unbedingten, Hamburg, 2003.
 ROGER MOORHOUSE: Berlin at War, London, 2010.
 JENS EBERT (Hg.): Stalingrad. Eine deutsche legende, Hamburg, 1992.
 DAVID STAFFORD: Végjáték 1945, Bp. Gold Book, é. n.

A X. fejezethez

TONY JUDT: A háború után. Európa története 1945 óta, Bp. Európa, 2007.
 HERMAN VAN DER WEE: A lefékezett jólét. Bp. Közgazdasági és Jogi, 1986.
 NÉMETH ISTVÁN: A német kérdés dokumentumokban, Bp. Nemzeti Tankönyvkiadó, 1993.
 MEZEI GÉZA: Németország és a hidegháború, Bp. Új Mandátum, 1999.
 MEZEI GÉZA: Európa kettészakítása (1945–1949), Bp. Új Mandátum, 2001.
 MANFRED GÖRTEMAKER: A Német Szövetségi Köztársaság története: az alapítástól napjainkig. Bp. Korona, 2003.
 KOLOSI TAMÁS: A tökéletes osztályviszonyok fejlődéstendenciái az NSZK-ban, Bp. Kossuth, 1977.
 PÁLFI JÓZSEF: A „keményfejű” bajor: Franz Josef Strauss, Bp. Zrínyi, 1990.
 GILBERT BADIA: Németország tegnap és ma, Bp. Kossuth, 1965.
 JOHN LEWIS GADDIS: Most már tudjuk, Bp. Európa, 2001.
 VOLKER BERGHAHN: Modern Germany, Cambridge, 1987.
 WERNER ABELSHAUSER: Deutsche Wirtschaftsgeschichte seit 1945. München, 2004.
 HORST PÖTSCH: Deutsche Geschichte nach 1945 im Spiegel der Karikatur, München, 1997.
 K. LARRE–P. PANAYI (eds.): The Federal Republic of Germany since 1949. London, 1996.

LOTHAR KETTENACKER: Germany since 1945. Oxford, 1997.
 PETER PULZER: German Politics 1945–1995. Oxford, 1995.
 CHRISTOPH KLESSMANN: Die doppelte Staatsgründung 1945–1955. Bonn, 1991.
 THILO VOGELSANG: Das geteilte Deutschland, Lausanne, 1969.
 MIRIAM GEBHARDT: Als die Soldaten kamen, München, 2015.
 GUIDO KNOPP: Die grosse Flucht, München, 2002.
 HERMANN GLASER: 1945. Ein Lesebuch, Frankfurt a. M. 1995.
 HERMANN GLASER: Kleine Kulturgeschichte Deutschlands im 20. Jahrhundert. München, 2002.
 RICHARD BESSEL: Germany 1945. From War to Peace, London, 2009.
 THEO SOMMER: 1945. Egy év életrajza, Bp. Európa, 2011.
 IAN BURUMA: Year Zero. A History of 1945. London, 2013.
 NORBERT FREI (Hg.): Hitlers Eliten nach 1945. München, 2003.
 FREDERICK TAYLOR: The Berlin Wall, London, 2006.
 FREDERICK KEMPE: Berlin, 1961. New York, 2012.
 OTTO KLEMPERER: Diaries 1945–59. The Lesser Evil, London, 2004.
 PETER KOCH: Konrad Adenauer, Hamburg, 1988.
 PETER MERSEBURGER: Willy Brandt. Visionär und Realist, Stuttgart, 2002.
 CAROLA STERN: Willy Brandt, Bp. Napvilág, 2012.
 CAROLA STERN: Doppelleben. Eine Autobiographie, Köln, 2011.
 MARIO FRANK: Walter Ulbricht, Berlin, 2003.
 HERMANN WEBER: DDR. Grundriss der Geschichte, Hannover, 1991.
 WILFRIED LOTH: Stalins ungeliebtes Kind, München, 1996.
 WOLFGANG LEONHARD: Die Revolution entlässt ihre Kinder, Köln, 1955.
 NORBERT FREI: 1968: Diáklázadások és globális tiltakozás. Bp. Corvina, 2009.

A XI. fejezethez

JÜRGEN WEBER: Kleine Geschichte Deutschlands seit 1945. Budapest, 2003.
 PETER KOCH: Willy Brandt, Berlin, 1988.
 GÜNTER HOFMANN: Willy Brandt und Helmut Schmidt. Geschichte einer schwierigen Freundschaft, München, 2015.
 ARNULF BARING: Machtwechsel, Die Ära Brandt-Scheel, Berlin, 1998.
 HANS-PETER SCHWARZ: Helmut Kohl. Eine politische Biographie, München, 2014.
 K. LARRE–P. PANAYI (eds.): The Federal Republic of Germany: Politics, Society and Economy before and after Unification, New York, 1996.
 TIMOTHY GARTON ASH: In Europe's Name. Germany and the Divided Continent, London, 1994.
 BUTZ PETERS: RAF. Terrorismus in Deutschland, München, 1993.

- G. WISNEWSKI–W. LANDGRAEBER–E. SIEKER: Das RAF-Phantom, München, 2009.
 MARY FULBROOK: The People's State. East German Society from Hitler to Honecker, New Haven, 2005.
 MARY FULBROOK: Dissonant Lives: Generations and Violence through the German Dictatorships, Oxford, 2011.
 CATHERINE EPSTEIN: The Last Revolutionaries. The German Communists and their Century, Cambridge Mass. 2003.
 JENS GIESEKE: The History of the Stasi, New York, 2014.
 JOBST ÁGNES: A Stasi működése Magyarországon, Bp. Jaffa, 2015.
 ROMAN GRAFE (Hg.): Die Schuld der Mitläufer, München, 2009.
 ANNA FUNDER: Stasiorság, Bp. Európa, 2014.
 CHARLES S. MAIER: Dissolution. The Crisis of Communism and the End of East Germany, Princeton, 1999.
 HORST TELTSCHIK: 329 sorsfordító nap – a német újraegyesülés belülről, Bp. Antall József Tudásközpont, 2015.
 KONRAD JARAUSH: The Rush to German Unity, New York, 1994.
 ROBERT DARNTON: Der letzte Tanz auf der Mauer, Frankfurt a. M. 1993.
 TIMOTHY GARTON ASH: A balsors édes hasznai, Bp. Európa–Századvég, 1991.
 JÜRGEN KUCZYNSKI: Ein Linientreuer Dissident. Memoiren, Berlin, 1999.
 OPLATKA ANDRÁS: Egy döntés története. A magyar határnyitás 1989. Szeptember 11. Bp. Helikon, 2008.
 STEFAN KORNELIUS. Angela Merkel. Az életrajz, Bp. Tranz Press, 2014.
 PIETSCH LAJOS: Angela Merkel, az első: egy kancellár portréja, Bp. Kossuth, 2014.
 GERD LANGGUTH: Kohl, Schröder, Merkel: Machtmenschen, München, 2009.
 GISELA MÜLLER: Deutsche Europapolitik von Adenauer bis Merkel, Wiesbaden, 2010.
 MANFRED GÖRTEMAKER: Die Berliner Republik, Berlin, 2009.
 ROBERT HETTLAGE, KARL LENZ (Hg.): Projekt Deutschland. Zwischenbilanz nach zwei Jahrzehnten, München, 2013.
 W. RIBBE–J. SCHMÄDEKE: Kleine Berlin-Geschichte, Berlin, 1995.

A Befejezéshez

- HAGEN SCHULZE: Gibt es überhaupt eine deutsche Geschichte? Stuttgart, 1998.
 BRAUN RÓBERT: Holocaust, elbeszélés, történelem, Bp. Osiris, 1995.
 HELGA GREBING: Der deutsche Sonderweg in Europa 1806–1945, Stuttgart, 1986.
 MARY FULBROOK: A német nemzeti identitás a holokauszt után, Bp. Helikon, 2001.
 HERFRIED MÜNKLER: A németek és mítoszaik, Bp. Európa, 2012.

- C. STERN–H. A. WINKLER (Hg.): Wendepunkte deutscher Geschichte 1848–1990, Frankfurt, 1994.
 HISTORIKERSTREIT – Die Dokumentation, München, 1987.
 NEIL MACGREGOR: Germany. Memories of a Nation, London, 2014.
 LACZÓ FERENC: A német múltfeldolgozás, Bp. Kijarat, 2016.

A KÖTETBEN SZEREPLŐ KÉPEK FORRÁSAI

- T. C. W. BLANNING (ed.): The Oxford Illustrated History of Modern Europe, Oxford University Press, 1996.
 MARTIN KITCHEN (ed.): The Cambridge Illustrated History of Germany, Cambridge University Press, 1996.
 WERNER CONZE (Hg.): Ploetz Deutsche Geschichte, Darmstadt, 1998.
 FRAGEN AN DIE DEUTSCHE GESCHICHTE, 4th English Edition, Berlin, 1992.
 DR. HELMUT MÜLLER (Hg.): Deutsche Geschichte in Schlaglichtern, Meyers Lexikonverlag, 1990.
 B. HEINLOTH (Hg.): Geschichte 2. List-Oldenbourg, München, 1985.
 CORNELSEN: Geschichtsbuch 3. 4. Berlin, 1995.
 GESCHICHTLICHE WELTKUNDE 2. 3. Diesterweg, Frankfurt a. M., 1990.
 FRÉDÉRIC DELOUCHE (Hg.): Europäisches Geschichtsbuch, Ernst Klett, Stuttgart, 1992.
 ANTHONY READ-DAVID FISHER: Berlin. The Biography of a City, Pimlico, London, 1994.
 DAVID BLACKBOURN: The Long Nineteenth Century (The Fontana History of Germany 1780-1918), London, 1997.
 VOLKER ULLRICH: Otto von Bismarck, Rowolt, 1998.
 HARALD STEFFAHN: Richard von Weizsäcker, Rowolt, 1991.
 HAUG VON KUENHEIM: Marion Dönhoff, Rowolt, 1999.
 PHILIP SAUVAIN: Germany in the Twentieth Century, Stanley Thornes, 1997.
 FRANZ BAHL (Hg.): Spiegel der Zeiten 2–4. Diesterweg, Frankfurt a. M., 1978.
 HORST PÖTSCH: Deutsche Geschichte nach 1945 im Spiegel der Karikatur, G. Olzog, 1997.
 OBERLÄNDER-STROTZKA (Hg.): Wie?, Woher?, Warum? 3. Wien, 1988.
 TKADLECKOVÁ-KRATOHVÍL: Történelem 4. Orbis Pictus Istropolitana, Bratislava, 1996.
 CHARLES SALA: Caspar David Friedrich and Romantic Painting, Terrail, Paris, 1993.
 HORST ZIETHEN: Köln am Rhein, Die Hohenzollernbrücke (színes fényképfelvétel)

NÉVMUTATÓ

Az uralkodók neve utáni három évszám születésüket, uralkodásuk kezdetét, illetve annak végét jelöli; a pápák neve utáni évszámok hivatali idejüket jelzik; az évszámok minden más esetben a születési és halálozási évet adják meg.

- Adalbert prágai érsek (956 k.–997) 36
 Adenauer, Konrad (1876–1967) 237, 302, 306, 309–312, 314–316, 322–324, 326, 337
 Ágoston (Szent) (354–430) 71
 Agricola, Georgius (1494–1555) 63
 Alarik nyugati gót király (370 k./395–410) 23
 Albert brandenburgi herceg (1490–1545) 70
 I. Albert római (német) király (1255/1298–1308) 46
 II. Albert római (német) király (1397/1438–1439) 60
 Alekszandr Nyevszkij vlagyimiri nagyfejedelem (1220 k./1236–1263) 54
 Alkuin (730 k.–804) 29
 II. András magyar király (1177 k./1205–1235) 54
 Anjou Károly ► I. Károly nápoly–szicíliai király
 Anna, Jagelló (1503–1547) 67
 Aragóniai Ferdinánd ► II. Ferdinánd aragóniai király
 Aranda grófja, Pedro Pablo Abarca de Bolea (1718–1798) 109
 Arminius (Kr. e. 16 k.–Kr. u. 21 k.) 22, 23, 65
 Arndt, Ernst Moritz (1769–1860) 123
 Arnim, Achim von (1781–1831) 129
 Arons, Martin (1860–1919) 184
 Ash, Timothy Garton (1955–) 341
 Auer, Erhard (1874–1945) 227
 Auerbach, Berthold (1812–1882) 138
 Augustza német császárné (1811–1890) 163
 Augustus római császár (Kr. e. 63/Kr. e. 31–Kr. u. 14) 22
 Azeglio márki, Massimo Tapparelli (1798–1866) 168
 Baader, Andreas (1943–1977) 332
 Bach, Alexander (1813–1893) 154
 Bach, Johann Sebastian (1685–1750) 113, 130
 Bacon, Francis (1561–1626) 64
 Baden, Max von ► Max von Baden herceg
 Bamberger, Ludwig (1823–1899) 189
 Barbarossa Frigyes ► I. Frigyes (Barbarossa) német–római császár
 Bartók Béla (1881–1945) 237
 Bauer, Gustav (1870–1944) 225
 Baumgarten, Hermann (1825–1893) 182
 Bebel, August (1840–1913) 161, 169, 172, 185, 197
 Beck, Ludwig (1880–1944) 277, 290
 Becket, Thomas ► Thomas Becket
 Beethoven, Ludwig van (1770–1824) 113, 160
 Behaim, Martin (1459–1507) 63
 Berija, Lavrentij Pavlovics (1899–1953) 307–308
 Berlichingen, Götz (Gottfried) von (1480–1562) 74, 129
 Berlin, Isaiah (1909–1997) 128
 Bernstein, Eduard (1850–1932) 185–186
 Berthold, Schwarz (14. sz.) 63, 138
 Bethmann-Hollweg, Theobald von (1856–1921) 178, 194–197, 199, 201, 205, 208–210
 Bibó István (1911–1979) 14, 16, 222, 244, 251, 360
 Biermann, Wolf (1936–) 333
 Bismarck, Otto von (1815–1898) 23, 36, 107, 132, 143, 154, 159–164, 166–179, 182, 185, 188, 195, 198, 229, 293, 309, 335
 Bleichröder, Gerson (1822–1893) 161
 Blomberg, Werner von (1878–1946) 257, 275
 Blum, Robert (1807–1848) 150
 Bocskai István erdélyi fejedelem (1557/1605–1606) 80
 Bonaparte, Jérôme vesztfáliai király (1784/1807–1813) 119
 Bonaparte, Napoleon ► I. Napóleon francia császár
 Bonifác (Szent) (672–754) 25
 Bormann, Martin (1900–1945?) 293
 Börne, Ludwig (1786–1837) 112, 121
 Bracciolini, Poggio ► Poggio Bracciolini, Gian Francesco
 Brandenburg, Friedrich Wilhelm von (1792–1850) 150
 Brandt, Willy (1913–1992) 311–312, 314, 321–328, 330–333, 337, 342, 345, 348, 358
 Brauchitsch, Walther von (1881–1948) 275
 Braun, Otto (1872–1955) 230–231, 244, 246
 Brentano, Clemens (1778–1842) 112, 123, 129
 Briand, Aristide (1862–1932) 230–231
 Bruno, Giordano (1548–1600) 50
 Brüning, Heinrich (1885–1970) 240, 244–247, 249, 255, 273, 309
 Burckhardt, Jacob (1818–1897) 113, 166
 Burgundiai Mária ► Mária, Burgundiai
 Burke, Edmund (1729–1797) 125
 Busch, Fritz (1890–1951) 237
 Bülow, Bernhard von (1849–1929) 178, 191
 Byron, George Gordon lord (1788–1824) 160
 Caesar, Caius Iulius (Kr. e. 100–44) 21–22, 50
 Cajetan, Thomas (1469–1534) 71
 II. Callixtus pápa (1119–1124) 36
 Caprivi, Leo von (1831–1899) 178
 Cato, Marcus Portius (Kr. e. 234–149) 28
 Chamberlain, Arthur Neville (1869–1940) 277, 280, 282
 Chamisso, Adelbert von (1781–1838) 112
 Che Guevara ► Guevara Serna, Ernesto
 Childerik száli frank király (?/457–482) 26
 Chlodvig frank király (466 k./482–511) 26–27
 Churchill, Winston (1874–1965) 282, 302
 Clausewitz, Carl von (1780–1831) 117
 Clay, Lucius Dubignon (1897–1978) 301
 Clemenceau, Georges (1841–1929) 224
 Conradino (1252–1268) 42
 Cranach, Lucas id. (1472–1553) 64
 Cuno, Wilhelm (1876–1933) 228
 Csicserin, Georgij Vasziljevics (1872–1936) 228
 Dahlmann, Friedrich Christoph (1785–1860) 155, 162
 Dahrendorf, Ralf Gustav (1929–) 359

- Dawes, Charles Gates (1865–1951) 230
 d'Azeglio ► Azeglio márk, Massimo Tapparelli
 Deák Ferenc (1803–1876) 360
 Delbrück, Hans (1848–1929) 179, 192
 Disraeli, Benjamin (1804–1881) 132, 166
 Dix, Otto (1891–1969) 204
 Dohnanyi Hans von (1902–1945) 291, 292
 Dollfuss, Engelbert (1892–1934) 274
 Drexler, Anton (1884–1942) 210, 241
 Dreyfus, Alfred (1859–1935) 187
 Droysen, Johann Gustav (1808–1884) 155
 Dulles, John Foster (1888–1959) 344
 Dutschke, Rudi (1940–1979) 328, 330
 Dürer, Albrecht (1471–1528) 64, 130
- Ebert, Friedrich (1871–1925) 185, 216–218, 220–221, 225, 228, 231, 245
 Eck, Johannes Mai(e)r aus (1486–1543) 71
 Edgitha (megh. 946) 32
 Eichhorn, Emil Robert (1863–1925) 218
 Eichmann, Adolf (1906–1962) 285, 287, 323
 Einhard (770 k.–840) 28
 Einstein, Albert (1879–1955) 182, 268
 Eisner, Kurt (1867–1919) 216, 227
 Elser, Georg (1903–1945) 289, 291
 Engels, Friedrich (1820–1895) 16, 148, 153, 172
 Ensslin, Gudrun (1940–1977) 332
 Erasmus, Rotterdami (1466–1536) 63
 Erhard, Ludwig (1897–1977) 316–317, 324, 326, 330
 Erzberger, Matthias (1875–1921) 212, 219, 227, 231, 235
- Falkenhayn, Erich von (1861–1922) 201, 205–206, 208
 Faulhaber, Michael von (1869–1952) 257
 Ferdinánd, Aragóniai ► II. Ferdinánd aragóniai király
 I. Ferdinánd német-római császár (1503/1556–1564) 68, 89
 I. Ferdinánd osztrák császár (1793/1835–1848) 141, 144
 II. Ferdinánd aragóniai király (1452/1479–1516) 67
 II. Ferdinánd német-római császár (1578/1619–1637) 80–82, 89
 III. Ferdinánd német-római császár (1608/1637–1657) 89
 V. Ferdinánd magyar király ► I. Ferdinánd osztrák császár
 Ferenc, Lotaringiai ► I. Ferenc német-római császár
 I. Ferenc francia király (1494/1515–1547) 68, 76–77
 I. Ferenc német-római császár (1708/1745–1765) 106
 I. Ferenc osztrák császár (1768/1792–1835) 116, 118, 122–123, 127, 132
 II. Ferenc német-római császár ► I. Ferenc osztrák császár
 Ferenc Ferdinánd (1863–1914) 199
 I. Ferenc József osztrák császár (1830/1848–1916) 147, 155, 191
 Fichte, Johann Gottlieb (1762–1814) 115, 120–121, 123, 128, 272
 Fischer, Fritz (1908–1999) 201, 323
 Fischer, Joschka (1948–) 328, 339, 347, 351
- Foch, Ferdinand (1851–1929) 211
 Fontane, Theodor (1819–1898) 183–184
 Freisingi Ottó ► Ottó, Freisingi
 Freud, Sigmund (1856–1939) 182, 256, 276
 Frick, Wilhelm (1877–1946) 249, 266
 Friedrich, Caspar David (1774–1840) 129
 I. Frigyes (Barbarossa) német-római császár (1122/1152–1190) 39–40
 I. Frigyes brandenburgi választófejedelem (1371/1415–1440) 101
 I. Frigyes porosz király (1657/1688–1713) 102
 II. Frigyes (Nagy) porosz király (1712/1740–1786) 103, 105–110
 II. Frigyes német-római császár (1194/1215–1250) 41, 42
 III. Frigyes (Bölcs) szász választófejedelem (1463/1486–1525) 72
 III. Frigyes brandenburgi választófejedelem ► I. Frigyes porosz király
 III. Frigyes német császár (1831–1888) 127, 175
 III. Frigyes nürnbergi várgróf (1225 k./1273–1297) 45, 101
 (III.) Frigyes (Szép) római (német) ellenkirály (1289/1314–1330) 46
 III. Frigyes német-római császár (1415/1440–1493) 60, 67
 V. Frigyes pfalzi örgróf (1596/1610–1632) 81–82
 I. Frigyes Vilmos (Nagy) brandenburgi választófejedelem (1620/1640–1688) 101–102
 I. Frigyes Vilmos porosz király (1688/1713–1740) 98, 102–103, 105, 110
 II. Frigyes Vilmos porosz király (1744/1786–1797) 116, 140
- III. Frigyes Vilmos porosz király (1770/1797–1840) 118, 120, 122–123, 127, 140
 IV. Frigyes Vilmos porosz király (1795/1840–1861) 126, 130, 139, 144, 150, 159
 Fritsch, Werner (1880–1939) 275
 Fugger, Jakob (Gazdag) (1459–1525) 69
 Furtwängler, Wilhelm (1886–1954) 237
 Fülöp hesseni herceg (1504/1509–1567) 77
 Fülöp (Sváb) római (német) király (1178 k./1198–1208) 41
 Fülöp (Szép) kasztíliai király (1478/1506) 67
 II. Fülöp spanyol király (1527/1556–1598) 68
 II. Fülöp Ágost francia király (1165/1180–1223) 40–41
- Gagern, Heinrich von (1799–1880) 139, 146, 148, 150
 Gall, Lothar (1936–) 160
 Garibaldi, Giuseppe (1807–1882) 160
 Gauck, Joachim (1940–) 337, 352
 Gaulle, Charles de (1890–1970) 310, 323, 330
 Geiseric vandál király (390 k./428–477) 23
 I. Gelasius pápa (492–496) 21
 Genscher, Hans-Dietrich (1927–2016) 332–333, 338, 345
 Gentz, Friedrich von (1764–1832) 115, 125–126
 Gergely, Tours-i (538–594) 26
 VII. Gergely pápa (1073–1085) 22, 35–36, 44
 X. Gergely pápa (1271–1276) 45
 Geyer, Florian (1490 k.–1525) 74
 II. Géza magyar király (1130 k./1141–1162) 56
 Giordano Bruno ► Bruno, Giordano
 Giscard d'Estaing, Valéry (1926–) 333

- Gneisenau, August Wilhelm Anton Neidhardt von (1760–1831) 119–120
 Gneist, Rudolf von (1816–1895) 157–158
 Goebbels, Joseph (1897–1945) 242, 244, 247, 249, 256, 258–261, 264–265, 270, 278, 285, 287–288, 292–293, 321
 Goerdeler, Carl (1884–1945) 290
 Goethe, Johann Wolfgang von (1749–1832) 107, 111–112, 128–130, 132, 182
 Gorbacsov, Mihail Szergejevics (1931–) 339–341
 Göring, Hermann (1893–1946) 249, 266, 274–275, 279, 281, 285, 293
 Görres, Joseph von (1776–1848)
 Götz von Berlichingen ► Berlichingen, Götz von
 Grimm, Jacob (1785–1863) 129
 Grimm, Wilhelm (1786–1859) 129
 Groener, Wilhelm (1867–1939) 210, 217
 Gropius, Walter (1883–1969) 237
 Grotewohl, Otto (1894–1964) 307
 Guevara Serna, Ernesto (1928–1967) 328
 Guiscard, Robert ► Robert Guiscard apuliai herceg
 III. Gusztáv svéd király (1746/1771–1792) 109
 II. Gusztáv Adolf svéd király (1594/1611–1632) 82
 Gutenberg, Johannes (1400 k.–1468) 63
 Gyermek Lajos ► Lajos (Gyermek) keleti frank (német) király
 György, Podjebrád cseh király (1420/1458–1471) 59
 II. György angol király (1683/1727–1760) 110
 Haase, Hugo (1863–1919) 227
 Habsburg Albert ► I. Albert római (német) király 60
 Habsburg János ► János, Habsburg főherceg
 Habsburg Mária ► Mária, Habsburg
 Habsburg Rudolf ► I. Rudolf római (német) király
 Haffner, Sebastian (1907–1999) 18, 361, 272
 Halder, Franz (1884–1972) 282
 Hallstein, Walter (1901–1982) 323
 Harden, Maximilian (1861–1927) 227
 Hardenberg, Karl August von (1750–1822) 120–122
 Harkort, Friedrich Wilhelm (1793–1880) 145
 Harún ar-Rasíd bagdadi kalifa (763/786–809) 28
 Hassell, Ulrich von (1881–1944) 290
 Haydn, Joseph (1732–1809) 113, 130
 Hebbel, Friedrich (1813–1863) 147
 Hegel, Georg Wilhelm Friedrich (1770–1831) 115, 170
 Heidegger, Martin (1889–1976) 237, 244
 Heine, Heinrich (1797–1856) 112, 121, 129, 170
 Heine, Thomas Theodor (1867–1948) 234
 Heinemann, Gustav (1899–1976) 312
 Heinzmann, Johann Georg (1757–1802) 111
 Held, Heinrich (1886–1938) 231
 Henlein, Peter (1480 k.–1542) 63
 Henrik (Oroszlán) szász és bajor herceg (1129 k./1142–1195) 40–41, 52
 I. Henrik (Madarász) keleti frank (német) király (875 k./919–936) 30
 II. Henrik angol király (1133/1154–1189) 37, 40
 II. Henrik francia király (1519/1547–1559) 77
 III. Henrik német–római császár (1017/1039–1056) 34
 IV. Henrik német–római császár (1050/1056–1106) 22, 35–36
 V. Henrik német–római császár (1086/1106–1125) 36
 VI. Henrik német–római császár (1165/1190–1197) 41
 VII. Henrik német–római császár (1275 k./1308–1313) 46
 Herder, Johann Gottfried (1744–1803) 112, 115, 128
 Hermann ► Arminius
 Hertling, Georg von (1843–1919) 209
 Hess, Moses (1812–1875) 121
 Hess, Rudolf (1894–1987) 242, 264, 293
 Hesseni Fülöp ► Fülöp hesseni herceg
 Heuss, Theodor (1884–1963) 311
 Hieronymus (347 k.–419) 24
 Hildebrand ► VII. Gergely pápa
 Hildegard von Bingen (1098–1179) 38
 Hilferding, Rudolf (1877–1941) 219
 Himmler, Heinrich (1900–1945) 257–258, 270, 274, 285, 287, 293
 Hindenburg, Oscar von (1883–1960) 245.
 Hindenburg, Paul von (1847–1934) 16, 205, 208, 225, 232, 240, 244–251, 257, 263
 Hitler, Adolf (1889–1945) 16, 107, 169, 184, 203, 221, 228, 229, 233–234, 236–237, 239–251, 255–291, 293–294, 301, 309, 311, 318, 325, 354
 Hofer, Andreas (1767–1810) 122
 Hoff, Ferdinand (1867–1942) 215
 Hoffmann von Fallersleben, August Heinrich (1798–1874) 130
 Hohenlohe-Schillingsfürst, Chlodwig zu (1819–1901) 178
 Hohenzollern Frigyes brandenburgi választófejedeleme ► I. Frigyes brandenburgi választófejedeleme
 Hohenzollern Frigyes nürnbergi vágróf ► III. Frigyes nürnbergi vágróf
 Hohenzollern Lipót ► Lipót, Hohenzollern főherceg
 Holbein, Hans ifj. (1497–1543) 64
 Honecker, Erich (1912–1994) 313, 319, 322, 333–336, 339–341, 344
 Honecker, Margot (1927–2016) 334
 Hoover, Herbert Clark (1874–1964) 245
 Ho Shi-minh (1890–1969) 328
 Hölderlin, Friedrich (1770–1843) 115
 Hruscsov, Nyikita Szergejevics (1894–1971) 313–314
 Hugenberg, Alfred (1865–1951) 233, 236, 245, 248–249
 Humboldt, Alexander von (1769–1859) 112
 Humboldt, Wilhelm von (1767–1835) 120, 124
 Hume, David (1711–1776) 91
 Hus, Jan ► Husz János
 Husz János (1370 k.–1415) 57–58
 Hutten, Ulrich von (1488–1523) 65
 Ibn Khurradadbeh, Ubaid Allah ibn Ahmed (820 k.–912 k.) 30

- Ignác, Loyola (1491–1556) 78
- III. Ince pápa (1198–1216) 41
- Irénc bizánci császárnő (752/797–802) 28
- Ismay, Hastings Lionel lord (1887–1965) 305
- I. István (Szent) magyar király (970 k./997–1038) 360
- Iulius Caesar ► Caesar, Caius Iulius
- Izabella, Portugáliai (1503–1539) 67
- Jagelló Anna ► Anna, Jagelló
- Jagelló (II.) Lajos ► II. Lajos magyar és cseh király
- Jagelló Ulászló ► Ulászló litván nagyfejedelem
- Jahn, Friedrich Ludwig (1778–1852) 123, 131
- I. Jakab angol király (1566/1603–1625) 64, 81
- János, Habsburg főherceg (1782–1859) 146
- I. János cseh király (1296/1311–1346) 46
- I. János (Földnélküli) angol király (1167/1199–1216) 41
- Jaurès, Jean (1859–1914) 187
- Jeanne d'Arc (1410 k.–1431) 58
- Jean Paul (Johann Paul Friedrich Richter) (1763–1825) 112, 130
- Jenő, Savoyai (1663–1736) 95
- Jérôme vesztfáliai király ► Bonaparte, Jérôme
- Jeromos, Prágai (1360–1416) 58
- Johanna (Őrült) (1479–1555) 67
- John of Salisbury (1115 k.–1180) 40
- Jordan, Wilhelm (1819–1904) 148
- I. József német–római császár (1678/1705–1711) 95
- II. József német–római császár (1741/1765–1790) 36, 107–109, 115, 122
- Justinianus bizánci császár (482/527–565) 25
- Jünger, Ernst (1895–1998) 215, 238
- Kahr, Gustav von (1862–1934) 228–229, 257
- Kálvin János (1509–1564) 63, 75
- Kant, Immanuel (1724–1804) 109, 115, 128
- Kapp, Wolfgang (1858–1922) 226–227
- Károly, Anjou ► I. Károly nápoly–szicíliai király
- Károly, Lotaringiai (1643–1690) 95
- Károly (Martell) (688–741) 27, 29
- Károly (Merész) burgundiai uralkodó (1433/1467–1477) 59
- I. Károly (Nagy) frank (német) király, császár (747/768–814) 25, 28–30, 39, 65, 68, 310
- I. Károly nápoly–szicíliai király (1226/1266–1285) 42
- III. Károly magyar király ► VI. Károly német–római császár
- IV. Károly német–római császár (1316/1346–1378) 47–48, 50, 53, 56, 59
- V. Károly német–római császár (1500/1519–1556) 67–69, 71, 75, 77
- VI. Károly német–római császár (1685/1711–1740) 95, 105
- VII. Károly német–római császár (1697/1742–1745) 105
- VIII. Károly francia király (1470/1483–1498) 67
- Károly Albert bajor herceg ► VII. Károly német–római császár
- Károly Frigyes badeni herceg (1728/1738–1811) 98
- Károly Jenő württembergi herceg (1728/1737–1793) 92, 99
- Kaunitz(-Rietberg), Wenzel Anton von (1711–1794) 106
- Kautsky, Karl (1854–1938) 186, 256
- Kästner, Erich (1899–1974) 256, 317
- Keitel, Wilhelm (1882–1946) 275, 291
- Kellogg, Frank Billings (1856–1937) 230
- Kemény Zsigmond (1814–1875) 175
- Kennan, George Frost (1904–) 302
- Kennedy, John Fitzgerald (1917–1963) 314, 323
- Kepler, Johannes (1571–1630) 80
- Ketteler, Wilhelm Emmanuel von (1811–1877) 159
- Keynes, John Maynard (1883–1946) 157, 224, 236
- Kiesinger, Kurt Georg (1904–1988) 324–326, 328, 330
- Kleiber, Erich (1890–1956) 237
- Kleist, Heinrich von (1777–1811) 123
- Klemperer, Otto (1885–1973) 237
- Klopstock, Friedrich Gottlieb (1724–1803) 112, 115
- Kohl, Helmut (1930–) 324, 331, 333, 336–338, 343–346, 349, 352–353
- Köhler, Hanns Erich (1905–1983) 320
- Kolumbusz Kristóf (1451–1506) 63
- Konrád mazóviai herceg (1187/1202–1247) 56
- I. Konrád keleti frank (német) király (?/911–918) 30, 44
- III. Konrád római (német) király (1093/1138–1152) 37, 39
- IV. Konrád római (német) király (1228/1250–1254) 42, 44
- Kopernikusz, Nikolausz (1473–1543) 63
- Kossuth Lajos (1802–1894) 138, 161, 360
- Kotzebue, August von (1761–1819) 132
- Körner, Theodor (1791–1813) 123
- Krenz, Egon (1937–) 341
- Krupp, Alfred (1812–1887) 136
- Kun Béla (1886–1938) 227
- Kundera, Milan (1929–) 14
- Kurras, Karl-Heinz (1927–2014) 328
- Lafontaine, Oscar (1943–) 346, 351
- Lajos (Gyermek) keleti frank (német) király (900–911) 30
- I. Lajos bajor király (1786/1825–1848) 130, 145
- II. Lajos magyar és cseh király (1506/1516–1526) 67
- IV. Lajos (Bajor) német–római császár (1282/1314–1347) 46, 47
- IX. Lajos (Szent) francia király (1214/1226–1270) 42
- XIV. Lajos francia király (1638/1643–1715) 93, 96
- XVI. Lajos francia király (1754/1774–1792) 106, 116
- Lang, Fritz (1890–1976) 237, 238
- Lassalle, Ferdinand (1825–1864) 161, 172, 186
- Leber, Julius (1891–1945) 290
- Lederer, Hugo (1871–1940) 162
- Legien, Carl (1861–1920) 218
- Leibniz, Gottfried Wilhelm (1646–1716) 93, 102
- Leiningen, Karl Emich herceg (1804–1856) 147, 149
- Lenin, Vlagyimir Iljics (1870–1924) 147, 209, 219, 321
- III. Leó pápa (795–816) 28
- X. Leó pápa (1513–1521) 69–71
- XIII. Leó pápa (1878–1903) 169

- Leonardo da Vinci (1452–1519) 63
 Lessing, Gotthold Ephraim (1729–1781) 110, 112
 Leuschner, Wilhelm (1890–1945) 290
 Levin, Rachel ▶ Varnhagen von Ense, Rachel
 Ley, Robert (1890–1945) 255
 Lichnowsky, Felix herceg (1814–1848) 139
 Liebknecht, Karl (1871–1919) 216, 218–220
 Liebknecht, Wilhelm (1826–1900) 172
 Lipót, Hohenzollern főherceg (1835–1905) 163
 I. Lipót német–római császár (1640/1658–1705) 93–95, 102
 II. Lipót német–római császár (1747/1790–1792) 115, 116
 Lisiewski, Christian (1725–1794) 103
 List, Friedrich (1789–1846) 135, 137, 138, 205
 Lloyd George, David (1863–1945) 224
 Lotaringiai Ferenc ▶ I. Ferenc német–római császár
 Lotaringiai Károly ▶ Károly, Lotaringiai
 Loyola Ignác ▶ Ignác, Loyola
 Lubbe, Marinus van der (1909–1934) 250
 Lubitsch, Ernst (1892–1947) 237
 Ludendorff, Erich (1865–1937) 197, 205, 208, 210, 212, 225, 249
 Luther, Márton (Martin) (1483–1546) 16, 63, 65, 66, 70–77, 104, 278, 335, 352
 Luxemburg, Rosa (1871–1919) 186, 218–220, 227, 340
 Lüttwitz, Walther von (1859–1942) 226
 Machiavelli, Niccolò (1469–1527) 63, 64
 Mahler, Gustav (1860–1911) 241
 de Maiziére, Lothar (1940–) 343, 344
 Manfréd szicíliai király (1232/1258–1266) 42
 Mann, Heinrich (1871–1950) 183, 184, 256
 Mann, Thomas (1875–1955) 16, 183, 202, 203, 231
 Mannheim Károly (1893–1947) 132
 Manstein, Erich von (1887–1973) 282, 290
 Mao Ce-tung (1893–1976) 328
 Marcus Aurelius római császár (121/161–180) 23
 Marcuse, Herbert (1898–1979) 328
 Mária, Burgundiai (1457–1482) 60, 67
 Mária, Habsburg (1505–1558) 67
 Mária Antónia (Marie Antoinette 1755–1793) 106
 Mária Lujza (1791–1847) 118
 Mária Terézia magyar és cseh királynő (1717/1740–1780) 105, 106, 108
 Marie Antoinette ▶ Mária Antónia
 Marius, Caius (Kr. e. 156–86) 22
 Mark Twain (Samuel Langhorne Clemens) (1835–1910) 174
 Marr, Wilhelm (1818–1904) 169, 170
 Marshall, George Catlett (1880–1959) 303, 316
 Martell Károly ▶ Károly (Martell)
 V. Márton pápa (1417–1431) 58
 Marwitz, Friedrich Ludwig von der (1777–1837) 133
 Marx, Karl (1818–1883) 73, 121, 138, 143, 153, 166, 172, 182, 256, 328
 Marx, Wilhelm (1863–1946) 232, 233
 Matilda (megh. 1189) 40
 Mátyás, Habsburg főherceg ▶ I. Mátyás német–római császár

- I. Mátyás (Corvin) magyar király (1443/1458–1490) 59–61, 64, 360
 I. Mátyás német–római császár (1557/1612–1619) 80
 Max von Baden herceg (1867–1929) 211, 216
 Mazzini, Giuseppe (1805–1872) 153, 160
 Medici, Giovanni ▶ X. Leó pápa
 Medici, Lorenzo (il Magnifico) (1449–1492) 70
 Meinhof, Ulrike (1934–1976) 332
 Meissner, Otto (1880–1953) 245
 Melanchthon, Philipp (1497–1560) 75
 Mendelssohn, Moses (1728–1786) 110
 Mendelssohn-Bartholdy, Felix (1809–1847) 121, 290
 Merian, Matthäus id. (1593–1650) 84
 Merkel, Angela (1954–) 347, 351–356, 360
 Merovech (V. sz. közepe) 26
 Metternich, Clemens Wenzel von (1773–1859) 122, 125, 127, 132, 133, 137, 139, 143
 Michaelis, Georg (1857–1936) 209
 Mielke, Erich (1907–2000) 334, 340
 I. Miklós orosz cár (1796/1825–1855) 132, 143
 I. Miksa bajor fejedelem (1573/1597–1651) 81, 82
 I. Miksa magyar király ▶ II. Miksa német–római császár
 I. Miksa német–római császár (1459/1493–1519) 60, 61, 67–69
 II. Miksa bajor király (1811/1848–1864) 145
 II. Miksa német–római császár (1527/1564–1576) 79
 Mitterand, François (1916–1996) 344, 346
 Modrow, Hans (1928–) 343
 Moeller van den Bruck, Arthur (1876–1925) 293
 II. Mohamed török szultán (1432/1451–1481) 51
 Molotov, Vjacseszlav Mihajlovics (1890–1986) 281, 285
 Moltke, Helmuth von (1800–1891) 162, 164
 Moltke, Helmuth von (az előbbi unokaöccse) (1848–1916) 194, 204, 205
 Moltke, Helmuth James von (1907–1945) 290
 Mommsen, Theodor (1817–1903) 170, 183
 Montez, Lola (Maria Dolores Gilbert) (1818–1861) 145
 Montgelas, Maximilian von (1759–1838) 120
 Móric szász herceg (1521/1541–1553) 77
 Moser, Friedrich Carl von (1723–1798) 113
 Mozart, Wolfgang Amadeus (1756–1791) 113, 130
 Mussolini, Benito (1883–1945) 224, 242, 274, 283
 Müller Adam (1779–1829) 121
 Müller, August (1873–1946) 209
 Müller, Hermann (1876–1931) 240
 Müller, Karl von (1873–1923) 200
 Münterfering, Franz (1940–) 351
 Münzer, Thomas (Müntzer 1490 k.–1525) 74
 Nagy Imre (1896–1958) 360
 I. Napóleon francia császár (1769/1804–1814/1815) 88, 115–120, 122–126, 130, 154, 166
 III. Napóleon francia császár (1808/1852–1870) 160, 162, 163
 Naumann, Friedrich (1860–1919) 171, 191, 205

- Nero római császár (37/54–68) 50
 Neurath, Konstantin von (1873–1956) 275
 Nicolai, Friedrich (1733–1811) 110, 112, 115
 Nicolaus Cusanus (1401–1464) 50, 51, 61
 Nikolaus von Kues ► Nicolaus Cusanus
 Nietzsche, Friedrich (1844–1900) 113, 166, 182
 Noske, Gustav (1868–1946) 218
 Novalis (Friedrich von Hardenberg) (1772–1801) 115, 1128, 132
 Nussbaum, Felix (1904–1944) 284
- Odoaker (430 k.–493) 24
 Oldenburg-Januschau, Elard von (1855–1937) 245
 Orániai Vilmos ► III. Vilmos angol király
 II. Orbán pápa (1088–1099) 37
 Oroszlán Henrik ► Henrik (Oroszlán) szász és bajor herceg
 Ossietzky, Carl von (1889–1938) 256
 Ottó, Freisingi (1112 k.–1158) 39
 I. Ottó görög király (1815/1833–1862) 130
 I. Ottó (Nagy) német–római császár (912/936–973) 30–32, 36
 II. Ottó német–római császár (955/973–983) 33
 III. Ottó német–római császár (980/983–1002) 34
 IV. Ottó német–római császár (1177 k./1198–1218) 41
 II. Ottokár cseh király (1233 k./1253–1278) 45, 56
- Pál (Szent) (I. sz. eleje–60 k.) 71
 III. Pál pápa (1534–1549) 78
 Palacký, František (1798–1876) 57
- Papen, Franz von (1879–1969) 245, 247–249
 Paracelsus (Philippus Theophrastus) (1493–1541) 64
 Parler, Peter (1330 k.–1399) 47
 Paulsen, Friedrich (1846–1908) 183, 184
 Paulus, Friedrich (1890–1957) 263
 III. Péter orosz cár (1728/1762) 106
 Petrarca, Francesco (1304–1374) 48, 50
 Piccolomini, Aeneas Silvius ► II. Pius pápa
 Pieck, Wilhelm (1876–1960) 307
 Pippin (Kis) frank király (715 k./751–768) 27–29
 Pippin („Középső”) (635 k.–714) 27
 II. Pius pápa (1458–1464) 51
 VI. Pius pápa (1775–1799) 36
 IX. Pius pápa (1846–1878) 168
 Podjebrád György ► György, Podjebrád cseh király
 Poggio Bracciolini, Gian Francesco (1380–1459) 64
 Poincaré, Raymond (1860–1934) 228, 230
 Pombal márki, Sebastiao José de Carvalho e Mello (1699–1782) 109
 Poszeidónosz (Kr. e. 135 k.–51 k.) 21
 Prágai Jeromos ► Jeromos, Prágai
 Pufendorf, Samuel von (1632–1694) 105
- Radetzky, Joseph Wenzel von (1766–1858) 147
 Ranke, Leopold von (1795–1886) 19, 130, 155
 Rathenau, Walther (1867–1922) 195, 202, 206, 208, 227–229, 231, 237
 Reagan, Ronald (1911–) 333
 Regiomontanus (Johannes Müller) (1436–1476) 64
 Reinhardt, Max (1873–1943) 237
- Remarque, Erich Maria (Erich Paul Remark) (1898–1970) 229, 256
 Reuter, Ernst (1889–1953) 305
 Ribbentrop, Joachim von (1893–1946) 275, 281, 285
 I. Richárd (Oroszlánszívű) angol király (1157/1189–1199) 40
 Richardson, Samuel (1689–1761) 112
 Richelieu bíboros (Armand-Jean du Plessis herceg) (1585–1642) 83
 Robert Guiscard apuliai herceg (1016/1059–1085) 36
 Rommel, Erwin (1891–1944) 282
 Roon, Albrecht von (1803–1879) 160
 Rosenberg, Alfred (1893–1946) 261
 Rothschild, Meyer Amschel (1744–1812) 121, 136, 264
 Rotteck, Karl von (1775–1840) 139
 Rotterdami Erasmus ► Erasmus, Rotterdami
 Rousseau, Jean-Jacques (1712–1778) 112, 128
 Röhm, Ernst (1887–1934) 244, 257
 I. Rudolf magyar király ► II. Rudolf német–római császár
 I. Rudolf római (német) király (1218/1273–1291) 45, 46
 II. Rudolf német–római császár (1552/1576–1612) 79–81
 IV. Rudolf, Habsburg (osztrák) herceg (1339/1358–1365) 50
 Ruprecht (Pfalzi) római (német) király (1352/1400–1410) 57
- Sand, Karl Ludwig (1795–1820) 132
 I. Sándor orosz cár (1777/1801–1825) 124, 127
 III. Sándor pápa (1159–1181) 40
- Sándor, Obrenovic (1876–1903) 198
 Savoyai Jenő (1663–1736) 95
 Schabowski, Günter (1929–2015) 342
 Schacht, Hjalmar (1877–1970) 275
 Scharnhorst, Gerhard Johann David von (1755–1813) 120
 Schäuble, Wolfgang (1942–) 345
 Scheel, Walter (1919–2016) 325, 326, 332
 Scheidemann, Philipp (1865–1939) 216, 220, 225, 227
 Schelling, Friedrich Wilhelm von (1775–1854) 113
 Schenk von Stauffenberg, Claus (1907–1944) 290, 291
 Schiller, Friedrich (1759–1805) 91, 99, 130, 135, 182
 Schlageter, Albert Leo (1894–1923) 261
 Schlegel, August Wilhelm (1767–1845) 113
 Schlegel, Friedrich (1772–1829) 113, 119
 Schleicher, Kurt von (1882–1934) 245, 248, 249, 255, 257
 Schleiermacher, Friedrich (1768–1834) 112, 121, 128
 Schleyer, Hanns-Martin (1915–1977) 332
 Schlieffen, Alfred von (1833–1913) 193, 200, 204, 205
 Schmerling, Anton von (1805–1893) 147, 150, 161
 Schmid, Carlo (1896–1979) 306
 Schmidt, Helmut (1918–2015) 250, 298, 304, 312, 324, 328, 331–333, 337
 Schmitt, Carl (1888–1985) 238, 244
 Schneckenburger, Max (1819–1849) 130
 Scholl, Hans (1918–1943) 271, 289, 292, 360
 Scholl, Sophie (1921–1943) 271, 289, 292, 360

- Schröder, Gerhard (1944–) 321, 346, 347, 351–353
 Schubert, Franz (1797–1828) 113
 Schulenburg, Friedrich Wilhelm von (1742–1815) 118
 Schulenburg Fritz-Dietlof von der (1902–1944) 290
 Schulze-Delitzsch, Hermann (1808–1883) 159
 Schumacher, Kurt (1895–1952) 311, 312
 Schwarz, Berthold (14. század) 63
 Schwarzenberg, Felix zu (1800–1852) 147, 150, 152, 154
 Seeckt, Hans von (1866–1936) 225, 227, 229
 Seneca, Lucius Annaeus (Kr.e. 4k.–Kr.u. 65) 28
 Sforza, Bianca (1472–1510) 67
 Shakespeare, William (1564–1616) 160
 Siemens, Friedrich (1826–1904) 136
 Siemens, Werner (1816–1892) 136, 182
 Siemens, Wilhelm (1823–1883) 136
 Sikorski, Radoslaw (1963–) 354
 Smith, Adam (1723–1790) 121, 138
 Sombart, Werner (1863–1941) 203
 Speer, Albert (1905–1981) 293
 Spengler, Oswald (1880–1936) 238
 Stadion, Johann Philipp von (1763–1824) 122
 Staël, Madame de (Germaine von Staël-Holstein) (1766–1817) 97, 126
 Stein, Heinrich vom und zum (1757–1831) 120–122, 130
 Stein, Lorenz von (1815–1890) 159
 Stendhal (Henri Beyle) (1783–1842) 117
 Stinnes, Hugo (1870–1924) 218
 Stoiber, Edmund (1941–) 353
 Stolberg(-Stolberg), Sophie zu (1765–1842) 111
 Strasser, Gregor (1892–1934) 243, 248, 257
 Strauss, Franz Josef (1915–1988) 315, 336
 Stresemann, Gustav (1878–1929) 230, 231, 233, 239, 245, 309
 Struensee, Johann Friedrich von (1737–1772) 109
 Stumm-Halberg, Carl Ferdinand von (1836–1901) 188
 Syagrius (V. sz. második fele) 26
 Sybel, Heinrich von (1817–1895) 155, 165
 Szász Móric ► Móric szász herceg
 Sztálin, Joszif Visszarionovics (1879–1953) 248, 271, 280, 282, 299, 302, 305, 307
 I. Szulejmán török szultán (1494/1520–1566) 77
 Szűcs Jenő (1928–1988) 14
 Tabouis, Genevieve (1892–1985) 239
 Tacitus, Publius Cornelius (Kr. u. 55–116 k.) 21, 22, 29, 64
 Talleyrand, Charles Maurice de (1754–1838) 119
 Tetzl, Johannes (1465 k.–1519) 70
 Thälmann, Ernst (1886–1944) 248
 Thatcher, Margaret (1925–) 344, 346
 Theodorik (Nagy) keleti gót király (451 k./474–526) 25, 27
 Thomas Becket (1118–1170) – Becket, Thomas
 Thomasius, Christian (1655–1728) 105
 Tieck, Ludwig (1773–1853) 112, 115
 Tilly, Johann Tserclaes von (1559–1632) 81, 83, 84
 Tirpitz, Alfred von (1849–1930) 191
 Tours-i Gergely ► Gergely, Tours-i
 Treitschke, Heinrich von (1834–1896) 155, 170, 190
 Troeltsch, Ernst (1865–1923) 208

- Truman, Harry Spencer (1884–1972) 302, 303
 Tucholsky, Kurt (1890–1935) 256
 Twain, Mark ► Mark Twain
 Ulászló litván nagyfejedelem (1351 k./1377–1434) 54
 Ulbricht, Lotte (1903–2002) 315
 Ulbricht, Walter (1893–1973) 312, 313, 307, 308, 313–315, 319–323, 333, 334
 Ulfila ► Wulfila
 Varnhagen von Ense, Karl August (1785–1858) 112
 Varnhagen von Ense, Rachel (Levin, 1771–1833) 112, 121
 Varus, Publius Quintilius (Kr.e. 46 k.–Kr.u. 9) 65
 Vauban, Sébastien le Prestre de (1633–1707) 93
 Vencel római (német) és cseh király (1361/1378–1419) 48, 56–58
 II. Vencel cseh király (1271/1278–1305) 45
 Viktória angol királynő (1809/1837–1901) 143, 191
 Vilmos, Orániai ► III. Vilmos angol király
 I. Vilmos német császár (1797/1861–1888) 19, 23, 159–165, 167, 169, 174
 II. Vilmos német császár (1859/1888–1918) 123, 167, 175, 177–179, 183, 184, 187–191, 193, 194, 200, 209, 211, 216
 III. Vilmos angol király (1650/1689–1702) 94
 Voigt, Wilhelm (1849–1922) 188
 Voltaire (François Marie Arouet) (1694–1778) 91, 103
 Wagner, Richard (1813–1883) 165, 170, 241
 Wagner Winifred (1897–1980) 288
 Wallenstein (Valdstein), Albrecht Wenzel Eusebius von (1583–1634) 82
 Walter, Bruno (1876–1962) 237
 Walther von der Vogelweide (1170 k.–1230 k.) 37, 72
 Weber, Max (1864–1920) 76, 175, 178, 181–183, 187, 190, 202, 208, 210
 Wehner, Herbert (1906–1990) 312, 331
 Welcker, Karl Theodor (1790–1869) 139
 Welf Henrik ► Henrik (Oroszlán) szász és bajor herceg
 Werner, Anton von (1843–1915) 164
 Wessel, Horst (1907–1930) 261
 Wieland, Christoph Martin (1733–1813) 113, 115
 Wilson, Thomas Woodrow (1856–1924) 212, 224
 Wimpfeling, Jakob (1450–1528) 65
 Windisch-Grätz, Alfred zu (1787–1862) 148, 150
 Windthorst, Ludwig (1812–1891) 168
 Winfrid ► Bonifác (Szent)
 Winkler, Heinrich August (1938–) 94, 121, 359
 Winrich von Kniprode (1310 k.–1382) 54
 Wirth, Joseph (1879–1956) 228
 Witzleben, Erwin von (1881–1944) 290
 Wolff, Christian (1679–1754) 105
 Wolfram von Eschenbach (1170 k.–1220 k.) 72
 Wrangel, Friedrich Heinrich Ernst von (1784–1877) 15
 Wulfila (311 k.–383) 24
 Wyclif, John (1330 k.–1384) 57

Yorck von Wartenburg, Ludwig (1759–1830)

122

Young, Owen D. (1874–1962) 236

Zola, Emile (1840–1902) 187

Zuckmayer, Carl (1896–1977) 188, 202

Zweig, Arnold (1887–1968) 256

Zweig, Stefan (1881–1942) 229, 256

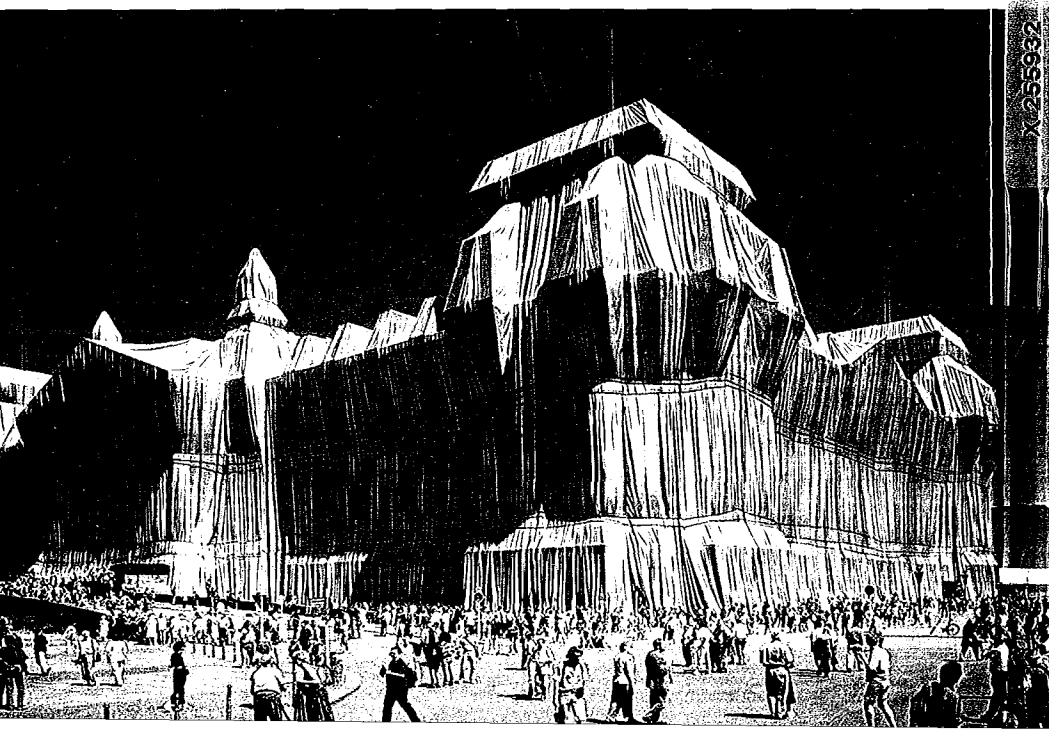
Zwingli, Ulrich (1484–1531) 75

Zsigmond német-római császár (1368/1410–
1437) 43, 48, 56–62, 101

X 255932

Németország Európa közepén van. Európa közepén Németország van (és volt) – minden értelemben. Vajon „a költők, zenészek és filozófusok hona” vagy a peckes császároké és hadvezéreké? Minta-demokrácia vagy minta-diktatúra? Van-e még ország Európában, amelynek a múltjában olyan kiszámíthatatlanul követik egymást a fényes és a sötét korszakok, mint Németországéban? Meg lehet mindezt érteni egyáltalán? Bihari Péter műve úgy vezet végig a németek történetén, hogy a politikai eseményeken túl a korszakos gazdasági, társadalmi és kulturális folyamatokat is bemutatja. Portrékat kapunk a főszereplőkről: Lutherről, Nagy Frigyesről, Bismarckról, II. Vilmosról, Hitlerről, Adenauerről, Brandról, Ulbrichtről, Schmidt-ről, Kohlról, s végül Merkelről. És egy nagy népről, amelyik kapott egy második esélyt a történelemtől, és élni is tudott vele.

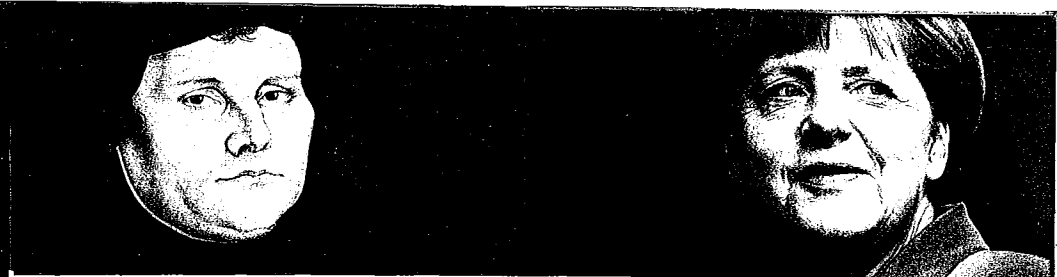
BIHARI PÉTER

Német

és a németek

943

B63

BIHARI PÉTER

Németország és a németek

500 év Luthertől Merkelig

KALLIGRAM